ئیسماعیل بیشکچی

تیزی تورك بۆ میژوو
تیۆری زمانی خۆر
و
کیشەی کورد

وەرگیرانی: ئاسۆس هەردی

سلیمانی (٢٠٠٠)

- ناوی کتێب: تێزی مێژووی تورک تیۆری زمانی خۆر و کێشەی کورد
- بابەت:
- نووسینی: ئیسماعیل بێشکچی
- وەرگێڕانی بۆ کوردی: ئاسۆس هەردی
- مۆنتاژی کۆمپیوتەر: تەلار محمد توفیق
- مۆنتاژی بەرگ:
- هەڵەچنی چاپ: مهاباد رحیم
- چاپی یەکەم: ٢٠٠٠
- تیراژ: (   ) دانە
- ژمارەی سپاردن : (   )ی ٢٠٠٠
- چاپ و ئۆفسیتی دەزگای سەردەم

زنجیرە کتیبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ( )

ناوەرۆک

*سەرەتایەکی کورت
*پیشەکی چاپی یەکەم

*بەشی یەکەم
لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆلۆجی و میژووییەکان

(تیزی تورك بۆ میژوو)
* ١.فاکتی دووەم

پیکهاتنی " تیزی تورك بۆ میژوو"
١-"هیله گشتیەکانی میژووی تورك"
٢-بەشی دەروازە-ی هیله گشتیەکانی میژووی تورك
٣-میژوو ١، ٢، ٣،٤
II.سەرچاوە میژووییەکانی ئەو زانیاریانەی پەیوەندیان
بە تیزی میژووی تورك-ە وە هەیە
III.یەکەمین کۆنگرەی میژووی تورك
١-لە زانستدا فاکتەکان پیوەری راستین
کەسەکان هەرگیز نابنە پیوەری راستی
٢-بیلایەنیی زانستیانە ستایش کردنی
رەگەزو نەتەوەیەك نیە
٣-دوا لیکۆلینەوەو لیکۆلینەوەی یەکلاکەرەوە
لە زانستدا نیە
٤-زانست هەمیشە گومان لەو زانیاریانە دەکات کە
بەدەستی هیناون؛ زانست رەخنەگرە
٥-حەقیقەتی ئەزەلی و ئەبەدی
لە زانستدا نیە

IV.ئەو لیکۆلینەوانەی لە بواری
ئەنترۆپۆلۆجیادا ئەنجامدراون
١.زانست گەرانەوەیە بۆ : فاکتەکان ، واقیعی
راستەقینە ، راستیی بابەتی
٢-زانست دۆخی کۆنکریتی و راستی بابەتی ، واتە
واقیعی راستەقینە بە نەبوو حساب ناکات و
رەتی ناکاتەوە ، هەولی تیگەیشتنی دەدات
٣-لەزانستدا گریمانەو پیشنیارەکان لە رووی لۆجیکیەوە
یەکتری تەواو دەکەن.ئەو دوو گریمانەیەی دژی یەك
دەکەونەوە،یەکیکیان راست نیە
٤-چەمکەکانی تیۆری زانین "نظرية المعرفة" لەگەل
چەمکەکانی تیۆری ئەخلاقدا لەیەك جیان
٥-زانست "شایانی ریزە"و"شایانی
ریز نیە"ی تیدا نیە
V.ئەو زانیاریە "زانستی"یانەی سەبارەت بەتیزی
میژووی تورك هاتنە ئاراوە، لە ئەدەبی تورکیدا
چۆن رەنگیان دایەوە
VI.رەخنە لە تیزی میژووی تورك
VII.کۆنگرەی دووەمی میژووی تورك
VIII.سەرکەوتنی یەکجارەکیی "تیزی میژووی تورك"
IX.پشکنینی ئەنترۆ پۆمەتری تورکی
X.کۆنگرەی سییەم وچوارەمی میژووی تورك

***بەشی دووەم**

لیکۆلینەوە زمانەوانیەکان

(تیۆری زمانی خۆر)

I."تورك بوونی ئارییەکان"
II.ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی زمانی تورکیو

ئەندامە پەرلەمانتارەکانی
III.فاکتی سی‌یەم: تیۆری زمانی خۆر
١-کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکی
٢-کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکی
٣-کۆنگرەی سێیەمی زمانی تورکی
(راگەیاندنی تیۆری زمانی خۆر)
IV.چەند نموونەیەك لەو نووسینانەی بە پێی
تیۆری زمانی خۆر نووسراون
V.پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال
تاکە پیوەری "راستی" و حەقیقەت
VI. ئەو زمانەی خیلە ناشارستانیەکان قسەی
پیدەکەن، پیویست نیە
VII.سوودە کردەکیەکانی تیۆری زمانی خۆر
IIIV. بەپێی فەرهەنگی زمانی تورکی،
کورد چی‌یە؟

*بەشی سێیەم
پیشهاتەکانی سیاسەتی ناو خۆی تورکیاو
پەیوەندیەکانی تورکیا لەگەڵ وولاتانی دەرەوە
لەکاتی دارشتن وپەرەپیدانی تیزی میژووی تورك‌و
تیۆری زمانی خۆردا

*بەشی چوارەم
ئەنجام
I.تیزی میژووی تورك وتیۆری زمانی خۆر
II.تیروانینی تیزی میژووی تورك و تیۆری
زمانی خۆر بۆ کورد

III. ڕەگەز پەرستی لە کتێبەکانی بەرەیی نەتەوەییدا
کۆششی درێژە پێدانی کەمالیزمە

سەرەتایەكی كورت

ئادەمیزاد هەر لەسەرەتای دروست بوونیەوە هەتا ئەمرۆ، لە ململانی‌یەكی بەردەوامدا ژیاوەو دەژی. لەسەرەتادا ئەم ململانی‌یە لە نیوان(خود)ی ئادەمیزاد و(ئەو)ی سروشتدا بووە .(خود)یكی بچووك و لاوازو كەم دەسەلات، لەبەرامبەر(ئەو)یكی زەبەلاح وخاوەن هیز و جەبەرووتیكی بێ سنووردا .تاكە چەك و تاكە ئیمتیازی ئادەمیزاد لەم رووبەروو بوونەوە نابەرامبەرەدا ،توانای بیركردنەوەو تیگەیشتن وخویندنەوەی دەوروبەرەكەی خۆی بووە.بەدریژایی هەزاران سال وسەردەم بەسەردەم ،كۆكردنەوەی زانیاری لەسەر سروشت ،وورده وورده ئادەمیزادی گەیاندۆتە ئاستیك كە لە ریی ریكخستنی ئەو زانیاریانەوە هەولبدات سروشت كۆنترۆل بكات و یاساكانی بە قازانجی خۆی بەكاربینیت ،یاخود لانی كەم خۆی لەگەلیاندا بگونجینیت: لە بەدوای یەكدا هاتنی وەرزەكان تیبگات و پیشەكی خۆیان بۆ ئامادە بكات، ئەو ناوچانە بەجی بیلی كە بۆ ژیانی مرۆڤ ناگونجین، بۆ خۆپاراستن لە سەرماو گەرما جلوبەرگ لە بەر بكات و خانوو دروست بكات، لە بەرامبەر گیانەوەرە درندەكاندا بەكۆمەل شەربكات و چەك و تەلە و شیوازی جۆراوجۆری راوكردنیان بدۆزیتەوە،هەندیك لە گیانەوەران دەستەمۆ بكا و كاریان پی بكات،یاساو ریساكانی نەشونما كردنی رووەكە بەسوودەكان بدۆزیتەوە و

شیواز و ئامیری تایبەت بە کشتوکاڵ دابهێنیت هتد. بەکورتی، تێگەیشتن لە سروشت و کۆکردنەوەی زانیاری لە سەر دیاردەو گۆڕانەکانی، تاکە ڕێگەی سەرکەوتنی ئادەمیزاد بووە ، لەو ململانێ توندوتیژو درێژخایەنەدا.چونکە دەبوو پیشەکی سروشت بناسێت ، بۆ ئەوەی بەپێی بەرژەوەندی خۆی مامەڵەی لەگەڵدا بکات.

لەگەڵ سەرکەوتنی وورده وورده بە سەر پلەکانی کۆنترۆڵکردنی سروشتدا، ڕووبەری ژیانی مرۆڤ فراوان دەبوو،سەرزەمینە سەخت و دوورە دەستەکانی داگیر دەکرد، بواری زۆربوون و هاتنە ئارای کۆمەڵ و کۆمەڵگای جۆراو جۆری بۆ دەکرایەوە .بەمەش مرۆڤەکان خۆیان دەبوونە (ئەو)ی دی و (بەرامبەر)ی دی بۆیەکتری.چونکە لێرە بەدواوە ململانێیەکی نوی،لەنێوان کۆمەڵە مرۆییەکان خۆیاندا هاتە گۆڕێ. بۆیە دەبوو ئەمجارەیان زانیاری لەسەر (ئەو)ە کانی مرۆڤ کۆبکاتەوە،لە نیازو مەبەستەکانیان تێ بگات،ئەگەر شەرخوازن ڕادەی هێزو توانای مادی و مەعنەویان بزانێت،ئەگەر نا، ڕێگەکانی پەیوەندی کردن و دۆستایەتی کردنیان بدۆزێتەوە،یاخود بەدیویکی تردا،ڕێگەکانی مل پێ کەچکردن و دەس بە سەردا گرتنیان بدۆزێتەوە هتد. واتە دەبوو بەووردی ئاگای لەدەوروبەری خۆیبێت، بەخوێندنەوەو دەست نیشانکردنی سەرچاوەکانی هەرەشەو مەترسی و دۆزینەوەی بناغەکانی هێزو بەردەوامی، پێش وەخت خۆی بۆ ئەگەرە چاوەڕوان نەکراوەکان ئامادە بکاو، بە ڕەفتاری دروست و گونجاو هەلومەرجەکان بە قازانجی خۆی بقۆزێتەوە

لە هەمان کاتدا ناسینی ئەوی دی بەشێکی گرنگ بوو لە پرۆسەی خۆناسینیش. چونکە مرۆڤ لەڕێگەی بەراوردکردن و دۆزینەوەی جیاوازیەکانەوە، شوناسی بوونەوەرەکان دەست نیشان دەکات .

ناسینی ئەوی دی، پرۆسەیەکە بە درێژایی مێژوو بەردەوام بووە. هەر لەکۆکردنەوەی زانیاری لەسەر هێزی دوژمنەوە بیگرە ،تا دەگاتە نووسینەوەی مێژووی کۆمەڵگەکانی دیو، ئەو گەشتیارو خۆرهەڵاتناسانەی لە ڕۆژگارە دوورو نزیکەکاندا ،سەرەرای سەختی هاتوچۆ، هەزاران کیلۆمەتر ڕێگایان بڕیوەو سەبارەت بە کۆمەڵگەو سەر زەمینە نە ناسراوەکان زانیاریان تۆمار

دەكرد ،هەر هەموویان نموونەی هەولدانی مرۆڤن بۆ ناسینی ئەوانی دی و دۆزینەوەی ریگاكانی مامەلە كردن لە گەلیاندا ،لەپیناوی كۆنترۆلكردن ،یاخود لانی كەم دۆزینەوەی چوارچیوەیەكی پیكەوە گونجان لەگەلیاندا.

بیگومان هەستكردن بە پیویستی ناسینی ئەوی دی، بەلگەی پیگەیشتنی كۆمەلگایە .بەپیچەوانەشەوە، ئەو كۆمەلگایەی هەستی بە گرنگی و پیویست بوونیناسینی ئەوی دی و دەوروبەرو جیهان نەكردبێ، مانای وایە چارەنووسی خۆی داوەتە دەست ریكەوت و بیجگە لە كاردانەوەی ئانیو ئینفیعالی، هیچ رۆلیكی كاریگەر و هوشیارانەی لە ئاراستە كردنی رووداوەكان و گۆرینیاندا نیە.

دەبێ دان بەو راستیەدا بنیین كە كۆمەلگەی كوردی یەكیكە لەو كۆمەلگایانەی هەتا ئیستا لە سەر دەوروبەری خۆی، هیچ جۆرە هەلسەنگاندنو تیروانینیكی تایبەت بەخۆی نیە. زۆر دوور نەرۆین، ئیمە كەپتر لە سێ چارەكە سەدەیە لەگەل گەلیكی عەرەبیدا دەژین، لەسەر ئەم نەتەوەیە بیجگە لە كۆمەلیك رستەی دروشم ئاسا، كە زیاتر رەنگدانەوەی گوتاری سیاسی بالادەستی عەرەب خۆیەتی ،هیچی تر نازانین.نەك هەر ئەوەندە ،بەلكو گەلیك جار بەشیكی زۆری تیروانینمان بۆ خودی خۆشمان ،لەو ویناكردنەوە سەرچاوە دەگریت كە گوتاری بالادەستی عەرەبی لەسەر ئیمە بنیاتی ناوە. بە هەمان شیوە، روانین و تیگەیشتنمان لە دراوسیكانی تریشمان (فارس و تورك)، جیاوازیەكی زۆری لەگەل ئەوەی عەرەبدا نیە وبگرە سادەتر و ساویلكانە تریشە. هەتا ئیستاش نازانین دراوسیكانمان كین، چین، چۆن بیر دەكەنەوە، تیروانینیان بۆ جیهان و بە تایبەت بۆ ئیمە چۆنە؟ لە كاتیكدا كە وینەی ئیمە لە ئەدەبیاتی سیاسی هەریەكە لەو نەتەوانەدا، بەدەسەلاتدارو ئۆپۆزیسیۆنیانەوە، سیخناخە بە وینەی دوژمن، كیوی،درندە، دواكەوتوو،یا لە باشترین حالەتدا میوانیكی نە خواستراو و ئامرازیكی ئامادە بۆ بەكارهینان لەلایەن دوژمنە دەرەكیەكانەوە دژی نەتەوەكانیان ،كەچی رۆشنبیری كورد بە دریژایی سەدەی رابوردوو، سوور بووە لەسەر فەرامۆشكردنی ئەو هەموو راستیە تالانەو داكۆكی كردن لەوەی

ئازادیخوازانی ئەو نەتەوانە بەشیوەیەکی ئۆتۆماتیکی پشتیوانی لە کیشە رەواکەمان دەکەن .لەراستیدا ئایدیۆلۆجیا، بەتایبەت مارکسیزم ،رۆلی خۆی هەبووە لەم چاو داخستنەی رۆشنبیری کورد لەئاست هەلویستی نیگەتیڤی رووناکبیرو سیاسەتمەدارانی نەتەوە سەردەستەکاندا .چونکە مارکسیزم جیهانی سادە دەکردەوە بۆ دووبەرەیسەرەکی. بەرەی چەوساوەکان و بەرەی چەوسینەران .دلنیاشی دەکردینەوە لەوەی چەوساوەکانی جیهان کە لەهەر کوییەك بن یەك کیشەیان هەیەو چارەنووسیان پیکەوە گریَ دراوە. لیرەشەوە خۆبەخۆپشتی یەکدەگرن و هاوکاری یەکتری دەکەن. رۆشنبیری کوردیش لە بری ئەوەی ئەم خەونە جوانە لە سەنگی مەحەکی واقیع بدات، هەر لە سەرەتاوە لی ی بوو بە راست و هەر لەو روانگەیەشەوە تەماشای جیهانی کرد. بیَ ئاگا لەوەی وەکو بیشکچی لە کتیبی (سیوسیَ گوللە)دا دەلیت: "لەو دەولەتانەدا کە پتر لە نەتەوەیەکیان تیدا دەژێ بوون بە کەسیکی دیموکرات بیَ ئەندازە سەختە.لەم جۆرە وولاتانەدا رۆشنبیرو دیموکراتەکانی نەتەوەی سەردەست جووت پیوانەیی بیر دەکەنەوە. ئەو ئارەزووی بەختەوەری و ئاسودەیی و رابوونی مادی و مەعنەویەی بۆ نەتەوەکانی خۆیان باسی دەکەن، بە هیچ جۆریك بۆ نەتەوەی چەوساوە نایانەویت. دەیانەویَ بە کۆیلەیی و لە ژیر باری ستەمی نەتەوەکەی خۆیاندا بمیننەوە". لیرەدا مەبەستمان ئەوە نیە بلیین لە هیچ کونجیکی وولاتانی دراوسیماندا کەسیك نیە توانیبیتی وەکو مرۆڤ و ئازادیخوازیکی راستەقینە هەلویست لە کورد و کیشەکەی وەرگریت. چونکە هەر خودی بیشکچی کە ئەمرۆ ئەم کتیبەی دەخەینە بەر دەستی خوینەری کورد ،گەورەترین بەلگەی هەبوونی ئەو جۆرە کەسانەیە. بەلام بیگومان ژمارەی ئەو جۆرە نووسەر ،رۆشنبیر یاخود سیاسەتمەدارانە لە هەر یەکیك لەو نەتەوانەدا لە پەنجەکانی دەست تیَ ناپەریَ و لە چاو پیچەوانەکانیاندا ،قەترە بە دەریان.

لەگەل هەموو ئەمانەشدا ، ناکریَ تەنها مارکسیزم بکەینە بەر پرسیاری ئەم بە شەوارە کەوتنەی رۆشنبیری کورد.چونکە ئەوە هەر تەنها کۆمەلگەی کوردی نەبووە کە فکری مارکسی لە سەردەمیکدا برەوی تیدا هەبوو بیت.بەلام

ڕەنگە بە هەڵەدا نەچوو بین ئەگەر بڵیین تەنها لە کوردستاندا ئەو ئەنجامەی لێ کەوتۆتەوە . ئەمەش مانای ئەوەیە ، کیشەکە گەورەترە لەوەی تەنها کیشەی بالا دەست بوونی ئایدیۆلۆجیایەك بیت و، پەیوەندی بە بونیادی خودی کۆمەڵگای کوردیەوە هەیە . کۆمەڵگایەك کە هیشتا نەگەیشتۆتە ئەو ئاستەی هوشیاری ،کە خۆی وەکو بوونیکی جیاواز لە کۆمەڵگەکانی تر تەماشا بکات و هەست بەپیویست بوونی ناسینی دەرەوەی خۆی بکات .

ئەمرۆ لەکاتیکدا کە پیمان ناوەتە سەدەی بیست و یەکەمەوە و ئەم سەدەیەش بەسەردەمی پەیوەندی خیراو ئاسانی کۆکردنەوەی زانیاری دەزانریت ،دەبێ ناوەندی رۆشنبیری کوردی بیریکی جدی لەم کەموکوریە بکاتەوە و هەرچی زووە ،ئەو بۆشاییە گەورەیە پر بکاتەوە. بەلام گومانی تیدا نیە دەبێ زۆر وورِیای ئەوە بین کە هەلویستی نیگەتیڤی نەتەوە سەر دەستەکان ،تووشی کاردانەوەیەکی (وەکو ئەوان) دەمار گیرانەمان نەکات و بەچاویکی مرۆڤانەو بابەتیانەوە تەماشایان بکەین .چونکە شارستانیتی و کولتوور و میژووی هیچ نەتەوەیەك کورت ناکریتەوە بۆ کۆمەلیك هەلویستی دزیو،تەنانەت ئەگەر ئەو هەلویستانە راستەوخۆ دژی خۆیشمان بن .

ئاشکرایە بۆ ئەوەی میللەتیك بناسین،ریگایەکی دوورو دریژمان لە پیشە .بەلام دەلین ئەگەر دەتەوی میللەتیك بناسی،بزانە چۆن لە میژووی خۆیان و جیهان تیدەگەن.ئەگەر ئەم ووتەیە لە سەدا سەدیش راست نەبیت،ئەوا بیگومان تیگەیشتن لە چۆنیەتی تیروانینی میللەتیك بۆ میژوو،باشترین دەروازەیە بۆ چوونە ناو جیهانەکەیەوە .لیرەوە ئەم کتیبەی بیشکچی بۆ ئیمەی کورد گرنگیەکی چەند ئەوەندە پەیدا دەکات .چونکە بیشکچی لەم کتیبەیدا ،بناغەی سەرەکی ئایدیۆلۆجیای کەمالی ،واتە تیزی میژوو و تیۆری زمان دەخاتە بەر باس و لیکۆلینەوە. وەکو زانراوە ،کەمالیزم کە رەگە فکریەکانی دەگەرینەوە سەر تۆرانیزم ،هەتا ئەمرۆش ئایدیۆلۆجیای بالا دەستە لەتورکیادا. بەجۆریك کە تەنانەت ئەو تەوژمە سیاسیانەش کە لافی ئەوە لیدەدەن جەمسەری دژو پیچەوانەی کەمالیزمن ،کەوتوونەتە ژیر

کاریگەری تیزو بۆچوونەکانیەوە و نەیانتوانیوە خۆیان لە چوارچێوەکانی دەرباز بکەن. بەتایبەتی لەمەسەلەی کێشەی نەتەوەی کورد دا .

ئەم کتێبە ، لێکۆڵینەوەی دووەمە لە زنجیرەی "میتۆدی زانستی و پیادەکردنی لە تورکیادا". لێرەش وەکو کتێبی (سێ و سێ گوللە)، بە پێی توانا و پێویستی، لە پەراوێزدا روونکردنەوەم بۆ خوێنەری کورد زمان نووسیوە . دیسان بۆ ئەوەی روونکردنەوەکان لەگەل پەراوێزەکانی نووسەردا تێکەل نەبن، بە نیشانەی ئەستێرە (*) جیام کردوونەتەوە .

لە وەرگێرانی ئەم کتێبەدا ،گەلێك دۆستی نووسەر و زمانزان یارمەتیان داوم و خۆم بە قەرزاریان دەزانم. بەتایبەتی مامۆستا ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل کە دەقە شیعریەکانی بۆ کردمە کوردی*، خوشکی بەرێزم تانیا خان کە گەلێك گرێ کوێرەی دەقە تورکیەکانی بۆ کردمەوە، هەروەها هاورێی بەرێزم کاك یوسف گۆران کە بەردەوام بە کتێب و سەرچاوەو زانیاری پێویست هاوکاری کردووم.

چاپی یەکەمی ئەم کتێبە لە سالی ١٩٧٨دا لەلایەن خانەی بلاوکردنەوەی (کۆمال)ەوە بلاوکراوەتەوەو بیشکچی خۆی پێشەکی بۆ نووسیوە. چاپی دووەمیش کە لە بەردەستی مندایە،لە سالی ١٩٩١دا لە لایەن (خانەی بلاوکردنەوەی یورت–*yurt kitap yayin*)ەوە بلاوکراوەتەوە.بەلام لەبەر ئەوەی ئەو کاتە بیشکچی لە زینداندا بووە، نەیتوانیوە پێشەکییەکی نوێی بۆ بنووسێت.

ئاسۆس هەردی
٢٠٠٠/٥/١٥

** لە راستیدا من داوام لە مامۆستا کرد بەگشتی بەهەموو کتێبەکەدا بچێتەوەو منیش لەسەر بەرگەکەی بنووسم پیاچوونەوەی مامۆستا ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل. بەلام وەکو خۆی دواتر پێی گوتم لەبەرکاری ترو نەخۆشی ئەم کارەی بۆنەکراوەو تەنها شیعرەکانی بۆ وەرگێراوم جێگەی سوپاسە.*

پیشەکی چاپی یەکەم

غازی مستەفا کەمال، سەرۆکی گشتی کۆمەڵەی گەلی کۆماری (CHF)و سەرەك کۆمار، لە نامەیەکدا کە رۆژی ١٦ی ئابی ١٩٣١ بۆ سەرۆکی ئەنجومەنی لیکۆڵینەوەی میژووی تورك و سکرتیری گشتی سەرۆکایەتی کۆمار (تۆفیق بەگ-بییك ئۆغلو) ی نووسیوە، ئاوا دەڵیت:

" دەبی ئیمە ببینە ئەو کەسانەی هەمیشە بە دوای راستیدا دەگەرین و کە دلنیابوون لە دۆزینەوەی، ئینجا جورئەتی گوتنی راستی‌یان دەبیت نووسینەوەی میژوو بە ئەندازەی خولقاندنی میژوو گرنگە. ئەگەر نووسەر بەرامبەر خولقینەر راستگۆ نەبیت، حەقیقەتی نەگۆر ماهییەتیك وەردەگری، کە مرۆڤایەتی تووشی شلەژان و گومرایی دەکات." (ئولوغ ئیغدەمیر، لە: دەزگای میژووی تورك لە پەنجاهەمین سالی کۆماردا، باسی کردووە، دەزگای میژووی تورك، ئەنقەرە -١٩٧٣،ل-٩) ئەم قسانە بە هیچ جۆریك راستی و "حەقیقە" مان لەسەر ئەو لیکۆڵینەوانە پی نالین کە لە تورکیادا کراون، بەتایبەت لیکۆڵینەوە سەبارەت بەمیژوو، میژووی تورك‌و نووسینەوەی میژووی تورك. تیزی تورك بۆ میژوو، تیۆری زمانی خۆرو ئەو ئایدیۆلۆجیا رەسمی‌یەی بەدەوری چەمکی "میللەتی بێ چین‌و بێ‌ئیمتیازو یەکگرتوو"دا پەرەی پیدراوەو هەولی بەدامو دەزگاکردنی دراوە، بەتەواوی ئەو قسانەی سەرۆکی گشتی (CHF)و سەرەك کۆمار بەدرۆ دەخەنەوە. لەنووسینەوەی

میژووی تورکدا، هەرگیز فاکتەکان، کە تاکە پیوەری راستیو "حەقیقەت"ن، لەبەرچاو نەگیراون. بەپیچەوانەوە، هەولدراوە فاکتەکان، پەیوەندیە فاکتییەکان، واقیعی راستەقینە، بشاردرینەوە، لە ناوببرینو بشیوینرین. لەم قۆناغەدا ئەو بۆچوونانەی کە دەلین سۆمەرییەکان، حیتییەکان، خوداکانی میسر، ئیجە، رۆما، هیندو چین تورك بوون، کولتوورو شارستانیتییەکانی ئەو ناوچانە لەلایەن تورکەکانەوە دامەزراون، نەتەوەیەك نیە ناوی کورد وزمانیك نیە ناوی کوردی بیت، وەکو "راستییە گومان هەلنەگرەکانی زانست"ی میژووی تورك راگەیەنراون. بیگومان سەرۆکی گشتی (*CHF*) دەیزانی سۆمەرییەکان، حیتییەکان، خوداکانی میسر، ئیجە، رۆما، هندو چین تورك نەبوون.

بیگومان ئاگاداری بوونی نەتەوەیی کورد و زمانی کوردیش بوو. نەك هەرئاگادار بوو، بەلکو لەنیوان سالانی ١٩١٩-١٩٢٢دا هەولی داوە لەگەل کورد دا ریك بکەویو ریکیش کەوتووە. بەلام ئەم ئایدیۆلۆجیا لەسەر درۆ دامەزراوە، ئەرکیکی گرنگی لە ئەستۆدا بوو. بۆ ئەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی بتوانی دریژە بەجیبەجی کردنی ئەم ئەرکەی خۆی بدات، دەبوو بروا بکریتو بروا بەخەلکی بهینریت کە ئەو بۆچوونانە "راستییە گومان هەلنەگرەکانی زانست"ن.

کەواتە ئەو قسانەی سەرەوە (قسەکانی مستەفا کەمال)، پەردەیەکن بۆ داپۆشینی دیدو بۆچوونەکانی تیزی تورك بۆ میژوو، تیۆری زمانی خۆرو ئەو ئایدیۆلۆجیا رەسمییەی بەدەوری چەمکی"میللەتی بیچینو بی ئیمتیازو یەکگرتوو"دا هەولی بەدامو دەزگاکردنی دەدرا، نەك پرنسیپەکانی رەفتاری زانستیانەو نووسینەوەی میژوو.

گەلیك زۆرن ئەو کەسانەی لە سالانی ١٩٣٠و دواتردا خەریکی میژووی تورکو زمانی تورکی بوون. هەرچەندە لەسەر لیکۆلینەوەو کتیبە جۆراوجۆرەکان ناوی ئەو کەسانە نووسراوە، بەلام لە راستیدا ئەوانەی میژوویان نووسیوەتەوە، ئەو ناوانە نین. کەسی سەرەکی ئەوەیە کە پیی نووسیون؛ خودی سەرۆکی گشتی (*CHF*)و سەرەك کۆمار غازی مستەفا کەمال. لەبنەرەتدا ئەم دۆخە لەلایەن نووسەرانی ئەو کاتەوە، بەشانازییەوە

راگەیەنراوە. لەهەمان کاتدا نووسینەوەیەکی لەو جۆرە، کرێی خۆی هەیە. کرێکەش لەشیوەی کردنە نوینەری نووسەران لە ئەنجومەنی گەورەی میللەتی تورکیادا (پەرلەمان)، لەلایەن سەرۆکی گشتی (CHF)ەوە دەدریت. ئەمە یەکیکە لەفاکتە سەرەکییەکانی پەرەسەندنی زانکۆی تورکی و"زانست"ی تورکی.

ئەم فاکتەش ئەو ئەنجامەی لێکەوتۆتەوە کە "زانست"ی تورکی و بەتایبەت زانستە کۆمەلایەتیەکان، لەسەر ئاستی رەسمی، لەژیر چاودیری "پیشەوا"و بەئاراستەی دیدو بۆچوونەکانی ئەو پەرە بسینن. ئەمە ئەنجامیکی حەتمیی رژیمەکانی پیشەوایەتی و چەمکی "پیشەوای ئەبەدی"یە. گومانیش لەوەدا نیە کە ریشەکانی دەگەنە ئیتیحادو تەرەقی.

مەسەلەی "کتیبە دەرسییەکانی بەرەی نەتەوەیی"*، کیشەی سالانی ١٩٧٦-١٩٧٧نیە، رەگەکەی لەسەردەمی تاك حیزبیدایە. دروست نەکردنی ئەم پەیوەندیە (لەنیوان کتیبەکان و سەردەمی تاك حیزبیدا) ، لەکاتی نارەزایی دەربرین و رەخنە کردنی "کتیبە دەرسییەکانی بەرەی نەتەوەیی"دا، دەگەریتەوە بۆ لاوازیوبێ ریشەیی تیگەیشتن لەرەخنەو بیری زانستی لە تورکیادا. لەوەوە هاتووە کەهەندێ بابەت لەرەخنە بەدوور دەگیرین. ئەم جۆرە تیگەیشتنە لەبری ئەوەی لەئەنجامی لیکۆلینەوەی فاکتەکان، پەیوەندیە فاکتییەکان و ژیانی واقیعییەوە هاتبێ، لە قسەکانی "پیشەوا"وە سەرچاوەی

---

* *حکومەتی(بەرەی نەتەوەیی): لە ناوەراستی حەفتاکاندا، پاش قەیرانیکی سیاسی لە پەرلەمانی تورکیادا، حکومەتیکی هاوبەش لەحیزبە رەگەز پەرست و راسترەوەکانی تورکیا، بە سەرۆکایەتی سلیمان دمیریل و حیزبەکەی (پارتی عەدالەت-Adalet Partisi) دەسەلاتی گرتە دەست، کە بە حکومەتی بەرەی نەتەوەیی ناسراوە. لەکۆتایی سالی ١٩٧٦دا ئەم حکومەتە ،چاپی نوێی کتیبی خویندنی قوتابخانەکانی بلاوکردەوە و بەسەر خویندنگەو قوتابخانەکاندا دابەشی کردن .بلاوبوونەوەی ئەم کتیبانە بووە مایەی شەپۆلیکی بەرفراوانی نارەزایی و رەخنە ، لە لایەن ناوەندە رۆشنبیریە چەپ و لیبرال و دیموکراتەکانەوە. چونکە پر بوون لەتیروانینی رەگەز پەرستانەی زەق و هیچ سیمایەکی زانستیانەیان پیوە نەبوو .مندالانیان بە هەستی بەگەورە زانینی تورك ، پەرستنی رەگەزی تورك و سووکایەتی کردن بە رەگەزی ناتورك گۆش دەکرد.*

گرتووه. بۆ نموونه ئەو قسەیەی سەرەوە، وەکو رینماییەك هەلدەسەنگینری کە بە تەواوی جی بەجی کرابیت.

بـروا وایـه، لیکۆلینـەوەکانی زمـان و میـژوو، لـەو چوارچیوەیـەدا ئـەنجامدراون. لـەم رووەوە لـەبری رەخنـەکردن، "سـتایش" دەکریـت. ئەمـە لەکاتیکدایە کە فاکتەکان، لیکۆلینەوەکان، کار و چالاکیەکان بەروونی دەری دەخەن هەرگیز ئەو قسانە لەبەر چاو نەگیراون و کاریان پیٚنەکراوە.

لـە لیکۆلینەوەیـەکی پیشـووماندا، لەسـەر فاکتی بـەزۆر نیشـتەجی کردنـی کورد[1]، شیوەی هەلویست و تاووتویٚ کردنی ئـەم فاکتـە لـە لایـەن زانکـۆی تورکـی، فکـری تورکـی ،"چـەپ"ی تـورك و بزووتنـەوەی "سۆسیالیسـتی" تورکییـەوە راوەستاوین .لـەم لیکۆلینەوەیـەدا لەسـەر دوو فاکت رادەوەسـتین .تیزی تورك بۆ میژوو و تیۆری زمانی خۆر. لەسـەر چۆنیـەتی هەلسـەنگاندنی ئەم فاکتانە لەلایـەن زانکۆی تورکـی ، نـاوەندە"زانسـتی" یـە تورکییـەکان و فکری تورکییەوە ،رادەوەستین. لە لیکۆلینەوەکانی لەمەو دواشماندا بەردەوام دەبین لەسەر تویژینەوە و شیوەی هەلویست وەرگرتن و تاووتویٚ کردنی ئەو فاکتانەی لە میژووی کۆماردا هەلمان بژاردوون.

ئیسماعیل بیشکچی
ئەنقەرە،شوباتی ١٩٧٧

---

(1)Bilim Yontemi, Turkiyedeki Uygulama I. Kurtlerin Mecburi Iskani, Yurt Kitap- Yayin, 2.Baski, Istanbul, Ekim 1991.

بـــــەشـــــــی یــــــەكــــــەم
لیكۆلینەوە ئەنترۆپۆلۆجی و میژوویییەكان
(تیزی تورك بۆ میژوو)

لە توركیادا ئایدیۆلۆجیای رەسمی داكۆكی لەوە دەكات كە لە جیهاندا، لە خۆرهەلاتی ناوەراستدا،دوا جار لەتوركیادا نەتەوەیەك نیە ناوی "كورد"بیت و ئەو كەسو گروپانەی بە "كورد"ناسراون، لەراستیدا "تورك"ن. لەگەل ئەمەشدا، دیسان ئایدیۆلۆجیای رەسمی هەمیشە رای گەیاندووە زمانیك نیە ناوی "كوردی"و ناوچەیەكی جوگرافی نیە وەكو"كوردستان"ناسرا بیت .لە لایەكی ترەوە دیسان ئایدیۆلۆجیای رەسمی داوا دەكات هەموو كەسو دام ودەزگاكانی توركیا و بگرە جیهانیش ،هەموو دەولەتان ،ئەم دیدو بۆچوونانە لەبەرچاو بگرن ،وەكو تاكە راستی ی مشتومر هەلنەگر قبولیان بكەن و داكۆكیشیان لی بكەن .ئەم دیدو بۆچوونانەی خۆشی بە چەمكی خودی (زاتی)ی وەكو "نیشتمان پەروەری": "ئاشتی پەروەری"، "شەیدایی بۆ ئازادی ودیموكراسی"یەوە گری دەدات .بەدەر لەمەش، ئەوانەی ئەم ئایدیۆلۆجیایە قبول ناكەن ،داكۆكی لە پیچەوانەكەی دەكەن، بەتایبەت

ئەوانــەی دەلیــن "کــوردم"، بــەر هەرەشــەی ســزادان دەکــەون و زوو زوو میکانیزمی سزادانیان دەخریتە کار .

ئــەم جــۆرە تیگەشــتن وبیرکردنەوەیــە ،کتوپــر لــەخۆرایی نەهاتۆتــە ئاراوە.ریشەی میژوویی گرنگی هەیە .دەتوانین ریشەکانی ئەم تیگەیشتنە لە ســالانی ١٩١٩-١٩٢٢ و بگــرە پیشــتردا بدۆزینــەوە .بــەلام ئیمــە لــە دوای کۆمارەوە ،لە سالی ١٩٣٠ بە دواوە دەست بەکارەکەمان دەکەین. لیرەشدا پتر لــەوەی وەلامــی ئــەو پرســیارانە بدەینــەوە کــە ئــەم ئایدیۆلۆجیایــە بۆچــی دروســتکراوە و بــۆ وەلامدانــەوەی چ جــۆرە ئــەرك و پیویســتیەك پــەرەی پیدراوە، هــەولدەدەین نیشانی بدەیــن ئــەو بیرۆکــە، کۆبوونــەوە، کۆنفرانــس و نووســینانەی بناغــەی ئــەم ئایدیۆلۆجیایــە پیــك دینــن ،تــا چ رادەیــەك پەیوەندییان بە میتۆدی زانستیەوە هەیە.

I. فاکتی دووەم(*)

پیکهاتنی"تیزی تورك بۆ میژوو"

لــە کۆنگــرەی یانــە تورکیــەکاندا ،کــە لــە٢٣ی نیســانی ١٩٣٠ دا کۆبۆتــەوە،خــاتو ئافــەت(پرۆفیســۆر د.ئافــەت ئینــان) نوینــەری ئاکســەرای، بەکورتی ئەم وتارەی پیشکەش کردووە:

" ئـەو خالـەی باسـی دەکـەم ،مـادەی دووەم و سـێیەمی یاسـای یانـە تورکیەکانە .لە مادەی دووەمی یاساکەدا ئەمە نووسراوە: (مەبەستی یانەی تورکی ، بەهیزکردنی هەستی نەتەوەییە". ئەگەر بەهەلەدا نەچووبم ئەوەی لەم مادەیە تێی گەیشتووم ،ئەمەیە: تیگەیشتن لەوەی تورك و تورکایەتی چین و هەولدان بۆ بەهیزکردنی ئەم تیگەیشتنە. بەلای منەوە پرشنگدارترین خۆر بۆ

(*) بۆ فاکتی یەکەم بروانە:

1991, S. 110.

رووناك كردنەوەی ئەم ئامانجە میژووە، كە بنەچەو شارستانیتی و مەزنیی[××] تورك دەناسینی. زانینی ئەمەو راگەیاندنیتی بە جیهان. ئەو مرۆڤەی لە دوینیی خۆی غافل بی ، ناتوانی ئەمرۆی بزانی و بگاتە سبەی. ئەو بوونەوەرەی ئەسلی خۆی نەزانی، تا ژیانو بەرهەمی ئەوتۆ نەخولقینی كە سەر لەنوی خۆی بە جیهان بناسینی، بە نەناسراوی دەمینیتەوە. من لە بەر ئەوەی (بە تەوازوعەوە) مامۆستایەتی میژووم كردووە، هەست دەكەم زانیاری سەبارەت بە میژووی پایە بەرزی میللەتی تورك، كەموكورتە. بەرای من ئەو شتانەی لەم بارەیەوە لە قوتابخانە كۆنەكاندا فیری ئیمە، هەموومانیان كردووە، هەم كەموكورتن، هەم هەلەن. بە داخەوە هەتا ئەمرۆ ئەو ریگە چەوتە، لەو یانەی زانیاریانەشدا كە نەوەی نوی پیدەگەیەنن، دریژەی پیدراوە. گرنگ گەیاندنی میللەتی تورك و رۆلەكانی توركە بە ئاسۆ پرشنگدارەكانی داهاتوو، بەریگەی میژوویەكی پرشنگداری نویدا، كە ئەو ریگە تەماوییەی لە كۆنەوە بە میرات ماوەتەوە، رووناك دەكاتەوە."[۱]

خاتوو ئافەت (ئینان) ی مامۆستای میژوو، پاش ئەوەی چەوتی و كەموكورتی ئەو زانیاریە میژوویی و فیركردنی میژووەی تا ئەو رۆژە زانراون و دووبارە كراونەتەوە، رادەگەیەنی، "راست" كەیشی بەم شیوەیە باس دەكات:

" ئەنجومەنی كۆنگرەی بەریز، من بەوپەری جورئەتەوە، ئەو حەقیقەتە بالایە عەرزی هەستیاری تورك و مەنتیقی زانستیانەمان دەكەم، كە زانست ناتوانی رەتی بكاتەوە. جورئەتی ئەوە بە خۆم دەدەم سەرنجی زاناكانی جیهانیش بۆ ئەو حەقیقەتە راكیشم.

(××) ئەو شوینانەی هیلیان بەژیردا هاتووە (یا بەرەنگی تیر نووسراون) لەلایەن نووسەرەوە (ئیسماعیل بیشكچی) دەست نیشانكراون، مەگەر پیچەوانەكەی ئاماژەی پی كرابیت.

(۱)Turk Tarihi Hakkinda Mutalaalar, Turk Ocaklari Nesriyati, Turk Ocagi Matbaasi, Istanbul 1930, Afet Hanimin Konusmasi.

هاورییانی بەریز، ئەو حەقیقەتە بالایە ئەمەیە: تورك شارستانیتییە، تورك میژووە ئەگەر یارمەتیم بدەن، دەمەوی کورتەی بروای خۆم لە چەند رستەیەکدا دەست نیشان بکەم.

بالاترین و یەکەمین قەومی شارستانیی مرۆڤایەتی، ئەو تورکانەن کە نیشتمانیان ئالتای و ئاسیای ناوەراستە. ئەوانەی بناغەی شارستانیتی چین- یان داناوە، تورکەکانن. ئەوانەی لانی کەم حەوت هەزار سال پیش زایین،لە میسۆپۆتامیا و ئیراندا، یەکەمین سەردەمی مرۆڤایەتییان کردەوە و ناویان سۆمەر،ئیلام، ئەکەد،تورکەکانن. دانیشتوانی رەسەنی دلتا لە میسر،دامەزرینەری شارستانیتی میسر تورکەکانن. حامورابیی بەرەگەز سامی کە لە ٢٣٠٠ یپیش زاینیدا ناوبانگی پەیدا کردووە، ئەو ئاشوورییانەی لە میژوودا شوینیان داگیرکردووە،میژوون لەناو میژوودا. دۆریەنەکان کەناوی گریك یان وەرگرتووە ،دانیشتوانی رەسەنو خاوەنی یەکەمینو راستەقینەی ئانادۆل، ئەو تورکانەن کە باپیرانیان سەرکردەی حیتییەکان بوون."(٢)

خاتوو ئافەت پاش ئەوەی بەم شیوەیە "ئەو حەقیقەتە بالایەی زانست ناتوانێ رەتی بکاتەوە"، رادەگەیەنێ ،ئینجا هەولدەدات هەندیك زیاتر بەلگە بۆ قەناعەتەکانی خۆی بینیتەوە :

"جگە لەوە، ئاشکرایە ئەوانەی بۆ یەکەمجار ئەو پارچە زەوییەیان داگیرکرد کەلە میژووی کلاسیکدا پێی دەگوترێ یۆنان، (ئاکین-*Akeen*)، واتە (ئاکا-*Aka*) کان بوون و،ئەو ولاتەی ئەمرۆ پێی دەلین یۆنان، (ئاکای-*Akai*) ،واتە (ئاکا ئەلی-*Aka eli*) * بووە .(ئاکا) لە (ئاغا) وە هاتووە ،(ئەگە-ئیجە-*Ege*) ش بیجگە لە (ئەکە-*Eke*)، (ئەجی-*Eci*) کە مانای برای گەورە یاخود خوشکی گەورە دەگەیەنیت،هیچیتر نییە. ئەم ووشانە تورکین ئەوانەی لە دوورگەی کریت و(ئاکا ئەل) ەکاندا دامەزرینەری ئەو شارستانیتییەن کە

---

(٢)***Turk Tarhi Hakkinda Mutalaalar, a.g.e.***

** ووشەی (ئەل-el) لە تورکیدا مانای: دەست، قۆل، ولات، شار، دانیشتوان هتد، دەگەیەنی.*

بناغەی شارستانیتی ئەمرۆ بووە ، ئەوروپایی، هیندو ئەوروپی یاخود گریکەکان نین.سامی–ش نین دامەزرینەرانی بناغەی شارستانیتی لاتینی، ئەو تورکانەن کە پێیان دەگوترێ ئەتروسک."[٣]

پرۆفیسۆر (سەدری مەقسود بەگ)یش کە لە کۆنگرەی باسکراوی یانە تورکی یەکاندا قسەی کردووە، ئاوا دەلیت:

" لە لایەن خاتوو ئافەت ەوە،دوو بیرۆکەی گرنگ لەشیوەی پەند (حیکمەت)دا پیشکەش کران. یەکەمیان (تورك شارستانیتیيە) و دووەمیشیان لە شیوەی (تورك میژووە) دا راگەیەنرا.منیش ئەو بیرۆکانە بە راست دەزانم.بەریزینە،دەمەوێ جەسارەت بکەم و تیبینییەکانی خۆمتان لەسەر ئەم دوو بیرۆکەیە عەرز بکەم. من لەو بروایەدام ئەم دوو بیرۆکەیە حەقیقەتن. من لە بیرۆکەی (تورك شارستانیتییە)، بەم شیوەیە تیدەگەم .ئەگەر بۆ بنەچەی شارستانیتییە دیرینەکان بگەریین ،دەبینین لەژیر دارو پەردوی گەلیك لەو شارستانیتییانەدا قەومیك شاردراوەتەوە کە بەتورك مەزەندە دەکریت . با لە قەومە شارستانییە کۆنەکانەوە ،لە کۆنترین شارستانیتییەکانەوە نموونە بینینەوە.کۆنترین شارستانیتی ئەوەیە کە لە میسۆپۆتامیادا دامەزراوە. دامەزرینەرانی ئەم شارستانیتییە، سۆمەرییەکانن. با نموونەی دووەم وەربگرین .دامەزرینەرانی شارستانیتی لاتینی کین؟ ئەو خەلکەی توخمەکانی ئەم شارستانیتییەیان هینا بۆ ئیتالیا، (ئەتروسك)ە کانن. ئەوانەی هەزاران سال پیش زایین شارستانیتییەکی بالایان لە ئانادۆلی کۆندا دامەزراند، کی بوون؟ حیتییەکان بوون. ئەو بیرۆکەیەی دەلیت هەموو ئەم گەلانە تورك بوون، لە نیوان زاناکانی ئەوروپا دا لایەنگری زۆری هەیە.

بەم شیوەیە دەردەکەوی، بنیاتنەرو دامەزرینەری زۆربەی شارستانیتییە کۆنەکان تورك بوون. بەریزینە، گوتەی (تورك شارستانیتییە) مانایەکی

---

(٣)*a.g.e.*

دووەمیشی هەیە. هەر سەردەمێك شیبكەنەوە، كاریگەریی تورك لە سەر شارستانیتییەكانی ئەو سەردەمە دەبینن.

رزگاركەرەكەمان ئەو كاتە زیادەیەی لە كاروباری دەولەت بۆی دەمێنیتەوە، تەرخانی دەكات بۆ مێژووی تورك. ئەمە رووداوێكی رێكەوت نیە. ئەو كەسیتییەی توركی رزگار كردووە، زۆر ئاساییە هەول بدات رێگاكانی دابین كردنی ژیانی تورك–یش دیاری بكات."[٤]

رەشید غالب بەگ، كە سێیەمین كەس بووە لە هەمان كۆنگرەدا قسەی كردووە، باسی ئەو هەلكۆلینانە دەكات كە لە میسۆپۆتامیادا ئەنجامدراون و دەلێت:

"ئاشكرا بووە كە بە هەزاران سال پێش شارستانیتی بابل و ئاشوور،رەگەزی تورك لە میسۆپۆتامیادا شارستانیتیی دامەزراندووە. ئەوانەی یەكەمین شارستانیتی میسۆپۆتامیایان دامەزراندووە، توركەكانن."[٥]

ئەو دیدو و بۆچوون و قەناعەتانەی لەم ووتارانەدا پێشكەش كراون، بناغەی زانستییان نیە. هیچ بەلگەیەكیان لە سەر تورك بوونی سۆمەری، ئیلامی، ئەكەدی و حیتییەكان نەهیناوەتە پێشی. تەنها قەناعەت و ئارەزووە خودیيەكانی خۆیانیان راگەیاندووە. قەناعەتە خودییەكانیان لە جێی واقیعی راستەقینە و راستی بابەتی داناوە. دەلێن توركەكان شارستانیتییان بۆ هەر چوار لای جیهان بردووە ولە بە شارستانی كردنی جیهاندا، رەگەزی بنەرەتی بوون. توركەكان وەكو دامەزرینەری شارستانیتی چین، هند، میسۆپۆتامیا، میسر، كریت، ئیجە، لاتین و ئانادۆڵ پێشكەش دەكرین. بەلام هیچ بەلگەیەكی جدییان لە سەر راستی ئەم بانگەشانە بەدەستەوە نیە.

---

(٤) a.g.e. Prof. Sadri Maksudi Beyin Konusmasi.

(5)a.g.e. Rasit Galip Beyin Konusmasi

ئەو سێ ووتارەی لێرەدا باسكراون، لە كتێبەدا هەن:

Ulug Igdemir, Cumhurriyetin 50. Yilinda Turk Tarih Kurumu, TTK,Ankara 1973 , S.67-69.

هینانــەوەی بەلگــەش بـۆ بانگەشــەی لــەوجۆرە، مەحالــە. چونکــە قەناعـــەت و ئارەزووە خودی‌یەکان هەرگیز ناتوانن واقیعی راستەقینە لە ناوبەرن و راستی بابەتی بشارنەوە.

بالیرەدا باسی چەند خالیك بکەین کە سەرنجمان رادەکیشی. یەکەمیان ئەمەیە: خـاتوو ئافـەتی مامۆسـتای میـژوو(پرۆفیسـۆر د. ئافـــەت ئینـــان) هەرچەندە کەباسی کەموکورتی‌ی زانیـاری ئەوروپاییـەکان لـە سـەر میـژووی تـورك دەکـات دەسـتەواژەیەکی تـەمومژاوی بـەکاردینی، بـەلام بەشـیوەیەکی یـەکلاکراوە و گومـان هەلنـەگر دەلیـت شارسـتانیتی‌یەکانی میسـۆپۆتامیا، میسر، کریت، ئیجە، چین و لاتین لەلایـەن تورکەکانـەوە دامـەزراون و پـەرەیان پیدراوە. تورك بوونی سۆمەری، ئیلامی، ئەکەدی،حیتی‌یەکان و،دامـەزراندنی شارستانیتی‌یەکانی میسۆپۆتامیا،میسر، چین، ئیجە، لاتین و ئانادۆل لەلایەن تورکەکانــەوە، وەکـو "ئـەو حەقیقەتــەی زانسـت نـاتوانی رەتـی بکاتـــەوە" پیشـکەش دەکـات. ووتـار بیژەکـانی تریـش بەتـەواوی بەشـداری ئـەم دیـد و بۆچوونانە دەکەن.

خـالی دووەمیـش کـە پیویسـتی بـە لەسـەر وەسـتان هەیـە، ئەمەیـە: ووتاربیژەکان سکالا لە دەست ئەوروپاییەکان دەکەن لە بەر ئەوەی بەمەبەست زانیاری چەوت و کەموکورتیان لەسەر میژووی تورك پیشکەش کردووە. بەلام بـۆ ئـەوەی بناغەیـەك بـۆ دیـدو بـۆ چوونـەکانی خۆیـان بدۆزنـەوە، دووبـارە دەگەرینەوە بۆ زانا ئەوروپاییەکان.

" ئەم قسانە وەکو خـۆی لـە کتیبـی(شارسـتانیتی ئیجـە)ی گۆسـتاڤ گلۆتز و لـە (هیـری بیر)ی بەناو بانگەوە وەردەگرم، کـە زنجیرەیـەکی لـە ژیـر ناوی(پەرەسەندنی مرۆڤایەتی)دا بلاوکردۆتەوە و سەرۆکایەتی ئەو نووسەرانە دەکات کە تازەترین کتیب دەنووسن."(٦)

" لە نیوان زاناکـانی ئـەوروپادا، ئـەو بیرۆکەیـەی دەلیـت هـەموو ئـەم گەلانە تورك بوون، لایەنگری خۆی هەیە."(٧)

---

(٦) ووتاری باسکراوی خاتوو ئافەت.

(٧) ووتاری باسکراوی پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ.

" ژمارەیـەکی زۆر لـە میـژوو نووسـان، هـەر لـە (فـر. لینۆمـانت) ە وە تادەگاتـە(سـتیرن) و (کینـگ) ی ئینگلـیزی، دەلیـن (ئـەم شارسـتانیتی‌یە لـە ئاسـیاوە هـاتووە). بـەپی‌ی (راپـهال پومپیللـی)ی ئـەمریکایی، ئەمانـە لـە تورکستانەوە بەریگای (عەشقاباد)دا لە باشووری دەریای خەزەرەوە(دەریای قەزوین) رۆشتوون و لە میسۆپۆتامیا دابەزیون.

هاورییـانی بـەرین، لـەماوەی رابـوردوودا زانایـەکی دانیمـارکی بـە نـاوی (ژ. ئۆسـتروپ *J.OSTRUP*)، هـات بـۆ ئەنقـەرە. گویمـان لـە کۆنفرانـس و گفتوگۆکەی لەگەل غازی مەزندا، گرت. زانای دانیمارکی پاش ئەوەی گوی‌ی لەو قسانە گرت کە بۆی کرا، گوتی (بەلیّ، زۆربەی ئەمانە لە راست دەچن). بە گویگرتنی زیاتر، ئەوەندەی تر قەناعەتی بەهیزبوو."[(٨)]

خالی سی‌یەمیش کە لـەم ووتارانـەدا پیویستی بە لەسەر وەستان هەیە، ئەمەیـە: لـە ووتارەکـاندا جیگـەی هـەندیّ بنـەما (پرنسـیپ) کراوەتـەوە کـە راسـتی‌ی گشـتین. بـەلام پـاش راگـەیاندنی ئـەم راسـتی‌یە گشـتی‌یانە، لەبـەر ئـەوەی لـە روانگـەی بەراسـت دەرخسـتنی ئایدیۆلۆجیـا و تـیروانینیکی تایبەتەوە، نەك بە میتۆدیکی زانستیانە، دەست بۆ فاکتە میژووییەکان براوە، هیچ ئەنجامیك بەدەست ناهینریت. بگـرە ئـەنجامیك بـە دەسـت هیـنراوە کـە دەتوانین پی‌ی بلیین "پیکەنیناوی".

" ئەو مرۆڤەی لە دوینی‌ی خۆی غافل بیّ، ناتوانیّ ئەمرۆی بزانیّ و بگاتە سبەی . ئەو بوونەوەرەی ئەسـلی خـۆی نـەزانیّ ، تاژیـان و بەرهـەمی ئـەوتۆ نـەخولقینیّ کەسـەر لـەنوی خـۆی بـە جیـهان بناسـینی، بەنەناسـراوی دەمینیتەوە." [(٩)]

" ئەوەی بەباشی شارەزای میژوو نەبی، ناتوانیّ رووبکاتە ریگای راست. هەموو میللەتان لەسەردەمی بەرزبوونەوەیاندا، گرنگی‌یان بەرابوردووی خۆیان داوە . لای ئیمـەش هـەروا دەبیـت. بەریزینـە ، میـژوو بریتی‌نیـە لـە کۆمـەلیك

---

(٨) ووتاری باسکراوی رەشید غالب بەگ.

(٩) ووتاری باسکراوی خاتوو ئافەت.

زانیاری . میژوو لەهەمان کاتدا سەرچاوەی ئیلهام،ووزەو هیوایە بۆ میللەتان. سەرچاوەی بروا بە خۆبوونیانە." (١٠)

گیرانەوەو رووناک کردنەوەی میژوو بە بەلگەنامە و بەلگەی کۆنکریتی، شتیکە، بانگەشەو هەولدان بۆ سەلماندنی ئەوەش کەهەموو شارستانیتییەکانی جیهان لەلایەن تورکەکانەوە بەرهەم هینراون، گوایە لەپیناوی ئەوەدا کە میللەتەکەمان بروای بە خۆی بیت و ببیتە خاوەنی متمانە، شتیکی ترە .یەکەمیان شیوەی تاووتوێ کردنی میتۆدی زانستییە.دووەمیشیان شیوەی تاووتوێ کردنی دەولەت و ئایدیۆلۆجیای رەسمییە.

وەکو بینرا ، ئەو خویندنەوانەی بۆ میژووی تورک پیشکەشکراون، هیچ نرخیکی زانستییان نیە. بە ئاشکرا دیارە ئەو قسانە لەزانست بەدوورن . بەلام لەبەرئەوەی زانست چەمکیکی نیونەتەوەیی و گەردوونییە، ئەگەر کارەکان وهەولەکان بەتەواوی نازانستیش بووبن، پییان گوتراوە "زانست" و "زانستی" . بەمجۆرە لەکۆنگرەی یانە تورکییەکاندا، کە لە نیوان ٢٣-٢٨ ی نیسانی ١٩٣٠ دا لە ئەنقەرە کۆبۆوە، خاتو ئافەت-ی مامۆستای میژوو و هاوریکانی ، لە پیشنیاریکدا دەیانگوت "پیشنیار دەکەین بریار بدریێ لەسەر دامەزراندنی ئەنجومەنیکی تایبەتی و هەمیشەیی بۆ لیکۆلینەوە کردن لەسەر شارستانیتی و میژووی تورک بەشیوەیەکی زانستی و دەسەلاتی هەلبژاردنی ئەندامانی ئەو ئەنجومەنەش بدریتە دەست ئەنجومەنی ناوەندی".

لەسەر ئەم پیشنیارە ، ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورک-ی یانەی تورکی دامەزرینرا، بەمەبەستی فیرکردن و تویژینەوەی میژووی تورک و شارستانیتی تورکی بە ریگەی زانستییانە . ئەم ئەنجومەنە لە ١٦ کەس

(١٠) ووتاری باسکراوی پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی.

پیکدەهات. ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك–ی یانەی تورکی، بناغەی دەزگای میژووی تورك ی ئەمرۆیە.[١١]

له ئەنجومەنه ١٦ کەسییەکەدا، نوینەر (پەرلەمانتار)،وەزیر، پرۆفیسۆری میژوو و بەریوەبەری مۆزەخانەی تیدایە.[١٢]

---

(١١)<u>Turk yurdu</u> , Mayis 1930, Sayi 223,s.88; Ayrica bk. Ulug Igdemir, a.g.e, s.4.

(١٢) لیکۆلینەوەی سیستەماتیکی میژووی عوسمانی، به دامەزراندنی "ئەنجومەنی میژووی عوسمانی– تاریخی عوسمانی ئەنجومەنی" له ٢٧ ی تشرینی دووەمی ١٩٠٩ دا دەست پی دەکات . ئەرکی ئەنجومەنەکە بریتی بووە لە"هینانە ئارای میژوویەکی تەواوی دەولەتی عوسمانی و بلاوکردنەوەی فایل و تۆمارەکانی میژووی عوسمانی" .لە ١٠ی شوباتی ١٩١٠ وە نەجیب عاسم و محەمەد عارف دەستیان کردووە بە بلاوکردنەوەی(<u>گۆڤاری ئەنجومەنی میژووی عوسمانی– تاریخی ئەنجومەنی مەجموعەسی)</u>. ئەم بلاوکردنەوەیە تا سالی ١٩٢٧ ی خایاندووە. لە ژمارە(٧٧) ی ئەو سالەدا، ناوی گۆڤارەکە بووە بە(<u>گۆڤاری ئەنجومەنی میژووی تورك– تورك تاریخی ئەنجومەنی مەجموعەسی)</u>.

یەکەمین سەرۆکی ئەنجومەنی میژووی عوسمانی، عەبدولرەحمان شەرەف بوو. پاش مردنی ئەو، رەفیق کرا بە سەرۆکی. ئەنجومەنەکە یەکەمین بەرگی میژووی عوسمانیی لە سالی ١٩١٧ دا بلاوکردەوە، رووبەرووی رەخنەی توندبووەوە. بە تایبەتی لەلایەن(فوئاد کۆپرولو) وەوە.

لە ١٩٢٧ دا، دووبارە ئەنجومەنەکە لەلایەن وەزارەتی پەروەردەوە دامەزرینرایەوە. فوئاد کوپرولو کرا بە سەرۆکی. ئەندامانی لیژنەی بەریوەبردنی بریتی بوون لە: نوینەری ئەستەموول یوسف ئاکچۆرا، عەلی جانب(یۆنتەم)، خەلیل ئەدهەم (ئەلدەم)، نەجیب عاسم، یوسف بەهجەت، ئەحمەد رەفیق، نیازی رەمەزان، ئیبنولئەمین، مەحمود کەمال.(محەمەد خالید بایری، یەکەمین دەزگای زانستیی سەردەمی مەشروتیەت، ئەنجومەنی میژووی تورك، چۆن دامەزرا؟ بەریوەبەرەکانی کیبوون؟ بیروبۆچوونەکانی کۆپرولو، بەرهەمە بلاوکراوەکانی، گۆڤاری تاریخ دونیاسی– جیهانی میژوو، ژمارە ٣٠–٣١، ٢٩ ی شوباتی ١٩٥٢، ل ١٢١١–١٢١٦)

ئەم ئەنجومەنە، تادامەزراندنی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك– ی یانەی تورکی، لە کۆنگرەی شەشەمدا، دریژەی بە کارەکانی دا. یەکیك لەو کەسانەی سەرەوە، واتە پرۆفیسۆر(یوسف ئاکچۆرا) ی نوینەری ئەستەموول، لە دەورەی چوارەمی

ئەنجومەنی لیکۆڵینەوەی میژووی تورك-ی یانەی تورکی، لە بینای ئەنجومەنی یانە تورکییەکاندا ، یەکەمین کۆبوونەوەی خۆی بەسەرۆکایەتی حەمدوللا سوبحی (تانری ئۆڤەر) ی سەرۆکی ئەنجومەنی ناوەندیی یانە تورکییەکان ، ئەنجامداو ئەنجومەنی بەریوەبردنی خۆی هەلبژارد. ئەنجومەنی بەریوەبردن لەم کەسانە پیك هات: [١٣]

سەرۆك :	*سکرتیری گشتیی سەرۆکایەتی کۆمار*	*: محەمەد توفیق (بییکلی ئوغلو)*
جیگری سەرۆك:	*نوینەری چەنە قەلعە*	*: سامیح رەفعەت*
جیگری سەرۆك :	*نوینەری ئەستەموول و پرۆفیسۆری میژووی سیاسی لە کۆلیجی حقوق*	*: یوسف ئاکچۆرا*
سکرتیری گشتی :	*نوینەری ئایدن*	*: د. رەشید غالب*
ئەندام :	*مامۆستای میژووی قوتابخانەی مۆسیقای مامۆستایان*	*:ئافەت (پرۆفیسۆر د.ئافەت ئینان)*
ئەندام:	*وەزیری پەروەردە*	*:واسف چنار*
ئەندام:	*بەریوەبەری گشتی مۆزەخانەکانی ئەستەموول*	*:خەلیل ئەدهەم (ئەلدەم)*
ئەندام:	*پرۆفیسۆری کۆلیجی حقوقی ئەستەموول*	*: یوسف زیا (ئۆزەر)*
ئەندام:	*پرۆفیسۆری قوتابخانەی حقوقی ئەنقەرە*	*: سەدری مەقسودی (ئارسال)*
ئەندام:	*پسپۆری مۆزەخانەی ئەتنۆگرافی لە ئەنقەرە*	*: مەساراش*
ئەندام:	*نوینەری کۆجە عەلی*	*: رەشید سەفوەت (ئا تا بینەن)*

پەرلەمانیشدا(١٩٣١- ١٩٣٥)، لە لایەن پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمالەوە، کرا بە نوینەر و بوو بە ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورکی یانەی تورکی. جگە لەوە عەلی جانب(یۆنتەم) و خەلیل ئەدهەم(ئەلدەم) یش لە دەورەی چوارەمدا کران بە نوینەر.

(١٣)***Turk Yurdu**, Say 30-224, Haziran 1930, S.58.*

ئەندام:	*نوینەری بالك ئەسیر*	*: ئیسماعیل حەقی (ئوزونچار شیلی)*
ئەندام:	*ئەندامی ئەنجومەنی زمان*	*: راغیب خلوسی (ئۆزدەن)*
ئەندام:	*مامۆستای میژوو*	*:موکریمین خەلیل ینانچ*
ئەندام:	*ئەندامی لیژنەی دانان و وەرگیرانی وەزارەتی پەروەردە*	*:زەکی قادری (ئوگان)*
ئەندام:	*بەریوەبەری مۆزەخانەی ئەتنۆگرافیا*	*: حامید زوبیر (کەشای)*

ئەگەر چاویك بە ئیش و کاری سەرەکی ئەندامانی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوو- ی یانەی تورکیدا بخشینین، دەبینین زۆربەیان پەرلەمانتار بوون. لەوسەردەمەشدا پەرلەمانتارەکان بە پی ی پەیرەو و پرۆگرامی کۆمەلەی گەلی کۆماری(CHF) ، لەلایەن سەرۆکی گشتی کۆمەلەوە کەلە هەمان کاتدا سەرەك کۆماریش بوو، واتە لەلایەن پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمالەوە دادەنران. لەبەر ئەوە ئەنجومەن لەوکەسانە پیك دەهینرا کە لەگەل دیدو بۆچوونەکانی سەرۆکی کۆمەلە (سەرۆکی دەولەت) دا دەگونجان. بەمجۆرە ئەو کەسانە دووبارە لە ١٩٣١ دا کراون بە نوینەر لە دەورەی چوارەمی پەرلەماندا. لەو دەورەیەدا پرۆفیسۆر خەلیل ئەدهەم (ئەلدەم)، پرۆفیسۆر یوسف زیا (ئۆزەر) و سەدری مەقسودی (ئارسال) یش کە ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویتورك-ی یانەی تورکی بوون، کراون بە نوینەر (پەرلەمانتار). بیگومان ئەندامەکانی تریش، کەسانیك بوون کە لە پیشەوا (مستەفا کەمال) و دیدو بۆچوونەکانیەوە نزیك بوون. یاخود راستتر، ئەوانە بوون کە دیدو بۆچوونەکانی ئەویان دووبارە دەکردەوە. دەست نیشانکردنی ئەم هەلومەرجانە لەو رووەوە پیویستە کە نیشانی دەدات نووسینەوەی میژووی تورك بەتەواوی لە لایەن کەس و دەزگا

ڕەسمی‌یەکانەوەو بە ئاراستەی دیدوبۆچوونە ڕەسمی‌یەکان پەرەی پیدراوە. ئەمە لە هەمان کاتدا فاکتیکی گرنگە کە پیکهاتنی ئایدیۆلۆجیای ڕەسمی و پەرەسەندنی تیزی تورکی‌ی میژوو ڕووندەکاتەوە.لیرەدا با ئەوەش بلیین کە مەحمود ئەسعەد (بۆزکورت) سەرۆکایەتی کۆنگرەی شەشەمی یانە تورکی‌یەکانی کردووە کە لە ٢٤-٢٩ ی نیسانی ١٩٣٠ دا سازکراوە[١٤]

١- "هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورك"

ئەم ئەنجومەنە لە کۆتاییەکانی سالی ١٩٣٠ دا، کتیبیکی هینایە بەرهەم بە ناوی "هیلەگشتی‌یەکانی میژووی تورك". باسەکانی ئەم کتیبە (٦٠٦) لاپەرەییە بریتی بوون لە گیرانەوەی ئەو ووتارانەی بە نموونەوە لەسەرەوە باسکران، بەشیوەیەکی بەرفراوانترو پر لە حەماسەتتر[١٥] تیزی میژووی تورك لەم کتیبەدا دەچووە دۆخی بەرجەستەبوون وئاشکرا بوونەوە. دەکری ئەم تیزە بەم شیوەیە کورت بکریتەوە:

" لە کۆنترین سەردەمەکانی میژووەوە، لەبەر بی‌ئاوی و هۆکاری ئابووری، کۆمەلیك کۆچی گەورە لە ئاسیای ناوەراستەوە بەرەو خۆرهەلات، خۆرئاوا و باشوور روویداوە. ئەم کۆچەرانە، مرۆڤی براکیسەفال* ، شیوە ئالپی و تورکی زمانن. ئەمانە بۆ هەرکوی یەك چووبن، لەگەل خۆیاندا شارستانیتی‌یەکی پیشکەوتووشیان بۆ ئەو شوینە هیناوە. بنیاتنەرانی

---

(١٤)<u>Turk Yurdu</u>, *Sayi 29-223 , Mayis 1930,s. 78 .*

(١٥)*Turk Tarihinin Ana Hatlari XVIII , s. 606, Turk Ocagi Turk Tarihi Tetkik Heyeti Nesriyatl, Devlet Matbaasi , Istanbul 1930.*

* *براکیسەفال: زاراوەیەکی فەرەنسی‌ی بەرەگەز یۆنانی‌یە. لە دوو برگەی (brakhys-واتە کورت) و (kephale-واتە کەللە سەر) پیك هاتووە. بەوجۆرەی مرۆڤ دەگوتریت (براکیسەفال) کە خاوەنی کەللە سەری کورتە.*

شارستانیتی لە میسۆپۆتامیا، میسر، ئانادۆل، چین، کریت، هند، ئیجە و رۆمادا، ئەم مرۆڤانەن. بەشی سەرەکیی دامەزراندن و پەرەپیدانی شارستانیتییەکانی جیهان و بلاو بوونەوەیان بە گۆشە و کەنارەکانی تری جیهاندا، هی ئەم مرۆڤە تورک زمانانەیە."(١٦)

لە کتیبی (٦٠٦) لاپەرەیی هیلە گشتییەکانی میژووی تورک دا هەولدراوە ئەم بانگەشانە، بەقسەی حەماسی و داستان ئامیز بسەلمینرین. بەلام ئەم کتیبە ژمارەیەکی زۆری لی چاپ نەکراوە. تەنها(١٠٠) دانەی لی چاپکراوە و

---

(١٦) سەبارەت بە تیزی میژووی تورک، بروانە: ئافەت ئینان، ئاتا تورک و تیزی میژوو، (بەللەتەن-Belleten)،ژ-١٠ ، ١٩٣٩ ، ل ٢٤٣-٢٤٦؛ شەمسەددین گوونالتای، ماهیەتی ئەو رەخنانەی لە تیزی میژووی تورک گیراون و سەرکەوتنی بی چەند و چوونی تیزەکە، بەللەتەن، ژ ٧-٨ ، ١٩٣٨ ، ل ٣٣٧ ٣٦٥؛ ئەنوەر زیا کارال، تیزی میژووی تورک-ی ئاتا تورک،چەند کۆنفراسیك لە سەر ئاتاتورك (ئافەت ئینان- ئەنوەر زیا کارال)، کۆلیجی زمان و جوگرافیاو میژوو (DTCF)، ئەنقەرە ١٩٤٦، ل ٥٥-٦٥ ؛ ئەکرەم ئاکورگال، ئاتاتورك و زانستی میژوو ، بەللەتەن ژ-٨٠،١٩٥٦، ل ٥٧١-٥٨٤ ؛ ئیسماعیل حەقی ئوزونچارشیلی ، چەند بیرەوەریەك لەسەر حەزو تیروانینەکانی ئاتا تورك لە کاتی نووسینەوەی تیزی میژووی تورکدا، بەللەتەن ، ژ-١٠،١٩٣٩ ، ل ٣٤٩-٣٥٣ ؛ حەسەن جەمیل چامبەل ، ئاتا تورك و میژوو بەللەتەن، ژ-١٠ ، ١٩٣٩ ، ل٢٦٩-٢٧٢؛ سەماوی ئەیجە هەولیکی گەورەی ئاتاتورك بۆ میژوو پی نووسینەوە: هیلەگشتییەکانی میژووی تورك، بەللەتەن، ژ- ١٢٨ ، ١٩٦٨، ل ٥٠٩-٥٢٦ ؛ خەلیل دەمیرجی ئۆغلو، میژوو، ئیمەو ئاتاتورك ، بەللەتەن ،ژ-١٣٩، ١٩٧١، ل ٤٥٣-٤٥٥؛ بەکر سدقی بایکال، ئاتا تورك و میژوو، بەللەتەن، ژ-١٤٠ ، ١٩٧١ ، ل٥٣١-٥٤٠؛ ئاتا تورك(سەرجەم)،١٠٠٠ کتیبی سەرەکی، وەزارەتی پەروەردە، ئەستەموول ١٩٧٠، ل ٢٣٧-٢٤٨؛ کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك ، کۆنفراسەکان،کۆنووسی گفتوگۆکان ،ئەنقەرە ١٩٣٣ ، ووتارەکەی وەزیری مەعاریف مەحمود ئەسعەد بەگ ل٥-١٤؛ ئیبراهیم نەجمی دیلمەن ، شوین و نرخی تیۆری زمانی خۆر لە تیزی میژووی تورکدا ،کۆنگرەی دووەمی میژووی تورك ، ئەستەموول ١٩٤٣، ل ٨٥-٩٨؛ کورت بیتتەل، ئاتا تورك و لیکۆلینەوە میژوویەکانی (ئیلکۆز Ilkoz)، بەللەتەن ، ژ-١٠ ، ١٩٣٩، ل ٢٠٣-٢٠٥.

پیشکەشـــــی پـــــەیوەندیدارەکان کــــراوە بــــۆ وەرگرتنـــــی رەخنــــەو تیبینییەکانیان.[١٧]

لەسەرەتای ئەم کتیبەدا ، نووسینیك هەیە، لاپەرەیەکی تەواو داگیردەکاو نـاوی ئـەو کەسـانە ئاشـکرا دەکـات کـە کتیبەکـەیان نووسـیوە و، ئەوانـەش کەبەسەریاندا دابەش دەکریت. ئەولاپەرەیە بەم شیوەیەیە:

"هیلـە گشـتییەکانی میـژووی تـورك، هەولیکـە لەلایـەن ئـەم ئەندامانـەی خـوارەوەی ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی میـژووی تـورك–ی یانـەی تورکییـەوە ئەنجامدراوە، لە ریگەی وەرگیران و دانانەوە:

ئەندامی کۆمەلەی میژووی تورك TTC–ی	***:خاتوو ئافەت(پرۆفیسۆر***
یانەی تورکی و مامۆستای	***د. ئافەت ئینان)***
زانیاریە شارستانییەکان	
نووسەری گشتیی سەرۆکایەتی کۆمار	***:محەمەد توفیق***
	(بییکلی ئوغلو)
نوینەری چەنە قەلعە	***:سامیح رەفعەت***
نوینەری ئەستەموول و پرۆفیسۆری	***:یوسف ئاکچۆرا***
قوتابخانەی حقوقی ئەنقەرە	
نوینەری ئایدن	***:د. رەشید غالب***
نوینەری بۆلو	***:حەسەن جەمیل (چەمبەل)***
پرۆفیسۆری قوتابخانەی	***:سەدری مەقسودی***
حقوقی ئەنقەرە	
نوینەری سیواس	***:شەمسەددین(گوونالتای)***
نوینەری ئیزمیر	***:واسف(چنار)***
پرۆفیسۆری کۆلی	***:یوسف زیا(ئۆزەر)***

(١٧)Ulug Igdemir , a.g.e. , s.5 .

تەنها ۱۰۰ دانە لەم کتێبە چاپکراوە،بۆ ئەوەی بەسەر ئەندامانی تری ئەنجومەنی لێکۆڵینەوەی مێژووی تورك و ئەو زاتانەدا کە پەیوەندیان بەبابەتەکەوە هەیە، دابەش بکرێت. بۆ خوێندنەوەو وەرگرتنی رەخنەو باری سەرنجەکانیان."

وەکو بینرا، لەو ۱۰ کەسەی لیژنەی نووسینی کتێبەکەیان پێك هێناوە، شەشیان نوێنەرن (پەرلەمانتارن). لە سەرەوە باسی ئەوەمان کرد کە لە ساڵی(۱۹۳۱)ەوە، پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی(ئارسال) و پرۆفیسۆر یوسف زیا(ئۆزەر)یش کراون بەنوێنەر.

لەبەشی(دەروازە-مدخل)ی کتێبەکەدا ، کەناونیشانی(ئەم کتێبە بۆچی نووسراوە؟)ی هەڵگرتووە(ل ۱-۳)، ئاوا دەگوترێت:

"خسوسیەت و هێزو توانای تورك، ریشە نەژادی‌یە قووڵەکانی رەگەزی تورك بەشێوەیەکی بنەرەتی، لەگەڵ هەندێك لەو بەشانەی مێژووی مرۆڤ کەپەیوەندی‌یان بەرەگەزی ئێمەوە هەیە، بەکورتی نیشاندران."

لە بەشی یەکەمدا کەناوی نراوە دەروازەیەك بۆ مێژووی ئادەمیزاد (ل ٥-٤٥)، بابەتی وەك بوونەوەران(کائنات)، مێژوو،رەگەزو فکر دەخرێتە بەرباس و ئەم قسانەش لەسەر رەگەزی تورك دەکرێن:

" رەگەزی تورك ، کە خوڵقێنەری گەورەترین تەوژمەکانی مێژووە، بە باشترین شێوە خودیتی خۆی پاراستووە . لەسەردەمە مێژوویی وبەر لە مێژووەکانیشدا، ئەم رەگەزە لەگەڵ رەگەزی وولاتە دراوسێکانی سەر سنووری نیشتمانەکەی و رەگەزی ئەو وولاتانەشدا کە داگیری کردوون، تێکەڵاو بووە. بەلام لەبەرئەوەی سیفەتە کولتووری‌یەکانی، کە بەرهەمی ئەندامی و دیاری مێشکن، بەسەر ئەو دراوسێ‌یانەدا زاڵ و باڵادەست بووە، دراوسێکان نەیانتوانیوە خسوسیەتەکانی ئەم رەگەزە لەناوبەرن. بەلام لەسەردەمە دوورو درێژەکاندا لەگەڵ ئەو زۆرینە گەورەیەدا کەتێکەڵیان بوون، وەکو یەکیان لێ هاتووە و زمان و ناوی خۆیان لە دەستداوە.

زمان کەبەهیزترین بەرهەمی میشکە، بەتایبەتی لای زۆربەی هەرە زۆری رەگەزی تورك، لەناو زنجیرەی بەرەو پیش چوون وکامل بوونی سەردەمە میژووییەکاندا ،هیلە گشتی‌یەکانی خۆی پاراستووە . ئەندامانی ئەم رەگەزە گەورەیە ، کە لەسەردەمانی بەر لەمیژوو و سەردەمە میژووییەکانیشدا، کۆمەلگەو شارستانیتی و دەولەتی جیاجیان دروستکردووە، هەمیشە لەگەل ئەو زمانە هاوبەش وکولتوورو سیفەتە رەگەزیانەدا ، کە میشکە بەهیزەکانیان لەناوەندو دەوروبەری جۆر بەجۆردا بەرهەمیان هیناون، لەماوەی کورت یاخود دریژخایەندا، کاریان لەیەکتری کردووە.

دەبینین رەگەزی تورك، هەمیشە لەمیژوودا یەکیتی‌یەکی بەرچاوی لەخۆی نیشانداوە،کۆمەلیکی گەورەیە کەبەسیفەتە ئەندامی‌یە دیارو هەمیشە زالەکانیەوە، بەو کولتوورەیەوە کەبەم زمانە گواستراوەتەوە، بەیادەوەری میژوویی هاوبەشیەوە ، لەهەمان کاتدا لەگەل پیناسەی ئەمرۆی میللەتیشدا دەگونجیّ.

ئەمرۆ بینینی رەگەزیکی ئاوا مەزن لەشیوەی میللەتیکدا ،هیزیکی گەورەو شەرەفیکی گەورەیە، کە بەتایبەت لەسەردەمی ئەمرۆماندا، بەنسیبی گەلیك لە کۆمەلانی مرۆڤ نەبووە."(ل ٣٨-٣٩)

بەشی دووەمی کتیبەکە ناوی نراوە دەروازەیەك بۆ میژووی تورك. (ل٤٧-٦٩) لەم بەشەدا بەکورتی ئەمانە دەگوتری:

" رەگەزی تورك کە گەورەترین تەوژمەکانی میژووی دروستکردووە، رەگەزیکە زۆرترین رادەی خودیتی خۆی پاراستووە. بۆ روونکردنەوەی ئەو لاپەرە تاریکانەی میژووی گشتی و میژووی شارستانیتی، کە فکری ئەمرۆی مرۆڤایەتی‌یان ئەوەندە بەخۆیانەوە خەریك کردووە، هیچ چاریك نیە جگە لەوەی رەگەزی تورك بکەینە بناغە(أساس).بە قبولکردنی ئەم بناغەیە، هەموو ئەو مەسەلانەی روونکردنەوەیان بەگران دیتە پیش چاو، رووناك دەکرینەوە و ئەو بەشانەی لە نووسینەوەی میژوودا بە بەتالی ماونەتەوە و نیشانەی پرسیاریان لە سەر دانراوە، تەواودەکرین.

ئیمە لەم تیزەماندا، کە بەسوود وەرگرتن لە فکر و بەلگەکانی زانا بە ویژدان و حەقخواز(حقانی) و بی‌لایەنەکان داکۆکی لی‌کراوە، مەبەستمان

سووکایەتی کردن و بەکەم گرتنی[18] هیچ رەگەزو میللەتیك نیە، ریزگرتن لە کەسیتی و بوونەکانی تر بەئەندازەی خۆشەویستی میللەتی خۆمان، یەکیکە لە دروشمەکانی تورکایەتی. (ل٦٧-٦٨)

ئامانجی ئەم کتیبە، وەکو لە پیشەکیدا ئاماژەمان بۆ کردووە، بریتییە لەوەی بەپشت بەستن بە راستییە میژووییەکان، رابوردووی شەرەفمەندی میللەتی تورك، کە بەدریژایی چەندین سەدە گەلیك تۆمەتی نارەوای دراوەتە پال و، خزمەت و کارەکانی لە بنیاتنانی یەکەمین شارستانیتییەکاندا نکولی لی کراوە، وەبیر میللەتە مەزنەکەمان بینینەوە. بائەوەش بلیین، وەك چۆن ئەو رابوردووە دەهەزار سالەیەی مایەی سنگ دەرپەراندن و سەربەرزییە، لووت بەرزییەکی بۆش بیجی بەمیللەتی تورك نابەخشی، ئاواش لە دەستدانی ریزی پیشەوە (ریزی پیشەوەی هەموو مرۆڤایەتی) بۆ ماوەی چەند سەدەیەك، واتە ئەو دۆخەی لە میژووی گەلیك میللەتدا بینراوە و دەبینریت، میللەتی تورك تووشی نائومیدی ناکات.[19]

حەزرەتی غازی مستەفا کەمال، لەکۆتایی ووتارە میژووییەکانیدا رووی دەمی کردۆتە لاوان و پاش ژماردنی هەموو مەترسییەکان و ئەو ئەگەرە ترسناکانەی رەنگە رووبەرووی وولات ببنەوە، فەرموویەتی: (ئەی رۆلەی داهاتووی تورك! لەناو ئەم دۆخ و هەلومەرجانەشدا، ئەرکی تۆ رزگارکردنی

---

(١٨) لەگەڵ ئەوەشدا کە دەگوترێ مەبەست بەکەم گرتن و بێ نرخ کردنی هیچ رەگەز و میللەتیك نیە، بەڵام دەبێ خوینەر ئەوەی لە بیربیت کە دروشمی وەك "کوردی پیس، کوردی کلکدار، کوردی بێ نرخ (بێ قیمەت)"، بەتایبەتی لەلایەن ئایدیۆلۆجیای رەسمییەوە برەویان پیداوە. هیتلەریش هەمیشە لەووتارەکانیدا رایگەیاندووە کە رەگەز و نەژادەکانی تر بەکەم ناکرێ، لە نرخیان کەم ناکاتەوەو، دەیەوێ لە هەلومەرجیکی هاوتادا، پەیوەندی هاوتایان لەگەلدا دامەزرینێ. بەڵام ناوەرۆکی کردەوەی هیتلەریش، هەمیشە بریتیبووە لە بەکەم گرتنی نەتەوەکانی ترو بێ نرخ کردنیان.

(١٩) لە رۆژی ئەمرۆماندا ئەندامانی حکومەتی بەرەی نەتەوەیی (MC)، ئەوەی سەرەوە بەمجۆرە رادەگەیەنن: " تورکیا وولاتی سەرکردە".

سەربەخۆیی و کۆماری تورکە ! ئەو هێزو توانایەی پێویستت پێیانە، لە خوێنی ڕەسەنی ناو دەمارەکانتدا هەیە).

پەیکەری بێ هاوتای مەزنیتی مێژوویی تورك، سەرۆکی مەزنی تورك،لە یەکێك لەو ووتارانەیدا کە باسمان کردن پڕن لە ڕینمایی و هاندان بۆ ئەو کەسانەی لە کۆکردنەوەو ڕێکخستنی ئەم سەرنجانەدا کاریان کردووە، ئاوا دەفەرموێ:

" ئەی میللەتی تورك! تۆ نەك هەر لە قارەمانیتی و جەنگاوەریدا، بەلکو لە فکرو شارستانیتیشدا، شەرەفی مرۆڤایەتیت. مێژوو پڕە لە ستایشی تۆ و ئەو شارستانیتییانەی تۆ داتمەزراندوون. ئەگەر ئەو هۆکارە سیاسی و کۆمەلایەتیانەی مەبەستیان لەناو بردنی تۆ بووە، چەند سەدەیەك ڕێگەیان پێ بڕی بێ و هەنگاویان قورس کرد بێ، بەلام میراتی دە هەزار سالەی فکرو کولتوور ،لە ڕۆحتا وەکو هێزیکی بێگەردو دەست لێ نەدراو دەژی. ئەو مێژووەی بیرەوەری هەزاران و هەزاران سالی لە یادەوەریتدا هەلگرتووە، بە ئاماژەی پەنجەکانی ئەو پێگەیەت نیشاندەدا کە لە ڕیزی شارستانیتیدا شایانی تۆیە. بەرەو ئەوێ برۆ و بەرز بەرەوە. ئەمە هەم حەقی تۆیە و هەم ئەرکی تۆ."(ل٦٨-٦٩).

بەشی سێیەمی کتێبەکە تایبەتە بە چین (ل ٧٣-١٢٦)، بەشی چوارەم هند (ل ١٢٩-١٦٢)، بەشی پێنجەم کەلدە- ئیلام- ئاشور (ل ١٦٥-١٨٩)، بەشی شەشەم میسر (ل ١٩٣-٢٢٦)، بەشی حەوتەم ئانادۆل (ل ٢٢٩-٢٦١)، بەشی هەشتەم ئاوو هەوا (کەش)ی ئیجە (ل ٢٦٥-٣٠٧)، بەشی نۆیەم ئیتالیا و ئەتروسکەکان (ل ٣١١-٣٢٥)، بەشی دەیەم ئیران (ل ٣٢١-٣٩٩)، بەشی یانزەیەم ئاسیای ناوەڕاست (ل ٤٠٣-٦٠٦). لە هەریەکێك لەم بەشانەدا باسی ئەوە دەکرێت کە شارستانیتی کولتوور ، لە ئاسیای ناوەڕاستداو لەلایەن ڕەگەزی تورکەوە خولقێنراونو لەلایەن ڕەگەزی تورکیشەوە گواستراونەتەوە بۆ ئەو شوێنانە. بانگەشەی ئەوە دەکرێت کە کولتوورو شارستانیتی لە ناوچەکانی چین، هند، میسۆپۆتامیا، میسر ، ئیجە، ئیتالیا، ئانادۆل و ئیراندا، لەو ڕێگەیەوە هاتوون و ڕەگیان داکوتاوە.

لەو بەشەی کتێبی هیلە گشتی‌یەکانی مێژووی تورك دا کە ناونیشانی(تێروانینێکی گشتی بۆ مێژووی شارستانیتی تورکی ئاسیای ناوەراست)ی لەسەرە، ئاوا هاتووە:

"   تورکەکان پێش ئەوەی بە جیهاندا بلاوببنەوە، خەریکی کشتوکال بوون . کانزاگەری‌یان دەکرد . زمان و سیفەتە گشتی‌و مەیلە رۆحی‌یەکانی رەگەزی تورك لەم سەردەمەدا پێکهاتوون . وا مەزەندە دەکری کەلەم سەردەمەدا، چەقی قورسایی رەگەزی تورك لە دەوروبەری چیاکانی ئالتای‌دا بووبێت." (ل ٤٠٣-٤٠٤).

پاشتر باسی ووشك بوونی دەریای ناوەوەی ئاسیای ناوەراست دەکرێ و ئاوا دەگوترێ:

"   مێژووی تورك بریتی‌یە لە ئەنجامی هەلو مەرجە جوگرافیەکانی ئاسیای ناوەراست.

ووشك بوونەوەی ووردە ووردەی ئاسیای ناوەراست کۆمەلێك ئەنجامی گرنگی بۆ چارە نووسی رەگەزی تورك لێ کەوتەوە.

١-بەشێك لە رەگەزی تورکی ناچار بە ژیانی کۆچەری کرد. رووکردنە ژیانی کۆچەری لە مێژووی تورکدا بارێکی ناچاری بووە. تورکەکان لە هەلومەرجی ناوچەیی گونجاودا ، هەرگیز ئارەزووی ژیانی کۆچەری یان نەکردووە.

٢- گۆررانی بەشێکی نیشتمانی تورك بۆ بیابان و، بەرژەوەندیە ئابووری‌و چارەنووس سازەکانی رەگەزی تورك، بوون بەهۆی دابەش بوونی بۆ دوودەستەی بەرفراوانی لەیەك جیاواز.

٣-هەلومەرجی سەختی ژیان لەبیاباندا‌و، زیاد بوونی بەردەوامی ژمارەی تورکە کۆچەرەکان بەپێی هەلومەرجی ناوچە جوگرافیەکەیان، مەیلی گەران بەدوای نیشتمانی نوێ‌و کۆچکردن بەرەو خۆرئاوا‌و باشووری لای تورکەکان دروست کرد.

٤-بۆ ئـەوەی کۆچەکـە بەشـیوەیەکی شایسـتە بـەریوە بچیـت،هەسـت بەپیویست بوونی ریکخستن کـرا. لەمـەوە گیـانی عەسـکەری‌و دیسـپلین لای تـورك دروسـت بـوو. پیویسـت بوونـی دیسـپلین تورکـی کـردە میللـەتیکی دەولەتخواز.

٥-لەسـایەی عەسـکەری‌و ریکخسـتنی عەسـکەریدا، کۆچـەکانی تـورك شیوەی وولات گرتن (فتوحات)ی وەرگرت.

٦-ئەو تورکە دەشتەکی‌یانەی بۆ وولات گرتـن بـەرەو خۆرئـاواو باشـوور دەچوون، پیش هـەموو شتیك ئـەو وولاتـە بەپیتـە تورکی‌یانـەیان خسـتە ژیر دەسـەلاتی خۆیانـەوە، کـە لەسـەر ریگـەیان بـوون[٢٠]. ئەوانیشـیان ناچارکرد بەشـداری لـە وولات گرتنەکـەدا بکـەن. چونکـە دەیـانزانی بـۆ ئـەوەی وولاتگرتنەکـەیان بەسـەر کـەوتوویی بگاتـە ئـەنجام، پیویسـتیان بـەزانیاری‌و تەکنیکی تورکە شارستانیەکان دەبیت.

٧-بەم شیوەیە، بەردەوام مەلبەندەکانی شارستانیتی تورکی، بەرشەپۆلی ئەو تورکانە دەکەوتن کەلە دەشتەکانی باکوورەوە دەهاتن." (ل٤١١-٤١٢)

کتیبی <u>هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورکی</u>، پاش سەدەی سی‌یەمی پیش زایین، یـەك لـەدوای یـەك باسـی ئـەو شارسـتانیتی‌یە تورکی‌یانـە دەکـات کـە لەئاسیای ناوەراستدا دامەزراون‌و لەویشـەوە بلاوبوونەتـەوە. (ل٤٦٧-٦٠٦): <u>دەولـەتی هـون-ەکـانی ئاسـیا</u> *(Hyungnu)* (ل٤٦٧)، <u>ئیمـپراتۆری تـورك</u> *(Tu-Kyu)* (ل٤٧٩)، <u>ئۆغـوز-ەکـان</u>، <u>ئویگورەکـان</u> (ل٤٨٣)، <u>خـەزەر-ەکـان</u> (ل٤٨٩)، <u>قـەرە خـانلی‌و قـەرە خیتـایلی-یـەکان</u> (ل٤٨٩)، <u>سـەلجوقی‌یەکان</u> (ل٥٠١). <u>دەولـەتی چـەنگیز</u> (ل٥١٣)، <u>دەولـەتی تـەیمور</u> (ل٥٢٨)، <u>دەولـەتی عوسمـانی</u> (ل٥٤٧)، <u>کۆماری تورکیا</u> (ل٦٠٥-٦٠٦).

(٢٠) بـەپیی تـیزی میـژووی تـورك، لەبەرئـەوەی سـەرچاوەی هـەموو شارسـتانیتی‌و کولتوورەکانی جیهان تورك بووە، لیرەشەوە ریشەی هەموو جیهان دەگەریتـەوە سـەر تـورك، تورکەکان تەنانەت ئەوکاتەی "وولاتیشیان دەگرت"، ناچار دەبوون "وولاتەکانی تورك" بگرن.

٢-بەشی دەروازە (مدخل)ە-ی
هیلە گشتییەکانی میژووی تورك

هەردووبەشی "دەروازەیەك بۆ میژووی تورك" و "ئاسیای ناوەراست"ی ئەو کتیبە یانزە بەشییە (واتە کتیبی هیلە گشتییەکانی میژووی تورك)، لە نامیلکەیەکی (٨٧) لاپەرەییداو لەژیر ناوی بەشی دەروازە-ی هیلە گشتییەکانی میژووی تورك دا چاپکراون. ئەم بەرهەمە لە سالی ١٩٣١دا (٣٠٠٠٠)دانەی لەلایەن وەزارەتی پەروەردەوە چاپکراوەو بەسەر قوتابخانەکاندا دابەشکراوە[٢١]. ئەو لاپەرەیەی تایبەتە بەنووسەرانی کتیبەکەو لەسەرەوە باسمان کرد، لەم کتیبەشدا، وەك خۆی بلاوکراوەتەوە.

لەپیشەکیی ئەم کتیبە بچووکەدا مەبەستی چاوەروانکراو لەنووسینی کتیبی هیلە گشتییەکانی میژووی تورك، بەم شیوەیە رادەگەیەنری:

" لەزۆربەی ئەو کتیبە میژووییانەدا کە تائیستا لەوولاتەکەماندا بلاوکراونەتەوە، لەو کتیبانەشدا کە وەکو سەرچاوە بەکارهینراون، واتە لەکتیبە میژووییە فەرەنسییەکاندا، هوشیارانە یاخود ناهوشیارانە، رۆلی تورك لە میژووی جیهاندا بچوك کراوەتەوە. وەرگرتنی زانیاری ئاواچەوت لەسەر باووباپیرانی تورك، زیانی بەخۆناسینی تورك‌و پیش خستنی خودیتیی تورك گەیاندووە. ئامانجی سەرەکی ئەم کتیبە، بریتییە لەهەولدان بۆ راستکردنەوەی ئەو هەلانەی زیانیان بۆ میللەتەکەمان هەیە، ئەو میللەتەی ئەمرۆ جیگەی سروشتی خۆی لەهەموو جیهاندا بەدەست هیناوەتەوەو بەوهەستەوە ژیان بەسەر دەبات. لەهەمان کاتدا یەکەمین هەنگاوە بۆ بەجی گەیاندنی پیویستیی نووسینەوەی میژوویەکی نەتەوەیی بۆ میللەتی تورك

(٢١)*Turk Tarihinin Ana Hatlari (Methal Kismil), Devlet Matbaasi Istanbul 1931.*

كه بەو رووداوە مەزنانەی ئەم دواییە، هەستی یەکیتی و خۆیی بوون لەرۆحیدا زیندوو بۆتەوە. بەمەش دەمانەوی ریگابەرەو قوولاییەکانی توانای داهینان و خولقاندنی میللەتەکەمان بکەینەوە، نهینیەکانی بلیمەتی و سروشتی تورك ئاشکرا بکەین، بەهیزی و خسوسیەتی تورك نیشانی خۆی بدەین و، دەری بخەین کەپیشکەوتنی نەتەوەییمان بەریشە رەگەزیە قوولەکانەوە بەستراوەتەوە. لافی ئەوە لێنادەین کەبەم تەجروبەیە ئەو میژووە نەتەوەییە مەزنەمان نووسیوەتەوە. تەنها ئاراستەیەکی گشتی و ئامانجیك نیشانی ئەو کەسانە دەدەین، کە لەداهاتوودا لەسەر ئەم بابەتە کاردەکەن."

لە ناونیشانە لاوەکیەکانی ئەم کتیبەدا ، بەشیوەیەکی ئاشکراتر راگەیەنراوە کە دامەزرینەرو بنیاتنەر و بلاوکەرەوەی شارستانیتی و کولتوورەکانی هەر چوارلای جیهان رەگەزی تورك بووە . هینانەوەی هەندێ لە ناونیشانە لاوەکیەکان، بەروونی ئەم مەسەلەیە نیشاندەدات.

ئەو تورکانەی چوون بۆ چین (ل-٥)، لەم بەشەدا لافی ئەوە لیدەدریت کە میژووی چین لەگەل داگیر کردنی لەلایەن تورکەکانەوە دەست پیدەکات و گیرانەوەی میژووی چین بۆ سەد هەزار سال و دووسەد هەزار سال، درۆیەکی هەلبەستراوە (ل ٥-٦)، ئەو تورکانەی چوون بۆ هند (ل ٦-٧)، ریگاکانی کۆچکردن بەرەو خۆرئاوا (ل ٧-٨)، ئاسیای نزیك، تورکەکانی سۆمەر- ئەکەد-حیتی (ل ٨-٩)، ئەو تورکانەی چوون بۆ میسر (ل ٩-١٠)، ئەو تورکانەی چوون بۆ ئیجە (ل ١٠-١٢)، ئەو تورکانەی چوون بۆ ئەوروپا ل(١٢-١٤)، لە بیرچوونەوەی زمانی تورکی لای ئەو تورکانەی نیشتمانی دایکی خۆیان بەجێ هیشت (بە کورد بوونیان) (ل ١٥-١٦).

٣-میژوو ٤،٣،٢،١

پاش هەردوو کتیبی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك و بەشی دەروازە-ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك ، دیسان لە سالی ١٩٣١دا، کتیبیکی میژوو

له چوار بەرگدا لەلایەن ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورکەوە بلاوکرایەوە . ئەو کتێبانە ئەمانەن:

میـژوو١، سـەردەمەکانی بـەر لـەمیژوو و سـەردەمە کۆنـەکان، لەلایـەن ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورک-ەوە نووسراوە. وەزارەتی مەعاریف، چاپخانەی دەولەت، ئەستەموول ١٩٣١.

میـژوو ٢، سـەردەمەکانی ناوەراسـت، لەلایـەن ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی میـژووی تورکـەوە نووسـراوە. وەزارەتـی مـەعاریف، چاپخانـەی دەولـەت، ئەستەموول ١٩٣١.

میژوو ٣، میژووی تورکی عوسمانی لەسەردەمە نزیك و نوێکاندا، لەلایەن ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورکەوە نووسراوە. وەزارەتـی مـەعاریف، چاپخانەی دەولەت، ئەستەموول ١٩٣١.

میـژوو ٤، کۆمـاری تورکیـا، لەلایـەن ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی میـژووی تورکـــەوە نووســـراوە. وەزارەتـــی مـــەعاریف، چاپخانـــەی دەولـــەت، ئەستەموول ١٩٣١.

هەریەکێك لەم کتێبانە بە "گەورە"یی ٣٥٠-٤٠٠ لاپەرەبوو . بەجیا لە دەقـەکان، تـابلۆی رەنگـاو رەنـگ و ژمارەیـەکی زۆر نەخشـەو ، دەوروبـەری ١٠٠-١٣٠ لاپـەرە وینـەیان تیدابـوو. تـیراژی چـاپی یەکـەمی هـەر یـەکیکیان نزیکەی (٣٠٠٠٠) دانـە بـوو. پاشـتر لەسـەردەمی جیاجیـادا، بەدەسـکاری و گۆرانی بچووکەوە، دووبارە چاپکرانەوە. هەندیکیان تەنانەت گەیشتنە چاپی پینجەمیش.

ئەم رستانەی خوارەوە، کە باسی دەست پیکردنی چالاکییەکی بنەرەتی دەکـەن دژی سـرینەوەو رامـالینی نـاوی تـورك لـە پیشـەکیی ئـەو کتێبانـەدا هینراونەتەوە:

" تا ئەم سالانەی دوایی، (میـژووی تـورك) یـەکیك بـوو لـەو بابەتانـەی کەمترین لیکۆلینەوەی لەسەر کراوە.

میژوو نووسە دەمارگیرەکان لـەژیر کاریگـەری شـەرو کیشـەی پـتر لـە هـەزار سالەی ئیسلام و مەسیحیدا، لـەو سـەردەمانەدا بەهـەموو توانایـەك وای نیشـان بـدەن میـژووی تـورك، کەچـەندین سـەدە سـەرکردایەتی ئیسـلامی کـردووە،

بریتی‌یە لەخوێن و ئاگر. مێژوو نووسە تورك و موسولمانەكانیش توركایەتی‌و شارستانیتی توركیان لەگەل ئیسلام و شارستانیتی ئیسلامیدا كرد بەیەك.لە بیر بردنەوەی سەردەمەكانی هەزاران سال پێش ئیسلامیان بەپێویستی‌یەكی سیاسەتی ئوممەتایەتی (مەبەست ئوممەتی ئیسلامە) و، ئەركێكی ئایینی خۆیان زانی. لەسەردەمە نزیكترەكاندا، تەوژمی عوسمانچیتی-ش كە خەوی بەوەوە دەبینی لەهەموو رەگەزەكانی ناو ئیمپراتۆری عوسمانی میللەتێك دروست بكات، لەپێناوی لە بیربردنەوەی ناوی توركدا، نەك هەر مێژووی نەتەوەیی‌ی پشت گوێ خستبوو، بەلكو بە سرینەوەو لە ناو بردنی ئەو لاپەرانەش كە نووسرا بوونەوە، بوو بە هۆكاری سێیەم وچووە پال دوانەكەی تر."[(٢٢)]

ئەم زنجیرە چوار بەرگی‌یە، بە شێوەیەكی گشتی بۆ قۆناغەكانی خوێندنی دواناوەندی ئامادە كرابوو. پاشتر وەزارەتی مەعاریف، ئەم كتێبانەی كردە بناغە و لەسەر ئەوان، كتێبی مێژووی بۆ قۆناغی ناوەندی و سەرەتاییش ئامادە كرد.

ئەوانەی لە ئامادە كردنی ئەم زنجیرە چوار بەرگی‌یەدا كاریان كردووە، ئەمانەن:

نووسەری گشتی‌ی سەرۆكایەتی كۆمار و سەرۆكی ئەنجومەنی لێكۆلینەوەی مێژووی تورك(*TTTC*) : م. تۆفیق بەگ(بییك ئۆغلو)

نوێنەری چەنە قەلعە و جێگری سەرۆكی(*TTTC*) : سامی رەفعەت بەگ

---

(٢٢) ئەمە سكالاكردنە لە دەست هەولدان بۆ لە بیربردنەوەی ناوی تورك و دەرهێنانی لە كتێبەكانی مێژوو. بەلام ئەو كەس و دەزگایانەی لەم جۆرە سكالایانە دەكەن، هەر لەوكاتەدا هەموو جۆرە هەولێك دەخەنە گەر بۆ سرینەوەی ناوی كوردو كوردستان لە زمان و مێژوودا و لەبیربردنەوەی زمانی كوردی و لەناو بردنی خودیتی نەتەوەیی كورد.

نوینەری ئەستەموول و	: یوسف بەگ ئاکچۆرا ئۆغلو
پرۆفیسۆری میژووی سیاسی	
لە قوتابخانەی حقوقی ئەنقەرەو	
جیگری سەرۆکی (*TTTC*)	
نوینەری ئایدن و	: د. رەشید غالب بەگ
نووسەری گشتی *TTTC*	
نوینەری بۆلو و ئەندامی *TTTC*	: حەسەن جەمیل بەگ(چامبەل)
مامۆستای میژوو و	:خاتو ئافەت
زانیارییە شارستانییەکان	(پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان)
لە قوتابخانەی پیگەیاندنی	
مامۆستای مۆسیقاو	
ئەندامی *TTTC*	
عەمیدی ئەرکانی جەنگ، بەریوەبەری	: باقی بەگ
میژووی جەنگ لە ئەرکانی گەورەی جەنگ	
نوینەری بالك ئەسیر و ئەندامی *TTTC*	: عیسمەت حەقی بەگ
	(ئوزون چارشیلی)
نوینەری کۆجە عەلی و ئەندامی *TTTC*	: رەشید سەفوەت بەگ
	(ئاتا بینەن)
نوینەری قەرە حیساری خۆرهەلات،	: سەدری مەقسودی بەگ
لە پرۆفیسۆرەکانی قوتابخانەی	(ئارسال)
حقوقی ئەنقەرە و ئەندامی *TTTC*	
نوینەری سیواس و پرۆفیسۆری	: شەمسەدین بەگ
پیشووی میژووی تورك	(گوونالتای)
لە (دار الفنون) ی ئەستەموول و	
ئەندامی *TTTC*	
عەمید، بەریوەبەری لقی نەخشە لە	: شەمسی بەگ

بەریوەبەریتی گشتی نەخشە

نوینەری ئەسکی شەهر، پرۆفیسۆری : یوسف زیابەگ (ئۆزەر)

پیشووی حقوق لە (دار الفنون) ی

ئەستەموول و ئەندامی *TTTC*

وەکو بینرا لیژنەی ئامادەکاری ئەم کتیبانە لە (١٣) کەس پیکهینراوە. لەو سیانزەیە نۆیان ئەوانەن کە لەلایەن سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (*CHF*)، سەرەك کۆمارو پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمالەوە کراون بەنوینەر (پەرلەمانتار). لە بەنوینەر بوونیاندا قەرزاری سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆمارین. گومان لەوەدا نییە چوار کەسەکەی تریش پابەندی پیشەواو دیدو بۆ چوونەکانی پیشەوا بوون و ، ئەو دیدو بۆچوونانەیان وەکو "مشت و مرهەلنەگر، گومان هەلنەگر، تاکە راستی" قبول دەکرد.

لە نیوان کتیبی (میژوودا) و هەردوو کتیبی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك و بەشی دەروازە-ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك دا، لیکچوونیکی زۆر هەیە. دەتوانین بلیین بابەتەکانیان وەك یەکەو چەمکی چون یەکیشیان بەکار هیناوە. دەکری ئەو لیکچونانە بەم شیوەیە نیشان بدەین:

بابەت	میژوو ١	هیلە گشتیەکانیمیژووی تورك
١.دەروازەیەك بۆ میژووی مرۆڤ	٥-٤٥	١-٢٤
میژوو	٨	٢١
رەگەز	١٥	٣١
زمان	١٨	٣٤
٢.روانینیکی زانستی بۆ میژوو وشارستانیتی گەورەی تورك	٢٤-٥٣	٤٧-٦٩
رەگەزی تورك	٢٦	٦٧
ئەو تورکانەی نیشتمانی خۆیان جیهیشت	٣٣	٣٩
٣. چین	٥٤-٦٣	٧٣-١٢٦

دانیشتوان و بنەچە(تورك)	٥٦	٨٤
٤.هند (لە میژوو-١-دا ٦)	٧٣-٨٥	١٢٩-١٦٢
وولات و دانیشتوان	٧٥	١٣٣
(دراڤیت-تورك)		
٥.کەلدە- ئیلام- ئاشوور	٨٦-١٠٠	١٦٥-١٨٩
(لە میژوو-١- دا ٧)	٨٨	١٦٩
دانیشتوان(تورك)		
٦. میسر(لەمیژوو-١-	١٠١-١٢٦	١٩٣-٢٢٦
دانیشتوان، توارەگ(تورك)	١٠٤	١٩٧
٧. ئانادۆڵ(لەمیژوو-١-دا ١١)	١٢٦-١٤٦	٢٢٩-٢٦١
دانیشتوان، حیتی‌یەکان	١٢٨	٢٣١
(تورکەکانی خاتا)		
فریگەکان، (تورك)	١٣٨	٢٣١
لیدیاییەکان،(تورك)	١٤٢	٢٥٤
٨. ئاو وهەوای ئیجە	١٨٤-٢٥٩	٢٦٥-٣٠٧
(لەمیژوو-١-دا ١٣)		
دانیشتوان،(رەگەزی تورك)	١٨٨	٣٠٣
٩. ئیتالیا و ئەتروسکەکان	٢٦٠-٣٤٦	٣٠١١-٣٢٥
(لە میژوو-١-دا ١٤)		
دانیشتوان،(رەگەزی تورك)	٣٤١	٣٣٢
١٠. ئیران(لە میژوو-١-دا ١٢)	١٦٤-١٨٣	٣٢٩-٣٩٩
دانیشتوان،(تورك)	١٦٥	٣٣٢
مادەکان(لە رەگەزی تورك)	١٧٨	٣٦١
پارت-ەکان(لە رەگەزی تورك)	١٧٨	٣٩٣

بەشی ئاسیای ناوەراستیش کە لە کتیبی هیلەگشتی‌یەکانی میژووی تورك دا لە بەشی یانزەهەمدایە، لە بەرگی دووەم و سی‌یەم و چوارەمی کتیبی

مێژوودا تاووتوێکراوە. ئەو قسانەی لە کتێبی (مێژوو١) دا لە سەر رەگەزی تورك کراون، ئەمانەن:

" .ریکخستنی دەولەت لای تورکەکان لەسەر بیرۆکەی ئاویتەکردنی پرنسیپی فەرمانرەوایی ناوەندی بەهێز لەگەل پرنسیپی گەلی (الشعبیە) دا رادەوەستی. یەکێك [*] لە خەسلەتە رۆحی‌یەکانی رەگەزی تورك بریتی‌یە لە دادپەروەری، دیسپلین، ئاسایش و ئەمن.

ئەو فاکتەرەی رەگەزی تورکی وەکو رەگەزیکی دەولتخواز، بەریوەبەر، خاوەن دیسپلین لە مێژووی جیهاندا ناساند و، ئەو توانایەی پی بەخشی کە لەناوچە جۆراوجۆرەکانی جیهاندا ژمارەیەکی گەلیك زۆر دەولەت دابمەزرینی و میللەتانی جۆراوجۆر لە ئاسایشدا بەریوەبەریت، ئەو بنەما یاساییە گشتی‌یانە بوون."

هەموو ئەمانە نیشانی دەدەن لیکچونیکی زۆر و بگرە وەك یەك بوون، لە نیوان کتێبی هیلە گشتی‌یەکانی مێژووی تورك، بەشی دەروازە-ی هیلە گشتی‌یەکانی مێژووی تورك و کتێبی مێژوو ١،٢،٣،٤، دا هەیە. لەهەموو ئەو کتێبانەدا باسی بەرزی و مەزنی و گەورەیی رەگەزی تورك کراوە. باس لەوە دەکریت کە کولتوور و شارستانیتی لە جیهاندا، لەئاسیای ناوەراستدا و لەلایەن تورکەکانەوە پەرەیان پیدراوە، دیسان لە ئاسیای ناوەراستەوە و لەلایەن تورکەکانەوە بەهەر چوارلای جیهاندا بلاوکراونەتەوە. لافی ئەوە لیدەدریت کە دامەزرینەرو بلاوکەرەوەی شارستانیتی بە جیهاندا رەگەزی تورك بووە، لەمەشەوە هەموو کولتوور و شارستانیتی‌یەکان لەلایەن تورکەکانەوە پەرەیان پیدراوە. ئەمە دیدو بۆچوونیکە وورده وورده بەرەو ئەوە دەچیت لافی ئەوە لیبدات کە ریشە نەتەوە و زمانەکانی جیهان، تورك و تورکی بووە.

(*) هەرچەندە ئەم رستەیە بە (یەکێك لە) دەست پیدەکات، بەلام خەسلەتەکان چەند دانەیەکن و رستەکەش ناریك دەکەویتەوە. وەکو ئەمانەتیك وەکو خۆی نووسیمانەوە.

میـژوو نووسـینەوەیەکی ئـاوا، لـە روویەکیـەوە جیاوازیـیـەکی زۆر گـەورەی لەگـەڵ نووسـینەوەی میـژوو لەسـەردەمی عوسمـانیدا هەیـە. چونکـە لـەو سـەردەمەدا میـژووی تـورك لەگـەڵ دەولـەتی عوسمـانیدا دەسـتی پیدەکـرا. دەتوانین کتیبەکەی حامید و موحسین (میژووی تورکیا)، وەکو دوا نموونـەی ئەو کتیبانە پیشکەش بکەین کە بە پـێی ئـەو جۆرە تیگەیشتنە نووسـراون. ئـەم کتیبـە لـە سـالی ١٩٣٠ دا لـە لایـەن وەزارەتـی (مـەعاریف)ەوە چـاپکراوە. کتیبەکە لە سالی(١٤٥٣)وەو بە بابـەتی"سـەردەمی بەرزبوونـەوەی ئیمپراتۆری عوسمـانی "دەسـت پـێ دەکـات. هـەولدەدات رووداوە گرنگـەکانی نـاو ئیمپراتۆری عوسمانی و ئەوروپا لەو سالەوە بگیریتەوە.[٢٣]

بـەلام گەوهـەری میـژوو نووسـین، هیـچ نـەگۆراوە. لـە هـەردوو دۆخەکـەدا میـژوو لـە لایـەن کـەس و دەزگـا رەسمیـیەکانـەوە دەنووسـریتەوە. ئـەوان بـە میـژوو نووسـی دەنووسنەوە. ئەو(واقیعە نووس)انەی لە کۆشکی پاشاکانی عوسمـانیدا لـە لایـەن پاشـاوە دادەمـەزران، لـە گەوهـەردا (جوهـر) هیـچ جیاوازیەکیان لەگەل ئەو نووسەرانەدا نیە کە لە لایەن پیشەوای مـەزن غـازی مستەفا کەمالـەوە دەکران بە نوینـەرو پرۆفیسـۆر. یـەکیکیان ستایشـنامە بـۆ پاشاو ئەوی تریـان بـۆ سـەرۆکی کۆمەلـەی دەهۆنیتـەوە. لـە هەردووکیشـیاندا نووسینەوەی میژوو رەسمیـیەو کرێی خۆی هەیە. پارلەمانتاریتی یەکیکە لـە شیوەکانی بەخشینی ئەم کرێیە.

بۆچـی لـە نووسـینەوەی میـژووی تورکـدا پـەنا براوەتـە بـەر زیـادە رەوی ئەوەندە گـەورەو دەق بەستن و دۆگمـاتیزم؟ ئیمـە نـاتوانین بـەو عەقلیەتـەی کـە دەلـێ "ئـەو زەمانـە روویـداوە، گرنـگ نیـە"، بەسـەر ئـەم کردەوەو هەلویسـت و رەفتارانەدا تیپەرین. ناکرێ ئـەو بۆچوونـەش پەسـەند بکـەین کـە دەلـێ"لـە دوا سـەردەمەکانی ئیمـپراتۆری عوسمـانیو سـالانی شـەری یەکـەمی جیهاندا،ئەوروپاییەکان بە چاوی سووك تەماشـای تورکیـان دەکـرد،لەبەرئـەوە

---

(٢٣)*Hamit ve Muhsin, Turkiye Tarihi, Maarif Vekaleti, Devlet Metbaasi, Istanbul 1930,VIII, s.766.*

دەبوو گیانیکی نویٚ بکریٚ بەبەری تورکدا،لەم رووەوە ئەوەی رووویداوە رەنگە پاساوی خۆی هەبیت". چونکە ئەمە جۆرە تیگەیشتنیکە کە لەزانستدا جیگەی نابیتەوە.

دەبینین ئایدیۆلۆجیای رەسمی بەم دەزگاو کۆنفرانسانە، بەم کردەوەو ووتارانە بەرەو بەرجەستەبوون چووەو قالبیکی روون و ئاشکرای وەرگرتووە.لەناو ئەم پرۆسەیەشدا دەستی کردووە بە کۆنترۆل کردن وبالادەست بوون بەسەربیری زانستیداو ئەم کۆنترۆل وبالادەستیەی رۆژ بەرۆژ فراوانتر کردووە. لیرە بەدواوە ئیتر ئایدیۆلۆجیای رەسمی لەئارادایە نەك زانست. بەریوەبەرانی دەولەت،بۆ بەردەوامی مانەوەی دەولەت، دەیانەویٚ هەندیٚ دیدو بۆچوون لەژیانی کۆمەلگەو دەولەتدا بالادەست بن، هەمووان بیانزانن،باوەریان پیٚ بکەن وبە پیٚی ئەوان بجولینەوەو بیر بکەنەوە.مادام ئەو بۆچوونەی دەلیت تورك بالاترین وکۆنترین رەگەزی جیهان بووە، ئەو شارستانیتییانەی لە شوینە جیاجیاکانی جیهاندا پەرەیان سەندووە لە لایەن تورکەکانەوە دروستکراون،بۆچوونیکە کە بەریوەبەرانی دەولەت دەیانەویٚ بزانریت و بروای پیٚبکریت، کەواتە کەس ودەزگاکان ناچارن راستی ئەم بۆچوونە بسەلمینن وبەم شیوەیەش خزمەتی دروستکردن وبلاوکردنەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی بکەن. داکۆکی گەرم وگوری ئەو کەسانەی پیٚیان دەگوتریٚ "زانستکار" لە ئایدیۆلۆجیایەك کە ئابەو شیوەیە رەنگدانەوەی ئارەزووە خودیيەکان بیٚو لەسەر درۆ راوەستابیت، بیگومان هەلویستیکی دژی میتۆدی زانستيیە. چونکە سیفەتی پیشنیارە زانستيیەکان ئەوەیە بەراست زانین وبە هەلە زانین هەلدەگرن. سۆمەری ، حیتی، ئیلامی، ئەکەدیيەکان و هتد، خەلکی رەسەنی خۆرهەلاتی ناوەراست بوون وهیچ پەیوەندیەکیان بەتورکەوە نەبووە. ئەمانە ئەو راستيیانەن کەلە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە زانراون. بۆ نموونە لەسالانی پیش جەنگی یەکەمی جیهاندا دەزانرا حیتیو ئاشووریو سۆمەرییەکان بەرەگەز هیندو ئەوروپاییو ئیلامیوئەکەدیو کەلدەییەکانیش قەومی بەرەگەز سامی

بوون.[٢٤] که مەسەلەکە ئەوەندە ئاشکرا و روون بێت، واتە چەوتی ئەو پێشنیارو بۆ چوونانە بە روونی لە ئارادا بێت، بێگومان ئەو پەیوەندیانەی لەنێوان تورك و ئەو قەومانەدا دروست دەکرێن،پەیوەندی ئایدیۆلۆجین. جۆرێکن لە پەیوەندی کە قەناعەتی خودیو ئارەزووەکانی بەڕێوەبەران (فەرمانڕەوایان) رادەگەیەنن، نەك لە فاکتەکانەوە سەر هەلبدەن و فاکتەکان بە باری سەرنج وەربگرن. درێژەدان بەم پەیوەندیانەش لە ژێر ناوی "بەشێوەیەکی زانستیانە"دا، نابێ تووشی سەرسامیمان بکات. لەبەرئەوەی چەمکی عیلم و زانست ریزیان لێ دەگیرێ، هەموو ئەو کارانەی بەناوی ئایدیۆلۆجیای رەسمی‌یەوە ئەنجامدراون و ئەو بیروبۆچوونانەی پەرەیان پێدراوە، سیفەتی "زانستی" و "زانستیانە"یان دراوەتە پاڵ. لە راستیدا لەژێر دەمامکی " زانستی بوون"دا، هەولدەدرێ ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەست بەسەر زانستدا بگرێت . پێش وەخت بروا بە تیۆرانێن و ئایدیۆلۆجیایەك هێنراوە، پاشانیش هەموو جۆرە هێزو دەزگایەکی دەولەت بۆ بالادەست کردنیان خراونەتە کار. بۆ بلاوکردنەوەی ئەم ئایدیۆلۆجیایە، دەزگا سەرکوتکەرەکانی وەك هێزە چەکدارەکان، پۆلیس، دادگاو گرتووخانە بەکارهێنراون . لەپاڵ ئەمەشدا ، حکومەت و فەرمانبەرە گشتی‌یەکان وئامرازە کۆنترۆلکراوەکانی هەول گەیاندنی گشتی-ش، رۆلی زۆر گرنگیان لە دروستکردن و بلاوبوونەوە و ریز پەیداکردن بۆ ئەم ئایدیۆلۆجیایەدا بینیوە. ئەو مەسەلەیەی بەروونی بەرچاو دەکەوێ ئەمەیە: بەڕێوە بەرانی دەولەت

---

(٢٤)*Gordon Childe, Dogunun Prehistoriyasi, Cev.S.A.Kansu, TTTK, Ankara 1971,s.40-67,100-130,197-221;I.S.B Leakey, Insanin Atalari, Cev. Guven Arsebuk,TTTK,Ankara 1971,s.106, s.116-119; George Poisson, Avrupanin Iskan Tarihi, S.A.Kansu, TTTK,Ankara 1950,S. 189-220; Bozkurt Guvenc, Insan ve Kultur, Antropolojiye Giris, Turk Sosyal Bilimler Dernegi Yayini ,Ankara 1972, s.159-227; Gordon Childe, Tarihte Neler Oldu?,Alaaddin Senel-Mete Tuncay, Odak Yayinlari, Ankara 1974,s.133-162.*

ئایدیۆلۆجیایەکیان ڕاگەیاندووە، پاشان بەپێی ئەو ئایدیۆلۆجیایە دەستیان داوەتە سەرلەنوێ دروستکردنەوەی ڕابوردوو، واتە میژوو. ئەگەر ئایدیۆلۆجیاکە بڕیاری دابیت کە پیویستە بڕوا بەتورك بوونی سۆمەری و حیتییەکان بهینریت ، ئەوا "زانستکار"یش ناچارە "بەشیوەیەکی زانستیانە" سەرلەنوێ میژوو بنیات بنیتەوە و بیسەلمینیت کە سۆمەری و حیتییەکان تورك بوون. لیرەدا چیتر فاکتەکان پیوەری ڕاستیو "حەقیقەت"نین، بەلکو خودی ئایدیۆلۆجیاکەیە. ئەو دیدو بۆچوونەی لەگەل ئایدیۆلۆجیای رەسمیدا دەگونجێ، دیدو بۆچوونیکی "ڕاست"ە. "حەقیقەت"ە. پیچەوانەکەی هەلەیە. ئایدیۆلۆجیا وەکو ئامرازیکی بەدەستهینانی زانیاری بەکار دەهینریت. بەلام لە ڕاستیدا ئەو شیوە بیرکردنەوانەی پشت بەفاکتەکان نەبەستن، ناتوانن زانیاری بەرهەم بهینن. هەرچەندە ئایدیۆلۆجیا وادەردەکەوێ کە زانیاری دەبەخشێ، بەلام بیجگە لە دووبارە کردنەوەی زانیارییە لە قالب دراوەکان، هیچی تری پێ ناکریت.

II. سەرچاوە میژووییەکانی ئەو زانیاریانەی پەیوەندیان بەتیزی میژووی تورك-ەوە هەیە

بەپێی ئەو زانیاریانەی لەسەرەوە باسکران، هەموو"زانا" تورکەکان، لە سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (*CHF*)، سەرەك کۆمار، پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمالەوە بیگرە تادەگاتە ئەندامانی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك-ی یانە تورکییەکان، نوینەران (پەرلەمانتاران)، خاوەن ڕۆژنامەکان، خانەی بلاوکردنەوەکان، نووسەرەکان، بەریوەبەرەکان، عەسکەرەکان، حاکمەکان و هتد، کتوپڕ هوشیار بوونەتەوە و بوون بەزانا. ئەم ئاستی هوشیاریو زانینە، بووە بەهۆی کرانەوەی ڕیگایەکی "ڕووناك" لەبەردەم میژوو و ڕابوردوی ڕەگەزی تورکدا. ئەم حوکمانە، ڕاستیمان پێنالین. ئەو تیروانینانە بۆ ڕەگەزو میژووی تورك، کتوپڕو لەسالی ١٩٣٠ دا

نەهاتوونەتە گۆڕێ، بەلکو ئەو مەسەلانەن کەتورکە لاوەکان (جۆن تورکەکان) و (ئیتحادوتـەرەقی)[*] بەحەماسـەتەوەو بـەووردی لەسـەریان راوەسـتاون. بـۆ نموونـە (زیـاگۆك ئـالپ)کـە بـەداریژەری ئایدیۆلۆجیـای ئیتحـادو تــەرەقی دەژمیردری لـەم شیعرانەی خوارەوەیدا، بەشیوەیەکی بەردەوام کـاری لەسـەر ئەو بابەتانـە کـردووە: لـە میـژووی تورکـەوە: نیشـتمانی زیـر[٢٥]، تـۆران[٢٦]،

([*]) سەرەتای بزووتنەوەی تورکیای لاو دەگەریتەوە بۆ سالانی ١٨٦١-١٨٧٦ و بەوەرگیران و لاسایی کردنەوەی ئەدەبی خۆرئاوا، بەتایبەت ئەدەبی فەرەنسی دەست پێ دەکات. دواتر دەبیتـە بزووتنەوەیـەکی سیاسـی لیـبرال، بەمەبەسـتی بوژاندنـەوەی دەولـەتی عوسمـانیو ریگەگرتن لەهەرەسهینانی . لەسالی ١٨٨٩دا کۆمەلیك خویندکاری لایەنگری تورکیای لاو لەقوتابخانەی پزیشکیی‌عەسکەری لەئەستەموول، ریکخراویکی نهینییان دامەزراند کەناوی (ئیتیحادوتەرەقی) بوو. وئامانجی ئەم ریکخراوە بریتی بوو لە: لەسەرکار لابردنی سولتان عەبدولحـەمید و گیرانـەوەی دەسـتوری سـالی ١٨٧٦ و ریفۆرمـی ئیـداری سیاسـی- عەسکەری لەسەر شیوەی خۆرئاوا. پاش هەلکشان و داکشانیکی زۆر، کەس و ریکخراوە دابراو وپەرت وبلاوەکانی لایەنگری ئیتیحادو تەرەقی توانیان لە سالی ١٩٠٨ دا دەسەلات بگرنـە دەسـت و عەبدولحـەمید ناچـار بکـەن دەسـتوری ١٨٧٦ بگیریتـەوە. سـەرەتا دروشمەکانی حکومەتی نوێ بریتی‌بوون لە ئازادی، دادپەروەری،یەکسانی، برایەتی. بەلام پـاش ماوەیـەکی کـەم سـەرکوتکردنی خوینـاویی نـەیارەکان دەسـتی پـێ کـرد. بەتایبەتی‌بزووتنەوەی گەلانی ناتورك. لە راستیدا ئیتیحـادو تـەرەقی خـۆی ، سـەرچاوەی پەرەسەندن و بەهیزبوونی تەوژمی تورکچیتی و تۆرانچیتی ، واتە رەگەز پەرستیی تورکی بوو. لەگەل ئەوەشدا جیگەی سەرنجە کەلە دامەزراندنی یەکەمجاری ریکخراوەکەدا ، کوردی تورکینراو رۆلیکـی گرنگـی بینیـوە. چونکـە چوارکەسـی دامەزرینـەری یەکـەمی ئیتیحـادو تـەرەقی ئەمانە بـوون : تیمـۆ (ئـەلبانی)، عـەبدوللا جـەودەت و ئیسـحاق سـکوتی (کـورد)، محەمەد رەشید (چەرکەس).

بروانە: (د.أ. رامزور، ترکیه الفتاة- و ثـورة ١٩٠٨، ترجمـه الدکتـور صـالح احمـد العلـی، مؤسسة فرنکلین المساهمة للطباعة والنشر، بیروت- نیویورك ١٩٦٠، لاپـەرەکانی: (٣٩-٤٠، ٤٩-٥٠، ٩١). هەروەها (ئیسماعیل بیشکچی، ململانیی ئیمپریالی لەسەر دابەشکرنی کوردستان- بەزمانی تورکی- Yurt kitap Yayin، -چاپی یەکەم مایسی ١٩٩٢، ل١٠١).

(٢٥)Ziya Gokalp, Turk Tarihinden: Altin Yurt, <u>Genc Kalemler</u>, Cilt2, Say,5, 1326 (1910).

تورکایەتی[٢٧]، داستانی زیرین[٢٨] گۆرانی جەنگ[٢٩]، قزل ئەلما (سیوە سوورە)[٣٠]، تۆران[٣١]، ئەرگەنە کۆن[٣٢]، ئالاگەییك[٣٣]، داستانی زیرین[٣٤]، حەکایەتی خەلك: شازادە بچکۆلە[٣٥] ،ئاتیلای نوێ[٣٦]، حەکایەتی خەلك: ئولکەرو ئایدن[٣٧]، وولاتی ئۆ تووکەن[٣٨]، بۆ نموونە لە شیعری ئەرگەنەکۆن دا دەقاودەق ئاوا دەلیت:

---

(٢٦) Ziya Gokalp, Turan, Genc Kalemler, Sayi 6-14,22/2/1326 (1910), S.40-47.

(٢٧)Ziya Gokalp, Genc Kalemeler, Cilt 2, Sayi 7,1326 (1910), S.120.

(٢٨)Ziya Gokalp, Altin Destan, Genc Kalemler, Cilt 3, Sayi 14, 1327 (1911), S.40-43.

(٢٩)Ziya Gokalp, Cenk Turkusu, Genc Kalemler, Cilt 4, Sayi 27, 1328 (1912).

(٣٠)Ziya Gokalp, Kizilelma, Turk Yurdu, Cilt 3, Sayi 7, 1328 (1912), S. 193-303.

(٣١)Ziya Gokalp, Altin Armagan II, Turk Yurdu, 24. Sayiya Ek, 28/10/1328 (1912), S.17.

(٣٢)Ziya Gokalp, Ergenekon, Altin Armagan II, Turk Yurdu, 24. Sayiya, Ek, 18/10/1328 (1912), S.20.

(٣٣)Ziya Gokalp, Alageyik, Altin Armagan II, Turk Yurdu, 24. Sayiya Ek, 18/10/1328 (1912), s.26.

(٣٤)Ziya Gokalp, Altin Destan, Altin Armagan II, Turk Yurdu, 24. Sayiya Ek, 18/10/1328 (1912), S.31-36.

(٣٥)Ziya Gokalp, Halk Masali- Kucuk Sehzade, Halka Dogru, Cilt 1, Sayi 35, 12-27/6/1329 (1913), S.89-95.

(٣٦)Ziya Gokalp, Yeni Attila, Halka Dogru, Cilt 1, sayi 13,4/7/1329 (1913),S.97-98.

(٣٧) Ziya Gokalp, Halk Masali.- Ulker ile Aydin, Halka Dogru, Cilt 1, Sayi 35, 5/12/1329 (1913), s. 269-276.

"ئیمە پینج کوری (خان) ی تورکین
عەبدی راستیی خودای تورکین
سوپایەکی پینج هەزار سالەین
هەتا هەتایە تۆران نیشتمانمانە

سوپای سپیمان بەرەو چەپ رۆیشت
سی ئیمپراتۆرییەتی دامەزراند
(میدی)، (سۆمەر- ئەکەد) ، (حیتی)
ئەمانە سی تیرەی شکۆدارمانن

یەکەمیان ئازەربایجان
دووەمیان کلدانستان
سییەمیان خاکی کەنعان
سی سەرچاوەمان هەلقولا

سوپای شینمان لای راستی گرت
خوار و ژووری چینی تەنی
(هیونگ نو) ەکان ئەم خانانە بوون
گیراوەکانمان نە بوونە ریگرمان.

سوپای رەشمان بۆ (ئیسکیت) رۆی
پەرژینیکی بە دەوریدا کیشا
ووتەی (ببە بە ئاتیللا و بچۆ بۆ شالون)

---

(٣٨) ***Ziya Gokalp, Otuken Ulkesi, <u>Turk Sozu</u>, Cilt 1, Sayi 2, 17/4/1330 (1914), s. 11.***

بوو بە عەهد و پەیمانمان

سوپای سوور چیاکانی تەی کرد
لەگەل ئەفغانەکاندا شەری زۆری کرد
لیوایەکی گەیشتە هند
(سیند) بوو بە رووباریکمان

سوپای زەرد ئامادە وەستا
شاری دروستکرد زەوی کیلا
ئەم نیشتمانەی ئویگورەکان
بووە نیشتمانی دایکمان ."*

وەکو لە شیعری ئەرگەنەکۆن– ەوە بەروونی دەردەکەوی، ئەو بۆچوونەی دەلی رەگەزی تورك لە ئاسیای ناوەراستەوە بە جیهاندا بلاو بوونەتەوە و کولتوور و شارستانیتی‌یان بۆ ئەو ناوچانە بردووە، یەکیکە لەو بابەتانەی (ئیتیحاد و تەرەقی) و گرنگترین داریژەری ئایدیۆلۆجیای (ئیتیحاد و تەرەقی)، واتە زیاگوك ئالپ، لە سالی ١٩٠٨ ەوە لەسەری راوەستاون. زیاگوك ئالپ ئەو شیعرانەی خۆی لە سی کتیبی سەرەکیدا کۆکردۆتەوە. یەکەمیان قزل ئەلما[٣٩] کە لەسالی ١٩١٣–١٩١٤ دا بلاوکراوەتەوە. دووەمیان ژیانی نوی[٤٠] لە سالی ١٩١٨ دا بلاوکراوەتەوە. سی‌یەمیان ئەوینی زیرین[٤١]،لە ١٩٢٣ دا بلاوکراوەتەوە. کەوابی لە پیشەوای مەزن مستەفا کەمالەوە تا دەگاتە هەموو ئەوانەی لە سالانی(١٩٣٠) دا تیزی میژووی تورکیان دارشتووە

---

* *مامۆستا ئەحمەد محمد ئیسماعیل ئەم شیعرەی کردووە بە کوردی.*

(٣٩)Ziya Gokalp, Kizilelma, Turk Yurdu Kitaplari, No. 8, Akkurum Hayriye Matbaasi ve Ortaklari, Istanbul. 1914, S.146.

(٤٠)Ziya Gokalp, Yeni Hayat, Nasiri: Yeni Mecmua Evkafi Islamiye Matbaasi, Istanbul 1918, S.73.

(٤١)Ziya Gokalp, Altin Isik Turkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti, Nesriyatindan,Cocuk Kutuphanesil,Matbaa-i Amire,Istanbul 1923, S.197.

و پـەرەیان پیـداوە، پەیوەندیـەکی ئۆرگانی‌یـان لەگـەڵ ئیتیحـاد و تـەرەقی و (زیاگۆك ئالپ)[٤٢]ی باوکی فکری‌ی ڕێکخراوی ناوبراودا هەیە. تیزی میژووی تورك دریژکراوەیەکی سیستەماتیکتری تـەوژمی"تورکچیتـی" و "تۆرانچیتـی" ی سـالانی ١٩١٠ یـە. زانیاری‌یـەك نیـە کـە پیشـەوای مـەزن، یانـەی تورکـی، یاخود ئەندامانی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك، کتوپڕ و لەسالانی سی دا دۆزیبیتیانەوە.

III. یەکەمین کۆنگرەی میژووی تورك

لە سەرەتاکانی مانگی نیسـانی ١٩٣١ دا، یانـە تورکی‌یـەکان داخـراون. بـەم شـیوەیەش "ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی میـژووی تـورك-ی یانـە تورکی‌یـەکان " یش کەسیتی یاسایی خۆی لەدەست داوە. پاشتر لە ١٥ی نیسـانی ١٩٣١دا، "ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی میـژووی تورك" دامـەزراوە. لـە سـالی ١٩٣٥ یشـدا نـاوی ئەنجومەنەکـە گـۆراوە بـۆ دەزگـای میـژووی تـورك (مؤسسـه التـاریخ الترکی)[٤٣]

کۆنگـرەی یەکـەمی میـژووی تـورك، کەلـەنیوان ٢-١١ی تـەمووزی ١٩٣٢دا ڕیکخـراوە، قۆنـاغیکی گرنـگ بـووە بـۆ پیگەیشـتن و بـەرفراوان بوونـی تـیزی

(٤٢) سەبارەت زیاگۆك ئالپ و نووسین و شیعرەکانی بروانە:
Kazim Nami Duru, Ziya Gokalp, MEB Milli Egitim Basimevi, Istanbul 1949, S.289. Ismail Habib Sevuk, Tanzimattanberi EdebiyatTarihil, Remzi Kitapevi, Istanbul 1942,S.394-398. Cavit Orhan Tutengil, Ziya Gokalp Hakkinda Bir Bibliyografya Denemesi, Berksoy Matbaasi,Istanbul 1949,S.54. Kazim Naim Duru, Ziya Gokalptan SecmeYazilar,2.bs, Ankara 1942, Sumer Basimevi. Ismet Binark-Nejat Sefercioglu, Dogumunun 95. Yil Donumu Munasebetiyle Ziya Gokalp Biblliyografyasi, Kitap- Makale, Turk Kulturunu Arastirma Enstitusu Yayini, Ankara. 1971,S.200.
(٤٣)*Ulug Igdemir, a.g.e. ,S.7.*

میــژووی تــورك. وەزیــری (مــەعاریف) ئەســـعەد بــەگ (ســایگی) لــە ووتــاری کردنەوەی کۆنگرەدا ئاوا دەڵیت:

" مەعلومی بەریزتانە کە میژوو بناغەی هەموو زانستە کولتووری‌یەکانە. میللــەتیك تەنــها لــە میــژووەوە دەتوانــێ رووداوەکــانی رابــوردوو، بنەچــەو ســەرچاوەی وولاتەکــەی، زمــانی، ئەدەبەکــەی، هونــەرەکانی بوونــی ئیــداری- کۆمەلایــەتی و سیاســی- مــەدەنی خــۆی و، رەوتــی هــەموو ئەمانــە لــەژیر کاریگــەری بارودۆخــە جۆراوجۆرەکاندا، فــیربیت. نوســخەی یەکــەمی زۆربــەی هەرە زۆری ئەو کتیبانەش کە تائیستا کراون بەتورکی یاخود کۆپیە کراون، بەتــەواوی پیچەوانــەی ئــەم مەبەســتە بــوون و، بەهــەر هۆیــەك بیــت لەراســتی و هەبوون و خودیتی میللەتی تورك و، ئەو خزمەتانەی پیشکەشی شارستانیتی جیهانی کردووە، خۆیان بەدوور گرتووە.

ئەمە لە کاتیکدایە کە ئەگەر چاویك بـە کتیبـی یەکـەمی"میـژوو"(٤٤) ی نویمــاندا بخشــینین کــە لەســـەر بناغــە زانســـتیو بنەرەتیــەکان نووســـراوە، تیدەگــەین کــە : لــەکاتیکدا کــەتورك لــە نیشــتمانی یەکــەمیاندا لــە ئاســیای ناوەراست، ۱۲ هەزار سال پیش زایین چاخی بەردینی یەکەمیان تیپەراندووە، ئەوروپاییــەکان پینج هــەزار سال دوای تورك توانیویانە لەم چاخــە رزگاریــان بیــت. لەلایــەکی تریشــەوە، ئــەو کاتــەی تورکــەکان لــە ئاســیای ناوەراســتدا شارســتانیتی کــانزا (معدن) و تەختــەیان هیناوەتــە ئــاراوە، گیانــەوەرانیان دەســتەمۆکردووە و دەســتیان کــردووە بەکشــتوکال، هیشــتا مرۆڤــەکان لــەناو بۆشــایی کۆتـــەرەدارو تاشـــە بـــەردەکاندا ژیـــاون. لەکۆتاییـــەکانی چـــاخی سەهۆڵبەنداندا (العصر الجليدي) ، کەریکەوتی چاخی بەردینی نویَ دەکات، بەهۆی ئەو گۆرانە سروشتی‌یە گرنگانەوە کە بەکشانەوەی سەهۆڵەکان هاتنە ئــاراوە، ژمارەیــەکی زۆر لەخیلــە تورکــەکان دەســتیان کــرد بــەکۆچکردن. بــەم شــیوەیە ئــەو تورکانــەی ۷۰۰۰ ســال پیــش زایــین ، گەیشــتبوونە ئاســـتی

---

(٤٤) باسی کتیبی (٦٠٦) لاپەرەیی هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورك دەکات . هەروەها لەسەرەتای سالی ۱۹۳۲دا مەبەست لەبەرگی یەکەمی ئەو کتیبی میژووە چوار بەرگی‌یەیە کە بۆ قوتابخانە دواناوەندیەکان نووسراوە.

جووتیاریو شوانیو، ئالتون، مس، قەلایی (قصدیر) و ئاسنیان دۆزیبـوٚوە، پـاش بـەجیٚ هیشـتنی ئاسـیای ناوەراسـت، یەکـەمین شارسـتانیتییان بـەو شـوینانەدا بلاوکردۆتـەوە کـەبۆیان چـوون. بـەمجۆرەش لەئاسـیادا بناغـەی شارستانیتی هنـدو چین، لەئانادۆلیشـدا کەکردوویانـە بەنیشـتمانی پـیرۆزی خۆیــان، حیتــی، لەمیســۆپۆتامیادا ســۆمەرو ئیــلام وســەرەنجام بناغــەی شارسـتانیتی میسـر و دەریـای سـپی و رۆمـا یـان دامـەزراندووەو، ئـەو ئەوروپایەی ئەمرۆ ریز لە شارسـتانیتییەکەی دەگریـن و بـەدوایدا دەچـین ، تورکەکان لەژیانی ئەشکەوت رزگاریان کردووە.

لـەو لیکۆلینـەوە ئـارکیۆلۆجی و ئـەنترۆپۆلۆجی و ئەتنۆگرافیانـەوە کـە زاناکانی جیهان لەسەر ریگاکانی کۆچکردن وشوینی نیشتەجیٚبوونی کاروانە کۆچەرەکان ، لەکۆنەوە تا ئەمرۆ کردوویانەو دەیکەن، دەرکەوتووە ژمارەیەکی زۆر قەومی تورک یەك لە دوای یەك بەهەر چوار لای ئەوروپادا بلاوبوونەتەوە و یەکـەمین شارسـتانیتییان بلاوکردۆتـەوەو ، لـە ئاسـیای ناوەراسـتەوە، کـە نیشتمانی یەکـەمی تورکەکانـە ، هـاتوون بـۆ ئـەو ناوچانـە. ئـەو لیکۆلینـەوە ئارکیۆلۆجیانـەی لـە (خـەراپا) و (مۆهـەنجۆ دەرۆ) داکـراون، نیشـانی دەدەن شارستانیتی هند یـش لەلایـەن کاروانە تورکییـە لـە ئاسـیای ناوەراسـتەوە هاتووەکانەوە، دامەزراوە.

" یــەکیکیش لــەو بەلگــە گرنــگ و بەهیزانــەی دەیســەلمینن کــە شارستانیتیی جیهان لە ئاسیای ناوەراست و لەتورکەوە چووە بۆ شـوین و میللەتانی تر، زمانی تورکییە. بیجگە لە لیکۆلینەوە(ئەتیمۆلۆجی-ریزمـان ناسی) یەکان، لیکۆلینەوە میژوویی و جوگرافیەکانیش گرنگی و ماهیتـەیکی ئەوتۆیان هەیە کە قەناعەتمان پی دەبەخشن زمانی تورکی زمانیکی سـەرەکی و گشـتییە. هـەندیك ووشـەی سـەرەتایی لـەزمانی تورکیـدا، کەهـەمان ئـەو مانایانــە دەگەیــەنن کــە بەرامبــەرەکانیان لــە زمانــە جۆراوجۆرەکانیــاندا

هەیانە،هەروەها پەیوەندی و نزیکایەتی نیوان هەندیك ناوی جوگرافی ی وەکو شار و روبار لە رووی پیکهاتنی ووشەوە، راستەوخۆ بەچاودا دەچن."[٤٥]

نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی تورك (د. رەشید غالب بەگ) یش لەکۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکدا ووتاریکی پیشکەش کردووە، کە بەشیوەیەکی بەرفراوان تیزی میژووی تورك رووندەکاتەوە. د. رەشید غالب بەگ لەووتارەکەیدا، "روانینیکی گشتی بۆ میژووی رەگەزو شارستانیتی تورك"، بەکورتی ئاوا دەلیت:[٤٦]

" میژوو بە بەلگەنامە دەنووسریتەوە. بەلگەنامەش بە گەران و پشکنین بەردەست دەکەوی. بەم پییە (ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك) یەکیتی پشکنەرو تویژەرەوەکانە. گەران و تویژینەوە چەندە فراوان و چەندە بەپیی پرنسیپە زانستییەکان ئەنجام بدرین، تویژەران چەند بەنرخ و بەژمارە زیاد بن، سەرچاوەی کۆشش و خۆماندووکردن چەند بە هەست کردن بە وەزیفەو ئەرکی سەرشان بەهیزتر بکریت، ئەوەندە زووتر میژووی میللی(نەتەوەیی) بەهەموو لاپەرە نزیك و دوورەکانیەوە، بە خۆری راستی دەگات. بەناوی هەموو تورك و تورکایەتییەوە سەری ریز و نەوازش بۆ پەیکەری پایە بەرزی(حەقیقەت)- سەرۆکی مەزن دادەنەوینم، وەکو ئەورابەرەی ئەم ریگایەی کردۆتەوە و هەموومان لەبەر رۆشنایی بەردەوامی رینماییەکانی خۆیدا، دەخاتەری."[٤٧]

د. رەشید غالب بەم شیوەیەی خوارەوە ئەو بەلگەنامانەی بەپیی پرنسیپە زانستییەکان بۆیان گەراوە و بەدەستی هیناون، ئەو قەناعەتەش کە لەسەر بناغەی بەلگەنامەکان پییان گەیشتووە، رادەگەیەنی:

---

(٤٥)<u>Birinci Turk Tarih Kongresi</u>, Konferanslar, Zabit Tutanaklari, Maarif Vekaleti ve Turk Tarihi Tetkik Cemiyeti Tarafindan terkip edilmistir s. 5-7.

(٤٦) <u>Birinci Turk Tarih Kongresi</u>, s. 99-161, ve bu konferans uzerinde yaplan tartismalar, s. 162-193.

(٤٧) a.g.e , s. 162-193.

"   ئەو جۆری مرۆڤانەی بەدوای جوولان و کەوتنەری و بلاو بوونەوەیاندا چووین(واتە رەگەزی تورك)، ئیستا ئیتر کاتی ئەوە هاتووە لەو پاشماوانەیان بکۆلیتەوە کە بەژیان و چالاکیەکانیان لە مەیدانی بلاوبوونەوەیاندا بەجیّیان هیشتوون و تویژینەوە لەسەر کاریگەرییان لەسەر میژووی گشتی جیهان و میژووی شارستانیتی بکەین. با لەسەرەتای قسەوە تەسلیمی ئەوراستییە بین کە: ئەوانەی لەناو ئەو هەموو جۆرانەی مرۆڤدا(لەناو ئەو هەموو رەگەزو نەژادانەدا)، بەدریژایی میژوو بۆ هەرکوییەك چووبن، درەنگ یازوو فەرمانرەوایی خۆیان دامەزراندووە؛ بەرۆحیکەوە کە رۆژ لەدوای رۆژ و بەرۆژی ئەمرۆشەوە، شەیدایی مرۆڤایەتی هوشیار و بیریاریان بۆ خۆیان زیاد کردووە و وایان لیکردوون رۆژ بە رۆژ بەریز و حورمەتیکی زیاترەوە تەماشایان بکەن و لییان بکۆلنەوە، ئەو مرۆڤانەی خولقینەری شارستانیتییە گەورەکانن، ئەوانەی زانایانی هاوچەرخ پییان دەلین ئالپی یەکان و ئیمەش بەشیوەیەکی راستتر پییان دەلین (ئاتاتورکەکان- باوکانی تورك)، رۆلەکانی رەگەزی موعجیزەن.(٤٨)

"   لە خۆرهەلاتی ئاسیاو بە تایبەت لە باشووری خۆرهەلاتی ئاسیادا، پالە- ئالپییەکان دەرفەتیکیتریان دەست کەوت بۆ ئەوەی کاراکتەری خۆیان نیشان بدەن. لەم ناوچانەدا، لەئەنجامی پیکدادانیکدا بوونە فەرمانرەوای(پرۆتۆ- ئۆسترالیت)*و(پرۆتۆنەگرۆیت)**ە کۆنەکان. (ئەمانیش) توانای

---

(٤٨)a.g.e., s. 110.

** ئۆسترالیت (Austric): خیزانە زمانیك کە دابەش دەبیت بەسەر دوو لقی سەرەکیدا:*

١- ئۆسترۆ ئەسیات(Austroasiat) لە خۆرهەلاتی هندستان و هندوچین.

٢-ئۆسترۆنی سیان(Austrone sian)، گروپەکانی ئەندۆنیسیا، یاخود مالای، پولی نیسیا، میکرۆنیسیا و میلانیسیا دەگریتەوە. بروانە:

Chambers 20th Century Dictionary, Edited by E M Kirkpatrick, W and R Chambers Ltd 1983, Reprinted 1985, P 81.

*** نەگرۆیت(Negrito): قەومیکی کورتە بالای رەش پیست کە لە باشووری خۆرهەلاتی ئاسیادا ژیاون. بروانە: المورد ١٩٨٣، دار العلم للملایین-بیروت، ص ٦٠٨ . هەروەها: Chambers، ل ٨٤٧.*

بەرگریەکی بەهیزیان بەرامبەر هیزی روو لە زیادبوونی ئالپی‌یەکان نیشاندا ئەمانە،بە تیکەلاوبوونیکی کەمیان لەگەل(کاسیەن) یاخود(ئالپی)یەکاندا، توانیان ژمارەیەکی زۆر دەولەتی وەکو نان-شاۆ،کامبۆج،سییام،بۆرما،وماکۆ پاهیت دامەزرینن. یاخود بە تیکەلاوبوونی بەردەوام و بێ پسانەوەیان لەگەل توخمی ئالپی‌یەکاندا، توانی‌یان تواناو لی هاتوویی تورك وەرگرن و بی‌نوینن(!!)" (٤٩)

نووسەری گشتی‌ی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك د. رەشید غالب بەگ، پاش ئەوەی بەو شیوەیە نیشانی دەدات کە چۆن تورکەکان لەخۆرهەلاتی دووردا شارستانیتی‌و دەولەتیان دامەزراندووە، سەبارەت بە مەیدانی شارستانیتی‌یە دیرینەکانی تریش،بەکورتی ئاوا دەلیت:

" (کارلگرەن)ی زانای سویدی، پاش لیکۆلینەوەو خویندنەوەی ئەو بەلگەنامانەی لە هەلکۆلینەکانی چین-ەوە بەدەست هاتوون،بەشیوەیەکی روون وسادەتر رایگەیاندووە کە پاشماوەکانی(هۆنان)و(مەنچوریا) رەنگە نیشانەی شارستانیتی‌یەکی ناوچەیی(محلی) بن، بەلام ئەم شارستانیتی‌یە لە ژیر کاریگەری تەکنیکەکانی گەلیکی خۆرئاوادا بووە(کەلە رەگەزی چین نەبووە)، بەلام گومان لەوەدا نیە لەرەگەزی تورك بووە."(٥٠)

" بارودۆخی هندیش بە تەواوی هەمان بارودۆخی چینە. لەم سالانەی دواییدا لەویش شارستانیتی کۆن دۆزراوەتەوە کە چاخە میژووییەکانی ئەوێی هیناوەتە ئاراوە،(رۆلاند ب. دیکسۆن) ١٠سال لەمەوبەر گوتوویەتی،دەبێ ئەم شارستانیتی‌یە لەلایەن (براکیسەفال)ەکانی ئاسیای ناوەراستەوە(واتە لەلایەن تورکەکانەوە) هینرا بیت بۆ ئیرە. ئەو راستی‌یەش کە هندستان لەچاخە میژووییەکانداو تا ناوەراستەکانی چەرخی نۆزدەهەم،مەلبەندی ژمارەیەکی زۆر دەولەتی گەورەو ئیمپراتۆری تورکی بووە، ئەوەندە فاکتیکی نوێو زانراوە،کە پیویستی بە بیر هینانەوە نیە."(٥١)

---

(٤٩) a. g. e., s. 110.

(٥٠) a. g. e., s. 115.

(51) *a. g. e., s. 115-116.*

" شارستانیتی میسۆپۆتامیا، کەتا ئەو کاتە وادەزانرا سامی‌و ناوچەییە (محلی)،مەحالە بە ناوچەیی لەقەلەم بدرێ. مولکی رەگەزیکە زۆر لەرەگەزی سامی کۆنترەو سامی نیە. ئەم رەگەزو شارستانیتی‌یە لەئاسیای ناوەراستەوە هاتوون. سۆمەریەکان کە نوینەری دیارو هەلکەوتووی ئەو شارستانیتی‌یەن، بەگوتەی هەندێ نووسەری هاوچەرخ،کە ئەمرۆ نایانەوێ زۆر دووبارەی بکەنەوە، تۆرانین، یاخود راستتر وەکو خۆمان دەلیین لەرەگەزی (تورك)ن."[٥٢]

د.رەشید غالب رایدەگەیەنێ ئەگەری ئەوەی کە دامەزرینەرانی شارستانیتی میسر[٥٣]وئیجەش[٥٤] ئەو تورکانە بووبن کەلە ئاسیای

هەروەها بروانە: کۆنفراسی لەنیوان قەومە خزمەکانی هندا، کەلەلایەن(زایتی فرەنچ)ەوە پیشکەش کراوە (ل ٣٦٦ - ٣٦٨)، لەو گفتوگۆیانەدا کەلەسەر ئەم کۆنفرانسەو ئەوانی تر کراون(ل ٣٦٩-٤٠٠)، بەدوورودریژی قسە لەسەر ئەم بانگە شانە کراوە.

(52) ***a. g. e., s. 117.***

د.رەشید غالب لەکۆنفراسەکەیدا (تیروانینیکی گشتی بۆ میژووی شارستانی‌و رەگەزی تورك)، بەووردی‌و پێداگرتنەوە جەختی لەسەر ئەوە کردووە کە ئەوانەی شارستانیتی میسۆپۆتامیایان دامەزراندووەو ژیانیان پێ بەخشیوە، تورك بوون و سۆمەری، ئیلامی، ئەکەدی‌و کەلدەییەکانیش تورك بوون. لە گفتوگۆکانیشدا بەحەماسەتەوە ئەم بابەتانە باسکراون.ل ١١٦-١٢٠، ل ١٤٢، ل ١٥٣-١٥٧.

(53) ***a. g. e., s. 120-121.***

هەروەها بروانە: کۆنفرانسی پەیوەندی ئایین و خوداکانی میسر لەگەل تورکدا، کەلەلایەن (یوسف زیا بەگ)ەوە پیشکەشی کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك کراوە(ل ٢٤٣-٢٦٠)، بەدریژی لەسەرئەوە راوەستاوە کە دامەزرینەرانی شارستانیتی میسر، تورکەکان بوون. لافی ئەوە لیدراوە کەریشەی خوداکانی میسر تورکی‌یەو ئەو زمانەش کەلە میسردا قسەی پێکراوە، تورکی بووە.

(٥٤) ***a. g. e., s. 122-124.***

هەروەها بروانە:کۆنفرانسی تیروانینیکی گشتی بۆ بنەچەی شارستانیتی ئیجە، کەلەلایەن (حەسەن جەمیل بەگ)ەوە پیشکەشی کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك کراوە(ل ١٩٩-٢٣٢). لەم کۆنفرانسەو لەوگفتوگۆیانەشدا کە لەسەری کراون(ل٢٣٣-٢٣٧)، ئەو بانگەشانە باسکراون و هەولی سەلماندنیان دراوە. لافی ئەوە لیدراوە کە ئەو زمانەی لە ئیجەدا قسەی پیکراوە،زمانیك بووە رەگەکەی دەگەریتەوە بۆ ئاسیای ناوەراست، واتە تورکی بووە.

ناوەراستەوە کۆچیان کردووە بۆ ئەو ناوچانە ، ئەگەریکی زۆر گەورەیە.
پاشان دەلیت دامەزرینەرانی شارستانیتی (رۆما)ش هەر تورك بوون:

" (ئۆمبریەر)ەکان کە دەلین یەکیك بوون لە قۆلەکانی (گۆلڤالی)یەکان و یەکیکن لە کۆنترین قەومەکانی ئیتالیا، بە (ئەتروسك)[*] ەکانیان دەگوت (تورکوس–*Turkus*) رەگی ئەم ووشەیە لەو رووەوە گرنگە کەبەشیوەیەکی ئاشکراو سەرنج راکیش نزیکایەتی لەگەل ووشەی تورك دا نیشان دەدات. (مارتا) کە نووسەریکی ترە، لەکتیبەکەیدا بەناوی (زمانی ئەتروسك)، ئەو رایە دینیتە پیشێ کە زمانی (ئەتروسکی)سەربەزمانە (فینلاندی–ئوغور)ەکانە."[٥٥]

یەکیکی تر لەبەشەکانی کۆنفرانسەکەی د. رەشید غالب، کەبە حەماسەتیکی زۆرەوە باسی کردوون، ئەو بەشەیە کەپەیوەندی بەحیتیيەکانەوە هەیە.

" ئیستا دیمە سەر حیتیيەکان کە بە جیمان هیشتبوون بۆ کۆتایی باسەکە. واتە باسی ئەوانەی سیمای شارستانیی (ئانادۆل)یان بەرزکردەوە کەنیشتمانی رەسەنی ئیمەیە، ئەو باپیرە مەزن و شکۆمەندانەمان کەیەکەمین شارستانیتی گەورەو یەکەمین ئیمپراتۆری گەورەیان دامەزراند. هەروەها باسی ئەوانەی دوابەدوای حیتیيەکان لە ناوەندەکانی ئانادۆلی خۆرئاوادا چەندین دەولەتیان دامەزراند. ئەو لیکۆلینەوە زانستیانەی تائیستا ئەنجامدراون، دەریان خستووە کە حیتیيەکان هەلگری کۆمەلیك سیفەتی ئەنترۆپۆلۆجی هاوبەش بوون، کە دەگەریتەوە بۆ رەگەزی تورك."

" بەلام تایبەتی ترین شت لە جل و بەرگی حیتیيەکاندا، بریتیە لەو پیلاوانەی لووتەکانیان بەرەو سەرەوە هەلگەرابۆوە. ئەمە پیلاوی بەفرە. بەکارهینانی لە (قادش)دا، نیشانی دەدات کە حیتیيەکان لەناوچە

(*) ئەتروسك–Etruscan: دانیشتوانی وولاتی ئەتروریا–Etruria کەیەکیك بووە لە دەولەتە کۆنەکان لەئیتالیای ئەمرۆدا. بروانە: ، ل ٤٣٣.

(٥٥)a.g.e. ,S.124.

ساردەکانی باکوورەوە هاتوون. تورکەکان پیلاوی لەو شیوەیەیان هینایە ناو خەلکی ناوچەکانی میسرو سوریاوە، ئەمەش بەشیوەیەکی حاشا هەلنەگر بنەچەی باکوریی تورکە سەرکەوتووەکان نیشان دەدات."(٥٦)

د. رەشید غالب بەگ، لەسەر ناوی "تورك"یش رادەوەستێ:

" ئەگەر ئەو نووسینانە کۆبکرینەوە کە بە پێی بڕوای چەوت و پاشماوەی نەریتی دژایەتی کردنی رەگەزی تورك نووسراون، کەلەسەردەمانیکی دوورەوە لە ئەوروپادا و ماوەیەکی دریژیش لەئەمەریکادا دریژەیان پیدراوە، بەتەنها خۆیان کتیبخانەیەکی گەورە پیك دەهینن. گەیشتنی ئەو جۆرە تیروانینانە بەکتیبەکانی خویندن و فەرهەنگی ووشە (قاموس)و سالنامە گشتیەکان، نیشانی دەدات کەئەم عەقلیەتە چەوتە بەچ سووربوونیکی گەورەوە رەگی داکوتاوە. وەکو نموونەیەکی زۆر تازە، باتۆماری یەکیك لەو سالنامە گشتی‌یانە لەسەر تورك بینینەوە، کە لەسەردەمی ئەمرۆماندا بەجدیترین و جێ بڕواترین سالنامەی گشتی دەژمیردرێ و یەکیکە لەبلاوترین سالنامەکان . لەچاپی ئەم سالانەی دوایی سالنامەی باسکراودا دەنووسرێ ، ووشەی تورك لە ووشەی (تورکۆر)ی عەرەبیەوە وەرگیراوەو لەعەرەبیشدا مانای چەتەو راووروتکەر دەبەخشێ.

بۆ دەرخستنی جەسارەتی چەپەلی ئەو عەقلیەتەی ئەماژەمان بۆکرد، هەرئەوەندە بەسە کە بلیین لەعەرەبی‌ی کۆن و نوێدا، تەنانەت لەزمانە سامیەکانی خزمی عەرەبیشدا، ووشەی لەوجۆرە دەست ناکەوی. ئەمە بەتەواوی هەلبەستراوەو بیگومان بەمەبەستیش هەلبەستراوە."(٥٧)

د. رەشید غالب پاش راگەیاندنی ئەوەی هەموو شارستانیتی‌یە دیرینەکان لەلایەن تورکەوە دامەزراون و پەرەیان پیدراوەو پاش راوەستان لەسەر ناوی "تورك"، دووبارە لەسەر ئانادۆل و میسۆپۆتامیا رادەوەستێ..

---

(٥٦)*g.e. ,s.131-132*

(٥٧)*a.g.e.,s.150-151 ; Ayrica bk.H Scheel,Eski Vesaik Ilim, Ikinci Turk Tarih Konqresi, Istanbul1943 ,s.668*

" بەداخەوە ناچارین بلێین، هەمان ئەو هۆکارانە، کاریگەریی خۆیان لەسەر جێبرواترین زانستکارەکانی ئەوروپاو بێلایەنی زانستیانە لەو بابەتانەشدا کە پێویستیان بە زۆرترین بێلایەنی هەیە، نیشان دەدا. بگرە دەتوانرێ بگوترێ هەتا ئەمڕۆش بەردەوامە. دووبەڵگەی ئەم راستییە لەدوو رووداوی زانستی گرنگدا کە بێئەندازە سەرنجی ئیمەی تورك رادەکێشن ، بەروونی دەبینین.

یەکێکیان لەسالانی دوای یەکەمین سەرهەلدانی شارستانیتی میسۆپۆتامیاو شارستانیتییەکانی تری ئانادۆلدا بەرچاوکەوت.

پاش ئەوەی بەشێوەیەکی موعجیزە ئاسا شارستانیتی تورکە سۆمەریەکان لەژێر لم هاتە دەرەوەو نووسراوە سۆمەریەکان خوێنرانەوە، ئەو زانایانەی لەم شارستانیتییەیان کۆلیوەتەوەو دەقە بەجیماوەکانیان خوێندۆتەوە، یەکەمین قەناعەتی راستگۆیانەی خۆیان راگەیاندووەو گوتوویانە ئەمە شارستانیتییەك بووە کەلەلایەن قەومیکی تۆرانییەوە ، لەتۆرانەوە هاتووە."[٥٨]

" ئەو دیدو بۆچوون و کاریگەریانەش کەدۆزینەوەکانی شارستانیتی حیتی هیناونیەتە ئاراوە، هەمان رەوتیان هەبووە.

هەر کە شارستانیتی حیتی لە ئانادۆلدا دۆزرایەوە، زانستکارە راستەقینەکان بێ هیچ دوودلییەك رایانگەیاند ئەمە شارستانیتییەکی تۆرانییە، لەئاسیای ناوەراستەوە هاتووەو حیتییەکانیش کەئەم شارستانیتییەیان هیناوە، میللەتیکی تۆرانی بوون. بەلام ئەو تەوژمەی ناکرێ بەدۆستی تورکچیتی دابنرێ، دیسان بەهەموو ناحەزی و ژەهرەکانی خۆیەوە کەوتە سەر لاپەرەی کتیبەکان."[٥٩]

نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك د.رەشید غالب ، بەم قسانە کۆتایی بەکۆنفرانسەکەی دینێ:

---

(٥٨) *a. g. e., s. 153.*

****

(٥٩)*a.g.e. , s.155.*

" مەسەلەی سیما، بالا، جوانی و ناشرینی ڕەگەزی ئیمەش نووسەرانی ئەورووپای کەم بەخۆیەوە خەریك نەکردووە. هەر لە بەشەکانی سەرەتای ئەم باسەدا گوتوومانە دوا لیکۆلینەوە یەکلا کراوەکان سەلماندوویانە کەئیمە لەروانگەی سیفەتە ئەنترۆپۆلۆجیەکانەوە، نەوەی براکیسەفالە ئالپی‌یەکانین کەباوکی شارستانیتین."

" هەموو ئەم نووسەرانە بەشیوەیەکی زۆر ڕاست دیوی ناوەوەی مەسەلەکەیان تاووتوێ کردووە، بەئاشکرابوونی ئەم دیوەش، دەتوانرێ بگوترێ ئیمە بەئەورووپایی نەبووین، بەلکو ئەورووپاییەکان کەبنەچەیان (پرۆتۆ-نەگرۆیت) و(پرۆتۆ-ئوسترلیت)ە، لەئەنجامی هیرشی بەردەوامی تورك و بەریەك کەوتنی زوو زوویان لەگەل تورکەکاندا، بەتورك بوون ئەو جۆرە شیوەیەی ئیستای خۆیان وەرگرتووە، گەیاندنی ئەورووپاییەکانیش بەم ئەنجامە، کاریکی زۆر سەخت بووە بۆ تورکەکان."(٦٠)

" نەك هەر لەرووی بەرزی بالا، سیمای دریژو سپی، لووتی ریك یاخود باریك و چەماوە و پیلوی گەورەوە، بەلکو لەرووی ئاسۆییشەوە، (تورك) یەکیکە لەجوانترین نموونەکانی ڕەگەزی سپی."(٦١)

" نووسەری جۆراوجۆر تویژینەوە لەسەر سیفەتە گشتیەکان و شیوەو جۆری هونەری تورکی کردووە، سەبارەت بەبلاوبونەوەی هونەری تورکی بە میسۆپۆتامیا، میسر،ئاسیای بچوك و دەریای سپیدا، لەشیوەی بەشی تایبەت و جیاجیادا، لیکۆلینەوەی بەنرخیان لەسەر (پشکی تورك لەهونەری ئیسلامیدا)، (کۆنترین جێ‌پەنجەکانی هونەری تورکی لەسەر هونەری مەسیحی ئەورووپا)، (جێ‌پەنجەکانی هونەری تورکی لەسەر ئەورووپای نوێ)، (هونەری تورکی لەخۆرهەلاتی ئەورووپادا) و هتد، ئەنجام داوە.

ئەی مامۆستا بەریزو هەلبژاردەکانی (دار الفنون-زانکۆ) پەیمانگای مامۆستایان، دواناوەندیو ناوەندیەکانمان: ڕاستی (حەقیقەت) لای ئیمەو لای ئیوەش جیگیرو سەلمینراوە. ئەوانەی خوینی تورکیان تیدایە کە گەوهەرەکەی

(٦٠)a.g.e.,s.157-159.

(٦١)a.g.e.,s.159.

هەرگیز گەردی لێنانیشی، بەهەموو مانایەکی ڕەسەن، هیچ گومانیکمان لەم ڕاستییە نابیت. تیزەکەمان حەقیقەتی ئیمە، دەخاتە ریزی قەناعەتەکانی هەموو مرۆڤایەتییەوە. ئەو تروسکەی زانیاریو ڕینماییانەی سەبارەت بەدەسەلاتەکانی میژووی نیو نەتەوەیی، لەسەر دەستی ئیوە پیدەگەن، هەوری ئەو دەمار گیرییە خۆمالیو بیگانەیەی چەندین سەدەیە ڕەشاو بەسەر میژووی تورکدا دەبارینی، دەرەویننەوەو میژووی تورك لەئەرگەنە کۆن[*] دەردەچیت. ئەمە نەك هەر سەرکەوتنی ئیمە بەلکو سەرکەوتنی حەقیقەتی ئەزەلیو ئەبەدی-یش دەبیت."[٦٢]

دەکری کۆنفرانسەکەی نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك د. ڕەشید غالب بەگ " ڕوانینیکی گشتی بۆ ڕەگەز و میژووی شارستانیتی تورك" لە کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکدا، بەم شیوەیە کورت بکریتەوە. بە یەك ڕستە کورتەکەی ئەمەیە: لە باشووری خۆرهەلاتی ئاسیاوە بیگرە تادەگاتە چین، هند، میسۆپۆتامیا، میسر، ئانادۆل، ئیجە، کریتو، ڕۆما، بنیاتنەرو پەرەپیدەری هەرهەموویان تورك بوون. خەلکی ڕەسەنی میسۆپۆتامیا و ئانادۆل تورك بوون.

(*) دەرچوون لەئەرگەنەکۆن (Ergenekon): ئەفسانەیەکی کۆنی تورکی‌یە، گوایە تورکەکان لەناوچەیەکی شاخاوی سەختدا (ئەرگەنەکۆن) گیریان خواردبوو، ژمارەیان ڕۆژ بەڕۆژ لەزیادبوون بوو، شاخو دارستانی ناوچەکە بەشی نەدەکردن. تەنها ڕیگەی دەرباز بوون، ڕارەویکی تەنگەبەر بوو کەدەرچوون لیوەی مەحال بوو. هەرلەناو ڕارەوەکەدا، کانیکی ئاسن هەبوو. هەموو کۆبوونەوەو بیریان لەڕیگە چارەیەك کردەوە. سەرەنجام بڕیاریان دا هەرچی دارو درەختی دارستانەکە هەیە بیبرنەوەو لەبەردەمی کانی ئاسنەکەدا بیسوتینن. بەمجۆرە کیوی ئاسنیان تواندەوەو ڕیگەی دەرچوونیان بۆ کرایەوە. بڕوانە کتیبی میژووی پۆلی یەکەمی دواناوەندی بۆ سالانی ١٩٩٢-١٩٩٣. تاسالی خویندنی ١٩٩٦-١٩٩٧ لەتورکیا (Lise Tarih I)، دانانی: پرۆفیسۆر ئەردۆغان مەرچیل، پرۆفیسۆر تانەر تارهان، د.زەرین گوونال، بووتە مەرچیل، خانەی بلاوکردنەوەی (Altin Kitaplar)، سالی ١٩٩٣، لاپەرە (٣٠).

(٦٢)a.g.e,s. 160-161

لـه كۆنفرانســەكەی د. ڕەشـید غـالب بـەگدا، كەئـەوەندە لـە ڕاسـتیی بابەتیەوە دوورە، كام فاكتەرە بنەڕەتیانە ڕۆڵ دەبینن؟ كام فاكتەرانە بوونەتە هۆی گەیشتن بەو ئەنجامانەی ئەوەندە ناجدین؟

ئـەوەی لـە سـەروو هـەموو فاكتـەرە بنەڕەتیەكانـەوە دیـت و بێگومـان گرنگترینیانـە، ئەوەیانـە كـە پـەیوەندی بـە تێگەیشـتن لـە چـەمكی "میتـۆدی زانستی" یەوە هەیە . هەرچەندە لـەم كۆنگرەیـەدا زوو زوو چـەمكی وەكـو " زانســت"، "بەشـیوەیەكی زانسـتی" و " بی‌لایـەنی‌ی زانسـتیانە" بـەكار دەهێـنری، بـەلام تاكـە چـەمكێك كەلەبـەر چاوناگـیری‌و ڕیـزی لی‌ناگـیریت، " زانسـت"ە. ئایدیۆلۆجیـای ڕەسمـی دەولـەت، بالادەسـتی‌یەكی یـەكجارەكی‌ی بەسەر بیركردنەوەی زانستیدا چەسپاندووە. بێجگە لە ئایدیۆلۆجیای ڕەسمی دەولـەت، بروا بەهیچی‌تر نـەهێنراوەو نـەگوتراوە. هیـچ ڕەخنەیـەك نـەگیراوە. بائـەم ڕاسـتی‌یە، بەهێنانـەوەی نموونـە لـەووتاری د. ڕەشـید غـالب و قسەكەرەكانی ترەوە، نیشان بدەین.

١

٢ ١-لەزانستدا فاكتەكان پێوەری ڕاستین

٣ كەسەكان هەرگیز نابنە پێوەری ڕاستی

د. ڕەشید غالب لە كۆنفرانسەكەیدا بە مستەفا كەمال دەلیت "پەیكـەری خاوەن شكۆی ڕاستی". ڕستەكە ئەمەیە:

"بـەناوی هـەموو توركایەتیەوە، ویـرای سـوپاس ودانـەواندنی سـەری ڕیـز، سلاوی خۆم پێشكەشی پەیكـەری خـاوەن شـكۆی(حەقیقـەت)، سـەرۆكی مـەزن دەكـەم،وەك ڕابـەرێك كەئـەم ڕێگایـەی بـۆ كردوینەتـەوەو لەبـەر ڕۆشـنایی بەردەوامی ڕینماییەكانیدا، هەموومان دەخاتە سەر ڕێ."

لەزانسـتدا، تاكـە پێـوەری "حەقیقـەت"و ڕاسـتی‌یەكان، فاكتـەكانن. هـەر پێشـنیار،گریمانـە یـاخود تیۆری‌یـەك لەلایـەن فاكتەكانـەوە پشـت ڕاسـت بكریت،ڕاستە. ئەگەر بەپێچەوانەی ئەوەوە بیت، هەلەیە. ڕاستی‌و"حەقیقەت"، بێجگەلە فاكتەكان هیچ پێوەرو كیشانەیەكی تریان نابیت. بەلام لیرەدا مستەفا كەمال خۆی، وەكو" پەیكەری خاوەن شكۆ"ی"حەقیقەت"و سیمای حەقیقەت

پیشـکەش دەکریـت. ئەمـە خـالیکی بـێ ئـەندازە گرنگــە لــە روونکردنــەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەتدا. چونکە قبول کردنی کەسیك وەکو"پەیکـەری خـاوەن شـکۆ"ی"حەقیقـەت"و تەماشـاکردنی وەکـو "پەیکـەری خـاوەن شکۆ"ی"حەقیقەت"،تاکەیەك مانای هەیە.ئـەویش بریتـیـە لـەقبول کردنـی هەموو ئەو قسانەی ئەو دەیانکات و هەموو ئەو پیشنیارانەی رایان دەگەیەنێ، وەکـو"حەقیقـەت". ئەمـەش بـەهیچ جۆریـك لەگـەل میتـۆدی زانسـتیدا ریـك ناکەویتەوە. بواری رەخنە گرتن بەتەواوی لـەئارادا ناهیلـێ. دۆگمـاتیزمیکی ووشك لەخۆیدا هەلدەگرێ.

ئــەم هەلویســتە، ســیفەتە سروشــتیەکانی ئــەو کەســەی گریمانەکــە رادەگەیەنێ، بەتەواوی دەخاتە لاوە. بگرە سیفەتەکانی پیاوی دەولـەت (رجل الدولـە)ش لـەو کەسـەدا لـەناودەبات ودەیکاتـە پیغەمبـەر. دەیکـات بـەبت. سیفەتی کەسیکی پێ دەبەخشێ کە مایەی پەرستنە. واتە ئەگـەر بپرسـرێ "راستی چیە؟"، لەوەلامدا دەگوترێ "ئەوەیە کەئیستا مستەفا کەمال بیری لی دەکاتــەوە".ئەمــەش هیــچ پەیوەندیــەکی دوورو نزیکــی لەگــەل هەلویســتی زانستیانەدا نیە.

کەوابێ لەپرۆسەی بەرهەمهینانی زانیاریدا، کەسەکان ناتوانن ببنە پیوەری راستیو "حەقیقەت". فاکتەکان تاکە پیوەری راستین. هـەر پیشـنیار، گریمانـە یـاخود تیۆرییـەك کەلەلایـەن فاکتەکانـەوە پشـت راسـت نـەکریت، بەراسـت وزانستی دانانریت.

زۆر سروشتیـیە کەئەو دیدو بۆچوونەی مستەفا کەمال وەکو "پەیکـەری خاوەن شکۆ"ی"حەقیقەت" وەردەگرێ، زانستیانە نەبیت. دیارە دۆزینـەوەی راسـتیو "حەقیقـەت"یـش بـەم هەلویسـتە، مەحالــە. لــەم رووەوە قســەکانی بەریوەبـەرانی دەولـەت، کـە ئایدیۆلۆجیای رەسمـی رادەگەیـەنن، نابـێ هــەرگیز وەکـو"تاکەراسـتی"، تاکــە دروسـتیو تاکــە حەقیقــەت قبــول بکریــن. بــەلام لەیەکەمین کۆنگرەی میژووی تورکدا، لـەدەقی هـەموو کۆنفرانسـەکان و هـەموو ووتارە پیشکەشکراوەکاندا، هەر قسەیەك مستەفا کەمال خۆی کردبیتی، وەکو "حەقیقەت" قبول کراوە. بگرە بەخەیالیشدا نەهاتووە کە دەشێ ئەو قسانەش بکرینە بابەتی رەخنە. باچەند نموونەیەکی تر بۆ ئەمە بینینەوە:

" بەریزینە، بایەکسەر ئەوە بلیم کە هیچ مەتەلیك نیە کەوەکو (گرێکەی گۆردیۆم)* ،عەقلی ئادەمیزاد نەیدۆزیتەوەو لی ی تێنەگات، بۆیە هیچ کیشەیەك نیە کە چاوە بروسکە خولقینەکانی غازی مەزن بەیەك نیگا شیکاری نەکەن. لەسایەی ئەم دووربینیو هیزو توانایەدا کەسروشت بەملیۆنان کەسی رەوا نەدیوە، غازی مەزن تەنها بەرزگارکردنی ئیمەو وولاتەکەمان وازی نەهینا. بەلکو ناوو پایەی شکۆمەندی رەگەزەکەمان و پیشرەوایەتی کردنی بۆ هەموو مرۆڤ ومرۆڤایەتی لەبواری شارستانیشدا، هینایە مەیدانەوە کە هەزاران سال لەژیر خاکدا مابۆوە.

بەریزینە، لەسەردەمیکی زۆر نزیکتردا، تورکایەتی لەبێ هیواترین وتاریکترین رۆژگارەکانیدا بوو. نەك هەر تاریکترین وبێ هیواترین، بەلکو لە کۆتایی کورتترین رۆژگارەکانیدا بوو. لەهەناوی ئانادۆلەوە، هاواریکی تیژ، دەنگی(من هەم) بەرز بۆوە. بەرزبوونەوەی ئەم دەنگە خوینیکی تازەو گیانیکی تازەی کردەوە بە بەری هەموو تورکەکاندا.

ئەویش دەنگی رزگارکەری بوونی میللەت، واتە دەنگی مستەفا کەمال بوو. (١٠) سال لەمەوبەر بوو. جاریکی تر گویمان لەو دەنگە لەپۆلا رەقتر و لەشمشیر تیژترە دەبوو. ئەو دەنگە بوو کە بە سەربازەکانی دەگوت (ئامانج: دەریای سپییە). هەرچی گوت، ئەوە روویدا. ئەم رستە بچووکە سی ووشەییە، حکومەتیکی دامەزراند کە(٣٠٠) هەزار سال لە جیهاندا پایەدار دەبی. ئەو رزگارکەرە مەزنەی بە ئەندازەی ئیمانی خۆمان متمانەمان بە قسەکانی هەیە، ئەمرۆش بووە بە تیشکیکی پرشنگدار نەك هەر بۆ ئیمە، بەلکو بۆ هەموو جیهانی فکرو زانست. ئەمرۆش دووبارە هەمان دەنگ هاوار لەهەموو بوونەوەران دەکات و دەلیت (یەکەمین توخمی شارستانیتی لە جیهاندا، باپیرانی ئیمە دایاننا). لەراستیدا زاناو تویژەرەوەو لیکۆلەرەوەی بیگانە هەبوون کە تارادەیەك ئەم راستیەیان زانیبی. بەلام ئەو دەمارگیرییەی وادەزانرا ناچیتە ناو جیهانی فکرو زانستەوە، نەیدەهیشت بلین (بەلی ئەمانە راستن). نەیدەهیشت دانی پیدا بنین. بەلام لەمەودوا ئەگەر حەزدەکەن، بانەیلین. ئیتر ئەفسونی ئەو گەنجینە سیحریەش بەتال بۆوە. کلیلەکەشی

---

* *گرێی گۆردیۆم*

کەوتە دەستی خاوەنی راستەقینەی خۆی. گەنجینەکەی کردەوە. دەستە دەستەو کۆمەل کۆمەل، هەزاران بەلگەو هەزاران بەلگە نامەی بلاو کردەوە کەچەندین سەدە بوو ئاهی حەسرەتمان بۆ هەلدەکیشان. غازی مەزن بە رەوانبیژی نەمری خۆی هەموو تورکیکی بەگەنج و پیرەوە، وا لیکردبوو کە قەناعەت بە عەشقی نیشتمان و بەجی گەیاندنی ئەرکی سەرشان بهینن. ئەو جوامیرە، رزگارکەرە، ئەمرۆش بەتیشکی مەعریفەو زانین میژووی تورکی مەزن، رابوردووی رەگەزی مەزنی تورك، ئیستای و سبەینی-شی درەوشاندەوە. ئەمانە ئەوەندە هیزی کاریگەرن کە، ئاگرەکان دەکوژینەوە، گرکانەکان خامۆش دەبن، دۆزەخ تەواودەبی، بەلام ئەو عەشقە نەتەوەییەی ئەو دروستی کردووە، ئەوعەشقی زانینەی ئەو هەژاندویتی، تەواوبوونی نیە وتەواو نابی.(چەپلە)

لەسەردەمی ئەمرۆماندا ژمارەیەك لەو زانا ئەوروپاییو ئەمریکاییانەی خەریکی ئارکیۆلۆجیو زمانەوانین، بەقسەی هەندیك تەمومژاوی و هەندیك تاریك، ئاماژەیان بۆ کۆنیی رەگەزی تورك و شارستانیتی تورك کردووەو، شایەتییان بۆ داوە. هەروەها هەندی لەزانایانی ئەنترۆپۆلۆجیاو ئەتنۆلۆجیا، سووچیکی ئەو پەردە ئەستوورەیان لاداوە، کە بەسەر میژووی رەگەزەکەماندا دراوە. بەلام هیچ یەکیك لەئیمە بیری لەوە نەکردەوە شوین پیی ئەو ئاماژەو شایەتییانە هەلگریو، بەدوایاندا بروات. نەیتوانی بیری لیبکاتەوە. کەس هەستی بەنرخ و مەزنیی ئەم مەسەلەیە نەکرد، کەمیژووی جیهان سەرەو ژیر دەکات. بەلام ئەوەی بەتیشکیکی زۆر بەهیزی زانست و هوشیاری، ئەو قسە تاریكو تەماویانەی رووناك کردەوەو سەردەمیکی میژوویی تورکی سەرتاپا نویو جیهانگیری بۆ جیهان خولقاند، تەنهاو تەنها غازی مەزنە.(چەپلەی بەردەوام)

بەریزینە لەدنیا هیچ راستیەك نیە رووبەرووی رەخنە نەبیتەوە. بەلی، رەنگە وابیت. رەنگە کەسانیکیش هەبن بلین گوایە هەموو جیهان تورك بووەو کەس پیی نەزانیوە سەرەرای ئەوەی ئەم رەخنەیەش هەر رۆژەی هەنگاویکی تر لەراستی نزیك دەبیتەوە، بەلام لە میژووی نویماندا بانگەشەی وای تیدا نیە. بەلکو تیزیك هەیە دەلیت سەرچاوەو ریشەو سەرەتای هەموو

جیــهان(بــانی* ئاســیای ناوەراســتە) و، (دامەزرینــەرو هــەلگری ئــەو شارستانیتی‌یەش تورکەکانن). هەروەها کەسانیکیش هەن کە گیرانەوەی دیرینــی‌ی تــورك و ئەوشارستانیتی‌یە بـۆ (١٠٠٠٠) ســال و زیــاتر، بــەزۆر دەزانن. ئەمانەش ئەوانەن کەخۆیان لە چەمکی کات هەلە دەکەن. بەریزینە، من میــژووی تورکــم ئــاوا خویندۆتــەوە، ئــاوا تــی‌ی گەیشــتووم، ئــاوا بەخــەلکی دەخوینم و هەرواش تی‌یان دەگەیەنم کــە: وەك چــۆن لەجیهانی سیــاسەتی

---

* بان: هضبة

ئەمڕۆدا رزگارکەرە مەزنەکەمان ژیان بەبوونی ڕەگەزە مەزنەکەم دەبەخشێ، بەهەمان شێوەش خولقێنەری بوونی شکۆمەندو زیندووی رەگەزە مەزنەکەم لە رابوردوودا، خودی حەزرەتی غازی مەزن خۆیەتی.(چەپڵە)

لـەکاتێکدا کەهـەموو تورکـەکانی جیـهان سوپاسـی ئەبـەدی و حورمـەتی بێپایانی خۆیـان عـەرزی غازی دەکەن، لەگـەڵ ئـەواندا لـەخوای مـەزن داوای ژیـانێکی درێـژو پڕلە بەختیاریی بۆدەکـەم. (چەپڵـەی بـەردەوام)(مامۆسـتای مێژوو، ئیحسان شەریف بەگ)[٦٣]

" لێرەدا کۆتایی بەقسەکانم دێنم. بەڵام ئەو قسانەی زانست و حەقیقەت دەیکەن، لێرەدا تـەواو نـەبووە. ئـەو هەڵکـەوتووە مەزنـەی ئـایندەی رەگـەزی تورکـی رزگـارکردووە، مێـژووی تورکیشـی رزگـار کـرد. حەقیقـەت لـەخۆی دڵنیایە، لەسەرخۆو بەهێمنی، هەنگاو بەهەنگاوبەرەوپێش دەچێـت!"(چەپڵـەی بەردەوام)(ووتارەکەی سامیح رەفعەت بەگ)[٦٤]

" غـازیی پایەبـەرز، کەدەسـتی بـۆ هەرچیـیەك بردبـێ، ژیـان و گیـانی پێبەخشیوە، نوکی عەساسیحریەکەی خۆی گەیاندە ئەم خاڵەش، کەسـەدان چەرخە پشت گوێ خراوە. مادام بەریەك کەوتنەکە روویداوە، مادام مەشخەڵی پڕبڵێسەو لەپێوان نەهاتووی بلیمەتی خۆی ئاراستەی ئەم مەسەلەیە کردووە، ئیتر دەبێ دڵنیابین لەوەی ئەوکۆششە زیندووانە لەسەر ئەم ڕێگا پرشنگدارە دەڕۆن و، بەهەرشێوەیەك بێت، سەردەمی غازی، بنیاتنانی ئەم بەرهەمە مەزنە، بەخۆیـەوە دەبینـێ. بەهـەرجۆرێك بێـت، دان بـەوەدا دەنرێـت کـە تورکـەکان

---

(٦٣) لەوکاتەدا کە مامۆستا ئیحسان شەریف بەگ ئەم ووتارەی داوە، مستەفا کەمالیش لەناو ئامادە بووانی کۆنگرەکەدا بووە. باسەیری کۆنووسەکانی کۆنگرەبکەین:
حەیدەر بەگ (بەرێزینـە، حـەزرەتی غازی کـە مـەزنترین رۆڵـەی مێـژووی تورکە، بەتەشریف هێنانی پڕلوتفی ئەمڕۆی بۆ کۆنگرەکەمان، جارێکی تر سـەلماندی کـەگرنگی بە ووتنـەوەی وانـەی مێـژووی تـورك دەدات، کەبناغـەی کولتـووری میللییـە. پێشـنیار دەکـەم هـەموو هاوڕێیانی کۆنگرە، بەهەستانە سەرپێ ڕێزی خۆیانی پێشکەش بکەن.)) (چەپڵەی بەردەوام) (ئەندامانی کۆنگرە، بەهەستانە سەرپێ عەرزی ئیحترامیان کرد)(کۆنگرەی یەکەمی مێژووی تورك، ل ١٦-١٧).

(٦٤) a.g.e , s. 78

لەســـەردەمە مێژوویـــیو بەرلـــە مێژووەکانیشـــدا ئـــەرکی پـــەروەردەو بەشارستانیکردنیان بەجێ گەیاندووەو زمانی تورکیش ڕۆڵی دایکایەتیی بۆ هـەموو زمانـەکان هـەبووە."(چەپڵـەی بـەردەوام)(مامۆسـتای-دار الفنـون، پرۆفیسۆر یوسف زیا بەگ)(٦٥)

" ئێستا ڕووی دەمم دەکەمە تۆ، ئەی ئیرادەی قارەمان و پیاوی گەورە: بە ناوی زانستی تورك و بیریاری تورکەوە، بەگەرمی و بەهەستەوە سڵاوت لێ دەکەم." (چەپڵەی بەردەوام) (ووتارەکەی شەوکەت عەزیز بەگ، پرۆفیسۆری کۆلێجی پزیشکیی- دار الفنون- لە ئەستەموول)(٦٦)

" هاوکارە بەڕێزەکانم، ئەمڕۆ لەبەر ڕۆشنایی ڕێنماییە پرشنگدارەکانی غازیی پایە بەرزدا، کە بوونی ڕەسـەنی خۆمـانی پـێ ناسـاندووین، دەبینـە شایەتی یەکێکی تر لەپێشکەوتنە کولتووریەکانی کۆمارە پایە بەرزەکەمان. ئـەو کتێبـەی ئەنجومـەنی لێکۆڵینـەوەی مێـژووی تـورك داینـاوە (هێڵـە گشتیەکانی مێژووی تورك). لەم بەرهەمە مەزنەدا ئامانجێکی میللی لەبەرچاو دەگیرێت. میتۆدە زانستیەکان بەکاردەهێنرێن. هـەر بابـەتێك بـە بەڵگەیەکـەوە دەبەسترێتەوە. بێجگە لەبەڵگە هیچ شتێکی تر قبوڵ ناکرێت. ئەنجومـەنی پایـە بـەرز بوکۆنفرانسـەکانی خۆی، بەشێوەیەکی هەست پێکراو، پرنسیپە توندو تۆڵ و بەهێزو گومان هەڵنەگرەکانی خۆی دەخاتە ڕوو."(٦٧)

" لەداهاتوویـەکی زۆر نزیکـدا بـەکارو خزمەتـە بزوێنـەرەکانی غـازیی مەزن کە پەیتا پەیتا حەقیقەت دەخوڵقێنێ، دەتوانین ببینـە خاوەنی بەرهـەمی مەزنتر.)) (چەپڵەی بەهێز) (ووتارەکەی ئیسماعیل حەقی بەگ)(٦٨)

" ئێمـە ڕۆڵـەی ئەو تورکـەین کەئـەمڕۆ دەرکی بـەو بەختیاریـە کـردووە. هـەزاران سـوپاس پـێ زانـین بـۆ غـازیی پایـە بـەرزمان کەئـەم بەختەوەریـەی بەژیانمان بەخشیوە." (چەپڵەی بەهێز)(٦٩)

---

(٦٥) a.g.e , s. 259-260.
(٦٦)a.g.e. , s.278.
(٦٧)a.g.e. ,s.322.
(٦٨).g.e. ,s. 327.
(٦٩)a.g.e. ,s.330.

"   ڕۆڵـی کەسـێتیـیە گـەورەکان لـە مێـژوودا زۆر گەورەیـە   پێویســت ناکات لەمێژووی دوورماندا بۆ نموونە بگەڕێین. گەورەترین و پرشنگدارترین نموونـەی کەسێتیـیە گـەورەکان لەبەردەمماندایە. (چەپڵـەی بـەردەوام) ئـەمڕۆ کەسێتیـیەك کەلـەناو تورکایـەتیدا بەرزبۆتـەوە، سـەرنجی هـەموو شارسـتانێتی بیریـارو رووناکبـیری بۆخـۆی راکێشـاوە. بلیمـەتیـی تـورك کەلـەناوی غـازیدا بەرجەستە دەبێت، وەك چـۆن لـەڕۆحی ئێمـەدا حورمـەتێکی پەرسـتن ئاسـای دروست کردووە، ئاواش ناوی غازی مستەفا کەمال ، کاریگەریـیەکی مـەزن و سـەرنج ڕاکێـش لـەڕۆحی هـەموو مرۆڤایـەتی رووناکبـیردا دروســت دەکـات. (چەپڵە) ڕێزو حورمەت و سەرسامی بەرامبـەر بلیمـەتیـی غازی، مەسـەلـەیەکی جیهانگیرە. (چەپڵەی بەردەوام) چونکە ڕۆڵـی ئـەو ، چ لـەمێژووی تـورك و چ لەمێژووی جیهانیشدا، بەجۆرێکی هاوتا مەزنە. (چەپڵـە) بەڕێزینـە، ئایا پاش سـەردەمی ئـەمڕۆمان، دەکـرێ بـێ ناوهێنـانی غـازی باسـی مێـژووی تـورك بکرێت؟)) (چەپڵەی بەردەوام) (دەنگی: بێگومان ناکرێت، چەپڵـە) (ووتارەکـەی پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ)[٧٠]

"   پێش ئەوەی کۆتایی بەکۆنفرانسەکەم بێنم، لەبەردەمی بلیمەتی تورك و گەورەترین کەسێتیـی مێژووی تورك حەزرەتی غازیدا ، کەدووبارە رەگـەزی تورکی گەیاندەوە ئاستی شیاوی خۆی و دووبارە ناوی تورکی درەوشاندەوە ، بەمل کەچی و حورمەتی بێ سنوورەوە، دەچەمێمەوە." (چەپڵەی بەردەوام) (ووتارەکەی پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ)[٧١]

"   چونکـە ئـەو راسـتیـیەی کـەمرۆڤ، یـاخود راســتتر، پیـاوی گـەورە ئاڕاستە بە ڕەوتی مێژوو دەبەخشێت، وەکو ڕۆژ ڕوونە. ئایا بەتایبەتی ئێمـەی تورك، چـەندین ساڵە بەچاوی خۆمان شایەتی دۆخێکی کـەم وێنـە نین؟ ئایـا نـابینین پیـاوە گەورەکـە، غـازیـی مـەزنمان، مێـژووی خولْقـاندووەو ڕەوتـی شۆڕشـەکەمانی بـەئیرادەی خـۆی دەسـت نیشـان کـردووە؟" (ووتارەکـەی د. ئۆرهان سەدرەدین بەگ)[٧٢]

---

[٧٠] *a.g.e. ,s. 360-361, 364.*

[٧١] *a.g.e. ,s. 364.*

[٧٢] *a.g.e. ,s. 568.*

" میـژووی نەتـەوەییمان ، نـەك هـەر بـەو ئەندازەیـەی کەقەناعـەت بـە تورکەکان و ئەوانەی بەتورکی دەژین بینیّ، بـەلکو بەو ئەندازەیـەی کەتەنانـەت قەناعـەت بـە لووتبـەرزترین و دەمارگـیرترین بیگانـەکانیش بینـیّ و لانکـەی شارستانیتیی‌یان پیّ بناسینیّ، جیگەی بروایە.
بەناوی کۆنگرەکەمانەوە ، شەرەفی ئەوەم هەیە ویرای سوپاس و مل کەچی ، سلاو لەغازی مەزن بکەم کەخولقینەری هەموو بوون و هەموو جوانی و هەموو بەختیاریەکمانـە لـەژیاندا.)) (چەپلـە) (ووتارەکـەی موزەفـەر بـەگ سـەرۆکی کۆلیجی ئەدەب)[٧٣]

" ئـەوەی کـەنرخ و سـەرچاوە ئەزەلیـەکانی میـژووی تورکـی دیـوەو دەیانزانـیّو، دەرکی بەئەبەدیەتی داهاتووش کردووە ، ئەم پەیکەری عـەزم و ئیمانەیە، واتە غازی.
دوا قسـەم ئەوەیـە ، پیشـنیار دەکـەم هـەموومان پیکـەوە سـلاو لەئەنجومـەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك بکەین، کەیەکەمین هـەنگاوی بەهیزی ناوە بـەرەو بـەجیّ هینـانی ئـەرکیکی لـەکۆتایی نـەهاتووی نەتـەوەیی و ئینسـانی و، بـەو عەشقەی لـەناو دلماندا دروستی کردووە، لیکۆلینـەوە میژووییـەکانی تورکـی گشتگیر کردووە. هەروەها پیکەوە سلاو لـەغازی پایە بـەرز بکـەین کـە رابـەری ئـەوانیش بـووە و چەپلـەی دوورودریژیـان بـۆ لیدەیـن." (چەپلـەی تونـدو بەردەوام بەپیوە) (ووتەی مامۆستا مەدحەت بەگ)[٧٤]
وەکو بـەروونی بینرا، خاوەن کۆنفرانسـەکان و ووتاربیژەکانی تر، چەپلـە بـۆ مسـتەفا کـەمال دەکوتـن و ستایشـنامەی بـۆ دەرازیننـەوە و، پـیّی دەلیـن "تیشـکی زانسـت" ،"درەوشـانەوەی زانسـت" ، "روونـاکیی زانسـت".
رایدەگەیـەنن کەبەئەندازەی ئیمانی خۆیان، متمانـەیان بـە قسـەکانی مسـتەفا کەمال هەیە. دەلین هەرچی مستەفا کەمال گوتبیتی "حەقیقەت"ە، بەلگەیەکە گـەردی پیوە نیـە، بـەدرۆ ناخریتـەوە، گومـان هـەلناگریّ، بـەهیزو پتـەوە.

[٧٣]a.g.e. ,s.623-624.
[٧٤]a.g.e. ,s.627.

ڕایدەگەیەنن کە تەنها بەو ڕێگایەدا دەڕۆن کە مستەفا کەمال کردوێتی‌یەوەو "نیشانی داوە"، سوێند دەخۆن کە ئەو ڕێگایە بەرنادەن.

لەڕاستیدا ئەم هەڵوێستە لە پێشەکی‌ی کتێبی "کۆنگرەی یەکەمی مێژووی تورک"دا، کەکۆنفرانس و کۆنووسەکانی کۆنگرەی یەکەمی مێژووی تورکی تێدا کۆکراوەتەوە، باسکراوە. لەم پێشەکی‌یەدا ئاوا دەگوترێ:

" پاش ئەوەی ١٥ ساڵ لەمەوبەر، پێشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال لەبەرامبەر ئەو هەوڵە نەزۆکانەدا کەدەیانویست بوونی تورك لە مێژوودا و ناوی تورك لەزمان و کتێبەکاندا هەڵگرن، بوونی پایەبەرزی تورکی دەرخست و بەهێزو توانایەك کەمایەی شەرەفمەندی مێژووی جیهانە سەربەخۆیی‌و نیشتمانی تورکی ڕزگار کرد، ویستی میللەتی تورك فێری مێژووی نەتەوەیی ڕاستەقینەی خۆیشی بکات. لەم پێناوەشدا ئەنجومەنی مێژووی تورك ی خستە ژێر باڵی پارێزگاری‌ی خۆیەوە. ئەو ئەنجومەنەی خۆی دایمەزراند بوو بۆ ئەوەی بەبەڵگەنامەی زانستیانە لەمێژووی میللەتی تورك بکۆڵێتەوەو بلاُوی بکاتەوەو، تا ئێستا هەزارو یەك بەڵگەی پێشکەش کردووە سەبارەت بەوەی کە میللەتی تورك یەکەمین تیشکی شارستانێتی بەجیهان بەخشیوەو، لەسەر هەر لاپەرەیەکی میژووی شارستانیتی جیهان و لەهەموو بواریکی چالاکی مرۆڤانەدا، بوونیکی خولقینەری هەبووە. ئەنجومەن کە ئیلهامی لەسەرچاوە قوولەکانی بلیمەتی‌ی تاریکی ڕەوین و سەردەم بەزینی ئەوەوە وەرگرتووە، شەوی خستە سەر ڕۆژو بەپێی ئەو هیلە گشتی‌یانەی ئەو کیشابوونی ، لەمیژووی تورکی کۆلیەوەو کتیبیکی چواربەرگی پیشکەشی لاوانی تورك کرد. لەبەر ئەوەی مامۆستایانی تورك ئەرکی ووتنەوەی ئەم کتیبە میژوویيانەیان لەئەستۆگرتووە کە تیشکیکی نوێ دەخەنە سەر سیمای گشتی میژووی تورك و جیهان و مانایەکی نویان پیدەبەخشن، بۆ ئەوەی ئەنجومەن ئەنجامەکانی ئەو لیکۆلینەوە زانستیانانەی لەمەیدانی میژووی تورکدا ئەنجامی داون نیشانی مامۆستایانی تورك بدات، بۆبەدیهینانی یەکیتی فکرو ئامانج لەنیوان هاوکاراندا سەبارەت بەو لایەنە نویيانەی دەبێ لەووتنەوەی وانەی میژوودا ڕەچاو بکرین، وەزارەتی مەعاریف و ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی

مێژوویی تورك دەستیان دایە دەستی یەك. لەتەمووزی ساڵی ١٩٣٢دا یەكەمین كۆنگرەی مێژووی توركیان لە ئەنقەرە ساز كرد. سەدان هاوكار كەژیانی خۆیان بۆ رەسەنترین ئامانج تەرخان كردبوو، لەهەموو سووچێكی وولاتەوە ڕوویان كردە ئەنقەرە. لەكەش و هەوای كاركردنێكی ڕاستگۆیانەو دڵسۆزانەدا، كەبوونی پایە بەرزو پڕ لەبەختەوەری غازی مەزن ڕووناكی كردبۆوە، بەئیمانێكی نەلەرزیوەوە، ئەم تێزە نەتەوەییەیان بەهێز كردو گەڕانەوە سەر كاری خۆیان."[75]

چەندە بڵێین كە هەموو ئەم هەڵوێستانە هیچ پەیوەندیەكی دوورونزیكیان لەگەڵ میتۆدی زانستیدا نیە، هێشتا كەمە. چونكە بۆ ئەوەی بتوانین ڕۆڵەكانی ئایدیۆلۆجیای ڕەسمی لە ژیانی كۆمەڵگەو زانستداو چۆنیەتی مەرجبەند كردنی پەیوەندیە جۆراوجۆرەكان نیشان بدەین، ئەمە پێویستە. بێگومان ئەو هەڵویستانەی لەسەرەوە بەنموونەوە نیشاندران، هەڵوێستی ئایدیۆلۆجین. بەلاّم پێویستە ئەو فاكتەی لەبناغەی ئەم هەڵوێستانەدایەو بریتیە لە "بەبت كردنی تاكە كەس" و "پەرستنی تاكە كەس" بەباشی ببینین. تا كرداری "بەرز كردنەوەی تاكە كەسێك"، "پەرستنی تاكە كەسێك"، "بەبت كردنی تاكە كەسێك" نەبینین، تێگەیشتن لە ئایدیۆلۆجیای ڕەسمی مەحاڵە.

٢-بێلایەنی زانستیانە
ستایش كردنی ڕەگەزو نەتەوەیەك نیە

د. ڕەشید غالب لە شوێنێكی ووتارەكەیدا باسی "بێلایەنی زانستی" دەكات. سكالاّ لە دەست زانا ئەوروپاییەكان دەكات، لەبەرئەوەی ستایشی توركیان نەكردووەو ئەو نرخەیان نەداوەتێ كە شایانێتی، یاخود ڕاستتر، لەبەرئەوەی بڕوایان بەئایدیای "تێزی مێژووی تورك" نیە، پێیوایە ئەم

[75] a.g.e ,s. V-VI.

هەلویستەیان لەگەل ئایدیای "بێلایەنی زانستی"دا ناگونجیت. ئەم هەلویستەی د. رەشید غالب، لای خاوەن کۆنفرانسو گوتاربێژەکانی تریش بەرچاو دەکەوێ.

ئەمە تێگەیشتنێکی هەلەیە لەبێ لایەنی. بێلایەن بوون لەزانستدا، مانای بابەتی بوون دەگەیەنێ. بابەتی بوونیش بریتیە لە تێگەیشتنو باسکردنی فاکتەکانو پەیوەندیە فاکتیەکان وەکو خۆیان. کەسەکان ئارەزووی تایبەتیو بیروبرواکانی خۆیان، قەناعەتە خودیەکانیانو ئەوەی پێیان وایە "دەبێت وابێت"، ناخەنە سەر شیکردنەوە زانستیەکانیان. کەسەکان ویستو ئارەزووەکانی خۆیان ناخەنە شوێنی راستیە بابەتیەکان. بەچاوی راستیی بابەتی ناروانە رەفتارە دەروونیەکانی خۆیان. ناوەرۆکی چەمکی (بابەتی بوون) مانای وەکو ستایشو سکالای تێدانیە. کاتێکیش کە ئەم چەمکە بەمانا راستەقینەکەی خۆی بەکارنەهێنرا، گەیشتن بەراستیە بابەتیەکان مەحالە. چونکە لێرەدا پتر لەوەی فاکتەکانو پەیوەندیە فاکتیەکان شیبکرینەوە، فاکتەری دەروونی (نفسی) وەکو چاوەرێی ستایشو ستایش کران لەلایەن بەرامبەرەوە، دێتە ریزی پێشەوە. بەمجۆرە بەوانەی ستایشی تورک دەکەن دەگوترێ "زانستکارە راستەقینەکان". ئەوانەش کە دریغی لەم ستایش کردنەدا دەکەن، بانگەشەی ئەوەیان بۆ دەکرێت کە "بێ لایەن"نین.

٣-دوا لێکۆلینەوەو لێکۆلینەوەی یەکلا کەرەوە لەزانستدا نیە

فاکتەرێکی تریش کە د. رەشید غالب بەگ و خاوەن کۆنفرانس و ووتاربێژەکانی تر بەرەو دۆگماتیزم دوورکەوتنەوە لەمەیدانی زانست پال پێوە دەنێت، بریتیە لەتەماشاکردنی هەندێ لێکۆلینەوە، بەچاوی "دوا لێکۆلینەوەو لێکۆلینەوەی یەکلاکەرەوە". ئەمەش هەلویستێکی هەلەیە. چونکە دوا لێکۆلینەوە و لێکۆلینەوەی یەکجارەکی لەزانستدا نیە. مرۆڤەکان، کۆمەلگەکان لەپرۆسەی هوشیار بوونەوەدا بەردەوام توێژینەوە و لێکۆلینەوەی نوێ

دەکـــەن و زانیـــاری خۆیـــان لەســـەر سروشـــت، مێـــژوو، کۆمەڵگـــەو مـــرۆڤ پـــەرەپێدەدەن. بەتایبـــەت لـــە مێـــژوودا، بەردەســـت کـــەوتنی بەڵگەنامـــە نـــوێ و دۆزینـــەوە نوێکـــان، بـــۆی هەیـــە گۆشـــەی تێڕوانینـــی لێکۆڵـــەرەوەکان بـــۆ فـــاکت و پەیوەندیـــە فاکتیـــەکان بگـــۆڕێـــت. لـــەم ڕووەوە نـــابێ بـــەچاوی دوا لێکۆڵینـــەوە، تەماشای هەندێك لێکۆڵینەوە بکرێت. یەکجارەکی بوونی لێکۆڵینەوەکان، واتـە هـەبوونی لێکۆڵینەوەیـەك کـە حەقیقـەتی بەتـەواوی ئاشـکرا کردبێـت، شـتێکی شـیاو نیـــە.لەزانســـتدا هیـــچ لێکۆڵینەوەیـــەك ئـــەنجامی یـــەکلا کـــراوە نـــادات بەدەستەوە.یاخود ئەو زانیاریانەی لەئەنجامی هەر لێکۆڵینەوەیەکدا بەدەست هـاتبن، بـەچاوی ئـــەنجامی یـــەکلا کـــراوە تەماشـــا نـــاکرێن. زانـــین بـــەهۆکارە جۆراوجۆرەکـــان، بـــەردەوام دەگـــۆڕێ و پـــەرە دەســـێنێ. تەماشـــا کردنـــی لێکۆڵینـــەوەکان بـــەچاوی لێکۆڵینـــەوەی یـــەکلا کـــراوە و ئەنجامـــە بەدەســـت هاتووەکانیش وەکو ئەنجامی ڕەهاو یەکلا کراوە ، پرۆسەی هوشیاربوونەوەی مرۆڤ و کۆمەڵگە رادەگرێت. لێرەدا د. رەشید غالب ئاوا دەڵێت:

" مەسەلەی سیما،بالاّ، جوانی و ناشرینی رەگەزی ئێمەش، نووسەرانی ئەوروپای کەم بەخۆیەوە خەریك نەکردووە. هەر لەبەشەکانی سەرەتای ئـەم باسـەدا گوتوومانـە دوا لێکۆڵینـەوە یـەکلا کراوەکـان سـەلماندوویانە کەئێمـە لەڕوانگەی سیفەتە ئەنترۆپۆلۆجیەکانەوە، نەوەی براکیسەفالە ئالپییەکانین، کەباوکی شارستانێتین."

بائەوە بڵێین کە دەستەواژەی " دوا لێکۆڵینەوە یەکلا کراوەکان" ناوەڕۆکی زانسـتیانەی نیـەو، ئـامرازێکی ئایدیۆلۆجییـە بـۆ قەناعـەت پێکـردن و بـڕوا پێهێنان.

٤-زانست هەمیشە گومان لەو زانیاریانە دەکات کە بەدەستی هێناون، زانست رەخنەگرە

یـەکێکی تریـش لـەو رەگەزانـەی د. رەشـید غـالب و خـاوەن کۆنفرانـس ووتاربێژەکـــانی تـــری لـــەبواری زانســـتی کردۆتـــە دەرەوە و تووشـــی دوگماتیزمێکی یەکجارەکی کردوون، بریتیە لەهێنانـەوەی هـەندێك بەڵگـە، وەکو بەڵگەیەك کەبەهیچ جۆرێك گومانی لێ ناکرێت. ئاوا دەگوترێ:

" ئەی مامۆستا* بەڕێزو هەڵبژاردەکانی (دار الفنون-زانکۆ)، پەیمانگەی مامۆستایان، دواناوەندیو ناوەندیەکانمان! حەقیقەت لای ئێمەو لای ئێوەش جێگیرو سەلمێنراوە. ئەوانەی خوێنی تورکیان تێدایە، کە گەوهەرەکەی هەرگیز گەردی لێنانیشێ، بە هەموو مانایەکی ڕەسەن.

وەکو بینرا باسی"حەقیقەت"ێکی جێگیر دەکرێت کەبەهیچ جۆرێك ناگەڕێت. ئەمەش ڕادەگەیەنرێ کە بەهیچ جۆرێك گومانی لێ ناکرێت . نەك هەر ئەوە، بەڵکو بەشێوەیەکی تادوا پلە خودی (زاتی)و نابابەتیانە ، ئەوانەی گومان لەو "حەقیقەتە" دەکەن، دەبەسترێنەوە بەوەوە کە "خوێنی تورکیان تێدا نیە"

گرنگترین تایبەتمەندی زانست بریتیە لەرەخنەگرتن و رەخنە لەخۆگرتن. زانست هەمیشە گومان لەو ئەنجامانە دەکات کەخۆی هێناونیە ئاراوە. ئەمە گومانێکی میتۆدی (منهجی)یە. ئەم گومان و ڕەخنەوڕەخنە لەخۆگرتنە ،گەشە بەزانست دەکات و تازەی دەکاتەوە . داوای گومان نەکردن و بەدوورگرتنی زانیاریەکی بەدەست هێنراو لەگومان، یەکێك لە تایبەتمەندیەکانی ئایدیۆلۆجیاو دۆگماتیزم ، نەك زانست. ئایدیۆلۆجیاکان هەمیشە زانیاریەك دەکەنە ئامانجی خۆیان و داوادەکەن بڕوای پێ بهێنرێ و بەپێی ئەویش رەفتار بکرێت. هەرچی زانستیشە، گفتوگۆو مشت و مڕ لەسەر ئەو ئەنجامانە دەکات کە خۆی هێناونیە ئاراوە.بەم شێوەیە لەدۆگما رزگاری دەبێ. بواری گەیشتن بەئەنجامی نوێی دەست دەکەوێ . دەتوانێ خۆی نوێ بکاتەوە.

د. رەشید غالب بەگ کە دەڵێ:

** ئەم دەقەی د. رەشید غالب لەدوو شوێنی جیاوازی کتێبە تورکیەکەدا هاتووە (لاپەڕە ٥٢، لاپەڕە ٦٢) لەیەکەمیاندا ووشەی (OKUTUCU) بەکارهێنراوە (کەمانای پێخوێن، ئەو کەسەی دەرس بەیەکێکی تر دەخوێنێت، واتە مانای مامۆستا دەگەیەنێ). بەڵام جاری دووەم ووشەی (OKUYUCU) بەکارهێنراوە (کەمانای خوێنەر دەگەیەنێ). واپێدەچێ ئەوەی یەکەم ڕاست بێت (واتە مامۆستا)و ئەوی دووەمیان هەڵەی چاپ بێت.*

"...حەقیقـەت لای ئیمـەو لای ئیـوەش جیگـیرو سـەلمینراوە. ئەوانـەی کەخوینی تورکیان تیدایە کە گەوهەرەکەی هەرگیز گەردی لێنانیشی، بەهەموو مانایەکی رەسەن هیچ گومانیکیان لەم راستیە نابیت".

دۆگماتیزمیکی چرو ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت دینیتە سەر زمان. ئەو "حەقیقـەت"ە لـیرەدا بابـەتی باسـە، بـەکورتی بریتیـە لـە: شارسـتانیتی خۆرهـەلاتی دوور، هنـد، چـین، میسـۆپۆتامیا، میسـر، ئیجـە، لاتـین، دەریـای سـپی، ئانـادۆلو "مەیدانـەکانی شارسـتانیتی‌یە دیرینـەکان، هـەر هـەموویان لەلایـەن تورکـەوە دامـەزرینراون. ئـەو شارسـتانیتی‌یانە، لـە ئاسـیای ناوەراستەوەو لەلایەن تورکەکانەوە هینراون بۆ ئـەم ناوچانـە. حیتی‌یـەکانو سـومەریەکانو ئەوانـەی تـر تـورك بـوون. نووسـەری گشـتی ئەنجومـەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تـورك رایدەگەیـەنی کـە ئـەم "حەقیقـەت"ە، "بەریگـە زانسـتیەکان" سـەلمینراوە. ئەمـە "حەقیقـەت"یکـی نـەگۆرە. کـەس نـاتوانی گومانی لێ بکات.

ئەوانەی گومانی لیدەکەن، گومان لە خۆیان دەکری کەخوینی تورکیان تیدا نەبی.

بەئاشکرا دیارە کە ئەم بیروبۆچوونە، چەند لەبواری میتۆدی زانستیەوە دوورە. بیروبۆچوونیکی ئاوا نازانستی، بیروبۆچوونیکی ئاوا دوور لەزانستو کە تەنها رەنگدانەوەی راستیە خودی (ذاتی)یەکانە، مەحالە زانیاری بەرهەم بینی.

٥-حەقیقەتی ئەزەلیو ئەبەدی لە زانستدا نیە

نـە چـەمکی حەقیقـەتی ئـەزەلی لەزانسـتدا هەیـە، نەچـەمکی حەقیقـەتی ئەبەدیش. ئـەو ئەنجامانـەی زانسـت بەدەسـتی هینـاون، هەمیشـە پەیوەسـتن بەراستیە ریژەییەکانەوە. هـەموو راستیەکی ریژەیی، کەمیك زیاتر مرۆڤەکان لەراسـتی رەهـا (مطلـق) نزیـك دەکاتـەوە. یـاخود هـەر راسـتیەکی ریژەیـی، بەشیکە لە راستی‌ی رەها. بەلام شتیك نیە ناوی "ئەبەدیەتی حەقیقەت" یا "حەقیقـەت ئەزەلیـە" بیـت. لـەژیانی کۆمەلایـەتیدا فاکتـەری تـازەو نـوی

دەردەکەون و دەتوانن ئەو شتانە بگۆڕن کە وا دەزانرا پەیوەندیەکانیان نەگۆڕە. بەلام نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك، باسی "سەرکەوتنی حەقیقەتە ئەبەدیو ئەزەلیەکان" دەکات. ئەمەش لەبواری زانست دووری دەخاتەوە. لە ناو سنووره تەسكو توندو تۆلەکانی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەتدا بەندی دەکات.[٧٦]

[٧٦] لیرەدا بیرەوەریەك وەکو خۆی پیشکەش دەکەین، کە لەرووی نیشاندانی کەسیتی هەریەکە لە د. رەشید غالب و سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (CHF) و سەرەك کۆمارو پیشەوای مەزن مستەفا کەمال-ەوە، زۆر سەرنج راکیشە. خاوەنی ئەم بیرەوەریە کەسیکە ماوەی ١١ سال خزمەتی مستەفا کەمالی کردووە. ئەویش(جەمال گراندا)یە کەدەلیت" خزمەکاری ئاتا تورك بووم" . لەم رووەوە لە بیرەوەریەکەدا گەلیك لایەنی شایانی سەرنج هەیە. بیرەوەریەکە دەقاودەق بەمجۆرەیە:

" د. رەشید غالب یەکیك بوو لەو هاورییانەی ئاتاتورك زۆر خۆشی دەویستن و نازی دەکیشان. لەراستیدا نازکیشانی خۆشەویستان یەکیك بوو لە خووە چاکە سەرەکیەکانی ئاتاتورك. ئاتاتورك زیرەکی، چالاکی، ووزە، راستگۆیی، شۆرشگیری، نیشتمان پەروەری و پەیوەست بوونی رەشید غالب-ی بەخۆیەوە، زۆر لا پەسەند بوو.

لەنیوان ئاتاتوركو رەشید غالبدا مشتومریکی ئەوەندە سەیر و سەرنج راکیش روویدا بوو کەگەلیك کەس راستیەکەی نازانن. یەعقوب قەدری قەرە عوسمان ئۆغلۆ، لە ووتاریکیدا کە لەرۆژنامەی جمهوریەتدا بلاو کراوەتەوە، باسی ئەم مشتومرەی کردووە کەلەسەر ئیوارە خوانیك رووی‌داو ، لەکۆتایی ووتارەکەیدا نووسیویتی با ئەوانەی ئاگاداری رووداوەکەن، ئەم باسە تەواوبکەن. منیش وەکو یەکیك لەئاگادارەکان، هەول دەدەم ووتارەکەی مامۆستا تەواو بکەم.

ئاتاتورك قەت قینی لەدل نەدەگرت. چەند لەیەکیك دلی بیەشایە، پاش ماوەیەك دەیبەخشیو لەبیری دەچۆوە. بۆیە گەلیك کەس ناوبەناو لەبەرچاوی دەکەوتن، پاشان سەرلەنوی دەبەخشرانو جیگە کۆنەکانی خۆیان وەردەگرتەوە. د. رەشید غالبیش یەکیك بوو لەوانەی بەرامبەر ئاتاتورك سنگی دەرپەراندبوو و رووبەرووی بووبۆوە، پاشان دووبارە پایەی خۆی بەدەست هینابۆوە .

لە(حەرەم-بەشی تایبەتی)ی کۆشکی(دۆلمە باخچەسی)دا، تازە سفرەی ئیوارەم دانابوو. وەرزی هاوین بوو. میوانەکان یەك یەكو دوو و دوو هاتن. روشەن ئەشرەف ئوونایدن، رەجەب زوهدی، شوکری کایا، تۆفیق روشدی ئاراس، د.رەشید غالب، جەلال ساهیر، حەسەن جەمیل چەمبەلو ژنانیش لەوی بوون.

لەکاتی نان خواردندا لە هەموو بابەتی قسەیان کرد. لە کۆتایی کۆبوونەوەکەدا کە تانیوەی شەوی خایاند، دەسکرا بەگفتوگۆکردن لەسەر ئەو بابەتانەی پەیوەندیان بە پەروەردەو فیرکردنی خەلکەوە هەیە. لەکاتیکدا کە رەخنە لە کیشەکانی پەروەردەو فیرکردن دەگیرا، بینیم رەشید غالب هەستایە سەرپی . دوکتۆر حالیکی هەبوو کە زۆر سروشتی نەدەهاتە پیش چاو. بەحەماسەتەوە قسەی دەکرد. خۆی بۆ رانەدەگیرا.

لەو سەردەمەدا ، چاودیری کردنی (خانەی گەل- دار الشعب) لەدەست رەشید غالبدا بوو، کەئەندامی ئەنجومەنی حیزب (پارتی گەلی کۆماری CHP) بوو. رەشید غالب بەسکالاکردن لە دەست وەزیری ئەوسای پەروەردە (ئەسعەد خواجە) دەستی کرد بەقسە کردن. ووتی ئەسعەد خواجە ریگەی نەداوە ئەو مامۆستا کچانەی لەقوتابخانە دواناوەندیەکاندا بەرۆحی ئاماتۆرەوە (هاوی)و بە ویستی خۆیان هەلدەبژیرین، لەبەشی نواندنی خانەکانی گەلدا رۆلی ژن لەشانۆنامەکەدا ببینن. گوتی لەسەردەمی یۆنانی کۆنەوە، شانۆ سەرچاوەیەکی هونەرو کولتوور بووە بۆ مرۆڤایەتی، بەشی نواندنی خانەکانی گەلیش بۆ ئەم مەبەستە دامەزراون، نابێ ژن لەم بزووتنەوە کولتووریە بەدوور بگیرێ و بیرکردنەوەیەکی لەو جۆرە، پیچەوانەی رۆحی شۆرش دەکەویتەوە. پاشان ووردە ووردە دەنگی بەرزکردەوەو بەدەنگیکی رەق دەستی کرد بەقسە کردن و گوتی:

-نابێ ئینسانی بەتەمەن بکریت بەوەزیر، لەجیاتی سوود زیان بە ولات دەگەیەنن.
ئاتاتورك بەتۆزیك سەرسورمانەوە، بەلام بەسەبرو هیمنی گوێی لەم قسانە گرت و پاشان هەولی دا دوکتۆر هیور بکاتەوە و گوتی: " خەمتان نەبی، هەمووی چاك دەبێ" .
لە راستیدا سەرم لەسەبری ئەو شەوەی ئاتاتورك سورما بوو. رەنگە ئەیوبی پیغەمبەریش ئەوەندە بەسەبر نەبووبیت. هەمووان وەکومن سەریان سورما بوو. ئاتاتورك پاش ئەوەی جاریکی تر داوای لە دوکتۆر کرد سەبری هەبێو ئارام بێ، گوتی:
-ئەگەر بەردەوام بن لەسەر ئەم جۆرە قسەکردنە، ناچار دەبم قسەتان لەگەل نەکەم. بەلام دوکتۆر ئەوەندە پر بوو، پەیتا پەیتا دەنگی بەرزدەکردەوە، قسەی نەدەخواردەوەو بەشیوەیەکی توندتر پەلاماری دەدا.
-هەمووی خەتای ئیوەیە، بەناوی مامۆستاوە جاهیلەکانتان لی کۆکردینەوە.
لە بەرامبەر ئەم قسەیەدا کە وەکو بۆمبایەك لەسەر خوانەکە تەقیەوە، ئاتاتورك گوتی:
-وولات وەزیری مەعاریفی تیدا نیە؟
-
-هەیە، ئەسعەد خواجە بێ عەیبە.
لەبەرامبەردا رەشید غالب سەری بەمانای ((نەخیر)) جوولاندو گوتی:

-زۆر چاکە، بەلام زۆر بەختیشی هەیە. تازە ئیتر بەکەلك نەماوە. وەزیری مەعاریفی ئەم وولاتە، ئەو پیاوە نیە. ئەم وولاتە پیویستی بەوەزیریکی چالاکتر هەیە.

-شتی واچۆن دەبێ، ئەو پیاوە دەرسی بەمن گوتووە. رۆشنبیرو شارەزای زانستە. نامەوێ لەسەر خوانی من بەو شیوەیە باسی مامۆستاکەم بکەیت. ئەوەی دەرسی بە من گوتبێ، چۆن نابێ بەوەزیری مەعاریف؟

-نەك تۆ، دەرسی بەخودای تۆش گوتبێ، دیسان ئەو پیاوە بەکەلکی وەزیری مەعاریف نایەت.

لەو سەردەمەدا لەپال ماستاوچی و مەرایی کەراندا، کەسانیکیش هەبوون خاوەنی جەسارەتیکی ئاوا بوون و قسەیان نەدەخواردەوە. بەلام کەس تەنانەت بەخەیالیشیدا نەدەهات بگاتە ئەو رادەیەی قسەی ئەوەندە رەق لەسەر ئەندامیکی حکومەت بکات، ئەویش لەبەردەمی ئاتاتورکدا.

هەموومان رەنگمان زەرد بوو بوو. لەترسا دەلەرزین. میوانەکان دامابوون. ئەم قسە چاوەروان نەکراوانە، هەموانی تووشی سەر سورمان کردبوو. ئەو ناوە چرکەی لیوە نەدەهات. هەموو بێ ئەوەی بجوولین، بیریان لەوە دەکردەوە کەئاخۆ تەقینەوەی ئەم رووداوە بەکوێ دەگات. تیبینیم کرد ئاتاتورك کەلە توورەییدا دەلەرزی و شانی دادابووە سەر میزەکە، ئەوەندە نارەحەت بوو کەباس ناکریت. بەلام بێ ئەوەی دەری بخات، بەشیوەیەکی ئارام ئاوای فەرموو:

-تکایە خوانەکە بەجێ بیلن.

ئەوسا کەمیك حەساینەوە. هیوای ئەوەمان لاپەیدا بوو کە رەشید غالب هەلدەستێ دەروا، مەسەلەکەش لیرەدا کۆتایی دێو رۆژی دوایی لەبیر دەچیتەوە. بەداخەوە دلخۆشیەکەمان یەك-دوو چرکەی خایاند. لەراستیدا رەشید غالب حەماسەت گرتبووی. ئیوە دەلین ، چۆن وەلامی دایەوە؟

-ئیرە خوانی ئیوە نیە، خوانی میللەتە. منیش بەئەندازەی ئیوە مافی ئەوەم هەیە لیرە دانیشم. هەرچەندە لەکۆشکی سولتاندا دانیشتووین،بەلام خۆ مامۆستاکەتان موقەدەس نیە.

هەر کەئەمەی گوت، ئاتاتورك بەهیواشی لەجێی خۆیەوە وەستا. پاش ئەوەی دەسرەکەی سەربا وەشی لەسەر میزەکە دانا، گوتی

-کەوابێ ئەگەر یارمەتیم بدەن من بەجێی دیلم.

بەمەش گەورەیی و مەزنی یەکی ئەوتۆی نواند کە لەدنیادا وینەو هاوتای نەبینراوەو، هەستایە سەرپێو سالۆنەکەی بەجێ هیشت و رۆیشت.

یەکسەر رام کرد بەدوایدا . یەکسەر چووبوو بۆ ژووری نوستنەکەی، کەلەبەردەمی دەرگای (حەرەم)ە کەیدا بوو. منیش بەدوایدا چوومە ژوورەوە. وەکو هەمیشە دەرگاکانم کلیل دا. ئاتاتورك تا خۆی گۆری هیچ قسەیەکی نەکرد. هیشتا هیور نەبووبۆوە. رەنگی بەتەواوی زەردبوو. رەنگە لەوەتەی بوو بوو بەسەرەك كۆمار، كەس بەو شێوەیە قسەی لەگەڵدا نەکردبوو. گوتی:

– چەلەبی ئەفەندی لەوە دەچێ گورگمان لەناو رانە مەرەکەماندا بەخێو کردبێ.

وەلامم نەدایەوە و بەهێواشی لەدەرگاکەوە چوومە دەرەوە. کاری ئەویم تەواو بوو بوو.

لەو کاتەدا یاوەر (حاجب)ەکەی ئاتاتورك،ئەم فەرمانەی بۆ ئامادەبووانی سەر خوانەکە هێنا، کەخۆیان بۆ رۆیشتن ئامادە دەکرد: "حەزرەتی سەرەك كۆمار ئارەزوویان وایە دانیشتنەکە بەردەوام بی، وەك ئەوەی خۆیان لیرە بن".

کە گەرامەوە بۆ سالۆنی نان خواردن ، چی ببینم، رەشید غالب پێکی عەرەقەکەی خستۆتە نیوان ددانەکانیەوە و دەیگەزی. رەجەب زوهدی و عەلی قلیج-یش لەسەر سەری راوەستاون. میوانەکانی تر رۆیشتبوون. رەشید غالب کەسەری بەرزکردەوە و منی بینی، قیراندی

–چەلەبی، پێکی عەرەقم بۆ بینە.

لەو دۆخەدا چۆن دەمتوانی بۆی بینم؟ هەولم دا خۆمی لی بدزمەوە:

–قوربان، خزمەتچی‌یەکە نووستووە.

–یەعنی پێکێ عەرەقیش بۆ من نەماوە. بەبیزاری گوتی: کەوابێ باهەستم برۆم. پاشان قۆلی کردبە قۆلی رەجەب زوهدی و عەلی قلیج داو لەسالۆنەکە چووە دەرەوە.

درۆی چی بکەم، رووداوەکەم زۆر پێ ناخۆش بوو. چونکە بەراستی رەشید غالبم زۆر خۆش دەویست. پیم خۆش نەبوو نیوانیان تیك چیت. لەبەر ئەوەی نەمدەویست بوار بدەم بەوەی زیاتر بخواتەوە، نەوەکا رووداویکی خراپتر بقەومێ، گوتم "عەرەق نیە". بی‌بەش کردنی رەشید غالب لەپیکیك عەرەق، تائەبەد لەدلمدا مایەوە.

رۆژی دوایی بەعاجزی ئاتاتورك ئەستەموولی جی هیشت و رێی ئەنقەرەی گرتە بەر. لەبیرمە، لەبەرئەوەی تەنانەت ۱۰ لیرەشی لەگیرفاندا نەبوو، پارەی شەمەندەفەری لەنووسەری گشتی تۆفیق بەگ قەرز کردبوو.

مانگیك بەسەر مەسەلەکەدا تیپەریبوو. ئیمە دیسان لە ئەستەموول بووین. ئاتاتورك دەوروبەری کاتژمیر (۱۵- سێی پاش نیوەرۆ)هات بۆ سالۆنی نان خواردن و کتوپر پێی گوتم:

-چەلەبی ئەفەندی ئیستا رەشید غالب بەگ لەئەنقەرە کۆنفرانسیك پیشکەش دەکات،باگوێی لێ بگرین.

هیشتا سەرسورمانەکەم نەرەوییبۆوە، رام کردو رادیۆکەم کردەوە. ئەو سەردەمە کۆنفراسە گرنگەکان لەرادیۆوە بلاودەکرانەوە. بەبیدەنگی گوێی لە کۆنفرانسەکەی رەشید غالب گرت کە لەسالۆنی (خانەی تورك)دا پیشکەشی کردو نزیکەی یەك سەعاتی خایاند. پاش کوژانەوەی رادیۆکە، تروسکەی خۆشی‌یەك لەچاوەکانیدا داگیرساو کوژایەوە. گوتی:

-خۆی بەخشی.

پاش نزیکەی ١٥ رۆژ، رۆژیکی خۆشی پاییز ئیمە چووین بۆ ئەنقەرە. ئیوارەی رۆژی دوایی رەشید غالبم بینی بانگ کراوە بۆ خوانی ئیوارە. بەجۆریك هەلس و کەوتیان دەکرد، وەك ئەوەی هیچ شتیك لەنیوانیاندا رووی نەدابێ.

کتوپر ئاتاتورك رووی تیکرد، بەدەنگیك کەتەنها ئەو گوێی لێ بوو، گوتی:

-لەسبەینیوە ئیوە وەزیری مەعاریفن.

پاش چەند رۆژیکیش ، ئاژانسی ئانادۆل بلاوی کردەوە کە رەشید غالب بووە بە وەزیری مەعاریف. ئەو شەوە سفرەکە قەرەبالغ بوو. رەشید غالب خۆشحالی پیوە دیار بوو. لەگەرمترین ساتی کۆبوونەوەکەدا، ئاتا تورك دووان لەعەسکەرەکانی بەردەرگاکەی بانگ کردو زۆرانی پی گرتن. زۆربەی جار وایدەکرد، لەگەرانەکانیدا یا لە کۆشکدا، ژمارەیەك شیرە سەربازی لەگەل خۆیدا دەبرد و زۆرانبازی پیدەکردن، دەیویست بەچاوی خۆی ببینێ هیزی تورك بەکوێ گەیشتووە. بگرە ئەو کەسانەش کەلای دەبوون زۆر خۆشی دەویستن ، پیشیان خۆش نەبووایە ، لەگەل ئەو عەسکەرانەدا زۆرانی پیدەگرتن و بەخۆشحالیەوە تەماشای زۆرانەکەی دەکرد. چەند جاریك داوای لەسەربازەکان کردبوو لەگەل خۆیدا زۆران بگرن، بەلام کەسیان رازی نەبوون و دەیانگوت: "بەحەوت دەولەت پشتی تۆیان بۆ لەعەرز نەدرا، ئیمە چۆن دەتوانین".

زۆرانبازیەکە زۆر خۆش بوو. هەمووومان بەووردی و مەراقیکی زۆرەوە چاوەرێی بووین بزانین ئەنجامەکەی چۆن دەبیت. لەوکاتەدا کە مەراقی رەشید غالبیش گەیشتبووە لوتکە، ئاتاتورك ئاماژەی بۆ سەربازەکان کردو فەرمانی دانی "هەلبەزو دابەز" بەوەزیری نوی بکەن. هەمووومان حەپەسابووین. وەزیریش بەهەمان شیوە . پیش ئەوەی حەپەسانمان برەویتەوە، ئەو دوو عەسکەرە بێ خەوشە کە، چوار دەستە رەشید غالبیان هەلگرت و بەرزیان کردەوە. وەزیری حەوادراو سەرەتا یەك دووجار پەلەقاژەی کرد. بەلام حەدی چی‌بوو لەنیوان دەستەکانی پاریزەرە دیو ئاساکاندا کە پەنجەی پۆلایینیان وەبیردینایەوە، جووله بکات . لەنیوان ئامادە بووانی کۆبوونەوەکەدا حەماسەت گەیشتبووە لوتکە. مەراقیان

بوو بزانن كۆتاييەكەی چی دەبێت و كەسیان تەنانەت هەناسەیان هەڵنەدەكێشا. هەرچی ئاتا توركیش بوو، خوێن ساردو ئاسایی دەهاتە پێش چاو.

عەسكەرەكان دوو-سێ جار رەشید غالبیان بەرزكردەوە بۆ ئاسمان. رێك لەو كاتەدا كەدەبوو بیدەن بەزەویدا، بەئاماژەیەكی ئاتا تورك وازیان دەهێناو دووبارە بەرزیان دەكردەوە بۆ ئاسمان.

پاش چەندبارە بوونەوەی ئەم یارییە خۆشە (ئێمە بەمنداڵی زۆر جار دەمانكرد)، ئاتا تورك بەسەربازەكانی گوت:

-بەسە. پاشان رووی كردە ئامادەبوانی سەر خوانەكەی . بەپێكەنینەوە گوتی:

-ئێمە ئەگەر بمانەوێ، دەتوانین ئاواش بكەین.

تۆ بڵێی ویستبێتی بەشێوەیەكی جوامێرانە دەرسێكی رەشید غالب دابدات، كەكاتی خۆی سووكایەتی بەخۆی كردبوو؟ بەڵام من پێم وابوو ئەمە هەرگیز لە چوار چێوەی گاڵتەو گەپ دەرنەچووە. ئەگەر ئاتاتورك رەشید غالبی خۆش نەویستایە، پاش ئەو رووداوە نەیدەكرد بەوەزیر و نە "هەڵبەزو دابەز"یشی پێدەكرد. تۆ بڵێی مەبەستی ئاتا تورك ئەوە بووبێت رەشید غالب كەكاتی خۆی پێی گوتبوو هەستە برۆو هەڵنەستابوو، لەوە بگەیەنێت كەئەگەر بیەوێ دەتوانی ئاوا هەڵی بسێنێ؟ پاش تێپەرینی چەند مانگێك بەسەر وەزارەتی رەشید غالبدا، زانكۆی ئەستەموول پێویستی بە مامۆستایەك هەبوو بۆ مادەی "مێژووی شۆرش". گفتوگۆ لەسەر ئەوە دەكرا كە چ كەسێك یەكەمین وانەی ئەم بابەتە بڵێتەوەو مێژووی شۆرش دابنێت، دیسان لەسەر خوانی ئێوارەیەك بووین. ئاتا تورك بەتوندی داكۆكی لەوە دەكرد كەدەبێ ئەم ئەركە بەخۆی بسپێردرێ‌و دەیگوت:

-تەنها من دەتوانم ئەم ئیشە بكەم. هەرچەندە پێكەوە شۆرشمان بەرپاكرد، بەڵام من من دەتوانم ئەو جێگەیە پربكەمەوە. ئەمە ئیشی وەزیری مەعاریف نییە. واش نەبێ، (ئافەت)ی كچم لەجیاتی من دەیكات.

رەشید غالبیش نارازی بوو ودەیگوت:

-پاشام! هەموو شتێك هەر ئێوە دەیكەن، ئەی ئێمە چی‌بكەین؟

ئاتاتوركیش سوور بوو لەسەر قسەكەی خۆی‌و دەیگوت

-یامن، یا خاتوو ئافەت. هیچی تری نەدەگوت

رەشید غالب وەڵامی ئەمەشی لەلا بوو

-پاشام ئەگەر خاتوو ئافەت كچی ئێوەیە، ئێمەش كوری ئێوەین. بۆچی جیاوازیمان لەبەیندا هەیە؟! پێویستە وەزیری مەعاریف ئەم ئیشە بكات. ئێمەش وەكو كوری خۆتان دەمانەوێ ئەم ئیشەمان پێ بسپێردرێ.

پیش ئەوەی ئەم مەسەلەیە بەئەنجام بگات، دەمەوی باسی ڕووداویکی تر بکەم کە هەر لەو ڕۆژانەدا ڕوویدا. پاش چەند ڕۆژیك قلیج عەلیو ڕەجەب زوهدی لەسەر سفرەکەی ئاتاتورك لەدەوری کۆبوونەوە، قسەو باسی جۆربەجۆریان دەکرد. لەناکاو ڕەجەب زوهدی بە ئاتاتورکی گوت:

-پاشام، یەکیك بە ڕەشید غالبی گوتووە ئەمرۆ هیتلەر قسە دەکات. ڕەشید غالبیش لەوەلامدا گوتوویەتی: "هیتلەرەکەی ئیمە هەموو ڕۆژیك قسە دەکات".

ئاتاتورك لەم قسەیە نەك هەر نارەحەت نەبوو بوو، بەلکو قاقا پیکەنی بوو. چەند ڕۆژیك تیپەرین. ڕەشید غالب هیشتا هەولی گرتنە دەستی وانەی میژووی شۆڕشی دەدا وبیری لەوە دەکردەوە تۆبلەی بتوانم لەکاتیکی گونجاودا قەناعەت بە ئاتاتورك بکەم. ڕیك لەو کاتەدا لە وەزارەتی مەعاریفیش لابرا. حیکمەت بایور هاتە شوینی. ڕەشید غالب لادرانی خۆی لەوەزارەت پیخۆش نەبوو. ئەو هاوینە هاتبوو بۆ ئەستەموول، ڕۆژیك لەگەل خیزانەکەیدا بەناو (مۆدە)دا گەڕابوو وچووبووە ناو دەریاوە، تووشی هەوکردنی سی(ذات الرئە) بوو بوو، ماوەی دوو مانگ تیمارکرا. زستان نزیك بووبۆوە. ڕەشید غالب لە خانووەکەیدا لە(کەچیورەن) کەوتبوو. ڕیکەوتیکی سەیر بوو، ئەو ڕۆژەی حیکمەت بایور یەکەمین کۆنفرانسی لە پۆستی میژووی شۆڕشدا پیشکەش کرد، ڕەشید غالبیش کە لەسەر ئەو پۆستە مشتومری لەگەل ئاتاتورکدا دەکرد، بۆ دواجار چاوی لیك نا. (جەمیل گراندا، خزمەتکاری ئاتاتورك بووم، بلاوکراوەکانی حوریەت، ئەستەموول ١٩٧٣، ل٧٦-٨٣)

(فالیح ڕفقی ئاتای)یش ئەم ڕووداوە دەگیریتەوە. بەلام بەشیوەیەکی جیاواز. بەمجۆرە:

" . ڕووداویکی خوالیخۆش بوو ڕەشید غالب هەیە کە زۆرجار بەهەلە نووسراوەتەوە. جاریك لەبەر ئەوەی زۆری خواردبۆوە، مشتومریکی زۆری لەگەل ئاتاتورکدا دەکرد لەسەر ئەوەی بەخشیشیکی زۆری دابوو بە لۆقەنتەیەکی بیانی، ئاتاتورك گوتی:

-وادیارە بیتاقەتن، تۆزیك ئیسراحەت بکەن. لە وەلامدا گوتی:

-ئیرە خوانی میللەتە، من لەسەر خوانی میللەت دانیشتووم.

ئاتاتورك هیچ تیك نەچوو، گوتی:

-جەنابی ئەفەندی ڕاست دەکات. کەوابی با ئیمە خوانەکە بەجیبیلین.

هەموو هەستانە سەرپیو ڕۆشتن.

چەند ڕۆژیك دوای ئەوە بوو. ڕەشید غالب دیسان لەناو بانگ کراوەکاندا بوو. پاش ماوەیەکی زۆر، ئاتاتورك گوتی:

-دوو کەسم بۆ بانگ کەن.

دوو پاسەوان هاتنە ژوورەوە. ئیشارەتی بۆ رەشید غالب کردو گوتی:

-جەنابی ئەفەندی بکەنە دەرەوە.

باوەشیان پیدا کردو بردیانە دەرەوە. رەشید غالب بەخۆی نەزانیو شەرمی لە هەلە کۆنەکەی خۆی دەکرد. بەبیزاری دووبارە گەرایەوە سەر خوانەکە. ئاشکرا بوو ئاتاتورك دەیویست چیبلیت. دوای ئەوە، لە هەموو کەس زیاتر لەگەل ئەودا بەخۆشیو زەوقەوە قسەی دەکرد"

(فالیح رفقی ئاتای، چانکایە، ئەستەموول ١٩٦٩، ل٥٠٨)

د. رەشید غالب لە مانگەکانی سەرەتای سالی ١٩٣٤دا، لەتەمەنی ٤٠ سالیدا مرد. ئەگەر ئەوەمان لەبیربیت کە رەشید غالب لەنیوان ١٠/١١/١٩٣٢-٢٧/١٠/١٩٣٣دا وەزیری پەروەردە بووە، دەتوانین بلیین ئەم رووداوە لەمانگی (ئاب-ئەیلول)ی سالی ١٩٣٢دا روویداوە. لەلایەکی ترەوە، بیرەوەری یەکەم، لەبەرئەوەی ووردەکاری زۆرتری تیدایەو ناوی کۆمەلیك کەسی هیناوە، دەکری بروا بەوە بینین کە لەوی دووەم راستترە.

ئەم رووداوە توانای هەیە گەلیك لایەنی سەردەمی تاك حیزبی روون بکاتەوە. لە راستیدا سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (CHF)و لەهەمان کاتدا سەرەك کۆمار، واتە پیشەوا، تاکە کەسی خاوەن دەسەلاتی سیاسیە. بۆ ریگەگرتن لە بەهیزبوونی وەزیرەکان لە رووی سیاسیەوە، هەمووجۆرە ریگەیەك دەگریتەبەر. زۆرانبازی بەسەربازو وەزیرەکان دەکات وکەسیتی سیاسی وەزیر (سووك دەکات). کەرامەتی وەزیر دەشکینی. وەزیری لاو(د. رەشید غالب)کە نارەزایی بەرامبەر بەتەمەنی وەزیری پەروەردە دەردەبری، ناتوانی بەرامبەر بەزۆرانبازی پیکردنی خۆی لەگەل سەربازەکاندا راوەستیت. لە راستیدا ئەمە زۆرانبازی نیە، "هەلبەزو دابەز پیکردن"ە. دەگوتری گوایە رەشید غالب گوتوویەتی" ئەمە خوانی میللەتە" و سفرەکەی بەجی نەهیشتووە. ئەمە نیشانی دەدات کە شۆرشی فەرەنسی (١٧٨٩)، چەند بەهەلەو لەشیوەی پەیوەندی رووکەشدا رەنگی داوەتەوە. وەکو زانراوە بەشیك لەو ئەندامانەی (ئەنجومەنی گەل Etats- Generaux) یان پیك دەهینا، دەیانگوت "ئیرە ئەنجومەنی میللەتە، تەنها هیزی میللەت دەتوانی ئیمە لیرە بکاتە دەرەوە. هیچ هیزیکی تر ناتوانی ئیمە لیرە دەرکات".

پیشەوا هەرکاتی ویستی، دەتوانی ئەو وەزیرەی خۆی دەیەوی بیگۆری و هەر کەسیك کەخۆی بیەوی لەجیی دابنی. تاکە دەسەلاتدار لەم مەسەلانەدا، خۆیەتی. کەس ناتوانی لیی بپرسیتەوە. راپۆرت لیدان کاریکی مەزنە. کاریکە هانی دەدریت. هەمووان هەرچی یان لەدەمی یەکتری بیستبی، دەیگەیەننە پیشەوا. شەییدایەکی گەورە بۆ هیتلەرو رژیمە فاشیەکان لە ئارادایە.

وەکو بینرا ئەم دیدو بۆچوونانە، کە بەتەواوی لەزانست بەدوورن و هیچ پەیوەندیەکی دوورو نزیکیان لەگەل چەمکی میتۆدی زانستیدا نیە، لە ژیر ناوی، یاخود لەژیر دەمامکی " بەشیوەیەکی زانستیانە"دا پیشکەش دەکرین. پیشتر گوتمان کە ئەمە هەولدانیکە بۆ سوود وەرگرتن لەو ریزە جیهانیەی چەمکی زانست هەیەتی. دیسان پیشتر گوتوومانە نووسەرانی خۆرئاوا وەکو کەسانیك باسکراون کە "رەشاو بەسەر میژووی تورکدا دەبارینن". بەلام قسەی هەمان نووسەران، زۆربەی جار بەشیوینراوی، وەکو بەلگە بەکارهینراون بۆ سەلماندنی ئەوەی کە گوایە هەموو شارستانیتی یە دیرینەکان لەلایەن تورکەکانەوە دامەزراون و سۆمەری و حیتی یەکان و ئەوانەیتر، تورك بوون.

ئەو دیدو بۆچوون، یا ئایدیۆلۆجیایەی ناوی لی نراوە تیزی میژووی تورك، لەکۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکدا، بواریکی فراوانی دەست کەوتووە بۆ ئاشکرا بوون و راگەیەنران. هەر لەبنەرەتدا کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك، کە لەسالی ١٩٣٢دا سازکراوە، بیجگە لە پشت راستکردنی تیزی میژووی تورك و راگەیاندنی ئەم پشت راستکردنە بەقسەی حەماسی و داستان ئامیز، هیچی تری نەکردووە. هەموو ئەو راگەیاندنانەی پیشکەشی کۆنگرەکراون و هەموو ئەو گفتوگۆیانەش کەلەسەر راگەیاندنەکان کراون، بەووردی لەسەر ئەم بابەتە راوەستاون. لەم رووەوە نابی قسەکانی نووسەری گشتی ئەنجومەنی

لەلایەکی ترەوە، هەرچەندە جەمال گراندا بیرەوەریەکەی بەو قسەیە دەست پیدەکات کە ئاتاتورك هەرگیز رقی هەلنەدەگرت، بەلام ئەو رووداوەی کەخۆی گیراویتیەوە، نیشانی دەدات ئاتاتورك تەنانەت بۆ مەسەلە زۆر بچووکەکانیش رقی گەورەی لە دل گرتووەو هەرگیز لەبیری نەچوونەتەوە.

بەلام هەموو ئەمانە ئەو ئەنجامانەن کە رژیمە تۆتالیتارەکان (گشتگیر-شمولی) ناتوانن لییان دەرچن. لەرژیمە تۆتالیتارەکاندا، بیجگە لە پیشەوا، ریگە بەکەسی تر نادریت هیز پەیدا بکات و ببیتە خاوەنی دەسەلاتی سیاسی. ئەگەر شتی واش روویدات، بەبەکارهینانی میکانیزمی جۆراوجۆر، ریگە لەهەموو رووداویك دەگیریت کە هیزی سیاسی و ئەرك و توانای بریاری سیاسیی پیشەوا لاواز بکات.

لیکۆلینەوەی میژوویی تورك، د.رەشید غالب، تەنها وەکو قەناعەتی تایبەتی خۆی تەماشا بکریت، بەلکو دەبی وەکو قەناعەتی گشتی کۆنگرەکە بخریتە ژیر سەرنجەوە.

پرۆفیسۆر د. شەمسەدین گونالتای، ئەندامی دەزگای میژووی تورك، لەووتاریکیدا بەناوی "ماهیەتی ئەو رەخنانەی لەتیزی میژووی تورك گیراون و سەرکەوتنی یەکجاری و بی چەندو چوونی تیزەکە"(٧٧) دەلیت "کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك، بەسەرکەوتنی تیزی میژووی تورك لەناوخۆدا، کۆتایی هات".(٧٨) ئەمە قسەیەکی زۆر راستە. کەوابی جیگەی خۆیەتی بەشیوەیەکی فراوانتر لەسەر ئەم کۆنگرەیە راوەستین، کەتیزی میژووی تورکی لەناوخۆدا بەسەرکەوتن گەیاند. باکەمیك لە نزیکترەوە، تەماشای ئەو کتیبە ٦٣٢ لاپەرەییە بکەین کە کۆنفرانس و تۆماری کۆنووسەکانی کۆنگرەی تیدایە.

ووتاری کردنەوەی وەزیری	
مەعاریف، جەنابی ئەسعەد بەگ	٥-١٤
ووتاری مامۆستا	
ئیحسان شەریف بەگ	١٤-١٧

ناوی کۆنفرانس	ناوی خاوەنی کۆنفرانس	ئەوانەی قسەیان لەسەرکردووە
١-بەرلەمیژوو و لەبەرەبەیانی میژوودا ١٨-٤١	خاتوو ئافەت(مامۆستا)	ئەسعەد بەگ وەزیری مەعاریف ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) فوئاد بەگ کۆپرولوزادە د. شەوکەت عەزیز بەگ خاتوو ئافەت خانم ٤٢-٥١

(٧٧) *Belleten, Sayi, 7-8, 1938, S. 337-365.*

(٧٨) *a.g.m. ,S. 338.*

٢. پەیوەندیەکانی نیوان تورکی و زمانەکانی‌تر ٥٢-٧٨	سامیح رەفعەت بەگ (ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك ونوینەری چەنە قەلعە)	فوئاد بەگ کۆپرولوزادە یوسف بەگ ئاکچۆرا ئۆغلو (نوینەری ئەستەمووڵ) حەسەن جەمیل بەگ (نوینەری بۆلو) د. جەعفەر ئۆغلو ئەحمەد بەگ سامیح رەفعەت بەگ (نوینەری چەنە قەلعە) ٧٩-٩٥
٣-روانینیکی گشتی بۆ میژووی رەگەزی تورك و شارستانیتی ٩٩-١٦١	د.رەشید غالب بەگ (نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك و نوینەری ئایدن)	خەلیل ئەدهەم بەگ (نوینەری ئەستەموول) ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) د. شەوکەت عەزیز بەگ زەکی وەلیدی بەگ د. رەشید غالب بەگ (نوینەری ئایدن) ١٦٢-١٩٣
٤-روانینیکی گشتی بۆ شارستانیتی ئیجە ١٩٩-٢٣٢	حەسەن جەمیل بەگ (ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك ونوینەری بۆلو)	سامیح رەفعەت بەگ (نوینەری چەنەقەلعە) ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) خاتوو سدیقە ئیبراهیم شەمسەدین بەگ (نوینەری سیواس) مەحمود تورگوت بەگ

ئیسماعیل حەقی بەگ
نوینەری بالك ئەسیر ٢٣٣-٢٣٧

٥- پەیوەندی ئایین و خوداکانی میسر لەگەڵ تورکدا ٢٤٣-٢٦٠	پرۆفیسۆر یوسف زیابەگ (مامۆستای-دار الفنون- نوینەری ئەسکی شەهر)	٢٤٣-٢٦٠
٦-بەراورد لەنیوانی مافەکانیخیزان لای تورك لەگەڵ مافەکانی خیزانی هیندو ئەوروپایی ٢٦١-٢٦٩	ئاغا ئۆغلو ئەحمەد بەگ (مامۆستای-دار الفنون- نوینەری قارس)	٢٤٣-٢٦٠
٧-ئەنترۆپولۆجیای تورکەکان ٢٧١-٢٧٣	د. شەوکەت عەزیز بەگ (مامۆستای-دار الفنون)	پرۆفیسۆر ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) د. ڕەشید غالب بەگ (نوینەری ئایدن) عارف بەگ ٢٧٩-٢٨٤
٨-شوینی تورکەکان لە شارستانیتی ئیسلامدا ٢٨٩-٣٠٧	شەمسەدین بەگ (ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك ونوینەری سیواس)	
٩-ڕوانینیکی گشتی بۆ ئەدەبی تورکی ٣٠٨-٣٢٠	کۆپرولوزادە فوئادبەگ (مامۆستای-دار الفنون)	ئیسماعیل حەقی بەگ (نوینەری بالك ئەسیر) خەلیل نیعمە توللا بەگ پرۆفیسۆر ڕەشەر بەگ

		شەمسەدین بەگ (نوینەری سیواس) ٣٢١-٣٣٣
١٠-فاکتەرەکانی میژوو ٣٣٩-٣٦٤	پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ (ئەندامی ئە نجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك ونوینەری قەرەحیساری خۆرهەلات)	
١١-لەنیوان قەومە خزمەکانی هند دا ٣٦٦-٣٦٨	زەیتی فرەنج	زەکی وەلیدی بەگ د. رەشید غالب بەگ (نوینەری ئایدن) خاتوو ئافەت ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) شەمسەدین بەگ (نوینەری سیواس) پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ (نوینەری قەرەحیساری خۆرهەلات) ٣٦٩-٤٠٠
١٢-روانینیکی گشتی بۆ میژووی سەدەکانی ناوەراست ٤٠٥-٤٤٤	خاتوو ئافەت	
١٣-"کتیبی نوی‌ی میژوو" (چەند تیبینی‌یەك لەسەر هیلە گشتیەکانی میژووی تورك) ٤٤٥-٤٥٢	ئاڤرام گالانتی بەگ	سامیح رەفعەت بەگ (نوینەری چەنەقەلعە)
١٤-هۆکانی رۆچوونی	یوسف حیکمەت بەگ	

خۆرهەلات ٤٥٨-٥٣٠	(ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك ونوینەری مانیسا)	
١٥-مۆزەخانەکان	خەلیل ئەدهەم بەگ (ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك و نوینەری ئەستەموول)	ئیسماعیل حەقی بەگ (نوینەری بالك ئەسیر) د.ئۆرهان سەدرەدین بەگ ئاکچۆرا یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ (نوینەری قەرەحیساری خۆرهەلات) جەعفەر ئۆغلو ئەحمەد بەگ ٥٦٧-٥٧١
١٦-نووسینەوەی میژوو وگوتنەوەی میژوو ٥٧٧-٦٠٧	پرۆفیسۆر ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف (ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك و نوینەری ئەستەموول)	وەزیری مەعاریف: ئەسعەد ئەحمەد رەفیق بەگ محەمەد عەلی عەینی بەگ یوسف شەریف بەگ ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) نیازی تۆفیق بەگ ٦٠٦-٦١٦

ووتارەکانی داخستنی کۆنگرە

سەرۆکی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك

ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ ٦١٦-٦١٩

ووتەی موزەفەر بەگ سەرۆکی کۆلیجی ئەدەبیات ٦١٩-٦٢١

ووتەی مامۆستا خاتوو مەدیحە موزەفەر ٦٢١-٦٢٤

ووتەی مامۆستا مەدحەد بەگ ٦٢٤-٦٢٧

لەزۆربەی هەرە زۆری ئەم کۆنفرانس و ووتارانەدا، تیزی میژووی تورك بە چەپلەی توندو بەردەوام وبەقسەی حەماسی و داستان ئامیز، هینراوەتە سەر زمان. ستایشی مستەفاکەمال کراوەو ریزو سوپاسی پیشکەش کراوە.

گرنگترین خالی بەرچاووسەرنج راکیش لەم کۆنفرانس و ووتارانەدا، بریتیە لەوەی کە لەکاتیکدا کە بەدوورو دریژی لەسەر میژووی "بەرلە دەیان هەزار سال"ی تورك و بلاوبوونەوەی تورکەکان ودامەزراندنی شارستانیتی و هەلگرتن و بلاوکردنەوەی شارستانیتی لەلایەن تورکەکانەوە رادەوەستن، کەچی تەنانەت بەیەك رستەش باسی عوسمانیەکان، هیرش و پەلامارەکانی عوسمانیەکان و قارەمانیتییەکانیان نەکراوە. ئەمەش پەیوەندی بەو ئایدیۆلۆجیا رەسمیەی دەولەتەوە هەیە کە هەولی بنیاتنانی دەدریت.

سەرەرای هەموو ئەمانە، هەندیك خالی ووتارەکەی د.رەشید غالب و ووتاربیژەکانی تر پیویستیان بەسەرنجدان هەیە. دەکری ئەو خالانە بەم جۆرە باس بکەین: باس لەوە دەکریت کەهەندیك لیکۆلەرەوەی ناتورك، بەتایبەت میژوونووس و تویژەرەوە ئەوروپاییەکان، مانای وەکو چەتەو ریگریان داوە بەووشەی تورك. لیکۆلەرەوەو تویژەرەوە تورکەکان بەتوندی دژی ئەم هەلویستە دەوەستن. بۆ نموونە ئەسعەد بەگی وەزیری مەعاریف کە کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکی کردۆتەوە،دەلیت:

" بائەو چیرۆك و ئەفسانانەی سەبارەت سروشت و رەگەزو رەچەلەکیان(واتە هی‌تورکەکان)، گوییان پر کردووین و شیوەیەکی چوون یەکیان هەیە، بخەینەلاوە، لەم کتیبانەدا.

بەلام دژی ئەم بۆچوونە دەوەستیت. لەگەل ئەوەشدا، لەبەرئەوەی ئاماژە بۆ(یاسەسی کوری نوح) کراوە، کەمیکیش دەبیتە مایەی شانازی پیوەکردن. چونکە ئەم ئاماژەیە لەرووی نیشاندانی کۆنی و دیرینی رەگەزی تورکەوە بەگرنگ دادەنریت.[٧٩] بەهەمان شیوە، خاتوو ئافەتیش کەلەسەر ئەو ووتارە

---

[٧٩] <u>Birinci Turk Tarih Konqresi</u>, s. 5-6.

پرله پیاهەلدانانەی پاش کۆنفرانسەکەی خۆی پیشکەش دەکرین، ووتاریکی تردەدات، دەلیت:

" بەهەرحال مەحالە چینیەکان ناویان لەتورك نابیت.تورکەکان بۆ وەرگرتنی ناو، پیویستیان بە هیچ میللەتیك نەبووەونیە، بانگ بەگوییاندا هەلبدات."*

(چەپلە)[٨٠]

ئەم هەلویستو رەفتارانە، لەو رووەوە کە هەلویستو رەفتارو سیاسەتەکانی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت لەتورکیادا، بەرامبەر بە "فاکتی نەتەوەی کورد" نیشاندەدەن، گرنگیەکی بیئەندازەیان هەیە. بەلام ئەمجارەیان تورکەکان هەموو ئەو قسانەی ئەوروپاییەکان لەسەر خۆیان کردوویانەو گوتوویانە، ئەوەندەی تریشیان دەخەنە سەرو دەیاندەنە پال کورد."کورد مانای گورگ دەگەیەنی"**، "کورد مانای ئەو بەفرەی لەسەر چیا دەتویتەوە"،"ووشەی کورد لەو دەنگەوە هاتووە کەئیستر لەکاتی جۆ خواردندا لی دەردەچیت"،"ووشەی کورد مانای کیوی،وەحشی"،"کوردی پیس، کوردی کلکدار(یاخود کوردی دووپشك)"،"کوردی بی قیمەت" هتد. هەموو ئەم وەسفانە پەیوەندیەکی نزیکیان لەگەل ئایدیۆلۆجیای رەسمیدا هەیە. لەم رووەوە، بالیرەدا خالیکی گرنگ دابنیین."زانا تورکەکان" کەسکالا لەدەست ئەو مانا ناشرینو پرلە سووکایەتی پیکردنانە دەکەن کە دراون بەووشەی تورك، چەند ئەوەندەی تریشیان دەخەنە سەرو بە کورد-یان دەلینەوە.

---

* *لە دەقە تورکیەکەدا ووشەی(vaftiz)بەکارهاتووە کەمانای(تعمید) دەگەیەنی لەئایینی مەسیحیدا. ئەویش بریتیە لەریو رەسمیك بۆ خاوین کردنەوەی مندالی ساوا لەگوناهی یەکەم. لەلای خۆمان بۆ ناونانی مندال، چەند رۆژیك پاش لەدایك بوونی، بانگ بەگوییدا هەلدەدەن.*

(٨٠) ***a.g.e. , s. 51.***

** *لە رینوسی تورکیدا ووشەی کورد بەمجۆرە دەنووسریت(Kurt). هەروەها بەتورکی بە گورگ دەلین(کورت)و بەمجۆرە دەنووسریت(Kurt).*

له ووتارو كۆنفرانسەكاندا، زوو زوو دەستەواژەی وەك"رەش كردنی میژووی تورك" و"سرینەوەی ناوی تورك لەزمان و میژوو وكتێبەكاندا" بەكار دەهێنرین. میژوونووس و بیریارەكانی خۆرئاوا، لەسەر ئەم بیرو كردارانەیان مەحكوم دەكرین. بەلام هەموو ئەمانە بەشێوەیەكی روون و ئاشكرا، ئەو سیاسەتانە دەردەخەن كە ئایدیۆلۆجیای رەسمی لەبەرامبەر كورد دا پیادەی كردوون. بۆئەوەی میژووی كورد نەزانریت، بەلگەنامەكان لەناو دەبرین، دەسووتینرین، دەفەوتینرین. ئایدیۆلۆجیای رەسمی پاش ئەوەی رایدەگەیەنیت كە گەلیك نیە ناوی كورد بیت، دەلیت كورد هەر لەبنەرەتدا میللەتیكی كۆیلەبووە، لەمیژوودا هەرگیز دەولەتی نەبووەو هەمیشە بەمیللەتانی ترەوە بەستراوەتەوە.ئامانجی ئەمەش ئەوەیە ، كوردەكان والی بكات شەرم لە میژووی خۆیان بكەن، كوردایەتی خۆیان رەتبكەنەوە و ببن بەتورك. وا دادەنریت كەئەو كوردانەی لە میژووی خۆیان بیزار دەبن و شەرمی لی دەكەن ، كوردبوونی خۆیان رەتدەكەنەوەو دەبن بەتورك. پاش راگەیاندنی ئەوەی كەزمانیك نیە ناوی كوردی بیت و بەلكو ئەوە لەهجەیەكی زمانی توركی یە كە "توركە شاخاوی یەكان" قسەی پیدەكەن، یەكسەر ئەم قسانە دین: كوردی خۆی زمانیكی زۆر ساكارە ، بونیادیكی ٣٠ ووشەیشی نیە. ئامانجی هەموو ئەمانە ئەوەیە كورد واز لەهەموو ئەو رەگەزانە بینی كەپەیوەندیان بەتایبەتمەندیەكانی (كۆمەلگەی كوردی بوون)ەوە هەیە.

"زانا توركەكان" كەسكالا دەكەن لەوەی "ناوی توركیان لە میژوودا دەسریەوە. دەیانویست لەزمان و كتێبەكاندا بی‌سرنەوە" و بەتوندی دژی ئەم هەلویستە دەوەستن، تا ئەوپەری توانا هەولیان داوە ناوی كورد و ناوی كوردستان لەزمان و كتێبەكاندا بسرنەوە، بۆ ئەوەی كورد لە میژوودا بوونی نەمینیت. بەئەنقەست زانیاری هەلەیان بەرهەمهیناوە. خۆیان لەفاكتی كورد هەلە كردووەو بەنەبوو حسابیان كردووە. لەم رووەوە پیویستە لیرەدا خالیكی تر دانیین. چونكە ئەمە خالیكی زۆر گرنگە لەپیكهاتنی ئایدیۆلۆجیای رەسمیدا.

"زانا توركەكان" تەنانەت ئەو كاتەی دەلین "وامان دەزانی دەمارگیری ناچیتە ناو جیهانی فكرەوە، بەلام بیریارو زانستكارە خۆرئاواییەكان، لەبەر

ئـەوەی دۆســتی تــورك نــین تووشــی دەمارگــیری بــوون"، خۆیــان بــەناو دەمارگیریـەکی خەسـتدا رۆچـوون. دواتـر هـەولدەدەین بەنموونـەوە نیشـانی بدەین کەئەو "زانا تورکانــە"ی بیریـارو نووسـەرانی خۆرئـاوا تاوانباردەکـەن بەوەی دۆستی تورك نین، خۆیـان چ جۆرە دۆستایەتیەکیان بەرامبـەر بەکورد نواندووە.

خالیکی تریش کەپیویستی بە لەسەر وەستان هەیە، لەچەمکی "ئەرکی سەرشانی تورکەکان لە بەشارستانی کردن‌و پەروەردە کردندا" دەکەویتەوە. ئەمـەش یـەکیکی تـرە لەخالـەکانی وەرگـەرانی ئایدیۆلۆجیـای رەسمـی ، بـەرەو کردارو جیّ بـەجیّ کردن. چونکـە لەهـەموو یـاخی بوونـەکانی "خۆرهـەلات"دا پاش دامەزراندنی کۆمار، بەشارستانی کردن‌و پەروەردە کردنی " خۆرهەلات" دەکریتـە بیـانووی کردەوەی عەسکەری‌و ناردنی عەسـکەر بـۆ "خۆرهـەلات". کردەوەی بەشارستانی کـردن‌و پـەروەردە کـردن، زوو زوو بەسـەر کوردەکـاندا پیادە کراوەو هەولدراوە لەژیر ئەو دەمامکەدا، کۆکوژیەکان بشاردرینەوە.

بروانـن د. ئـارن ئـەنگین (ئـەو کاتـەی نـاوی سـەفوەت ئـەنگین بـوو) کـە بەفەرموودەی ئاتاتورك لە ١٩٣٣دا کراوە بەئەندامی ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی میژوویی تورك، چی دەلیت:

" ئیستا ئەرکی سەرەکیمان ئەوەیە لەگەل تورکدا بیانکەین بەیەك (لـەناو تورکـدا بیــان تویننــەوە). ئــەویش لەریگــەی بــەکارهینانی میتۆدەکــانی (برۆڤنی)یەوە لەقوتابخانە سەرەتاییەکاندا.

ئـەم میتـۆدە لـەو بەیاننامـە پەروەردەییـەماندا رونکراوەتـەوەو قبولکـراوە، کەوەزارەتی پەروەردە لە منی داواکردبوو و، تا رادەیـەکی زۆریش جیّ بـەجیّ کراوە. جیگەی سوپاس‌و ستایشە.

کـاتیك لـە لـەندەن لەگـەل ئـەندامانی ئـەو دەزگایـەدا کەئـەم میتـۆدە پیـادە دەکـەن دیـدارو گفتوگۆم کـرد، بـۆم دەرکـەوت بەشـیـزۆری دەزگـا تایبەتـەکان تەنها خـەریکی ئـەو کارەن و بەهـەموو قوتابخانـە سـەرەتاییەکاندا دەگـەرین. گوتیـان ئـەم میتـۆدە ریگەیـەکی بـیّ هاوتایـە بـۆ رەگ داکوتـانی نەتەوایـەتی

ئینگلیزی لەدڵ و دەروونداو مسۆگەر کردنی یەکیتی و یەکپارچەیی ئینگلیزو، هەموو منداڵە بیگانەکانیش بەم میتۆدە بەتەواوی بوون بە ئینگلیز. تاکە ریگەی دەربازبوونی ئیمەش لە بەرامبەر کەمینە رەگەز پەرستەکاندا، هەر ئەم میتۆدەیە. بەم شیوەیە کوردو کەمینە عوسمانیەکانی تر دەتوینینەوە."[81]

میتۆدەکانی د. ئارن ئەنگین بۆ تواندنەوە، جۆربەجۆرن لەکتیبەکەیدا بەم رستانە باسی یەکیکیان دەکات:

" بەهۆی بوومەلەرزەکەو، دەرفەتی ئەوەمان بۆ هاتۆتە پیشەوە کە ژمارەیەکی زۆر لە کوردەکان پەرش و بلاوبکەینەوە ."[82]

" با بەبیانووی بوومەلەرزەکەوە، کوردەکان بلاوبکەینەوە. پیشەکی با بیاننیرین بۆ ئەلمانیا."[83]

" ئیستا بەهۆی بوومەلەرزەکەوە ، بەتەواوی کاتی ئەوەیە کوردەکان بلاوبکەینەوە."[84]

" با تورکە کۆچەرەکان لە خۆرهەلاتدا نیشتەجێ بکەین. باپیشەکی بەهۆی بوومەلەرزەکەوە ژمارەیەکی زۆر لەکوردەکان بنیرینە ئەلمانیا. بەشارەکانی ناوەراست و خۆرئاواماندا بلاویان بکەینەوە."[85]

د. ئارن ئەنگین (سەفوت ئەنگین) باسی ئەو میتۆدە دەکات کە ئیمپریالیزم و کۆلۆنیالیزمی ئینگلیزی لەناوچە بەکۆلۆنی کراوەکاندا پیادەی کردووە، بۆ لەناو بردنی خودیتی نەتەوەیی خەلکی ئەو ناوچانەو بەئینگلیز کردنیان. سەفوەت (ئارن) ئەنگین کە لە نیوان سالانی ١٩٣٣-١٩٣٥ دا

---

[81] *Arin Engin, URANS, Ataturkculuk Kultur Yayinlari, Sayi 28, Baslangic: Ulusal Vicdan 1. Buyuk Roma Imparatorlugunun Kuruculari Etrusk Turkleri, 2. Avrupa Dusuncesi ve Kulturu Tarihi, Gun Matbaasi, Istanbul 1971, s.6.*

[82] *Arin Engin, a.g.e. ,s. III*

[83] *Arin Engin, a.g.e. ,s. 1*

[84] *Arin Engin, a.g.e. ,s. 10*

[85] *Arin Engin, a.g.e. ,s. 13*

ئـەندامی دەزگـای خوینـدنو فـیرکردنی سـەر بـە وەزارەتـی پـەروەردە بـووە، دەلیت ئەو میتۆدەی بۆ بەتورك كردنی كورد بەكاردەهینری لە ئینگلیزەكانەوە وەرگیراوە.ئەمە رووداویكی زۆر سروشتییە. بەلام پیادە كردنی ئەم میتۆدە لەلایەن توركەكانەوە، كۆمەلیك جیاوازی هەیە لەگەل ئەوەی ئینگلیزەكـاندا. ئەو میتۆدانەی توركەكان بۆ بەتورك كردنو " سرینەوەی ناوی كوردو ناوی كوردسـتان، لـەزمانو میـژوو و كتیبـەكاندا" پیادەیـان دەكـەن، گـەلیك كۆنەپەرستترو كۆكوژترن . دواتر ئەم بابەتانە بەدریژی دەخرینە بەر باس .

IV- ئەو لیكۆلینەوانەی لەبواری ئەنترۆپۆلۆجیدا ئە نجام دراون

یەكیك لەگرنگترینی ئەو توخمانەی تیزی میژووی توركیان پیك هیناوە، بریتیـە لەلیكۆلینـەوە ئەنترۆپۆلۆجیـەكان. بیگومـان كـاركردن لەسـەر ئەنترۆپۆلۆجیا پیكەوە لەگەل كاركردن لەسەر میژوودا ئەنجام دراون ناتوانریّ بگوتـریّ هەریەكـەیان بەشـیوەیەكی سـەربەخۆ بـەریوە چـوون . ئـەو لیكۆلینەوانـەی لەسـەر بابـەتی ئـەنترۆپۆلۆجیا كـراون، زیـاتر پـەیوەندیان بـە ئەنترۆپۆلۆجیای فیزیكی (جەستەیی)یـەوە. ئەو لیكۆلینەوانـەن كـە بونیـادی فیزیكی رەگەزەكانی مرۆڤو رەگەزی توركیان كردۆتە بابەتی خۆیان.

با هـەول بدەین بەنموونـەوە نیشانی بدەیـن ئـەم لیكۆلینەوانـە لـەچ بـیرو بۆچوونیكەوە دەستیان پیكردووە و بەچ جۆرە ئەنجامیك گەیشتوون :

" نیشتمانی دایكی تورك كویّیە؟

با هەموومان پیكەوە وەلامیكی كورتو یەكجارەكی ئەم پرسیارە بدەینەوە:

نیشـتمانی دایكـی تـورك بـانی ئاسـیای ناوەراسـتە. بربـرەی پشـتی ئـەم نیشتمانە، ناوچەی (ئالتای-پامیر)ە. توركەكان لەم لانكەیەدا، لانیكـەم ۹۰۰۰ سال پیش زایین ، رەگەزیكی خاوەن كولتوور بوون.

لـیرەدا دەمـەویّ بـەروونی باسـی مەسـەلەیەك بكـەم. كـە باسـی ئاسـیای ناوەراسـتو ئـەو كۆمـەلی مرۆڤانـە دەكـەم كەلـەویّ پیگەیشـتوون، زیادیـان كردووەو بەتەنها خۆیان كولتووریكیان دروست كردووە، تەنها یـەك رەگـەزم

بەبیردا دێو ناوی دەنیم تورك. گومانم نیە لەوەی زۆر دەبن ئەو کەسانەی ئەم تێگەیشتنە بەگونجاو نازانن لەگەل نەریتیکدا کە تا ئەمرۆ رەخنەی لێ نەگیراوە. ئیمە پیمان وایە گرنگی ئەمە لەپلەی دووەمدایە. ئەوەی لای ئیمە گرنگە ئەوەیە ئەو بنەماو پرنسیپەی قبولی دەکەین، لەگەل زانستو مەنتیق دا جووت بیت.

دانیشتوانی رەسەنی بانەکانی ئاسیای ناوەراست، لەژیر سیستەمی تاکە یەك رەگەزدا پیکهاتوون. چونکە بەهۆی ریگرە سروشتیەکانی سەر سنووری نیشتمانەکەیانەوە، دەیان هەزار سال، بواری ئەوە نەبووە هیچ خوینیکیترو هیچ جۆرە مرۆڤیکیتر تیکەلاویان بیت.

بە شیوەیەکی گشتی سیفەتی دیاری ئەم رەگەزەی ئاسیای ناوەراست ئەوەیە کە(براکیسەفال)ە. سەرەرای هەموو ئەفسانە هەلبەستراوەکان، پیکهاتنی جەستەی هاوئاهەنگە. رەنگی پیستیشی هیچ نزیکایەتیەکی لەگەل رەنگی زەرد دا نیە. بەشیوەیەکی بنەرەتی گشتی، سپیپیستە.

پیم وایە گرنگترینو بنەرەتی ترین پیوەری زانستی بۆ حساب کردنی کۆمەلیکی مرۆیی لەسەر رەگەزیکی تایبەت، ئەمەیە.

ئەگەر جیاوازی دیالیکتە ناوچەییەکانی خەلکی رەسەنی ناوەراست کەبەتیپەرینی کات هاتنە ئاراوە، بخرینەلاوە،بەشیوەیەکی سروشتیو بەتەواوەتی لەهەموو نیشتمانەکەدا بەتاکە یەك زمان قسەدەکرا. ئەمرۆیش لەهەمان ئەو نیشتمانانەدا، بەو زمانە دایکییە قسە دەکریت. بیجگە لەم زمانە، لەهیچ سەردەمیکدا هیچ زمانیکیتر لەلایەن هیچ قەومیکی بیگانەوە نەهینراوەتە ئەم وولاتەوە. بەپیچەوانەوە، ئەم زمانە براوە بۆ هەموو زمانەکانی جیهان. ئەم زمانە ناوی خۆی هەیە. زمانی تورکی. کەوابی ناوی ئەو مرۆڤانەی کەلەلانکەی سروشتی خۆیدا خاوەنی ئەم زمانەن، دەبی چیبی؟ بیگومان بیجگە لەتورك، هیچیتر نابیت."(چەپلە)[86]

---

[86] *Afet Hanim, Tarihten Evvel ve Tarih Fecrinde, Birinci Turk Tarih Kongresi, s. 30-31*

" هاوریيان، بابيينه سەر ئەو بيردۆزەی كە ئەوروپاييیەكان بە ئاری و، توركيش بەرەگەزی مەغۆل و زەردپيست دادەنێت، هيچ بێ مەنتيقیيەك ئەوەندەی ئەم بيردۆزە مايەی گاڵتە پێكردنی زانست نيە.

ئاشكرايە ناوی مەغۆل، لەگەڵ سەركەوتنی چەنگيزخاندا بەرگوی دەكەوێت. چەنگيز لەخێلی بچووكی(بورچيكين) ە، كە دانيشتووی دۆڵی(كەرولەن وئۆنان) بوون لە باشووری خۆرهەلاتی گۆڵی(بايكال)دا.ئەم خێلە كەشانازيان بەوەوە كردووە وەكو تورك لە بۆزكورت و ئالاگەييك-وە هاتوون، لەبنەرەتدا سەر بەهۆزی (تونگوز)ە. ئەم خێلە كە سەربە (توغرول)ی خانی دەولەتی(كەرايت)ی توركی بوون، پاشتر ناوی(مەغۆل)يان لێنرا، كە بەپێی قسەی رادۆلف و فەرهەنگی ووشەی زمانی چاغاتای، مانای دلساف دەگەيەنێ.

" خێلی بچووكی(بورچيكين)يش كە ناوی مەغۆلی وەرگرتووە، لەناو كۆمەلی توركی مەزندا، تێكەلاوی توركەكان بووە. بەمجۆرە (ئولون ئەكە)ی دايكی چەنگيز، ژنێكی تورك بووە. ئەگەر بەهۆی ئەم تێكەلاوبوونەوە ناوی رەگەزێكی هاوبەش پێويست بێت، سروشتيە ئەوناوە، ناوی رەگەزی هەرە گەورەی تورك بێت. بەهەرحال، كەباسی رەگەزێك دەكرێت، ئەوەی دەبێ بيری لێ بكرێتەوە، زۆربەی هەرە زۆری ئەو مرۆڤانەیە كەرەگەزەكە پێك دێنن.

" بەم بۆنەيەوە با دووبارەی بكەمەوە، وەك چۆن زمان و كولتووری مرۆڤەكانی ئاسيای ناوەراست يەكێك بووە، جۆر (نوع)ی ئەنترۆپۆلۆجی و فيزيكيشيان گشتی و براكيسەفال و يەكێك بووە. ئەوانەی بەرەو ئەوروپا رۆيشتن، وەكو ئەوانەی چوون بۆ چين و هند و شوێنەكانی تر، بەتێپەرينی كات جۆر (نوع)و زمانيان تێكەلاوبووە. بێگومان لەنێوان ئەوانەدا كە چوونە ئەوروپا، چەندين گروپ هەبوون كەپاش تێكەلاوبوونی زمانيان لەگەل زەندی و هنديدا دەچوونە ناو جيهانی ئەوروپاوە. نزيكايەتی نێوان زمانە ئەوروپاييیەكان و زمانی ئيرانی و هيندو ، ليرەوە سەرچاوە دەگرێ. لەناو هەموو ئەم زمانانەشدا، رەگی زمانی توركی هەيە. دان نەنان بەم راستيەدا دەگەرێتەوە بۆ شارەزا نەبوون لە زمانی توركی كۆندا. "[87]

---

[87] *Afet Hanim, a.g.e. , s.35*

" ئیستا با سەیری ئەو خالە بکەین کەپیویستی بەلەسەر وەستان هەیە. گەلیك لە زاناکانی ئەوروپا، کۆمەلیك خیلی ئاسیای ناوەراست دەکەنە باپیری خۆیـان کـە لـە سـەردەمی پیـش میـژووەوەو لـەکازیوەی میـژوو و سـەردەمە میژووییەکاندا، کولتووری بالایان گەیاندۆتە هەموو پارچەکانی مرۆڤایەتی و ئەوروپاییـەکانیش. دەلیـن ئـەم مرۆڤانـە کـەناویان نـاون ئـاری، هینـدۆ ئەوروپایی، هیندۆ جیرمان، لەبانی (ئالتای پامیر)ەوە بەریّ کەوتوون.

رەنگـە بەمانایـەك لـەماناکان ، لیکدانەوەیـەکی راسـت بـۆ هـەموو ئـەم تیگەیشـتن و تیروانینانـەیان بدۆزنـەوە. بـەلام لـیرەدا لایـەنیکی هەلـە هەیـە، کەئەویش بریتیە لە بیربردنەوەو هەولدان بۆ لەبیربردنەوەی دایکی راستەقینەو رەگەزی بنەرەتی ی ئەو کۆمەلە مرۆڤە شارستانیانەی بەجیهاندا بلاوبوونەوە، واتە خیزانی گەورەی تورك.

ئەمە لەکاتیکدایە کە نە نەریتی باو و نەزانستە نویکانیش دەتوانن نکولی لەم راستیە مەزنە بکەن.

ئەو کاتەی رەگەزی تورك لەنیشتمانی دایکی خۆیـدا گەیشـتە پلـەی بـەرزی کولتـووری خۆی، خـەلکی ئـەوروپا ژیـانیکی وەحشـی و بەتـەواوی جاهیلانـە دەژیـان. ئەم خەلکە پاش ئەوەی لەگەل ئەو مرۆڤانەدا تیکـەلاوبوون کـەچوو بوونە ناویانەوە ، وایان هاتە پیش چاو کە بەرزاییەکانی ئاسیای ناوەراست دنیایەکی تاریکی پر لـەمرۆڤی یـەك چاوە. چونکە تورکەکانیش کەتیکەلاوی ئەم خەلکە بەرفراوانانە بوو بوون، لەماوەی هـەزاران سـالدا ، بەهۆی چەندین ڕووداوی سیاسی و ئایینی یـەوە، وورده وورده خودیتـی خۆیـان و نیشـتمانی دایکی خۆیان لەبیرچۆوە.

ئەوانەی چوونە هندستان، ئەو شوینەیان بیرنەدەهاتەوە کەلیوەی هاتبوون . ئەوانەی چوونە ئیران ، وایان دانا (فرض) کەنیشتمانی یەکەمیان شوینیکی دووری نەزانراوە لەدەوروبەری پامیر. بەلام بیرەوەریـەك هـەبوو کـە لـە بیریـان نەچۆوە: نیشتمانی دیرینیان، نیشتمانی مرۆڤی بەریزو جوامیران بووە. پاش ماوەیـەکی زۆر لـەم بیرەوەریـە، ئەوروپاییـەکان لەدەوروبـەری (هندیکـوش)دا دیاریکی ئاری-یان دروستکرد. بەلام نەیانتوانی بگەنە ئەوەی کەدیاری ئاری واتە دیاری تورك. دەرفەتی ئەوەش نەمابوو لەمە بکۆلنەوە. چونکە دووبارە

ئەوروپا کەوتەوە بەر پەلاماری سەرسامهینەرو یەك لەدوای یەکەکانی کۆمەلە تورکیە ئەسپ سوارەکانی ئالان، هون، ئاڤار، پەچەنەك، ئۆغوز، کومانو هتد.

ئاشکرا بوو کەئەم کۆمەلە مرۆییانە، لەبەرزاییەکانی (بانەکانی) ئاسیای ناوەراستەوە هاتوون. بەلام ئەو دوا کاریگەریەی لەناو ئەوروپاییەکاندا مایەوە، توانای ئەوەی بۆ نەهیشتنەوە لەو راستیە بگەن کەئەم مرۆڤانە برای رەسەنی ئەو رۆلە جوامیرانەی رەگەزی (ئالتای-پامیر)ی دیرینن کەیەکەمجار هاتنە ئەوروپا. ئەو ئەنجامەی لەمە کەوتەوە ئەمە بوو. دەمارگیریەك کەنکولی لەوە دەکات کەئەو ئاسیای ناوەراستیانەی یەکەمجارو دواجار لەئەوروپادا بینران، سەر بەیەك قەومی گشتی بوون

پرۆفیسۆرانی بەریز، هاوکارانی بەریزم،

ئیتر با وەلامی ئەو پرسیارە بدەینەوە کەپالی پیوە ناوین لیکۆلینەوە بکەین! خەلکی رەسەنی ئاسیای ناوەراست ، تورکن: (چەپلە) لەبەرئەوە دروستکردنی رەگەزیکی تری جیاواز لەخیزانی گەورەی تورك لەو ناوچەیەداو لەژیر ناوی (هیندو-ئەوروپایی)دا،یاخیبوون دەبێ لە سروشت. ئەوەی مەعقولو مرۆڤانەیە بریتیە لەدان پیدانانو ریزگرتن لەو رەگەزەی کە سروشت لەبەرزاییەکانی ئاسیای ناوەراستدا دروستی کردووە. (چەپلە)

رۆلەکانی ئەمرۆی تورك، کەبریاریان داوە بەدوا مەشخەلەکانی پیشکەوتن بیرو ویژدانی خۆیان رووناك بکەنەوە، دەزانن‌و رایدەگەیەنن کەئەوان رۆلەی میللەتیکی بەتواناو لێ هاتوون کەدەچیتەوە سەر رەگەزی بالاو دەیان هەزار سالەی ئاریی شارستانی، نەك خیلیکی چوار سەد رەشمالی." (چەپلەی بەردەوام)

" پیویستە ئەوەش بەباشی بزانریت کە باپیرە حیتیەکانمان، یەکەمین دانیشتوانی رەسەن‌و خاوەنی نیشتمانی ئەمرۆمان بوون. هەزاران سال لەمەوبەر، لەجیاتی نیشتمانی دایکی خۆیان، ئیرەیان کردۆتە نیشتمانی رەسەنی خۆیان.ناوەندی تورکایەتی یان لەناوچەکانی (ئالتای)یەوە هیناوە بۆ

ئانادۆل- تەراکیا. بناغە پتەوەکانی کۆماری تورك، لەو تاشە بەردە سەختانە بنیات نراوە." (چەپلە)

"میراتگری ڕەسەنی ئەم نیشتمانە پیرۆزە، شیرە میراتگری کۆماری تورکیا، ڕۆڵە بەهێزو لاوەکانی ئەمرۆی ئەو قەومە تورکە مەزنو بالاو ڕەسەنەن.)) (چەپلەی بەردەوام)[٨٨]

ئەمە بەکورتی ئەو ووتەیەیە کە خاتوو ئافەت ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورکو مامۆستای میژوو، لەیەکەمین کۆنگرەی میژووی تورکدا پیشکەشی کردووە. ئەم ووتارە، هەرچەندە زوو زوو **باسی "زانست" و "تیشکی زانست" دەکات، بەلام هیچ ناوەرۆکیکی زانستیانەی نیە. بەم شیوەیە:**

١-زانست گەرانەوەیە بۆ:فاکتەکان، واقیعی راستەقینە، راستی بابەتی

خاتوو ئافەت لە ووتارەکەیدا دەلیت:

" ڕۆڵەکانی ئەمرۆی تورك، کەبریاریان داوە بەدوا مەشخەلەکانی پیشکەوتن بیرو ویژدانی خۆیان ڕووناك بکەنەوە، دەزانن و رایدەگەیەنن کە ئەوان ڕۆڵەی میللەتیکی بەتواناو لی هاتوون کە دەچیتەوە سەر ڕەگەزی بالاو دەیان هەزار سالەی ئاریی شارستانی ، نەك خیلیکی چوار سەد ڕەشمالی."

ئەمە قسەیەك نیە کەپشتی بە راستیە بابەتی و واقیعی راستەقینەو فاکتەکان بەستبی. چونکە هەموو ئەو کارانەی لەسەرمیژووی تورك کراون، نیشانی دەدەن کەئەو سەرچاوە سەرەکیانەی بەکارهینراون، سەرچاوەکانی چینن.[٨٩] ئەوەش ئەم مانایە دەگەیەنی:

---

[٨٨] *Afet Hanim, a.g.e. ,s. 40-41*

[٨٩] *" بەو پیْیەی کە سەرچاوەکانی چین لە ریزی پیشەوەی ئەو سەرچاوانەوە دین کەچاخە کۆنەکانی میژووی میللیمان لە ئاسیای ناوەراستدا، روون دەکەنەوە " (پرۆفیسۆر شەمسەدین گوونالتای، سەرۆکی دەزگای میژووی تورك) ئەبەرهارد، دراوسیکانی چین لە*

تورکەکان لەچینی‌یەکان‌و سەرچاوەچینی‌یەکانەوە میژووی خۆیان‌و هەرچی‌لە میژوودا کردوویانە، فیردەبن. ئەگەر چینی‌یەکان ئەو تۆمارانەیان نەنووسیایە، ئەمرۆ شتیکی زۆرکەم لەسەر سەردەمە کۆنەکانی میژووی تورك دەزانرا. بەلام ئەم سەرچاوانە، تەنها لەدوای لەدایك بوونی عیساو لەسەدەی یەکەم‌و دووەمەوە زانیاریمان سەبارەت بەمیژووی تورك دەدەنی. ئەم زانیاریانەش زۆرکەم‌و رووکەشن(سطحی).

" پاشماوە نووسراوەکانی(ئارخون– ئۆرهون)، لەمیژووی ئەو دەولەتە کۆچەریانەدا کە تا سەردەمی مەغۆل هاوسی‌ی چین بوون، جیگەیەکی تەواو جیاوازو دابراویان هەیە. سەبارەت بەو دەولەتە کۆچەریانەی پیش دامەزراندنی دەولەتی تورك، واتە پیش سەدەی شەشەم‌و حەوتەم دامەزراون، ناچارین تەنها بەچەند زانیاریەکی زۆرکەم کە لەسەرچاوە چینی‌یەکاندا هەن، قەناعەت بکەین. ئەم قەومانە، بی‌ئەوەی تەنانەت یەك ووشە لەو زمانانەی قسەیان پی‌کردوون، بەجی‌بیلن، لەسەر شانۆی میژوو نەماون‌و رۆیشتوون."[90]

باکوور، وەرگیرانی (بۆ تورکی) نیعمەت ئولوغ توغ، TTK ،ئەنقەرە ١٩٤٢، پیشەکی، لاپەرە ١٥؛ ئەبەرهارد، میژووی چین، TTK ، ئەنقەرە ١٩٤٧، ل ١٩؛ بارتهۆلد، چەند وانەیەك لەسەر میژووی تورك لە ئاسیای ناوەراستدا، ئامادە کاران: ك.ی. کۆپارمان–ئا.ی. ئاکا، بلاوکراوەی وەزارەتی رۆشنبیری، ئەنقەرە ١٩٧٥ . بارتهۆلد لەم کتیبەیدا ئاوا دەلیت: "لە سەرچاوەکانی چینەوە دەتوانین میژووی تورکەکانی خۆرهەلاتی ئاسیا، بەتایبەت ئەوانەی مەغۆلستان، بەتەواوی بزانین" . (ل–٤)؛ زەکی وەلیدی تۆغان، میتۆد لە میژوودا، چاپی دووەم، IUEF ، ئەستەموول ١٩٦٩، ل ١٧٩–١٨٢؛ فاروق سومەر، ئۆغوزەکان (تورکمانەکان)، DTCF، ئەنقەرە ١٩٦٧، ل١–٢؛ ویلهلم شمیت، ئایینی تورکە کۆنەکان، وەرگیرانی(بۆتورکی) س. بولوچ، IUEF Turk Dilive Edebiyat Dergisi ، Cilt ١٣ ،١٩٦٤، ل٧٩–٩٠؛ ویلهلم شمیت، ئایینی تووتەکان، وەرگیرانی(بۆتورکی). س بلوچ، IUEF Turk Dili، Cilt ١٤، ١٩٦٦، ل ٦٨–٨٠؛ ماتیاس هیرمانس، ئویگورەکان‌و هاونەژادە تازە دۆزراوەکانیان، IUEF Turk Dili ve Edebiyat Dergisi، وەرگیرانی(بۆتورکی)س. بلوچ، Cilt 2، Sayi 1-2، ١٩٤٨، ل٩٧–١٢٤

[90] *Barthold, Orta Asya Turk Tarihi Hakkinda Tetkikler, s. 20*

لیکۆڵینەوە میژوویی و ئەنترۆپۆلوجیەکان، ئەو لیکۆڵینەوانەن کەپیش هەمووشتیك لەسەر بناغەی فاکتو بەلگەنامەکان بنیات دەنرین. تابەلگەیەك بەدەستەوە نەبیت، مەحالە هەندی بیروبۆچوون بەراست لەقەلەم بدری یاخود فکریك رابگەیەنری. بۆنموونە پرۆفیسۆر بارتهۆلد هەریەکە لەپاشماوەکانی(ئارخون)و سەرچاوە چینی یەکانو سەرچاوە رووسیو ژاپۆنی یەکان پیکەوە بەراورد دەکاو رایدەگەیەنی رەنگە بنەچەی(هون)ەکان (تونگوز) بیت نەك تورك. هەروەها دەلیت(سیەم پی- یاخود سیە نپی)یەکان بنەچەیان تورك بووە.[91] ئەمە لەکاتیکدایە کە سەرچاوە چینی یەکان سەبارەت بە(هونەکان) کە لە نیوان ٢٠٠-٥٠٠ پیش زایینىدا دەسەلاتی خۆیان بەسەر ئاسیای ناوەراستدا چەسپاندووە، دەلین"تورك" بوون.[92]

(لەوەرگیرانی ئەم دەقەی بارتهۆلد دا سوود لە دەقی فارسیەکەی وەرگیراوە: تاریخ ترکهای اسیای میانه، ترجمه د. غفار حسینی، انتشارات توس، چاپ اول ١٣٦٧، ص ٣٢. وەرگیری کوردی)

[91] ***Barthold , a.g.e. , s. 28-29***

[92] *سەبارەت بەو زانیاریانەی لە سەرچاوە چینییەکاندا هەن لەسەر میژووی تورك، بروانە: ئەبەرهارد، میژووی خۆرهەلاتی دوور لەسەر دەمە کۆنەکانەوە تائەمرۆ، **TTK، Ankara 1957**، ل٢٩؛ ئەبەرهارد، میژووی چین، **TTK، Ankara 1947**، ل ٨٥-٩٧؛ ئەبەرهارد، هاوسیکانی چین لەباکوور، کتیبی سەرچاوە، وەرگیرانی (بۆتورکی) نیعمەت ئولوغ توغ، **TTK، Ankara 1942**، ل ٦٥-٩٥؛ بارتهۆلد، چەند وانەیەك لەسەر میژووی تورك لەئاسیای ناوەراست، **a.g.e. , s. 3-49** ؛ تانگ چی، ئەو سەرچاوە چینییانەی لەسەر میژووی تورکن، **IUEF Tarih Enistiusu Dergisi**، ژ-٢، تشرینی یەکەمی ١٩٧١، ل ١٨١-٢١٠؛ گیولا مۆراڤچیك، حالی ئەمرۆی مەسەلەی هونەکان، **IUEF Tarih Dergisi**، ژ٣-٤، مارتی ١٩٥١، ل ١٠٨-١١٧؛ هراند ئەندرسۆن، سەرچاوە ئەرمەنیەکان لەسەر میژووی تورك، **IUEF Tarih Dergisi**، ژ-١، ١٩٤٩،ل ٩٥-١١٨. فاروق سومەر، ئۆغوزەکان(تورکمانەکان)، ل ١-٣؛ مستەفا کافالی، رۆلو گرنگیەکانی شارو خیل لەناو نەتەوەی(جیجی)دا، **IUEF Tarih Enistitusu Dergisi** ژ-٢، ١٩٧١،ل ٩٩-١١٠؛ مستەفا کافالی، (دەشتی کیپچاك)و نەتەوەی جیجی، **IUEF Tarih Dergisi**،ژ-٢٥، ١٩٧١،ل ١٧٩-١٨٨؛ ڤلادیمیر جوڤ، ریکخستنی کۆمەلایەتی مەغۆلەکان (فیودالیزمی کۆچەری مەغۆل)، وەرگیرانی (بۆ تورکی) عەبدولقادر ئینان،**TTK، Ankara ١٩٤٤**، ل ١٨-*

ئەگەر سەرنجی ئەو سەرچاوە چینییانە بدریت کەلە سەر میژووی تورکن، گرنگترین سەرچاوە ئەو نووسینانەیە کە دەگەرینەوە بۆ سەدەی هەشتەمی پاش زایین و بەپاشماوە نووسراوەکانی (ئارخون-ئۆرهون) ناودەبریت. یەکیکیان لەسالی ۷۳۲ داو ئەوی تریشیان لە ۷۳۵دا دانراون.

کە دۆخەکە بەمجۆرە بیت، باسکردنی شارستانیتی و میژووی (۱۰۰۰۰) سالەو وادانان یاخود بانگەشەکردن بۆ ئەمەش وەکو راستیەك کە بەدلنیاییەوە زانراوە، بەهیچ جۆریك لەگەل چەمك و تیروانینی میتۆدی زانستیدا ناگونجیت. ناکری بانگەشەکردن بۆ میژووی دەهەزار سالە وەکو گریمانەیەك تەماشا بکریت، چونکە گریمانەکانیش بەئارەزوو بنیات نانرین. هەرکەس ویستی، ناتوانی بەئارەزووی خۆی گریمانە دانیت. ناتوانی ویست و ئارەزووو قەناعەتە خودیەکانی خۆی وەکو گریمانە پیشکەش بکات. دەبی گریمانەکانیش لەسەر کۆمەلیك فاکت و پەیوەندی فاکتی و تیبینیکردن بنیات نرابن. بەلام لافی میژووی دەهەزار سالە، یاخود چواردە هەزار سالە، گریمانەیەك نیە خاوەنی ئەو سیفەتانە بیت. وەکو ئامرازیکی برواهینان و تامەزرۆ کردن هینراوەتە ئاراوە.

٢- زانست دۆخی کۆنکریتی و راستی بابەتی، واتە واقیعی راستەقینە، بەنەبوو حساب ناکات و رەتی ناکاتەوە،

٥٥؛ میژووی نهینی مەغۆلەکان، وەرگیرانی (بۆ تورکی) ئەحمەد تەمیر، TTK، ١٩٤٨ Ankara، ل ٧-١٤؛ ئیبراهیم کافەس ئۆغلو، مەسەلەی جەنگیزو مەغۆلەکان لە میژووی تورکدا، IUEF Tarih Dergisi، ژ-٨، ١٩٥٣، ل ١٠٥-١٣٦؛ تانەر تارهان، کرۆنولوجیای کورتی شارستانیتی دەشت، IUEF Tarih Dergisi، ژ-٢٤، ١٩٧٠، ل ١٧-٣٢؛ بارتۆلد سپولەر، مەغۆلەکانی ئیران، وەرگیرانی (بۆ تورکی) جەمال کۆپرولو، TTK، ١٩٥٧ Ankara، ل ٢٦؛ راسۆنی، تورکایەتی لە میژوودا، TAKE، ١٩٧١ Ankara، ل ٥٠-٥١؛ ئا. ڤۆن جوباین، پەیوەندی هون-تورك، کۆنگرەی میژووی تورك، ئەستەموول ١٩٤٣، ل ٨٩٥-٩١١.

هەولی تێگەیشتنی دەدات.

زانست هەمیشە لە واقیعی راستەقینەو فاکتو پەیوەندیە فاکتی‌یەکانەوە دەست پیدەکات. فاکتەکان، واقیعە راستەقینەکان، شتە واقیعیەکان بەنەبوو حساب ناکات. رەتیان ناکاتەوە. قبولیان دەکاو هەولدەدا لیان بگات. یەکیکی تریش لەو هۆکارە گرنگانەی مامۆستا ئافەت خانمی ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورکی فریی داوەتە دەرەوەی رووبەری زانست، لەبەرچاو نەگرتنی ئەم بناغە بنەرەتیەی میتۆدی زانستی‌یە. بریتیە لەسووربوون لەسەر لەبەرچاو نەگرتنی ئەم بناغەیە بەشیوەیەکی هوشیارانە.

خاوەن کۆنفرانس رایدەگەیەنی کە رەگەز یاخود گروپیك نەبووە ناوی هیندو ئەوروپایی بوو بیتو هیندو ئەوروپاییەکان بیجگە لەرەگەزی تورك هیچ شتیکی‌تر نەبوون. دەلیت لەسەردەمە جیاجیاکانی میژوودا ژمارەیەك کۆچ لەئاسیای ناوەراستەوە بەرەو ناوچە جیاجیاکانی ئەوروپاو ئاسیا روویداوەو، ئەم کۆچانەش لەو مرۆڤانە پیك هاتوون کە دەگەرینەوە بۆ یەك سەرچاوە. ئەوەشی دەخاتەسەر کەئەم سەرچاوەیە، بیجگە لە رەگەزی تورك هیچ رەگەزیکی تر نیە. بەم شیوەیە ئەو گروپە رەگەزی‌و زمانی‌یەی بە هیندو ئەوروپایی ناسراون، بەنەبوو حساب دەکرین. هەول دەدری سیفەتی (تورك بوون) بخریتە پال ئەو توخمانەی بەهیندو ئەوروپایی ناسراون.

ئەمە ئیدیعایەکی بی‌ئەندازە سەیرە. لەهەمان کاتدا ئیدیعایەکی هوشیارانەو بی‌باکانەیە. سەیریەکەی لەو هەلویستە بریار لەسەر دراوەوە دیت کەلە بواری میتۆدی زانستی بەدوورەو بەتەواوی داکۆکی کردنە لە ئایدیۆلۆجیای رەسمی. بی‌باکیەکەشی لەوەوە دیت کەهەموو جیهان‌و هەموو ئەو کەس‌و دەزگایانەی بۆ"زانست" کاردەکەن لەجیهاندا، بە"گەمژە" دا دەنیت. هەلویستە هوشیارانەکەش پەیوەستە بەو هەنگاوانەوە کە بۆ دارشتنی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت دەنرین. لەم رووەوە جیگەی خۆیەتی بریك زیاتر ئەم ئیدیعایە روون بکەینەوە.

خاوەن کۆنفرانس پیشەکی ئاسیای ناوەراست وەکو نیشتمانی رەسەن‌و دەهەزار سالەی رەگەزی تورك پیشکەش دەکات. رایدەگەیەنیت کە لیرەدا(ئاسیای ناوەراست) رەگەزی تورك کولتوورو شارستانیتی‌یەکی

پیشکەوتووی خولقاندووە. پاشان دەلیت لەئەنجامی ووشك بوونی دەریای ناوەوەدا، کە بووبەهۆی دروست بوونی ئاسیای ناوەراست، کۆچە تورکیەکان بەئەندازەیەکی زۆر گەورەو بەرەو ناوچەی جیاجیا بە ئەورووپاشەوە، روویدا. پاشتریش دەلیت"ئائەمانە باپیرانی ئەورووپاییەکانی ئەمرۆن". دەلیت ناودیرکردنی ئەورووپاییەکان بە" هیندو ئەوروپی" هەلەیەو پیچەوانەی"دراوە زانستیەکان" و"تیشکی زانست" دەکەویتەوە، چونکە ئەمانە بیجگە لەتورك هیچی ترنین. بەم شیوەیە دەلیت، باپیرانی تورکەکانی ئەمرۆو ئەورووپاییەکانی ئەمرۆ، یەکیکن. دەیەوی بلیت ئەورووپاییەکانیش تورکن.

ئەم ئیدیعا ئەوپەرگرەی(مفرط) تیزی میژووی تورك‌و قبول کردنیشی پیویستیان بە لەسەر وەستان هەیە. بالیرەشدا خالیکی گەورە دابنیین. چونکە ئەم هەلویستە، واتە بەنەبوو حساب کردنی گروپی"هیندو ئەوروپی"، پەیوەندیەکی دیالەکتیکی‌یانەی لەگەل تیروانی ئایدیۆلۆجیای رەسمیدا بۆ"فاکتی کورد" و رەتکردنەوەی"فاکتی کورد" هەیە.

٣-لەزانستدا گریمانەو پیشنیارەکان لەرووی لۆجیکیەوە یەکتری تەواو دەکەن. ئەو دوو گریمانەیەی دژی یەك دەکەونەوە، یەکیکیان راست نیە.

خاوەن کۆنفرانس لەگەلیك شوینی ووتارەکەیدا، نەیتوانیوە خۆی لەدژایەتی قوول رزگاربکات. بیگومان دەبی ئەم دژایەتیانە بەسروشتی بزانین. زۆر سروشتی‌یە ئەو کەسانەی میتۆدیان "زانست" نیەو بەو ئەندازەیە بەجۆش‌و خرۆشەوە کار بۆ بنیات نان‌و بلاوکردنەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت دەکەن، نەتوانن خۆیان لەدژایەتی دەربازبکەن. ووتاربیژ دەلیت:

"ئەوکاتەی رەگەزی تورك لەنیشتمانی دایکی خۆیدا گەیشتە پلەی بەرزی کولتووری خۆی، خەلکی ئەورووپا ژیانیکی وەحشی‌و بەتەواوی جاهیلانە دەژیان."

پاشان دەلیت:

"بەلام ئەم گەلە(واتە رەگەزی تورك) بەهۆی كۆمەلیك رووداوی سیاسیو ئایینییەوە، وورده وورده خودیتی خۆیانو نیشتمانی دایكی خۆیان لەبیرچۆوە"

ئەوانەی بە كولتووریكی ئاوا پلەبەرز گەیشتبن، ئایا دەكری خودیتی خۆیانو نیشتمانی دایكی خۆیان لەبیربكەن؟ ئەوانەی گەیشتبنە ئاستی شارستانیو كولتووریكی ئاوابەرز، ئایا دەكری لەناو ئەو خەلكەدا بتوینەوە كە "ژیانیكی وەحشیو جاهیلانە" دەژیانو خودیتی خۆیان لەبیرچیتەوە؟ وەكو بینرا، لەناویەك پاراگرافدا، دوو رستەی یەك لەدوایەك دژی یەكتر دەوەستن.

دەلیت:

" هەموو ئەو زمانانەی بەهیندو ئەوروپی دەناسرین، رەگی زمانی توركییان تیدایە."

پاشان:

"دان نەنان بەم راستیەدا، دەگەریتەوە بۆ شارەزا نەبوون لەزمانی توركی كۆندا."

چۆن دەتوانری بگوتری ئەوانەی گەیشتبوونە ئاستیكی كولتووری ئەوەندە بەرز، كاریان كردە سەر ئەوانەی ژیانیكی " وەحشیو تەواو جاهیلانە" دەژیانو ریشەی زمانی تریان دروستكرد؟ دژایەتیەكی ئەوەندە قوول لەنیوان دوو رستەی یەك لەدوای یەكدا، بیجگە لە "نازانستی بوون"و "بیمیتۆدی" هیچ شتیكی ترنیە.

لەهەموو ئەو بەیاننامەو كۆنفرانسو ووتارانەدا كە پیشكەشی كۆنگرەی یەكەمی میژووی تورك كراون،بە سووربوونیكی هوشیارانەوە گوتراوە ئەو رەگەزەی شارستانیتیو كولتووری گەیاندۆتە رەگەزی تورك بووە. لافی ئەوە لیدراوە كەكولتوورو شارستانیتی لەئاسیای ناوەراستەوەو لەلایەن توركەكانەوە هینراوە بۆ چین، میسۆپۆتامیا، ئانادۆل، میسرو ئیجە. ئەمە لەكاتیكدا كەوەكو لەسەرەوە بەروونی باسكرا، میژووی تورك لەسەرچاوە چینییەكانەوە دەزانریت. ئەمە مانای وایە ئەگەر سەرچاوە چینییەكان نەبوونایە، شتیكی زۆركەم لەسەر میژووی تورك لەسالانی پیش زاییندا

دەزانرا. لەدۆخیکی ئاوادا چۆن دەتوانرێ لافی ئەوە لی بدریت کەتورکەکان کولتوورو شارستانیتی‌یان بردووە بۆ چین؟ ئایا دەتوانرێ کولتوورو شارستانیتی چین، نووسین ومیژوو و ریبازەکانی نووسینەوەی تۆمارەکانی چین[٩٣] بەنەبوو حساب بکرین؟ ئایا دەتوانرێ رەت بکرینەوە؟

" ئەوانەی چوونە هندستان، ئەو شوینەیان بیرنەدەهاتەوە کە لیوەی هاتبوون. ئەوانەی چوونە ئیران، وایان دانا کە نیشتمانی یەکەمیان شوینیکی دووری نەزانراوە لەدەوروبەری پامیر. بەلام بیرەوەریەك هەبوو کە لە بیریان نەچۆوە، نیشتمانی دیرینیان، نیشتمانی مرۆڤی بەریزو جوامیران بوو."

بالیرەشدا نیشانەیەکی گەورە دانیین. چونکە ئەم مۆتیفی "بیرچوونەوە"یە، لەئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەتدا، زوو زوو بەکاردەهینریت. بەپیی ئایدیۆلۆجیای رەسمی "کوردەکان لەراستیدا بەرەچەلەك تورکی رەسەنن. بەلام بەتیپەرینی کات وبەهۆی فاکتەری جۆربەجۆرەوە، خودیتی خۆیان لەبیرچۆتەوەو بوون بەکورد. خۆیان بەگروپیکی جیاواز لەتورك زانیوە. خۆیان بەکورد زانیوە". بۆ تیگەیشتن لە ئایدیۆلۆجیای رەسمی، دەبی بەووردی لەسەر ئەم دوو فاکتەرە راوەستین. لەنیوان ئەو بیروبۆچوونەی کەدەلیت"تورکەکان" لەئاسیای ناوەراستەوە چوون بۆ ئەوروپاو خودیتی خۆیان لەبیرکردو بوون بە ئەوروپایی، لەگەل ئەو بیروبۆچوونەدا کەدەلیت کوردەکان هەرچەندە لەبنەرەتدا "تورکن" بەلام بەتیپەرینی کات ئەمەیان لەبیرچۆوەو لەراستیدا ئەمانە ئەو تورکانەن کە خودیتی خۆیان لەدەست داوە، یەکیتی‌و پەیوەندیەکی دیالەکتیکی هەیە. دواتر بەدریژی لەسەر ئەم پەیوەندیە رادەوەستین. لەهەردوو کتیبی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك و بەشی دەروازە-ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك دا، ئەم زانیاریانە هەن:

---

[٩٣] لەچین، لەسالی ٢٠٠٠ی پیش زایینەوە تۆماری میژوویی بۆ دەولەتی چین و پەیوەندیەکانی لەگەل قەومە دراوسیکانیدا نووسراوەتەوە. بروانە:
Tanq Chi, Turk Tarihine Ait Cin Kaynaklari, a.g.m,s.181-210.

" ئەو تورکانەی نیشتمانی دایکی‌ی خۆیان بەجێ دیلن، زمانی دایکی‌ی خۆیان لەدەست دەدەن. فیری زمانی نوێ دەبن. ئەم هاوشیوە بوونی(لەیەك چوونی) زمانە کە لەرووی پاراستنی خودیتی نەتەوەییەوە گرنگە، رەنگە لەوەوە هاتبێ کەلەبەرئەوەی تورکەکان لی هاتووترو بەتواناتر بوون، ئاسانتر فیری زمانی نوێ دەبوون، هەروەها رەنگە هۆکەی بگەریتەوە بۆئەوەی خەلکی ئەوناوچانەی تورك بۆی دەچوون، بەژمارە زۆر قەرەبالغتر بوون و تورکەکانیش بۆهەر کوێیەك چووبن، بۆئەوەی دەسەلات بخەنە دەستی خۆیانەوەو زووتر خەلکی ئەو ناوچانە بەفەرمانرەوایی خۆیان رابینن، فیری زمانەکانیان دەبوون. لە ویلایەتەکانی خۆرهەلاتدا، دەبینین باپیر تەنها بەتورکی قسەدەکات، باوك بەتورکی‌و بەکوردی، نەوەش تەنها بەکوردی. ئەمە رووداویکە ئەو خالەی سەرەوە پشت راست دەکات و بەشیوەیەکی هەست پیکراو زیرەکی‌و ووریایی تورك نیشان دەدات.

خەلکی ئەمرۆی ئیران ومیسۆپۆتامیا، خەلکی رەسەنی ئەم ناوچانە نین. کەس ناتوانێ بلیت سۆمەری‌و ئیلامیەکان خەلکی رەسەن ودیرینی ئیران بوون. ئەمە لەکاتیکدایە کە لە پال ئەوانەدا رەگەزی تورك هەیە کە لە ماوەی زانراوی سی‌سەدەی دواییدا، دەستی بەسەر ناوچەی گەورە گەورەدا گرتووە، لەهەموو جێیەك رەنگە پتر لە سەد دەولەتی گەورەو بچوکی دامەزراندووەو گەلیك ناوەندی شارستانی‌ی دروستکردووە.)) (هیلە گشتیەکانی میژووی تورك، ل ٦٠-٦٧؛ بەشی دەروازە-ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك، ل١٥-٧٢).

ئەودەقە وەرگیراوانەی سەرەوە بەروونی دەری دەخەن کەگرنگترین ئەرکی تیزی میژووی تورك بریتیە لە بەتورك کردنی نەتەوەی کوردو بەکۆیلەکردنی، سرینەوەی ناوی کوردو ناوی کوردستان لەزمان ومیژوودا. بەلام ئەم تیزە،تەنانەت لیرەشدا ناتوانێ دروستکراوی‌و نازانستی بوونی خۆی بشاریتەوە. تەنانەت لەوشوینانەشدا کە لافی ئەوە لیدەدات هەموو شارستانیتی‌یەکانی جیهان لەلایەن تورکەکانەوە پەرەیان پیدراوەو بلاوکراونەتەوەو، هەموو زمانەکانیش لەزمانی تورکی کەوتوونەتەوە، دەلیت"ئەو تورکانەی هاتن بۆ میسۆپۆتامیا، زمانی خۆیان لەبیرچۆوەو فیری

زمانە ناوچەییەکان بوون. چونکە بۆ ئەوەی ببنە ئاغای خەلکی ناوچەکە دەبوو فیری زمانەکەیان بن. جگە لەوەش ئەو ناوچانە عەقلی ئەوەیان نەبوو فیری زمانیکی نویَ بن".

٤- چەمکەکانی تیۆری زانین (نظرية المعرفة) لەگەل چەمکەکانی تیۆری ئەخلاقدا لەیەك جیان

پیشکەشکەری کۆنفرانس، خاتوو ئافەت، پاش ئەوەی رایدەگەیەنیت کە دروستکردنی رەگەزو کۆمەلیکی مرۆیی بەناوی"هیندو ئەوروپی"یەوە، دژی سروشتەو یاخی بوونە لەسروشت، دەلیت:

" ئەوەی مەعقول ومرۆڤانەیە، بریتیە لە دان پیدانان و ریزگرتن لەو رەگەزەی کە سروشت لەبەرزاییەکانی ئاسیای ناوەراستدا دروستی کردووە."

بەم شیوەیە چەمکەکانی تیۆری زانین و تیۆری ئەخلاق پیکەوە تیکەلاو دەبن. زانست میتۆدیکە تەنهاو تەنها بۆ تیگەیشتن لەفاکتەکان و واقیعە راستەقینەکان و پەیوەندیە فاکتیەکان. هەولدەدات لە پەیوەندیو دژایەتیە ناوەکیو دەرەکیەکانی فاکتەکانو پەیوەندیە فاکتیەکان، لەجۆربە جۆرییان، لەناو رەهەندی کات وشویندا و لەچوارچیوەی یەکیتیو یەکپارچەییاندا تیَ بگات. زانست لەسەر سروشت، میژوو، کۆمەل ومرۆڤ، تەنها زانیاری دەدات. هەولدەدات بۆ زانین و تیگەیشتن لەراستیی بابەتی."ریزگرتن" چەمکی زانست نیە. چەمکی تیۆری ئەخلاقە. چەمکیکی ئایدیۆلۆجیە. سەرباری بەکارهینانی وەکو ئامرازیکی ئایدیۆلۆجی بۆ بروا پیَهینان، وەکو ئامرازیکیش بۆ "پەرستن وپەرستران" بەکاردەهینریت.

زانست سەبارەت بەدۆخی جوگرافی ئاسیای ناوەراست، ئەو مرۆڤانەی لەوی دەژین، بونیادە ئەتنیەکانیان، زمان و کولتوورەکانیان،

شارستانیتییەکانیان، هۆکانی بەرهەمهێنانیان، پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانیان وپەرەسەندنی ئەو پەیوەندیانە لە رەهەندی کات وشویندا، زانیاریمان دەداتێ. بەکورتی زانیاری بابەتیمان دەداتێ لەسەر ئەوەی ئەو مرۆڤانە کردوویانەو دروستیان کردووە. کردارێکی وەك"ڕێزگرتن" لەو مرۆڤانە، کاریگەرییەکی ئایدیۆلۆجیای رەسمییە، نەك چەمکی میتۆدی زانستی. خاوەن کۆنفرانس لەبەرئەوەی لەدەرەوەی رووبەری زانستدایە، لەبەرئەوەی بنیات نان و بلاوکردنەوەو داکۆکی کردنی لەئایدیۆلۆجیای رەسمی، وەکو ئەرکێکی سەرشان قبول کردووە، زوو زوو تووشی سەر لێشیوانی لەوجۆرە دەبێت.

٥- زانست "شایانی ڕێزە"و "شایانی ڕێز نیە"ی نیە

زانست زانیاری سەبارەت بەراستیی بابەتی، واتە سەبارەت بەسروشت ومرۆڤ و کۆمەلگە پێشکەش دەکات. ئەوەی لێرەدا گرنگە، لێکۆلینەوەی پەیوەندی زانیاریەکەیە لەگەل راستیە بابەتیەکاندا. ئەو لایەنەی پێویستی بە لەسەر وەستان هەیە ئەوەیە کە ئایا زانیاریەکە ئاوێنەی راستیە بابەتیەکانە یان نە. هەرچی خاوەن کۆنفرانسیشە، ستایشی هەندێ زانای ئەوروپایی دەکات کە بەقازانجی ئایدیۆلۆجیای رەسمی، واتە بە قازانجی تیزی مێژووی تورك قسەیان کردووە و "ڕێز لە زانست"ی ئەوان دەگرێت. بەچاوی سووك

تەماشای ئەوانە دەكات كە لە دەرەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی قسە دەكەن‌و رایدەگەیەنیت ریز لە "زانستی ئەوان" ناگیریت.[٩٤]

بەلام هەلویستەكانی خاوەن كۆنفرانس، كە پیچەوانەی میتۆدی زانستی دەكەونەوەو داكۆكی لە ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەكەن، لەكۆنگرەی یەكەمی میژووی توركدا بەگەرمی چەپلەیان بۆ لیدراوەو داكۆكی‌یان لی كراوە. بۆ فوئاد بەگی كۆپرولوزادە كەیەكیكە لەمامۆستاكانی (دار الفنون- زانكۆ)ی ئەستەموول، ئاوا دەلیت:

" خاتوو ئافەت خانم باسی ئەوەی كرد كە دایكی چەنگیز تورك بووە. بامنیش ئەوەی بخەمە سەر كەباوكیشی بەرەچەلەك توركە.

پاشان منیش لەگەل ئەو بۆچوونەی خاتوو ئافەتدام سەبارەت بەمەسەلەی جوانی‌ی رەگەزی تورك. بەراستی ئەو بەلگەنامە میژوویی‌و ئەدەبیانەی تائیستا بەرچاوی من كەوتوون، بەئاشكرا دەلین رەگەزی تورك بەوپی‌یەی

---

[٩٤] *پیشتر گوتمان كتیبی ٦٠٦ لاپەرەیی "هیلە گشتیەكانی میژووی تورك" دراوە بەكەسانی جۆر بەجۆر بۆ ئەوەی تیبینی‌و رەخنەكانیان وەربگیریت. یەكیك لەوانە ئاڤرام گالانتی بەگی مامۆستای زمان‌و قەومەكانی خۆرهەلاتە لە زانكۆی ئەستەموول. ئاڤرام گالانتی بەگ رەخنەكانی خۆی لەسەر كتیبەكە، لە شیوەی دەقیكدا پیشكەش بە كۆنگرەی یەكەمی میژووی تورك كردووە. (بروانە: كۆنووس‌و كۆنفرانسەكانی یەكەمین كۆنگرەی میژووی تورك) ئاڤرام گالانتی بەگ لەم ووتەیەیدا بەشیوەیەكی گشتی دژی تیزی میژووی تورك رادەوەستی. بەنموونەوە نیشانی دەدات كە دامەزرینەرانی شارستانیتی میسۆپۆتامیا، میسر، ئیجە، ئانادۆل‌و دەریای سپی، هیچ پەیوەندیەكیان بەتوركەوە نیە. رایدەگەیەنی كەسۆمەری و حیتی‌یەكان هیچ پەیوەندیەكیان بەتوركەوە نیە. دەلیت بۆ نموونە ئەو زمانەی حیتی‌یەكان قسەیان پی كردووە، زمانیكی هیندو ئەوروپی بووە. ئەو وتەیە بۆتە مایەی رەخنەی توندو تیژ لەكۆنگرەكەدا. (ل ٤٥١-٤٨٠) لەبنەرەتدا تاكە ووتاری كۆنگرە كەلە چوار چیوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەرچووبیت، ئەم ووتارەی ئاڤرام گالانتی بەگە. بۆ پووچەل كردنەوەی ئەم بیرو بۆچوونانەو بالا دەست كردنی ئایدیۆلۆجیای رەسمی، بەدوورو دریژی رەخنەی ئاراستە كراوە.*

لەهەندێ کتیبی ئەنترۆپۆلۆجیدا نووسراوە، نەك نموونەیناشرینی، بەلکو بەپیچەوانەوە، پەیکەری جوانی بووە."[٩٥]

ووتارەکەی شەوکەت عەزیز بەگ-یش کەماموستای ئەنترۆپۆلۆجیایە لەکۆلیجی پزیشکی، بەمجۆرەیە:

" کەوابێ دەلیین ئاسیا مەلبەندو کوانووی براکیسەفالەکانە. ئەمانە جۆرە مرۆڤی ئادەمیزادی ئالپین. تورکیش لەم جۆرەیە. بەپێی دوا تیگەیشتن، ئیمە هیچ پەیوەندیەکمان بەنەژادی زەردەوە نیە کەخۆی لەبنەرەتدا دوورە لەوەی بە رەگەزیك دابنریت هەروەها دەلیین زانست بەمیتۆد پیادە دەکریت. زانست بەرهەمی میتۆدە. نابێ پشت بەقەناعەتەکانی ئەوکەسە ببەستین کەئەو میتۆدەی پیادە کردووە، بەلکو پیویستە ئەو میتۆدە وەرگرینو پشت بەو لیکۆلینەوانە ببەستین کەبەدەستو میشکی خۆمان ئەنجامی دەدەین. بەندە کە بە ئانادۆلدا سورامەوە، تووشی رەگەزی چەندە جوانو ساف (پاك)و بەبەرهەمی تورك بووم! ئەو پیوانانەی ئەنجامم دان، کاراکتەرە ئەنترۆپۆلۆجیەکان، ئەم قەناعەتمیان گۆری بۆ ئیمانیکی پتەو. لەبنەرەتدا تورکی ئەمرۆ، پەیوەستە بەو رەگەزەوە کە (ئالپ برۆجا) ناوی ناوە جالتەو لەسەردەمی بەرلە میژوودا، شارستانیتیی هیناوە بۆ خۆرئاوا. وەکو بایۆلۆجیستیك (بایۆلۆجی کاریك) دەلیم، جۆریکە لەجۆرەکانی ئادەمیزاد کە ئامادەیی تەواوی هەیە بۆ پیشکەوتنی مادیو مەعنەویو، خاوەنی پەیکەرو گۆشتو کەللەسەرو هەوینیکی کاملە. دیسان ریگەم بدەن بلیم ئەو پیاوە مەزنەی بەهۆی کاراکتەرە بێ کەموکوریەکانیەوە، بناغەی هەموو ئەم پیشکەوتنانە بووەو مرۆڤی لە خورافەو زنجیرەکان رزگار کردووە زەمینەی پیشکەوتنیکی بی سنووری بۆ ئیوە ئامادە کردووە. شۆرشیکی ئەوتۆی بەرپاکردووە کەئیمە و نەوەی ئیمەی شاهیدی ئەم شۆرشە، هەمیشە بەرەو پیشەوە دەچین." (چەپلەی بەردەوام)[٩٦]

---

[٩٥]*Birinci Turk Tarih Kongresi, s.46-47*

[٩٦]*a.g.e. ,s.49-50*

وەکو بینرا ووتاربێژ شەوکەت عەزیز بەگ، پاش ئەوەی دەڵێت "زانست بەمیتۆد پیادە دەکرێت. زانست بەرهەمی میتۆدە"، هێشتا یەك دوو رستە تێناپەڕێت، هەڵوێستە تەواو دوور لەمیتۆدی زانستییەکانی یەك یەك ڕیز دەکات. یەکەمیان ئەمەیە "گۆڕانی قەناعەتی بۆ ئیمانیکی پتەو". ئەمە لەکاتێکدایە کەزانست قەناعەتی وای تیدا نیە بگاتە پلەی ئیمانیکی پتەو. قەناعەتیکی لەو جۆرە تەنها لە ئاییندا دەبیتو پەیوەستە بەبروا ئایینییەکانەوە.

هەڵوێستی نازانستی دووەم، بریتیە لە رووکردنە "رزگارکەری مەزن"و راگەیاندنی ئەوەی وەکو تاکە پیوەری راستی قبول کراوە.

ئەم هەڵوێستانە کە پیچەوانەی چەمکی میتۆدی زانستی دەکەونەوە، لەرووی ناوەرۆکیشەوە لەزانست بەدوورن. پیکەنیناوین. شەوکەت عەزیز بەگ دەڵێت (جالتە)ییەکان کەبەهیندو جیرمانی ناسراون، لەراستیدا تورك بوون، بەم شیوەیەش هەموو ئەو گروپە مرۆییو زمانی و کولتووریانەی بەهیندۆ ئەوروپیو هیندو جیرمانی و ئاری ناسراون، رەتدەکاتەوە. بەنەبوو لە قەڵەمیان دەدات. دەیەوێ بلیت باپیرانی ئەوروپاییەکانی ئەمرۆ تورك بوونو لەمەشەوە ئەوروپاییەکانیش تورکن.

شەوکەت عەزیز بەگ لەو کۆنفرانسەشیدا کەلە کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکدا لەژێر ناوی "ئەنترۆپۆلۆجیای تورکەکان"دا پیشکەشی کردووە، ئاوا دەڵێت:

" ئادەمیزادی ئالپی ئەو جۆرە ئادەمیزادەیە کە براکیسەفالە، لووت باریکە، بالای مام ناوەندی یاخود کەلەگەتترە، گەنم رەنگە یاخود رەنگی زەردیکی تیرە، چیاییە. یەکیك لەم کەللەسەرانەی لەبەردەمتاندا دامناوە، یەکیکە لەو شەش کەللە سەرەی سالی رابوردوو مۆزەخانەی زانستە سروشتیەکانی ڤیەننا، بەدیاری ناردبوونی بۆ ئەنستیتۆی ئەنترۆپۆلۆجیای تورك. کەللە سەرەکانی تریش لەسالی رابوردووەوە، لەلایەن وەزارەتی

مەعاریف و ناوخۆوە لە گۆڕستانەکانی ئانادۆلدا دۆزراونەتەوە. یەکێکیان هی (ئاکسەرای)و ئەویتریشیان هی دەوروبەری (ئالا شەهر)ە. سێیەمیشیان لەلایەن مۆزەخانەی ئەتنۆگرافیاوە نێردراوە. ئەم کەللەسەرە لەکاتی دروستکردنی ریگەی ئەنقەرەدا دۆزراوەتەوە ئیستا ئیوە ئەو چوار کەللەسەرە دەبینن کەلەنیوان نزیکەی دووهەزار کەللەسەری پۆلین کراوی تاقیگەکەمدا (لابراتور) بەریکەوت هەلم بژاردوون.

هەر یەکە لەمانە، نموونەی بەردەست کەوتووی ئەو گروپە مرۆڤەن کە پێیان دەلین ئالپی. ئەم کەللەسەرانە خۆیان، نەك من، پیتان دەلین هی کوین و هی کین.)) (چەپلە)[٩٧]

" کاتیك یەکەمین لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆلۆجیەکانی خۆم لەسالی ١٩٢٩ دەست پیکرد، کەللەی ٢٥ ژنی تورك و ٢٥ پیاوی تورکم پیوا. ویستم تیکرا (معدل)ی ئەم پیوانانە لەگەل پیوانەی کەللەی فەرەنسیەکاندا بەراورد بکەم. ئەمرۆ لەفەرەنسادا ئادەمیزادی باکووری، ئادەمیزادی دەریای سپی، ئادەمیزادی ئالپی دەژی."[٩٨]

شەوکەت عەزیز بەگ، پاشتر پیوانەکانی ئەم دووگروپە بەیەك دەگریت. پاش ئەم بەیەك گرتنە رایدەگەیەنێ کەهەردوو گروپەکە هەمان تایبەتمەندی ئەنترۆپۆلۆجی یان هەیەو دەلیت:

" بالایەکی سەروو مام ناوەندی، کەللەیەکی براکیسەفال، لووتیکی باریك و دریژ. گویچکەکانی لەقەبارەی مام ناوەندیدان. سیمای مەغۆلی نیە. ئەم جۆرە ئادەمیزادە کەپێی دەلین ئەوروپایی هەمان جۆری ئادەمیزادی ئالپیە. هیچ جیاوازیەك نیە. بەلام ئیستا پیویستە پرسیاریك لەخۆمان، واتە لەو لیکۆلەرەوەو تویژەرەوە تورکانە بکەین کە لە ولاتەکانی تورکدا کاردەکەن: ئەو جۆرە ئادەمیزادەی پێی دەلین ئەوروپایی لەکویوە هاتووە؟

[٩٧] *a.g.e. ,s.276*

[٩٨] *Dr. Sevket Aziz Bey, Turklerin Antropolojisi, a.g.e. ,s.276*

ئايا ئەو بە ئەوروپاوە پەیوەست دەکەن؟ یاخود ئەوروپا بەوەوە؟ بایەکسەر وەلامی بی دوو دلی‌ی ئەم پرسیارە بدەینەوەو بلێین، ئەوروپای براکیسە فال بەئیمەوە پەیوەستە." (چەپلە)[٩٩]

د.شەوکەت عەزیز بەگی مامۆستای ئەنترۆپۆلۆجیا، پاش ئەوەی جاریکی تر "بێ دوودلی"و "بە میتۆدە زانستیەکان" نیشانی دەدات کە ئەوروپا تورکە، هەولدەدات کەمیکی تر بەلگەو بەلگەنامە بۆ بانگەشەکانی بهینیتەوە.

" بەریزینە، ئەگەر یارمەتیم بدەن، ئیستا خیزانیکی تورکتان نیشان دەدەم. ژن‌و پیاویکی گەنج‌و منداله ووردیلەکانیان کە بەریکەوت دۆزیومنەوە و هیناومن. بانیشانتان بدەم.

عەبدوللاو ژنەکەی‌و منداڵەکانیانتان پیشکەش دەکەم کەخەڵکی گوندی (باغلوم)ن و دەکەویتە باکووری ئەنقەرەوە. ئەوە ئادەمیزادی براکیسەفالی خاوەن لووتی باریك‌و دریژ، ئەوە ئەو ئادەمیزادە چیاییە پاکەی لە کتیبە ئەنترۆپۆلۆجیەکاندا بەو کاراکتەرانە وەسف کراوە. (چەپلە) عەبدوللا خاوەنی چاوی کال‌و سمیلیکی زەردی تیری کالتر لە رەنگی گەنم‌و پیستیکی سپی‌یە. بەلام ئەوە منداڵەکانی، ئەم ساوا قژ زەردی ئالتونیە، لەرەگەزی تورکە. (چەپلە) ئەوە ئادەمیزادی ئالپ، ئەو ئادەمیزادەی لە ئاسیای ناوەراستەوە هاتووە. (چەپلە) ئەو ئادەمیزادەی پەیوەستە بە ئەژدادی ئیمەوە.

بەریزینە، ئەو رۆلە تورکەی سەرەرای ئەوەی چەندین سەدەیە بیریارەکانمان، رووناکبیرو لیکۆلەرەوەکانمان کە کویرانە پەیرەوی لەخۆرئاوا دەکەن، پشت گوێیان خستووە، سەرەرای ئەوەش بیدەنگ بەلام بەشیوەیەکی زۆر جیگەی هیوا بەرەو ئایندە هەنگاو دەنی‌و دریژە پیدەری رەگەزی تورك‌و نەوەی تورکە. بروانن گوندنشینی تورکی ئانادۆل، کەسەرەرای پشتگوێ خرانی چەندین سەدە، هیشتا بێ هیچ گومانیك تواناکان‌و وریایی‌و بلیمەتیە بە بەرەکەتەکەی لەناو نەچوون‌و، رووناکبیرانی ئەمرۆو ئیمەش ناچارین سەرنجی بدەینێ‌و تیبینی بکەین‌و گرنگی پێ بدەین. (چەپلە)

ئیستا رووی دەمم دەکەمە تۆ، ئەی ئیرادەی قارەمان‌و پیاوی گەورە:

---

[٩٩] *Sevket Aziz Bey, a.g.e. , s.277*

ئەم جۆرە ئۆرگانیزمە بێ عەیبە، چەندین سەدەیە بەپشت گوێ خراوی ماوەتەوە. تۆ بەئیرادەی ژیان ئەو شاریگانەت ئامادە کردو ئامادەیان دەکەیت کە ئەم جۆری ئۆرگانیزمو رەگەزە، بەرەو دەریایەکی مەعنەوی دەبەن بۆ پاکردنەوە. تۆ ئەو کانالانەت کردەوە بۆ ئازاد کردنی پیویستی و ئارەزووەکانی ئەم ئۆرگانیزمە، کەچەندین سەدەیە زیندانی کراونو لەناهوشیاریدا (لاشعور) فرێ دراونو رەنگە هیشتا ئیمە نەمانتوانیبێ دەرکیان پێ بکەین.

ئەی قارەمان ، ئیرادەی رەسەنو مەزن، ئەی پیاوی گەورە، بەناوی زانستی تورکو بیریاری تورکەوە، بەگەرمی و پێ زانینەوە، سلاوت لێ دەکەم." (چەپلەی بەردەوام)[100]

لیرەدا پیمان باشە ئاماژە بەخالیك بکەین، کە بە لامانەوە زۆر سەرنج راکیشە. ئەویش ئەمەیە: خاوەن کۆنفرانس، د. شەوکەت عەزیز بەگی پسپۆری ئەنترۆپۆلۆجیا، بیجگە لە زانیاری کتیبەکان، سێ جۆر بەلگە بۆ ئیدیعاکانی دینیتەوە. یەکەمیان چواردانە کەللەسەر. ئەمانە یەك بەیەك لەسەر میز دادەنرینو نیشانی هەموو خاوەن کۆنفرانسو ووتاربیژو گویگرەکانی کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك دەدرین. دووەمیان خیزانیکی سێ کەسی کەبە ریکەوت دۆزراونەتەوەو هینراون بۆ کۆنگرە. ژنو میرد و منداڵەکەیان. ئەمانیش یەك بەیەك دەهینرینە سەر شانۆو روونکردنەوەی تایبەتیان لەسەر

---

(100) *Sevket Aziz Bey, a.g.e. ,s.277-278*

هەروەها بروانە: شەوکەت عەزیز کانسو، میژووی ئەنستیتۆی ئەنترۆپۆلۆجی تورك، چاپخانەی مەعاریف، ئەستەموول ١٩٤٠، ل ١-٣٤؛ نەبیلە ئیلبارس، چەند لیکۆلینەوەیەك لەسەر توانا جەستەییەکانی قوتابیانی سەرەتایی ئەنقەرە، لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆلۆجیو ئەتنۆلۆجیەکان، کاری سالانەی DTCF . ١٩٤٠-١٩٤١، ئەستەموول ١٩٤١، ل ٥٢٩-٥٤١؛ شەوکەت عەزیز کانسو، موعینە ئاتاسایان، لیکۆلینەوەیەکی ئەنترۆپۆلۆجی نوێ لەسەر میژووی رەگەزی ئانادۆل، (هەژدەهەمین کۆنگرەی نیو نەتەوەیی ئەنترۆپۆلۆجیا و ئارکیۆلۆجیای بەر لەمیژوو، ئەستەموول-ئەنقەرە، ١٨-٢٥ی ئەیلولی ١٩٣٩)، ئەنقەرە ١٩٣٩، ل ١٠-١٧. هەروەها بروانە ئەو بەیاننامانەی ترکە لە (کتیبی بەیاننامەکان)دا بلاوکراونەتەوە.

دەكرێ. سێیەمیشیان، قسەكانی "ئیرادەی رەسەنو قارەمان" ، "ئیرادەی مەزن" ، " پیاوی گەورە"یە.

ئامادە بوونی خودی "ئیرادەی مەزن" لەناو گویگرانی كۆنگرەكەداو چاودیریكردنی بۆ كۆنگرەكە. بەم شیوەیە "گوندنشینی چەندین سەدە پشت گویخراوی تورك"، لەگەل چوار كەللەسەرەكەدا، بەچوونە بەردەم"ئەنجومەنیكی زانستی"ی ئاوا گەورە، ئابلوقەی"پشت گویخران"ی دەشكاند.

لە <u>گۆڤاری ئەنترۆپۆلۆجیای تورکی</u>دا کە لە مانگی تشرینی یەکەمی سالی ١٩٢٥ ەوە لەلایەن دەزگای ئەنترۆپۆلۆجی تورکیەوە(سالی ١٩٢٥ دامەزراوە) بلاوکراوەتەوە، ئەم لیکۆلینەوانە بلاوکراونەتەوە:

نورەدین بەگ	بەیەك گرتنەوەی بەراوردكاریانەی رەگەزی
نەجكەت ئەومەر بەگ*	توركی دانیشتووی ئەستەموول،
ماوچەت	<u>گۆڤاری ئەنترۆپۆلۆجیای توركی</u> (*TAM*)،
سورەییا بەگ	ژمارە ٢، مارتی ١٩٢٦، زانكۆ
ئیسماعیل حەقی بەگ	كۆنستانتینۆپۆل، ل ١-١٨
	ژمارە ٣، ئەیلولی ١٩٢٦، ل ١-٣٨
	ژمارە ٤، مارتی ١٩٢٧، ل ٩-١٩
نورەدین بەگ	چەند سەرنجیك لەسەر ئەنترۆپۆلۆجیای رەگەزی تورك،
نەشئەت عومەر بەگ	*TAM*، ٥-٢١، ژمارە ٥، تشرینی یەكەمی

---

* *پیدەچی لەتۆماركردنی ناونیشانی بابەتەكانو نووسەرەكانیاندا، هەلەی چاپی زۆری تیدابیت. بۆنموونە رەنگە ئەم ناوە(نەجكەت ئەومەر بەگ Necket Eumer Beg) لەراستیدا (نەشئەت عومەر بەگ Neset Omer Beg) بیت، كەدواتر ناوی هاتووە. هەروەها لەوەدەچی ناونیشانی بابەتەكانیش لەبیرچوونو هەلەیان تیدابیت. جگە لەوەی روون نیە كام بابەتە هی كام نووسەرەیە. ئەم تیكەلاوییە لەدەقە توركیەكەدا بەردەوامە تادەگاتە ناوی(ئەوگەنە پیتارد). واتە هەموو ئەو بەشەی جەدوەلەكە، كە لە لاپەرە ٩٨ی دەقە توركیەكەدا هاتووە. بەلام لەبەرئەوەی هیچ سەرچاوەیەكی ترمان لەبەر دەستدا نیە بۆ راستكردنەوە، یاخود دلنیابوون لە راستی ناونیشانو ناوەكان، وەكو خۆیان نووسیماننەوە.*

سورەییا بەگ	١٩٢٧	
م. بۆچەت	ژمارە ٦، مارتی ١٩٢٨، ل ٥-١٤	
حەمزە بەگ	ژمارە ٧، مارتی ١٩٢٩، ل ٦-١٢	
ئەوگەنە پیتارد	:خویندنەوەیەکی ئەنترۆپۆلۆجیانەی تورکەکانی ئاسیای بچووک، بنەچەی رەگەزی تورک، *TAM* ژمارە ٨، ئەیلولی ١٩٢٩، ل ٥-٢٥ (لەم لیکۆلینەوەیەدا گوتراوە: تورک براکیسە فالە، رۆم‌و ئەرمەن‌و کورد دۆلیکیسە فالن)	
د. شەوکەت عەزیز	: پرۆگناتیسمای* گشتی‌و پرۆگناتیسمای کەللەسەری تورک، *TAM*، ژمارە ٩، مارتی ١٩٣٠، ل ٥-١٤.	
د. شەوکەت عەزیز	: دەروازەیەك بۆ لیکۆلینەوەی کرۆنۆلوجیانەی** حیتی‌یەکان، *TAM*، ژمارە ١٠، ئەیلولی ١٩٣٠، ل ٣-١٧.	

لەم لیکۆلینەوەیەدا بەکورتی ئاوا دەگوترێ: "بەتەواوی ئاشکرا نیە کە حیتی‌یەکان لە چ رەگەزیك بوون. بەلام ئەو قەناعەتەی دەلیت سامی نەبوون، گشتی‌یە. لەبەرئەوە دەبیت لە گروپی مرۆیی هیندو ئەوروپی بووبن. ئەو تاقیکردنەوانەی بۆ خویندنەوەی زمانی حیتی ئەنجامدران، دەریان خست کەلەو زمانەدا شیوە زمان (لەهجە)ی جۆر بەجۆر هەبووە." (ل ٤)

---

* *پرۆگناتیسم Prognathism : زاراوەیەکی لیکدراوی یۆنانیە. Pro: پیشەوە، gnathos: کاکیلە (بەعەرەبی: فك). واتە رادەی بۆ پیشەوە چوون یاخود بەرجەستە بوونی کاکیلە، لە کەللەی سەردا*

** *کرۆنۆلوجیا-Chronology: زانستی پیوانی کات. لیکۆلینەوەی کرۆنۆلوجیانە، واتە لیکۆلینەوە لە دیاردە یاخود رووداویك بەپێی کات‌و سەردەم*

وەکو بینرا، لەم لیکۆلینەوەیەدا رستەی زانستیانەی وەك "بەتەواوی ئاشکرا نیە کە حیتی‌یەکان لە چ رەگەزیك بوون"، بەکارهینراوە. راگەیەنراوە کە سامی نەبوون‌و بۆی هەیە هیندو ئەورووپی بووبن. ئەم لیکۆلینەوەیە کاتیك ئەنجامدراوە کە هیشتا بیرو بۆچوونی وەك تیزی میژووی تورك‌و تیۆری زمانی خۆر، بەتەواوی نەهاتوونەتە ئاراوە. پاشتر د. شەوکەت عەزیز بەگ واز لەم جۆرە قسانە دینی‌و هەولدەدات بی‌سەلمینی حیتی‌یەکان تورك بوون‌و لەرەگەزی تورك کەوتوونەتەوە.

د. شەوکەت عەزیز بەگ :رەگەزی تورك‌و زمانی تورك، *TAM*، ژمارە ١٣-١٤، مارت- ئەیلولی ١٩٣٢، ل ٥-٨ {لەم ژمارەیەی گۆڤارەکەدا مستەفا کەمال بە گەورەی (سەرکردەی) زانستی تورك ناو دەبریت. }

لەم لیکۆلینەوەیەشدا بەکورتی ئاوا دەگوتریت:

"پیادە کردن‌و دیاریکردن‌و ئاویتەکردنی مەسەلەی تورك‌و زمانی تورك لە روانگەی بایۆ-ئەنترۆپۆلۆجیا‌و سوسیۆ- ئەنترۆپۆلۆجیاوە، واتە بەپی‌ی میتۆدو لەناو چوارچیوەیەکی پۆزەتیف‌و بابەتیدا، لەلایەن ئەو ئیرادە مەزن‌و راستگۆیەوە (مستەفا کەمال)، کراوە بە ئایدیالیکی زانستیانەی گەرم‌و پربەرەکەت لەرۆحە راستگۆکاندا. نەوەی ئەمرۆ دەبی‌و مافی خۆیەتی بەرامبەر خرۆشان‌و هەلچوونی ئەم شەپۆلە مەعنەویە مەزنەی کولتووری تورکیدا بەرەو ئایندە، کەتوانای هەیە نەك رابوردوو بەلکو داهاتووش رووناك بکاتەوە، هەست بەشانازی بکات.

ئیمە لەم چەند دیرەدا دەمانەوی وەکو پسپۆریکی ئەنترۆپۆلۆجی، لەبەرامبەر رەگەزی تورکدا، بەشیوەیەکی گشتی چاویك بەمەسەلەی زمانی تورکیدا بخشینین.

تیزی قوتابخانەی تورکی، واتە تیزی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك سەبارەت بەرەگەزی تورك ئەمەیە: رەگەزی تورك لە پۆلین کردندا دەچیتە خانەی رەگەزی سپییەوە . بەشیوەیەکی ووردتر دەلیین: تورك سەر بە رەگەزی براکیسەفال "واتە کەللە خر"ی ئالپییە.

بەراورد کردنی تورك لەگەل مەغۆلەکان هەلەیە. تورك لقیکە لە رەگەزی ئالپی کەتایبەتمەندیەکی پلە بەرزی بەدەست هیناوە. رەگەزی ئالپی، هیندو ئەوروپایی لە پامیرەوە هیناوە بۆ ئەوروپا.

لە ١٨٥١دا(لاثام)ی ئینگلیزی گوتی ئەو قەومەی بەزمانی هیندو ئەوروپی قسەیان کردووە، لە ئەوروپادا ژیاون نەك ئاسیا. ئەلمانەکان ئەم بۆچوونەیان بەدل بوو. بەپشت بەستن بەم بیرۆکەیە، رایانگەیاند ئەلمانیا نیشتمانی رەگەزی باکوورە. ووشەی(هیندو جیرمان)یان لەجیی زمانە هیندو ئەوروپاییەکان دانا.

بەم شیوەیە بۆچوونە کەمو کورتەکەی(گۆبینۆ)،واتە ئەو قەناعەتو بۆچوونەی دەلیت ئادەمیزادی گەنم رەنگی(رەنگ زەردی تیر) دۆلیکسەفال* جۆرە کاملەکەی (پیگەیشتووەکەی) رەگەزی ئادەمیزاد بووە، جاریکیتر زیندوو بۆوە. ئادەمیزادی ئالپ، زمانی تورکیی گواستەوە بۆ ئەوروپا. ئەو ئیرادە مەزنو راستگۆیەی ئەم نەوە تازە پیگەیشتووەی فیرکرد بگەرینەوە بۆ خودی خۆیو بۆخۆیان، خۆیشی لەگەل ئیشکەراندایە.))**

د. سایم عەلی : بەرەو یەکیتی زمان

١- سەبارەت بە بناغەی رەگەز،*TAM*

ژمارە ١١، مارتی ١٩٣١، ل ٢-٣٥

٢- یەکیتی زمان، ژمارە ١٢، ئەیلولی

١٩٣١، ل١-٦٢، ٦٣-٩٥

---

* *دۆلیکیسەفال: زاراوەیەکی فەرەنسییە(**dolichocephale**) مانای کەللە دریژ دەگەیەنی.*

** *رەنگە لەنیوان ئەم دوا رستەیەو رستەی پیشوودا، رستەیتر لەچاپدا پەریبیت. چونکە دوا رستە بەتەواوی دوورە لە وانیپیش خۆی. بەلام لەرووی ئەمانەتەوە بۆ دەقە تورکییەکە، وەکو خۆی نووسیمانەوە*

٣- تورك لەبەردەم زمانە هيندو ئەوروپيەكاندا، ژمارە ١٣-١٤، مارت-ئەيلولى ١٩٣١، ل١٤-٣٦

٤- پاشگر لەزمانە هيندو ئەوروپيەكانداو پەيوەندىى لەگەل زمانى توركيدا، ژمارە ١٥-١٦، مارتى ١٩٣٤،ل٧-٢٤

٥- كيشەى زمانى كەلت-توركى، ژمارە ١٥-١٦، مارتى ١٩٣٤، ل٢٥-٤٠

٦- كيشەى زمانى كەلت-توركى، ژمارە ١٧-١٨، ١٩٣٥، ل٣٥-٥٥

عەلى سايم ديلەرمە : يەكيتىيەكانى نيوان سيستەمى رۆنانى فرمان (تصريف الفعل)ى توركىو زمانە هيندو ئەوروپيەكاندا، *TAM*، ژمارە ١٩-٢٢، ئەيلولى ١٩٣٩، ل ٣٣٦-٣٤٣.

V. ئەو زانياريە "زانستى" يانەى سەبارەت بە تيزى ميژووى تورك هاتنە ئاراوە، لەئەدەبى توركيدا چۆن رەنگيان دايەوە؟

ئەو ديدو بۆچوونانەى سەبارەت بەتيزى ميژووى تورك هاتنە ئاراوە، رەنگدانەوەيەكى گەورەو فراوانيان لە ئەدەبى توركيدا هەبوو. پيمان وايە پيشكەش كردنى چەند نموونەيەك لەسەر ئەم بابەتە بەسوود دەبى. بەهجەت كەمال(چاغلار) لەشيعرى ئەرگە نە كۆن دا، ئاوا دەليت:

لە مەزارى دلمدا با بەرخەكەم ببارينى
دەليم "گەورەى هەميشەيى خۆت، تورك بناسە!"

تورك نموونەى دەسەلاتى بى سنوورى يەزدانە
دونيا لەبەر خاترى جوانىى نەژادى تورك دروستكراوە

ئەوخوينەى بەدلى توركدا ديتودەچى خوينى يەزدانە

که ڕەگەزەکانی تر میگەل بوون، تورك شوانیان بوو

لەم سەرتا ئەوسەر، تورك دنیای کیلا و گرت
تورك بەتامەزرۆییەوە خوداکانی پەرست

ئەگەر لەم جیهانەدا چەند تورکیك ناوبانگی هەبی
ئەوا یەزدان لەسەر رووی زەوی هەرئەوانی دەستنیشانکردووە

دلی تورك، میشكو بیری تورك(٣٠) هەزار سالە تەمەنی
مانای خۆشەویستیو بروا هینانی بەدنیا نیشاندا
مرۆڤ چەند لە بەمرۆڤ بووندا دوا دەکەوت
ئەگەر تورکی یەکەم ئەڤیندارو یەکەم برواهینو یەکەم نووسەر، نەبووایە

بە پیکداادانو ئیشی بیهودە، تاقە یەك هەنگاو نانریت
مرۆڤایەتی بی تورك، مانای ری رۆیشتنی بیچاو

لەناو سنگماندا، دلمان وەکو گورگیك وایە
هەناومان وەك نیشتمان، شەقار شەقار بووە

ئەی بۆ زکورت! لوورانەنت مژدەی خودایە
با تاکە دەنگ هی تۆ بیت، لەناخی زەوییەوە بیت

مژدە شاعیر   مژدە، بروانە پیشەنگی تورك ئاشکرا بوو
بروانە ئیرادەی میللەت   بەرگی خۆی پۆشی

رۆژیك دیت(بۆزکورت) بەرگی مرۆڤ لەبەر دەکات
ئیستا تورك دەشکینی، دەتوینیتەوە، هەلدەگیریتەوە.

(بۆزکورت-گورگە بۆر)لە بۆشایی ناو بەردیکەوە هاتۆتە دەری،

کویستانەکان تەی دەکا
لەو بۆشاییەوە هەموو نیشتمان نیشانی ئیمە دەدات

مرۆڤایەتی لەنیو دەچوو ئەگەر تۆ رزگارت نەکردایە
تورکی دیرین چاوت روون، تورکی گەورە چاوت روون

دەبکرینەوە ئـاسـۆکان، خـۆت لادە چیـای سـەرکـەش
تۆش ئەی تورك ببە بە تیشك بەسەر خاکدا پەخش بە

ئەی دونیا بە مراز گەیشتی، بەرگی کەسك لەبەرکە
وادیسـان دیت خـاوەنە دیرینو ئـاغـا دیرینەکـەت

ئەی دیلەکان، ستەملیکراوان، هەناسەیەکی ئاسوودە هەلکیشن
نــەرە، نــەرەی تــورکــە، چیــاو بــەردەکــان هــاوار بکـەن

وائەم خۆرە بە دلخوازی ئیمە هەلهات
با دنیا بکەینە خوانی شادیو ئاهەنگ[١٠١]

حسەین حوسنی کللشلی-ش لە شیعری((ئەمە تورکایەتیە))دا، ئاوا دەلیت:

ئەمە تورکایەتییە! گورگە بۆریکی ئالتای
ئیشارەتیك دەکـا، سوپایـەك ئامـادە دەبی
دلو گیـان بـۆ تورکـایەتـی دیتــە جـۆش
ئــەسـپـی یــەکبــوون تــــاو دەدری

قۆینلوویەك دەچیتــە چیــن، دەبــی بەخــان
دیــواری چیــن دەبــەزینی دەبیتە ســەروەر
دەست دەگری بەسەر رووباری سەوزو زەرد دا (مەبەست رووبارەکانی چینە)
دەبی بە ئیمپراتۆر، فەرمان بەهەموو چین دەدات

---

[١٠١]*Behcet Kemal (caglar) Ergenekon, UIKu, Sayi 1, Subat 1933, S.11-13.*

کـوره تـــورك پـێـیـــەك بـخـاتــە ئــەفـغـانـــەوە
بەگەکانی دەست لەپایەی خۆیان هەڵدەگرن بۆ سولتان
سولتانێك ئەگەر کەمێك بڕوات، درێژی پێنج ڕووبار دەبڕێت
هندستان ڕێگای(گەنج)ی بۆ دەکاتەوە

بەگێکی تورك نــاوی ئەسپەکەی بدات
ئەسپی ماندوو لە ئێران دەحەسێتەوە
تۆزێك بەتوندی جڵەوی ئەسپەکەی ڕاکێشێ، سمکۆڵان دەکات
هەمووان بۆی دەچەمێنەوەو بە(شا)ی دەزانن

کـوره تـــورکێـك لە(ئــاراڵ)ەوە بکەوێتــە ڕێ
بــەسەدانی مێگــەلـەکـەی لـە(ئۆراڵ) تێدەپەڕن
سێو فرۆشێك سێوێك هەڵدا بەرەو وڵاتی فارس
کەوانێك بەرز دەبێتەوەو تیر دەگەیەنێتە پاریسەوە

تورکێکی بچووك(منداڵ) خۆی فڕێ داتە ناو ئاسۆی سۆمەرەوە
مرواری دەکاتە گەردنی ئەکەدیەکان
کە لەگەڵ کەشی مام ناوەندیدا ڕاهات
لە دارستانی خورمادا ئاسك لە ئامێز دەگرێ

ئەمە تورکایەتیە! لەگۆمی وانەوە جارێك
جارێکی تر لە دارستانی(ئەهلات)*دا. دەوڵەتێك دادەمەزرێنێ
ئەگەر کەموکوڕییەك لە ژێر داری(ئەهلات) داهەبێ
ئاوی دیجلە بەشی ئەسپەکەی ناکات

ئەمە تورکایەتیە! ئەگەر هێلاکەی نزم بێتـەوە (مەبەست هیلالی سـەر ئـاڵای تورکیایە)

---

* ئەهلات: جۆرە درەختێکە

مستەفا کەمالیك پەیدا دەبی‌و تاو دەدا

دوژمنان تیك دەشکینی، تورك کۆدەکاتەوە

بەرزیان دەکاتەوەو بەرەو پیش دەیانبا[١٠٢]

(مامۆستا احمد محمد اسماعیل ئەم شیعرەی کردووە بە کوردی)

گومان لەوەدا نیە لیکچوونیکی زۆر لەنیوان ئەم شیعرانەو، ووتارو نووسینەکانی پرۆفیسۆرە پەرلەمانتارەکانی ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورکی‌ی سەر بەخانەی تورکیدا هەیە، لیرەشەوە لیکچوونیکی زۆر لەنیوان ئەم شیعرانەو شیعرەکانی زیاگوکئالپدا هەیە، جیگەی سەرنجە کە شیعرەکەی بەهجەت کەمال، هەمان ناوی شیعرەکەی زیاکۆکئالپی هەیە (ئەرگەنە کۆن).

لەبەرهەمە شانۆییەکانیشدا، دەبینین هەمان ئەو بابەتانە دووبارە بوونەتەوە. فاروق نازیف(چاملیبەل) لە شانۆنامەی شیعری‌ی (ئاکن–هیرش)و(ئۆزیورت–نیشتمانی رەسەن)دا کە سالی ١٩٣٢ نووسیونی، هەروەها لە شانۆنامەی قارەمان دا کە سالی ١٩٣٣ نووسیویتی، مەسەلەی (کۆچکردن لە ئاسیای ناوەراستەوە)ی کردۆتە هەوین.[١٠٣] بەهەمان شیوە یاشار نەبی (نایر) لەشانۆنامەی مەتە (١٩٣٢)و رۆلەکانی شۆرش (١٩٣٣)دا، بەهجەت کەمال چاغلار لە شانۆنامە شیعریەکانی شوان (١٩٣٤)، ئاتیللا (١٩٣٥)، دیسان هەمان بابەتیان باسکردووە.[١٠٤] ئاکا گووندووز لە ئەستیرەی شین (١٩٣٢)، دووانەکان (١٩٣٢)، قارەمانی سپی (١٩٣٣)و نیوە عوسمان (١٩٣٣)دا، رەشاد نوری لە سەربەخۆیی (١٩٣٢)دا، ناهید سری لە ئاگر دا (١٩٣٣)، کازم نامی لە هوشیاربوونەوەدا (١٩٣٢)، خالید فەخری لە داستانی دە سال دا ١٩٣٣، ئەحمەد نوری لەدادگای شەرعی‌دا (١٩٣٢)، دیسان ئەو جۆرە بابەتانەیان

---

[١٠٢] *Huseyin Husnu, Turk Iuktur Bu! UIKu, Sayi. 7, Agustos 1933, S.28-29.*

[١٠٣] *Ismail Habib Sevuk, a.g.e., s.353-356.*

[١٠٤] *Esmail Habib Sevuk, a.g.e. ,s.418-419*

کردۆتە هەوین. (<u>یەنی تورك– *Yeni Turk*</u> ، ژمارە ١١-١٤، تشرینی یەکەمی ١٩٣٣، ل١٠٨٢-١٠٨٧)

ئەم کتێبانە لەلایەن سکرتاریەتی کۆمەڵەی گەلی کۆمارییەوە (*CHF*)، دەنێردرین بۆ خانەکانی گەلو داوا دەکرێت بخرێنە سەر شانۆ. ئەو زنجیرە نووسراوە گشتیانەی کە (*CHF*) بۆ ڕێکخستنەکانی خۆی ناردووە، بەشی هەرە زۆریان لەو بابەتەن.[١٠٥]

VI-ڕەخنە لەتیزی مێژووی تورك

لە ساڵی ١٩٣٠دا، ئەو کاتەی تیزی مێژووی تورك هێنرایە گۆڕێ، ئەو کەسو دەزگایانەی لیکۆڵینەوەو توێژینەوەی جدی دەکەن، بە "پێکەنین"ەوە پێشوازییان لی کرد. ڕایانگەیاند کە نابێ بەناوی زانستەوە کاری ئەوەندە ناجدی ئەنجام بدرێت. دەکرێ ئەو ڕەخنانە بەم شێوەیە کورت بکرێنەوە:

١-لەئاسیای ناوەڕاستدا ڕووداوێك نەبووە ناوی ووشك بوونی دەریای ناوەوە بووبێت. ووشك بوونی ئاسیای ناوەڕاست ، ڕووداوێکە لە سەدەکانی دوای زایینیدا هاتۆتە ئاراوە . بۆ سەردەمی بەر لە مێژوو، ناتوانین باسی ڕووداوی لەو جۆرە بکەین.

٢-نیشتەجێ بوونی ئەو ناوچەیەی پێی دەگوترێ ئاسیای ناوەڕاست، لەسەردەمەکانی بەر لە مێژوودا، سەلمێنراو نیە . وەك چۆن ئەو ناوچانە ناتوانن ناوەندی کولتوور بووبن، ئاواش باسی کۆچکردن لەوێوە بۆ دەوروبەر ناکرێت.

---

[١٠٥] *بۆ نموونە بڕوانە: <u>بەیاننامە گشتیەکانی نووسینگەی گشتی (سکرتاریەتی) CHF بۆ ڕێکخراوەکانی کۆمەڵە</u>، لە کانوونی دووەمی ١٩٣٤ەوە، تا کۆتایی حوزەیرانی ١٩٣٤، بەرگی ٤، چاپخانەی حاکمیەتی میللیە، ١٩٣٤، ل ٤٢.*

٣-تـورك هاورەگـەزی مـەغۆل و تونگوزەکانـە. رەگـەزی تـورك هیـچ پەیوەندیـەکی لەگـەل هینـدو ئـەوروپی و قەومـە ئاریـەکاندا نیـە. زمـانی تورکیش زمانیکی هیندو ئەوروپی نیەو یەکیکە لە زمانە ئۆرال-ئالتاییەکان.

٤-مەحالـە تـورك شارستانیتی بۆ چین و هنـد بردبیـت. کۆنـی تـورك لـە میژوودا، دەگەریتەوە بۆ سەدەی دووەمی پیش زایین. واتـە دەگاتـە (هیۆنگ-نو)و (سیەن-پی)یەکان . ئەمە لەکاتیکدایە کە لە هەزارەی سێیەمی پیش زایینەوە، لەچین و هیندستانیش،کولتوورو شارستانیتی هەیە. نووسین هەیە

٥-سۆمەری و حیتی و قەومەکانی تری ئاسیای نزیك، هیچ پەیوەندیەکیان لەگـەل تورکـدا نیـە. بەشـیك لەمانـە سـامی و بەشـیکیان قـەومی ئـارین. بەشیکیشیان بەتەواوی قەومی ناوچەیین. ئەو زمانـەش کەئەمانـە قسـەیان پـێ کـردووە، هیـچ پەیوەندیـەکی بـەزمانی تورکیـەوە نیـە. هـەر لەبنـەرەتدا ئـەو دەولەتانـەی پـیش گـۆك تورکـەکان (سـەدەی شەشـەم و حەوتـەمی زایینـی)، هـەموو ئـەو دەولەتانـەی لـە دەشـتاییەکاندا پیکـهاتوون-بـێ ئـەوەی تەنانـەت چەند ووشەیەك لەو زمانەی پێی دواون، بەجێ بیلـن- لەسەر شانۆی میژوو نەماون و رۆیشتوون.

٦-هاتنی تورکەکان بۆ ئاسیای نزیك و ئانـادۆل ریکـەوتی سـەدەی دەیـەم و یانزەهـەمی دەکات. پیش ئەمـە جـێ پـێی تـورك لـە ئاسیای نزیك و ئانـادۆلدا نیە.

٧-دانیشـتوانی ئـەمرۆی ئـەوروپا بـە ریشـە ئـەوروپایین. ریشـەیان دەگەریتـەوە بـۆ ئـیران و پـەنجاب. گرتنـی ئـەوروپا لەلایـەن هـون و مـەغۆل و تورکەکانـەوە کەریشـەیان دەگەریتـەوە بـۆ ئاسـیای ناوەراسـت، لـە سـەدەی پینجەم و شەشەمدا روویداوە.

٨-لـە قەلـەمدانی ئاسیای ناوەراست بە نیشتمانی رەگـەزی براکیسـەفال و دانانی کورتـی کەللە سەریش وەکو نیشانەیەکی رەگـەزی، شتیکی کەیفـیـە (بـە ئـارەزوو دانـراوە). چونکـە گەلـە ناتورکـەکانی ئـەوروپا، ئالزاسـەکان، باڤاریەکان و بریتۆنەکانیش براکیسەفالن.

VII. کۆنگرەی دووەمی میژووی تورك

بەلام هیچ یەکیك لەم بیرۆکەو دیدوبۆچوونانە، لە دووەمین کۆنگرەی میژووی تورکدا کە لە ۲۰-۲۵ی ئەیلولی ۱۹۳۷دا لەئەستەموول بەسترا، بەباری سەرنج وەرنەگیراون. وەکو کۆنگرەی یەکەم، دیسان بە شەوق و حەماسەتەوە داکۆکی لە تیزی میژووی تورك کراوە. ئەمجارە پسپۆری بیگانەش بۆ کۆنگرە بانگهیشت کراون. لەم کۆنگرەیەدا:

"تیزی میژووی تورك بە لیکۆلینەوەو هەلکۆلینە نویکان رۆژ بە رۆژ بەهیزبووە، گەلیك مەسەلەی نویٚ خراونەتە بەردەمی جیهانی زانست بۆ لیکۆلینەوەو گفتوگۆ لەسەر کردن."[١٠٦]

لە کۆنگرەکەدا زوو زوو باسی ئەوە کراوە کە حیتی و سۆمەریەکان تورك بوون، شارستانیتیەکانی میسۆپۆتامیا، ئانادۆل، میسر، ئیجە، کریت، دەریای سپی و شارستانیتی چین و هند لەلایەن تورکەکانەوە دروستکراون وپەرەیان پیدراوە.[١٠٧] لەم کۆنگرەیەدا هەندیٚ ئیدیعای تازە پیشکەشکراون

[١٠٦] *Ikinci Turk Tarih Kongresi, (Istanbul, 20-25 Eylul 1937) Kongre Calismalari ve Kongreye Sunulan Tebligler, TTK, Istanbul 1943, s. XXXVII*

[١٠٧] *ئەوگەنە پیتارد، ووتاری کردنەوەی کۆنگرە بەناوی ئامادە بووە بیگانەکانەوە، ل ٥-٧؛ خاتوو ئافەت ئینان، چالاکی ئارکیۆلۆجی دەزگای میژووی تورك، ل ٨-٩؛ حامید زوبیر کۆشای، ئەنجامە بەدەست هاتووەکان لەو هەلکولینانەی دەزگای میژووی تورك لە (ئالاجا خۆیووك) ئەنجامی داون، ل ٢١-٣٢؛ شەوکەت عەزیز کانسو، دۆزینەوەی نویٚ لەسەردەمی بەر لە میژووی ئەنقەرەو دەوروبەریدا، ل٣٥-٤٨؛ ئەوگەنە پیتارد، پەیوەندیە ئەنترۆپۆلۆجیەکانی نیوان ئاسیاو ئەوروپا لە چاخی بەردینی نویدا، ل ٦٥-٨٤؛ ئیبراهیم نەجمی دیلمەن، نرخ و جیگەی تیۆری زمانی خۆر لەناو تیزی میژووی تورکدا، ل ٨٥-٩٨.*

یوسف زیا ئۆزەر، سوباریەکان‌و دوا بیردۆزە ئارکیۆلۆجیەکان، ل ۱۱۵-۱۲۵؛ عەبدولقادر ئینان، روونکردنەوەی دۆخی ئەسپەکان لە روانگەی ریو شوینی دفن کردنەوە لای تورکەکان، بەپیی هەلکۆلینەکانی (پازریك) لە ئالتای، ل ۱٤۲-۱۵۱؛ ڤۆن دەرئۆستن، هەزارەی سێیەمی پیش زایین لە ئانادۆلدا، ل ۱۵۱-۱۵٦؛ گوتەر بۆك، میژوو نووسین لای حیتی‌یەکان،ل ۱۷۷-۱۸۱؛ عارف لوتفی مانسەل، مەسەلەی (ئاکا)کان لە میژووی ئیجەدا، ل ۱۸۱-۲۱۱؛ براندەستن، دۆخی ئیستای مەسەلەی ئەتروسك، ل ۲۱۱-۲۱۹؛ حەسەن رەشید تانکوت، سەبارەت بە پەیوەندیە زمانی و رەگەزیەکان، ل۲۲۱-۲۲۳؛ کەریم ئەریم، سەبارەت بەبناغەو ماهیەتی بیرکاری (ریاضیات) لای سۆمەریەکان، ل ۲٤۳-۲۷۰؛ ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی، جێ پەنجەکانی کولتووری تورکی لەسەر نیوە دوورگەی عەرەب بەر لە ئیسلام، بەپێی سەرچاوە خۆرهەلاتیەکان، ل ۲۸۰-۲۸۹؛ گەزا فەهەر، کولتووری تورکۆ-بولغار، مەجارو میللەتانی خزمیان، کاریگەریی کولتووری تورکی لەسەر ئەوروپا،ل ۲۹۰-۳۲۰، رەشید رەحمەتی ئارات، تۆماری میژوو لای تورك، ل ۳۲۹-۳۳۷؛ ئیرنیست ڤۆن ئاستەر، تورك لە میژووی فەلسەفەدا، ل ۳۳٦-۳۷۵؛ مارگریتا دیللە نباخ، بەلگەنامەکانی میژووی ئەنترۆپۆلۆجی تورکەکان، ل ۳۷٦-۳۸۳؛ بۆسیرت، دۆزینەوەی هونەری چاپ، ل ٤۲۱-٤۳۸؛ شەوکەت عەزیز کانسو، لیکۆلینەوەیەکی ئەنترۆپۆلۆجی لەسەر تورکە سەلجوقیەکان‌و ئەنجامەکانی ئەو لیکۆلینەوەیە، ل ٤٤۰-٤۵٦؛ هینری ڤ. ڤالۆیس، میژووی رەگەزەکانی خۆرئاوای ئاسیا، ل ٤۵٦-٤۸۳؛ هینری ئا. ئالفۆلدی، جووت پاشایی لای تورکەکان، ل۵۰۷-۵۱۹؛ کۆنت زیجی (یاخود زیکی)، سەبارەت بەبنەچەی قەومی مەجار، ل ۵٦۹-۵۷۷؛ ت. ژ. ئارنێ، سەرژمیرو میژووی خیلەکانی دەشتی تورکمان‌و پەیوەندیەکانی لەگەل ئانادۆلدا، ل ٦۰۳-٦۰۷؛ هـ.هـ. سایمان، قوتابخانەی تورکی لە میژووی بیرکاریدا، ل ٦۲۵-٦۳٤؛ و. کیپەرس، تورکایەتی رەسەن‌و ئیندۆ جیرمانی رەسەن لە بەرامبەر لیکۆلینەوەی میژوویی جیهانگیرو زانینی خەلکدا، ل ٦٤۵-٦٦۵؛ هـ. شیل، زانستی بەلگەنامە کۆنەکان، ل ٦٦٦-٦۷۳؛ سەبری ئاتا یۆلو، رەنگ سووری تورك، ل ٦۹۷-۷۰۵؛ سەفوەت ئەنگین، بەراوردکردنی سیستەمی ئایینی حیتی‌و گریکی ل ۷۷٤-۷۹٤؛ سی. بوش (C.Bosch)، ئانادۆل لە میژوودا، ل ۸۰۱-۸۱۱؛ نەوزاد ئایاس، تورك‌و یاسای سروشت، ل ۸۱۷-۸٦۳؛ فاتین گۆکمەن، دەزگا (مؤسسە)و رۆژ ژمیر لای تورکە کۆنەکان، ل ۸۳۳-۸٤۱؛ سەعدی ئیرماك، چەند لیکۆلینەوەیەك سەبارەت بە بایۆلۆجیای رەگەزی تورك، کۆمەلەی خوین

کەلە کۆنگرەی یەکەمدا باس نەکراون. بۆ نموونە پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی لە دوو ووتاریدا کە لە کۆنگرەی دووەمی میژووی تورکدا پیشکەشی کردوون، لەسەر ئەم ئیدیعایانە راوەستاوە. پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی دەلیت:

" سەبارەت بەجێ پەنجەکانی کولتووری تورکی لەنیوە دورگەی عەرەبدا کە لانکەی ئیسلامە، بەرلە هاتنی ئایینی ئیسلام، هیچ شتیك نەنووسراوە، ئەم بابەتە کە پەیوەندی بە جیهانی زانستەوە گەلیك زۆرە، تا ئەمرۆ لەژیر پەردەدا ماوەتەوە.))[١٠٨]

پاشان ئەو پەردەیە بەم شیوەیە لادەدات:

(گروپی خوین)و پەنجە مۆر (بصمه)، ل ٨٤١-٨٤٥؛ نورەدین ئۆنور، تویژینەوەیەك لەسەر بنەچەی رەگەزی تورك لە روانگەی کۆمەلەی خوینەوە، ل ٨٤٥-٨٥١؛ ش. ئاككایا، کاریگەری زمانی سۆمەری لەسەر زمانی بابلی، ل ٨٥١-٨٥٨؛ رەمزی ئۆغوز ئارك، سەبارەت بە پرۆتۆ حیتیيەکان (حیتیيە سەرەتاییەکان)، ل ٨٦٣-٨٧٤؛ پرالتی، ئایینی عیسایی لای تورکەکان، ل ٨٨٧-٨٩٥؛ ئا. ڤۆن گابا ین، پەیوەندیەکانی نیوان هون-تورك، ل ٨٩٥-٩١١؛ ت. هـ. بالتاجی ئۆغلو، خیلە تورکەکانی دەوروبەری ئەدرەمیت، ل ٩٢٣-٩٣٨؛ کامیل کەپەجی ئۆغلو، وەرزش لای تورکەکان، ل ٩٣٩-٩٤٨؛ ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی، پیغەمبەر و تورکەکان ، ل ١٠١٣-١٠٤٤؛ و. براندشتاین، ئەو نووسینەی لە (لیمنی)دا دۆزراوەتەوە، لە رووی زمانەوە باشترین بەلگەیە بۆ سەلماندنی ئەوەی کە ئەتروسکەکان لە ئانادۆلەوە هاتوون ، ل ١٠٥١-١٠٦٢؛ سەدری مەقسودی ئارسال، رۆلی رەگەزی تورك لە پیشکەوتنی چەمکی دەولەت و حقوق و دەزگاکاندا بە دریژایی میژووی مرۆڤایەتی، ل ١٠٦٢-١٠٩٣؛ ل. دیلۆپۆرتێ، پەیوەندیە سیاسی و کولتووریەکانی حیتی (هاتتی)یەکان لەگەل میسۆپۆتامیای خوارووودا، ل ١٠٩٣-١١٠٣

[١٠٨] *Ismail Hakki Izmirli, Sark Kaynaklarina Gore Musulmanliktan Evvel Turk Kulturunun Arab Yarimadasinda Izleri, Ikinci Turk Tarih Kongresi, s. 280.*

" هەردوو خێلی ئەوس و خەزرەج لە شاری سۆمەری میسۆپۆتامیاوە چوونەتە یەمەن کە شارستانیتی سۆمەری تیدا بلاوبۆتەوە، لەویوە کۆچیان کردووە بۆ مەدینە. لەو کولتووری تورکی لە خودی خۆیاندا دەبینرێ، وا دەردەکەوێ تورك بووبن. بۆی هەیە ئەوس لە (ئوس-*Us* : واتە جوان)ەوەو خەزرەجیش لە (خەزەر)ەوە کرابیت بەعەرەبی. لەراستیدا ، لە زمانی عەرەبیدا ئەوس بەمانای گورگ و خەزرەجیش بەمانای شیر دیت. بەڵێ، هەرچەندە (ئوز *Uz* : عەقل) لە (ئۆغوز *Oguz*)ەوە هاتووە، بەلام عەرەبەکان کە داتاشراوەکانی ئەم ووشەیە نازانن یاخود بیریان لی نەکردۆتەوە، نەریتی گورگ-یان بیر دەکەویتەوەو مانای (گورگ)ی پێ دەبەخشن."

" یەکیك لە خیزانەکانی (ژنەکانی) پیغەمبەر تورکە.

بەپێی قسەی (تاریخ الخامس)، ئەو (ماریە)یەی (مقەوەس)ی پاشای میسر ناردویتی بۆ پیغەمبەر، کچیکی تورکە. ئەوانەی لەگەل ماریەدا هاتبوون و ناویان زانراوە، بریتین لە (شیرین)ی خوشکی و (ماغبوردا)ی برای. بەمجۆرەش ژن و ژن خوشك و ژن برایەکی پیغەمبەر تورکن. (مقوس) لەنامەکەیدا رایدەگەیەنیت کە ماریەو شیرین پایەیەکی بەرزیان لەناو قیبتیيەکاندا هەبووە. ئیبراهیم لەم کچە تورکە جوانە بووە، پیغەمبەر زۆری پێ خۆش بووە. ئەمەیە ئەو تاقە کورەی لە سەردەمی پیغەمبەرایەتیدا لە دایك بووە. ئەم رۆلە تورکە ١٨-٢٢ مانگ ژیاوەو پاشان مردووە. پیغەمبەر بەمە زۆر دلگران بووە."

" پیغەمبەر لە ژیر گومەزیکی تورکیدا خودا پەرستی کردووە . پیغەمبەر لە ناوەراستی مانگی رەمەزانیکدا ماوەی دە شەوو دە رۆژی تەواو لە ژیر گومەزیکی تورکیدا خەریکی پەرستنی خودای خۆی بووە. سەبارەت بەم گومەزە تورکیيە، زانیاری دوورو دریژم دەست نەکەوت."[١٠٩]

---

[١٠٩] *Ismail Hakki Izmirli, a.g.e. , s.281*

پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی پاشتر دەلیت: " پیغەمبەر فەرموودەی نیە زەمی تورك بكات"،"لەقورئاندا تورك بەوەسفكراوی ناوی هاتووە"،"لەقورئاندا ووشەی توركی هەیە"،" پیغەمبەر دەستدریژی كردنە سەرتوركی قەدەغە كردووە"،"پیغەمبەر نامەیەكی بەتوركی نووسیوە"[110] وبەم شیوەیەش هەولدەدات ئیدیعاكانی خۆی بسەلمینیت. لەهەمان كاتدا، پاش ئەوەی(بەربەر)ە كانیش وەكو تورك نیشان دەدات،[111] سەلاحەدینی ئەییوبیش وەكو فەرمانرەوایەكی تورك پیشكەش دەكات.[112] دیدو بۆچوونەكانیشی لەبارەی توركەوە، بەم شیوەیە باس دەكات

" توركیك بەتەنها خۆی ئوممەتیكە. بەكورتی ئەگەر هیزی فارس وعیراقی عەجەم و عیراقی عەرەب وبیگانەكان لەیەك كەسدا كۆبیتەوە، ئەو كەسە ناتوانی ببیتە هاوتاو هاوشانی توركەكە."[113]

" توركەكان كە خاوەنی كولتووریكی بالابوون، بیئەوەی دنیا ئاگای لی بیت(دنیا بیخەبەر بوو)، كۆمەلیك بیردۆزی زانستیوفەلسەفییان كردە مولكی جیهانی زانست. لەم بارەیەوە بەلگەی گەلیك زۆرمان هەیە. بەلام لەبەرئەوەی بابەتەكەمان باسی ئەو مرۆڤانە نیە كەفاكتەری هەموو كولتووری ئیسلام بوون، لیرەدا راناوەستم. سەرەنجام دەلیم(ئەوە باپیرانی ئیمە، ئادەی نموونەیەكی تری لەو بابەتە بیننەوە)و كۆتایی بەقسەكانم دینم."[114]

وەكو بینرا پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی بە ئارەزووی خۆیو بی ئەوە پشت بەهیچ بەلگەیەك ببەستی، سۆمەریەكان بەتورك دەزانی. پاش

---

[110] *a.g.m.,s.282-289*

[111] *a.g.m.,s.284*

[112] *a.g.m.,s.285*

[113] *a.g.m.,s.285*

[114] *a.g.m.,s.289*

ئەوەش خیلی ئەوس وخەزرەج وادابینێ کەلە میسۆپۆتامیاوە کەوتوونە ڕێو هـاتوون بۆیەمـەن، یەمـەنیش وەکـو یـەکیك لـەو ناوچانـە تەماشـا دەکـات، کەشارستانیتی تورکی پیدا بلاوبۆتەوە. بەم شیوەیە باسی تورك بوونی خیلی ئـەوس وخـەزرەج (عەرەبـەکانی یەمـەن) بگـرە لـەوەش زیـاتر تـورك بوونـی پیغەمبەر دەکات. هـەموو ئەمانە بەتـەواوی رەفتـاری زەینـی، خـودیو کـەیفێن(بـەئارەزووی خـۆی)و لەسـەر هیـچ بناغەیـەکی بابـەتی رانەوەسـتاون. تەنـها راگـەیاندنیکی قەناعەتـە خودیـەکانن. ئـەو سـنگ دەرپەراندنـەش بەرامبـەر میژوونـووس و ئارکیۆلۆجیسـتە ئەوروپاییـەکان لـەکۆتایی قسـەکاندا، بـەو قسەیەی کەدەلیت "ئـەوە باپیرانی ئیمـە، ئادەی نموونەیـەکی تـری لـەو بابەتـە بیننەوە"، ئەنجامیکی سروشتی ئەم هەلویستەیە.

پرۆفیسـۆر ئیسـماعیل حـەقی ئیزمـیرلی دووەمیـدا بـەناوی "پیغەمبـەرو تورکەکان" کەپیشکەشی کۆنگرەی دووەمی میژووی تورکی کردووە، دیسان داکۆکـی لەهـەمان ئـەوبیرو بۆچوونانـە دەکـات.[115]پرۆفیسـۆر ئیزمـیرلی لـەم کۆنفرانسە "زانستی"یەی دووەمیدا، بیجگە لە پیغەمبەر، باس لەوە دەکات کە جوولەکەکانی نەوەی ئیسرائیلیش تورکن ولە"نەژادی تورك"ەوە هاتوون:

" تورکـەکان کەچـەندین سـەدە رابـەری موسـولمانان بـوون، چ جـۆرە پەیوەندیـەکیان لەگـەل پیغەمبـەری ئیسـلامدا هەیـە، ئـەم پەیوەندیـە دەمانگەیەنیتە کوێ؟ سەبارەت بەم بابەتە کە تا ئیسـتا لێی نەکۆلراوەتـەوە، هـەندێ خـالی شـاراوە، بـە بەلگەنامـەی بـەهیزو ئەنجامـە سـەرنج راکیشەکانیانەوە، بۆ کۆنگرەی میژووی تورك روون دەکەمەوە."[116]پاشان ئەو بابەتە باسکراوانەش بەم شیوەیە کورت دەکاتەوە:

---

[115] *Ismail Hakki Izmirli, Peygember ve Turkler, a.g.e.,s.1013-1044*
[116]*a.g.e.,s.1013*

" ١- ئەگەرێكی زۆر گەورە هەیە كەپێغەمبەر لەڕووی نەژادەوە تورك بووبێت.

٢- هەردوو خێڵی ئەوس وخەزرەجیش تورك بوون ولەڕەگەزی توركەوە هاتوون.

٣- لەنێوان ئەسحابەكانی پێغەمبەردا سێ تورك هەیە ناسرا بن.

٤- پێغەمبەر لە رەمەزاندا لەژێر چەتر(چادر)ێكی توركیدا خودا پەرستی كردووە.

٥- پێغەمبەر نامەیەكی توركی نووسیوە.

٦- پێغەمبەر فەرموودەی لەسەر تورك هەیە.

٧- لەقورئاندا ووشەی توركی هەیە.

٨- موبارەك ئۆغلو كە زانایەكی پایەبەرزو ناسراوی توركە، لەپلەی ئەسحابە دایە.

٩- ئیمامی ئەعزەم ئەبو حەنیفە، توركەو ئایدیۆلۆجیاكەی لەگەڵ ئایدیۆلۆجیای توركیدا هاوئاهەنگە.

١٠- ئیمامی ئەعزەم مافی حاكمێتی داوە بەژنان، پێی وابووە قورئان بریتیە لەمانا."[١١٧]

پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی، بەمجۆرە دەیسەلمێنێ كەپێغەمبەر لەڕەگەزی تورك بووە:

" بەشێوەیەكی گشتی بەپێی نووسینەكانی نووسەرانی خۆرهەلآت، پێغەمبەر نەوەی عەدنانەو عەرەبی موستەعرەبە(ئەوانە لە بنەچەدا عەرەب نەبوون وبوون بەعەرەب). لە ڕووی رەگەزو خێڵەوە عەرەب نیە. باپیرە گەورەی پێغەمبەر، ئیبراهیمی پێغەمبەرە. ئیبراهیم لەعابیرە(ئاڤار)ەوە كەیەكێكە لەباپیرانی، عیبری‌یە. لەعیبری‌یەكانیشەوە كەلە(سام)ن، سامی‌یە.

ئەو قسەو باسانەی لەسەر باپیرانی ئیبراهیم كراون ودەیگەیەننە سام، پشت بەهیچ لێكۆڵینەوەیەك نابەستن. یەكەمجار چی گوترابێت، ئەوقسانە دووبارە كراونەتەوە. ئەگەر ئەم قسانە بەووردی شیبكرێنەوە، زیاتر

---

[١١٧] *a.g.m.,s.1013*

دەردەکەوێ کە ئیبراهیم نەوەی سام نیە، بەڵکو نـەوەی یافەسـە کەبـەباوکی تارک–ەکانی دەزانن.))

" شـاری ئـور، کـەمانای قـەلاّ دەگەیـەنێو لـەتورکیدا وەرگـێڕدراوە بـۆ خـەندەق، نـاوەندی شارسـتانێتی سـۆمەر بـووەو شـارێکی تورکی‌یـە. ئیبراهیمیش ئالەم شارە تورکەدا لەدایك بووە بەکورتی ئەگەر ناوی(تارەك) لەگـەڵ تـاریق وتـورك دا،(ئـازەر) لەگـەڵ خـەزەرو حەسـاردا،(ئووبـور) لەگـەڵ ئامورداو(عابیر) لەگەڵ ئاڤاردا لەبەرچاو بگیرێن، ئیبراهیم کەلەشارێکی تورکدا لـەدایك بـووەو زاوای خاقـانێکی تـورك بـووە، تـورك دەردەچێـت. ئیـتر عەدەنی‌یەکان کەنەوەی ئیسماعیلن ولەگەڵ ئەوانیشدا پێغەمبەر، جوولەکەکان کەنـەوەی ئیسرائیلن ولەگەڵ ئەوانیشدا پێغەمبـەرەکانیان، هـەموویان لـەڕووی رەگەزەوە دەبن بە تورك."(١١٨)

پرۆفیسۆر ئیزمیرلی لەکۆنفرانسی دووەمیشیدا، بەم شێوەیە باسـی ئـەوە دەکات کەبۆی هەیە خێڵی ئەوس وخەزرەجیش لەرەگەزی تورك بووبن:

" ئـەوس وخـەزرەج کـوڕی (فـەهتان– قـەحتان)ی یەمـەنن ئـەوس وخـەزرەج لەیـەك بـاوکن وبـرای یـەکن. قـەحتانی باپیریـان لەمیسـۆپۆتامیاوە، لەدەوروبەری بابلەوە، واتە لەشاری سۆمەرەوە هاتووە بۆ یەمـەن، ئـەو شارەی شارستانیتی سـۆمەری تیـدا بلاوبۆتـەوە. لـەکاتیکدا زمـانی خـۆی سـوریانی بووە، بووە بەعەرەبی. یەکەم کەسیش کەبەعەرەبی قسەی کردووە یەعروب–ی کوری قەحتانـە. بـەپێی ئـەوەی قـەحتان بـەزمانیك قسـەی کـردووە کـەلقیکی زمانـە ئارامیەکانـەو زمـانی قەومەکـەی بـووەو، خۆیشـی لـەدیاری سـۆمەرەوە کۆچی کردووە بۆ شاریك کە شارستانیتی سۆمەری تیدا بلاوبۆتـەوە، بیگومـان کورەکانیشی، واتە(عەرەبی عەریبە) لەرووی ریشـەو نـەژادەوە عـەرەبن و، بـۆی هـەیە عەرەبە پاکەکانیش(خالص) تورك بوبن."(١١٩)

پرۆفیسۆر ئیزمیرلی، سەبارەت بەنامە تورکی‌یەکەش ئاوا دەلیت:

" شەمسەدین مەرجانی کە یەکیکە لە زانا گەورەکانی شـاری کـازان و لـە ١٣٠٦ی کۆچیـدا وەفـاتی کـردووە، کتیبیکـی نووسـیوە نـاوی (مسـتفاد

---

(١١٨) *a.g.m.,s.1013-1015*

(١١٩) *a.g.m.,s.1015*

الاخبار)ە. مەرجانی لەم کتێبەیدا، باسی(عمیر بن اوس الاسلمی) * لەکتێبی (أسد الغابه فی معرفه الصحابه)ی(ابن الاثیر ١١٦٠-١٢٣٣)ەوە کەتایبەتە بەئەسحابەکانی پێغەمبەر، بەم جۆرە دەکات بەتورکی: بەپێی ئەوەی کە(ابن الاثیر)لە (أسد الغابه)کەیدا لەسەر باسی (عمیر بن اوس الاسلمی) نووسیویێتی، عومەیر لەگەڵ دەستەیەك لەعەشیرەتەکەیدا هات بۆلای پێغەمبەر. پێغەمبەر نامەیەکی تورکیی بۆنووسی. (راوی) قسەکانی ناو نووسراوەکەی بۆ عومەیر باسکرد. بەلاّم ئەوانەی نامەکەیان گێڕایەوە، بەووشەی عەرەبی گێڕایانەوە. نامەکەیان گۆڕی. بەم گۆڕینە هەڵەی تێکەوت. لەبەر ئەوە، ئێمە پەشیمان بووینەوە لەوەی دەقەکەی بێنینەوە."[١٢٠]

بیروڕای پرۆفیسۆر ئیزمیرلی سەبارەت بەم نامەیە، کە وەکو گێڕانەوەیەك (ریوایەت) باسی کراوە، بەم جۆرەیە:

" ئەم نامەیە بۆ عومەیرو (بەنی ئەسلەم) نەنووسراوە. بەڵکو بۆ گەلی تورك نووسراوە. لە دیاری عەرەب وشام وڕۆمدا، بوونی تورك مەعلوم نیە. چین و(خەتا)ش دوورن. ڕەنگە بۆ تورکەکانی بولغاریاو خەزەر نووسرابێت. چونکە ماوەیەکی زۆر بەرلە دەرکەوتنی ئیسلام، عەرەبەکان هاتوونەتە ئەم ناوە وەك لە قسەکانی(أسد الغابه)وە دەرکەوت،تورکی زان ونامەنووس بەتورکی،لەحوزووری پێغەمبەردا هەبووە. ڕەنگە ئەم نامەیە بۆ یەکێك لەو تورکانە نووسرابێت کەلەوسەردەمانەدا، لە ناوچەکانی نزیك حیجازدا بوون، وەکو حیتییەکانی ئانادۆڵ."[١٢١]

لێرەدا پرۆفیسۆر ئیزمیرلی، تکایەکیش لەو ئەنجومەنە دەکات کە لە کۆنگرەی دووەمی مێژووی تورکدا ووتار دەخوێننەوەو چاودێری کۆنگرەکە دەکەن. بەوانەی گوێیان لێگرتووە دەڵێت: "تکا دەکەم ئەگەر لەشام یاخود لەناوچە نزیکترەکاندا حیتیو سۆمەری هەن، بۆم ڕاست بکەنەوە"[١٢٢].

* *لەدەقەکەدا نووسراوە(عمیر بن افس)*

[١٢٠] *a.g.m.,s.1017*
[١٢١] *a.g.m.,s.1017*
[١٢٢] *a.g.m. , s. 1017*

ئەو قسەیەش کە لەبارەی تورك بوونی ئیمامی ئەعزەم ئەبو حەنیفەو، هاو ئاهەنگی ئایدیۆلۆجیاکەی لەگەڵ ئایدیۆلۆجیای تورکیدا کراوە، ئەمەیە:

" ئیمامی ئەعزەم لەڕووی ڕەگەزەوە تورکە.(زۆتـا)ی باپیرەی(نوعمانی کوڕی سابیت) ، خەڵکی شاری کابولە. کابول، وەکو لە(جامع التواریخ)دا ڕاگەیەنراوە، یەکێکە لە بەناوبانگترین شارەکانی تورك. بەپێی قسەی(معجم البلدان) شارێکە کە تورکە(خەلاج) ەکان تێیدا نیشتەجێ بوون. بەگوتەی (مروج الذهب): لە کابولو (بووست)و(بو خاچ)دا، (خەلاچ) و(دۆکوز ئۆغوز)ەکان هەبوون.

لەڕاستیدا کەسانێکیش هەن کە کوڕی زۆتایان بەخەڵکی ناوچەی ئەوبەری رووبار(ماوراء النهر) ی وەکو(تیرمیز)، یا خەڵکی(ئەنبار)و(نەسە) ی خۆراسان، یاخود بەخەڵکی شاری وەکو بابلی سەر بە وولاتی سۆمەریان داناوە. هەموو ئەمانە وولاتی تورکن."

" حساب نەکردنی * قورئانیش بەوەی بریتی بێت لەمانا، بەتەواوی لەگەڵ ئایدیۆلۆجیای تورکیدا دەگونجێ. دەبینین کە ئەوەی لە کۆماری تورکیدا هەیە، واتە ڕێگەدان بەژنان بۆ ئەوەی ببنە حاکم، خوێندنەوەی بانگو سەلا بەتورکیو، خوتبەی جومعە بەتورکی، لەگەڵ مەزهەبی ئەبو حەنیفەدا دەگونجێ. ئایا هێشتا گومان لە تورك بوونی ئەبو حەنیفە دەمێنێ؟"[١٢٣]

هەموو ئەم ئیدیعایانە، بەهەڵوێستی زۆر جدییەوە، لەبەردەمی ئەو"کۆمەڵە زانستی" یەدا ڕاگەیەنراون، کەلە ئەورووپاوە هاتووە. پرۆفیسۆر ئیزمیرلی، جگە لەوەی کۆششێکی زۆر دەکات بۆ ئەوەی بیسەلمێنێ پێغەمبەر، کوڕانی ئیسماعیل، کوڕانی ئیسرائیلو ئیمامی ئەعزەم تورك بوون، ناشتوانێ خۆی لەهەڵەی جدی سەبارەت بە سەردەمەکانی مێژووو ناوچەی کاریگەربوونی شارستانێتیو کولتووره جۆربەجۆرەکان، قوتار بکات. بۆنموونە وادەزانێ

---

* *لە لاپەڕە(١١٠) ی دەقە تورکیەکەدا، کەباسی ئەم قسەیەی ئیزمیر لی کراوە، دەڵێت: ((پێی وابووە قورئان بریتیە لەمانا)) واتە بە پێچەوانەوە. دیارە یەکێکیان هەڵەی چاپە زیاترلەوە دەچێت ئەم دەقەی ئێرە هەڵەبێتو ئەوی لاپەڕە (١١٠) ڕاست بێت.*

[١٢٣] ***a.g.m. , s. 1020-1026***

سۆمەریەکان کە لە هەزارەی چوارەمی پێش زاییندا لە میسۆپۆتامیادا ژیاون، هەروەها حیتیەکان کە لە هەزارەی دووەمی پێش زاییندا لە ئانادۆڵ ژیاون، لەسالآنی سەدەی شەشەمی زاییینیشدا هێشتا هەر لەو ناوچانە دەژینو هەرماون. لەم ڕووەوە لافی ئەوە لێدەدات کە ڕەنگە ئەو نامە تورکیەی دەگێڕنەوە پێغەمبەر نووسیویێتی، بۆ "تورکە سۆمەریو حیتیەکان" نووسرابێت. هەروەها دەڵێت کولتوورو شارستانێتی سۆمەر تا(یەمەن) یش گەیشتووە.ئەمەش مەحاڵە.

کەوابێ لێرەدا لەپاڵ بەتورک نیشانданو هەوڵدان بۆ سەلماندنی تورک بوونی پێغەمبەرو نەوەکانی ئیسماعیل بەپێی ئارەزوو، هەڵەی گەورەی تریش لەئارادایە کە شیاوی بەخشین نین. هەموو ئەمانە بریتین لە ئەنجامی حەتمی دوورکەوتنەوە لە میتۆدی زانستیو هەوڵدان بۆ بەرزکردنەوەو پشت ڕاستکردنی ئایدیۆلۆجیای ڕەسمی دەوڵەت بەهەر نرخێك بێت.

لێرەدا ئەوەش لە بیربکرێت کە گریمانەی دوو-سێ قۆناغی پیادە کراوە، کە هەڵەو چەوتییان ئاشکراو ڕوونە. بۆنموونە سۆمەریەکان بەتورک لەقەڵەم دەدرێنو باسی تورکە سۆمەریەکان دەکرێت. ئەمە لە حاڵێکدایە کە گریمانەی تورك بوونی سۆمەریەکان، گریمانەیەکی هەڵەیە. لە قۆناغی دووەمدا باسی کۆچکردنی خێڵێك دەکرێت، لە سۆمەرەوە بۆ یەمەن. لەبەر ئەوەش کە خێڵەکە لە وولاتی سۆمەرەوە ڕۆیشتووەو یەمەنیش یەکێك بووە لەناوچەکانی ژێر کاریگەریی شارستانێتی سۆمەر، بۆی هەیە ئەم خێڵەش سەر بەڕەگەزی تورك بووبێت. ئەمە لە حاڵێکدایە کە ئەو گریمانەیەش کە یەمەن بە بەشێك لەناوچەی ژێرکاریگەری شارستانێتی دادەنرێت، ڕاست نیە. لەقۆناغی سێهەمیشدا پەیوەندیەك لەنێوان تیرەیەکی خێڵەکەی یەمەنو شاری مەدینەدا دروست دەکریو هەوڵدەدری بسەلمێنری کە خێڵەکەی مەدینەش تورك بووە. وەکو بینرا، لەسەر گریمانەیەك کە ئاشکرایە بەتەواوی هەڵەیە، گریمانەیەکی تری نوێ بنیاتدەنرێت. جگە لەو گریمانەیەی کە بناغەی گریمانەی دووەمە، خودی ئەوی دووەمیش هەڵەیە. بەلآم پرۆفیسۆری "زانستکار"، پەیتا پەیتا

هەلـە دەكـات، بەراسـتيش لـە قەلـەميان دەدات، بـەم جـۆرەش زانيـاریی بەسیپلەو چوارپلە، بەرهەمدینی.

لەكۆنگرەی دووەمی میژووی توركدا، پرۆفیسۆر ئەوگەنە پیتارد ئیدیعا دەكات كە(پارس) ەكانیش تورك بوون. بەم شیوەیە:

" لەبەر ئەوە دەتوانین وای دابنیینو بیهینینە پیش چاوی خۆمان كە مرۆڤە براكیسەفالەكانی ئەمرۆی ئانادۆل، خەلكی رەسەنی ئەم پارچەیەی ئاسیان، واتە ئەو مرۆڤانەی لەهەمان ناوچەی فراواندا نیشتەجین، كە باپیرانیان داگیریان كردووە. ئەمرۆ ئەم قەومانە ناوی جیاجیایان هەلگرتووە. لەتوركستاندا ناویان توركمانە. لەئیراندا پارسە. لە ئانادۆلدا توركە. بەلام لەرووی رەگەزەوە دەتوانین زۆربەجوانی بیهینینە پیش چاوی خۆمان كەلە هەمان بنەچەوە هاتوون، هەموویان دەگەرینەوە بۆ یەك بناغە بەپیی پرنسیپی لە(هۆ-سبب) ەوە بە(ئەنجام-نتیجە) گەیشتن، دەتوانری ئەم براكیسەفالە دیرینانەی ئانادۆل كە باپیرانی حیتییەكانن، بەباپیرانی توركەكانیش حساب بكرین."[١٢٤]

یەكیك لە تایبەتمەندیەكانی كۆنگرەی دووەمی میژووی تورك لە چاو كۆنگرەی یەكەمدا، بریتیە لە دەستدانە لیكۆلینەوە لەسەر بابەتی "گروپی خوینی توركەكان". وەكو دەركەوت، لە كۆنگرەی یەكەمی میژووی توركدا، زیاتر گرنگی بە بونیادی ئەنترۆپۆلۆجیای فیزیكی دراوە: شیوەی كەللە سەر، رەنگی چاو،قژ، لووت، ئیسكەكانو هتد. بەلام لەم كۆنگرەیەدا ، دوو راگەیاندن لەسەر بابەتی گروپی خوین پیشكەش كراوەو گفتوگۆیان لەسەر كراوە. لە هەمان كاتدا گرنگی بە پەنجە مۆر (بصمە)ش دراوە[١٢٥]

گرنگترین لایەنی لیكچوونیش لە نیوان كۆنگرەی یەكەمی میژووی توركو كۆنگرەی دووەمدا، بریتیە لە ریكخستنی ستایشنامە بۆ مستەفا كەمال، لە

---

[١٢٤] <u>Eugene Pitard</u>, *Neolitik Devrinde Kucuk Asya ile Avrupa Arasinda Antropolojik Munasebetler, a.g.e. , s. 72-73*

[١٢٥] <u>Sadi Irmak</u>, *Turk Irkinin. Biolojisine Dair Arastirmalar, Kan Gruplari ve Parmak Izleri, a.g.e. , s. 841-845;* <u>Nurettin Onur</u>, *Kan Gruplari Bakimindan Turk irkinin Mensei Hakkinda Bir Etut, a.g.e. , s.845-851*

کۆتایی کۆنفرانس‌و گفتوگۆکاندا زوو زوو باسی بلیمەتی و ئیرادەی مەزنی مستەفا کەمال کراوە، باسی شەیدایی بۆ مستەفا کەمال کراوەو جەخت لەسەر ئەوە کراوە کە قسەو فەرمانەکانی ئەو گەورەترین ڕاستین. دەتوانین ئەم جۆرە شەیدایی‌و ستایشانە، لەهەر هەموو ووتارو نووسینەکاندا بدۆزینەوە.[١٢٦] تایبەتمەندی هاوبەشی ئەم ووتارانە بریتیە لە قبوڵکردنی قسەو نووسینەکانی مستەفا کەمال دەقاو دەق وەك خۆیان، بێ ئەوەی هیچ ڕەخنەیەکیان ئاڕاستە

---

[١٢٦] *Ikinci Turk Tarih Kongresi, s. XXXII vd. Ayrica bk. Kongreyi Acis Konusmalari, S. XL III-L III, Turk Tarih Kurumu Baskani Hasan*

Edebiyat Fakultesi Dekanlarinin ve yabanci profesorler adina, Eugene

18

Muzeffer Goker, Turk Tarih Kurumunun Ilim ve Idari Faaliyeti, s.20; Ibrahim Necmi Dilmen, Turk Tarih Tezinde Gunes-Dil Teorisinin Yeri ve Degeri, s.98; Yusuf Ziya Ozer, Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar, s.125; Abdulkadir Inan

Vaziyetini, Turklerin Defin Marasimi Bakimindan Izah, s. 151; Kerim Erim, Sumer Riyaziyesinin Esas ve Mahiyetine Dair, s. 270; O. Menghin Milattan 3.000

Tesiri, s. 350; Fuad Koprulu, Orta Zaman Turk Hukuki Muesseseleri, s. 418; Afet Inan, Turk- Osmanli Tarihinin Karakteristik Noktalarina Bir Bakis, s. -756, s. 764-765; Saffet Engin, Eti ve Grek Dini Sistemlerinin Mukayasesi, s. 774-776, s. 793; Hamit Sadi Selen, 16. Asrinda Yapilmis Anadolu Atlasi, Nasuh Menazilli, s.817; Fatih Gokmen Eski Turk Ierde Heyet Ve. Takvim, S. 833, S. 841

Hiristiyanlik, s. 887, s. 895; Kamil Kepeciogla, Turklerde Spor, s. 947-948; Hifzi Veldet Velidedeoglu, Turk Kadininin Hukuki Vaziyeti (Tarihte ve Yeni Turk Hukukunda), s. 995; Cemil Birsel, Lozan Anlasmasi, s. 996-997; Sadri Maksudi Arsal, Beseriyet Tarihnde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Muesseselerinin Inkisafinda Turk Irkinin Rolu, s. 1075-1081

بکریت. بریتیە لە قبولکردنی ئەو قسەو نووسینانە ، وەکو بیروراو فکریك کە بەهیچ جۆریك گومانیان لێ ناکریت، ناتوانرێ گومانیان لێ بکریت و، رەخنەکردنیان مەحالە. ئەم هەلویستەش دۆگماتیزمیکی خەست دەگەیەنێ، چ لای خاوەن قسەو، چ لای ئەوانەش کە قسەکە وەك خۆی قبولدەکەن.

جیگەی خۆیەتی باسی هەندیك لیکچوون لە نیوان ئەو ووتارانەدا بکەین، کەبەلامانەوە سەرنج راکیش بوون. بۆ نموونە پرۆفیسۆر گارستانگ باسی حکومەتە حیتیەکان، جەنگە پرشکۆکانی (مورشیل)و سەرکەوتنەکانی دەکاتو دەلیت:

" جەنگەکانی مورشیل گەلیك شتی زیاترمان لەم بارەیەوە فیر دەکات. ئەمانە بلیمەتیەکی عەسکەری ئەوتۆ نیشاندەدەن کە لە سەردەمی ئەمرۆماندا، تەنها لە پیشەوای تورکەکاندا دەبینریت، ئەویش بەشیوەیەکی بالاتر."(١٢٧)

بەم شیوەیە لە لیکچوونی "بلیمەتیە عەسکەریەکان"ەوە دەست پیدەکاتو جاریکی تر دەیسەلمینێ حیتیەکان تورك بوون. هەروەها دروشمی "تورکیك هەموو دنیا دینی"کە قسەی مستەفا کەمالە، "پرۆفیسۆری زانستکار" وەکو خۆی قبولی کردووەو هەولی پشت راستکردنی داوە. "پرۆفیسۆری زانستکار" کە دەلیت:

" تورکیك بەتەنها خۆی ئوممەتیکە. بەکورتی ئەگەر هیزی فارس و عیراقی عەجەمو عیراقی عەرەبو بیگانەکان لەیەك کەسدا کۆبیتەوە، ئەو کەسە ناتوانێ ببیتە هاوتاو هاوشانی تورکەکە."

ئامانجی ئەوەیە جاریکی تر راستی ئەو دروشمە بسەلمینیت. هەروەها کاتیك بەرەو رووی کۆمەلی بیگانەکانی بەشدار بوو لەکۆنگرەکەدا دەلیت:

" ئەوە باپیرانی ئیمە، ئادەی نموونەیەکی تری لەو بابەتە بیننەوە"

بیجگە لە هەولدان بۆ سەلماندنی ئەو دروشمە، هیچ ئامانجیکی تری نیە. ئەمە لەکاتیکدایە کە بواری زانستو بواری دروشم، زۆر لەیەکترجیان . دروشم بەرهەمی ئایدیۆلۆجیایە. سەرەرای هەموو ئەمانە، جیگەی خۆیەتی باسی خالیك بکەین کە لە روانگەی پیکهاتنی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەتەوە

---

(١٢٧)*J. Garstang, a.g.e. , Muharip Eti Hukumdarlarnin Stratejisi, s. 50-51*

گرنگـه. ئـەویش بریتیـە لـە بـەتورك دانـانی سـۆمەریو حیتـیو قەومـە هاوشیوەکانیان ، واتە هەموو ئەو قەومانەی لە میژوودا، لـە میسـۆپۆتامیاو ئانادۆلدا ژیاون. بریتیە لە داواکردنی ئەوەی کە هەموو کەسیك بزانی و تێ بگات کە تورك بوونی ئەو قەومانە سەلمینراوە. داواکردنی ئەوەیە کە هەمووان بزانن ئەمە تاکە راستییە، مەحالە بیرو بوچوونیك بەدەر لەم بیرو بۆچوونە دابریژریت. کەئەمەش سەری گرت، هەموو ئەو شتانەی حیتییەکانو قەومە هاوشیوەکانیان لەسەر ریگەی کولتوورو شارستانیتی بەرهەمیان هیناونو پەرەیان پیداون، دەبنە مولکی تورکو وەکو ئامرازیك بۆ بەرزکردنەوەی تورکایەتی بەکاردەهینرین.

ئەم خالە پیویستی بەگرنگی پیدانو لەسەر وەستان هەیە. چونکە لە رۆژی ئەمرۆماندا، ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت کە دەلیت "گەلیك نیە ناوی کورد بیت، هەمووان تورکن"، دیسان لەهەمان دیدو بۆچوونەوە دەست پیدەکات. هەموو سامانە میژوویی، زمانی، کولتووریو فۆلکلۆریەکانی کورد دەکرینە مولکی تورکو وەکو ئامرازیك بۆ بەرزکردنەوەی تورکایەتی بەکار دەهینرین. بۆنموونە سەلاحەدینی ئەییوبی کە وەکو سەرکردەیەکی کورد ناسراوە، وەکو تورك نیشان دەدری، سەرکەوتنەکانیشی لەشەری خاچ پەرستاندا دەکریتە مولکی تورکایەتی. بەهەمان شیوە، بەرهەمە فۆلکلۆریەکانی کورد لەناو تورکیاو دەرەوەی تورکیادا، وەکو فولکلۆری تورکی پیشکەش دەکرین. ئەمەیە ئەنجامی سروشتیی قبول نەکردنی فاکتی کوردو بەتورك لە قەلەمدانی کورد. بیگومان "بەتورك لە قەلەمدانی" ئەو قەومانەی لە هەزارەی چوارەمی پیش زاییندا لە میسۆپۆتامیاو ئەو قەومانەی لە هەزارەی دووەمی پیش زاییندا لە ئانادۆل ژیاون، لەگەل "بە تورك حسابکردنی" نەتەوەی کورد دا کەئەمرۆ لە خۆرهەلاتی ناوەراستدا دەژین، رووداوی لەیەك جیاوازن. بەلام گومان لەوەدا نیە کە بەرهەمی هەمان ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەتن. یاخود گومانی تیدا نیە کە دوو فاکتی میژوویین کە لە رەهەندی کاتو شویندا، بۆ سەلماندنی راستیی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت بەکار دەهینرین.

نزیکـەی ٢٥٠ شـارو شـارۆچکە بروسـکەی پیرۆزباییـان بـۆ کۆنگـرەی دووەمی میژووی تورك ناردووە. لـەو بروسـکانەدا کەشارو شارۆچکەو ناحیە جۆر بەجۆرەکان، والیو قایمقامو بەریوەبەری ناحیـەکان، سـەرۆکی ریکخـراوی شـارو شـارۆچکەو خانـەکانی کۆمەلـەی گـەلی کۆمـاری(*CHF*)، سـەرۆکی خانەکانی گەل، سەرۆکی شارەوانیەکان، موفەتیشی گشتیو سەرۆکی مانگی سوورو سەرۆکی ژووری بازرگانیـەکان ناردوویانـە، هیـوای سـەرکەوتنیان بـۆ کۆنگرەکە خواستووە. لەشوینی وەك وان، ئورفە، سیلڤان، سیرت، پولومـور، پاتنۆس، موش، ماردین، مادەن، لیجە، خۆزات، هنسی، هەکاری، ئەلەشکیرت، ئـەلازیغ، دیـار بـەکر، بتلیـس، بیسـمیل، باسـکیلو بایـەزیدەوە، والیـیـەکان، قایمقامـەکان، سـەرۆکی خانـەکانی گـەلو سـەرۆکی شـارەوانیەکان، ویـرای هیـوای سـەرکەوتن خواسـتن، رایانگـەیاندووە کـە هـەموو تواناکـانی خۆیـان دەخەنە گەر لە پیناوی بلاوکردنەوەی ئەو بیروبۆچوونانەدا کە لە کۆنگرەکـەدا دینە بەرهەم.

VIII. سەرکەوتنی یەکجارەکی "تیزی میژووی تورك"

پرۆفیسـۆر شەمسـەدین گوونالتـای نوینـەری شـاری سـیواس و ئـەندامی دەزگای میژووی تورك، سەبارەت بە تیزی میژووی تورك ئاوا دەلیت:

" حـەوت سـال لەمەوبـەر ، ئـەو کاتـەی تـیزی میـژووی تـورك هینرایـە ئاراوە، هـەندێ کەسـی خـاوەن زانیـاری سنووردار کە ناویـان بـە میژوونـووس رۆیشـتبوو، بـە پشـت بەسـتن بـەو بـەرماوەی ئـەو زانیاریانـەی لـەو کتیبانـەوە کۆیـان کردبـۆوە کەبـە پـێی تیگەیشـتنی بیگانـەکان نووسـراون، دەسـتیان کردبـوو بەرەخنـە گرتنـی بـێ بناغـە. کـاتیك کەلـە ئەنقـەرەوە دەچـووم بـۆ ئەسـتەموول، بـۆ پیشکەشـکردنی کۆنفرانـس لەسـەر تـیزی میـژووی تـورك، تووشی کۆمەلیك بووم کـە بیجگـە لـە چـەند کەسیکیان، ئـەوانی تـر لـەو بابەتـە بوون. شۆرشی مەزنی تورك لەهەموو هەنگاویکیدا رەخنە تالـەکانی ئـەو جـۆرە کەسانەی بەرگوێ کەوتووە، بەلام لەبەر ئەوەی هەمیشە شایەتی ئەوە بووین

که ئەو کەسانە هەمیشە لە بەرامبەر درەوشانەوەی کارە ئەنجامدراوەکەدا[١٢٩] بەشەوارە کەوتوون، دەمانزانی ئەم رەخنانە لە تیزی میژووی تورك، کە پشت بە هیچ زانیاریەك نابەستن، ئەنجامەکەیان ئەوەیە خاوەنەکانیان تووشی شەرمەزاری دەکەن. لەبەرئەوە بەخوینساردیەوە گویمان لە رەخنە بێبناغەکانی دەگرت.

لە راستیدا ئەگەر نەزانی بەبیانوو حساب بکریت، دەبێ ناحەقی خەلکی داماوی لەو جۆرە نەگرین. چونکە لەسەردەمی ئیمپراتۆریدا (مەبەست سەردەمی عوسمانییە)، تورك لەژیر باری بالا دەستیی بیگانەدا نالاندویتی، هەموو مافەکانی خراوەتە ژیر پیوە، کۆنی تورك تەنها گەرینراوەتەوە بۆ شەش سەد سال و هەولدراوە میژووی پیشتری فەرامۆش بکریت. هەرچی شتیك مایەی شەرەف و شانازی بووبیت کراوە بەمولکی خەلکی ناتورکی ئیمپراتۆریەکە لەدەوروبەریکی ئاوادا، کرانەوەی ئاسۆیەکی بەتەواوی نوێ لەبەردەمی ئەو کەسانەدا کە زانیاریەکی ئیجگار تەسکیان هەیە، ئایا سروشتی نیە تووشی سەرسامی بن، قسەی نیوە ناچل و بگرە گالتە جاریش بکەن؟ لەم حالەدا نابێ تورەیان کەین و بیانرەنجینین، بەلکو دەبێ وورده وورده چاوە بەشەوارە کەوتووەکانیان بەو پرشنگانە رابینین کەلەو ئاسۆ نوێیەوە دەدرەوشینەوە. کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك ئەم ئەرکەی بەشیوەیەکی جوان و بیگەرد بەجێ گەیاند."[١٣٠]

" لەکۆنگرەکەدا تیزی میژووی تورك، کەبلیمەتیی بێ وینەی تورك لەناو تاریکایی سەدەکاندا دۆزیبوویەوەو دەری هینابوو، بەیاریدەی هەمان ئەو پرشنگە درەوشاوانەی خودی بلیمەتیی تورك بلاوی دەکردەوە ، بە

---

[١٢٩] ***ئەو ((درەوشانەوە))یەی لیرەدا باسی دەکریت، چەمکی میژووی دەهەزار سالەیە. ئەو تیگەیشتنەیە کەکورتەکەی بریتیە لەوەی: پاش لیکۆلینەوە سەلمینراوە ریشەی هەموو شارستانیتییەکان دەگەریتەوە بۆ ئاسیای ناوەراست و لەلایەن تورکەکانیشەوە دامەزراون.***

[١٣٠] ***Semsettin Gunaltay, Turk Tarih Tezi Hakkinda Intikatlarin Mahiyeti ve Tezin Kati Zeferi, Belleten, 1938, Sayi 7-8, s. 337-338***

پشتیوانی بناغەو میتۆدەکان روونکرایەوەو تیبینی لەسەردرا. بواردرا بەکەللە رەقەکان و ئەوانەی بەتیگەیشتنی چەوت تووشی لادان بوون، بەئازادی لەبەردەمی کۆنگرەدا رەخنەکانی خۆیان بلین.[١٣١] چییان ویست گوتیان. بەلام هەلوەشاندنەوەی هەموو ئەو رەخنانەی هیچ بناغەیەکی زانستییان نەبوو، زۆر ئاسان بوو. رەخنەکان، بەدووبارە بەرجەستە کردنەوەی نرخی زانستیانەی تیزی میژووی تورک کۆتاییان پێ هات."

" یەکەمین کۆنگرەی میژوو، بەسەرکەوتنی تیزی میژوو لەناوەوەی وولاتدا بەئەنجام گەیشتبوو. دووەمین کۆنگرەی میژووی تورک بواری رەخساند بۆ روونکردنەوەی تیزەکە لەبەردەم زاناکانی جیهانداو پیشکەشکردنی بۆ رەخنە زانستییەکانیان. کۆنگرەی دووەم لە شیوەیەکی پرشنگدارتردا کۆتایی پێهات. تاج خرایە سەر سەری تیزی میژووی تورک. زانا خاوەن بریارە گەورەکان بە پیزانینەوە پیشوازییان لەو لیکۆلینەوانە کرد کەلەم مەیدانە تازە کراوەیەدا ئەنجامدراون ئیتر تیزی میژووی تورک سەرکەوتنی یەکجارەکیی بەدەست هینابوو."[١٣٢]

پرۆفیسۆر شەمسەدین گووناڵتای هەرچەندە ووشەی وەکو زانست، نرخیکی زانستی، رەخنەی زانستی و میتۆد بەکاردینێ، بەلام میتۆدەکەی زۆر لە میتۆدی زانستیەوە دوورەو ئەو چەمکانەش کە بەکاریان دینێ، زۆر دوورن لەوەی چەمکی زانستی بن. چەمکی وەك "درەوشانەوەی کارە ئەنجامدراوەکە"، "سەرسورمان" ، "نەزانی بە بیانوو حساب کردن" ، "رەنجاندن" ، "ئازاردان" و "راهینانی چاو" هەندێ لەو ووشانەن کە سەلیقەی خۆیو قەناعەتە خودیەکانی خۆی رادەگەیەنن. جگە لەوە هەلویستی وەرگیراو بەرامبەر بە میژوونووسو پسپۆرە ئەوروپاییەکانیش

---

[١٣١] گوتمان بیجگە لە راگەیاندنەکەی ئاڤرام گالانتی بەگ، هیچ راگەیاندنیکی تر لەسەر ئەو بابەتە لەئارادا نەبووە. هەمووان هەمان دیدو بۆچوونیان دووبارە کردۆتەوە. ئەوەشمان گوت کە هیچ وەلامیکی راگەیاندنە حەوت لاپەرەییەکەی ئاڤرام گالانتی بەگ نەدراوەتەوە، کە رەنگدانەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی نەبووە.

[١٣٢] Semsettin Gunaltay, a.g.m. , s.338

جیگـەی سـەرنجە. ئەگـەر کەسـیکی ئـەوروپایی تـیزی میـژووی تـورك، واتــە ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت بەراست بزانیت، باسی لەوە دەکریت کە چەند زانایـەکی گـەورەو خـاوەن زانیاریـیە. دەلـین "فلانــە زانــای گــەورە تەنانـەت فلانە زانای گەورەش ئەمە بەراست دەزانێ" و، دەیانەوێ بیکەن بە پالپشتیك بۆ بیروراکانی خۆیان. هەر کەسیکیش دژی ئەم تیزە، واتە دژی تیزی میژووی تـورك رابووەسـتێ و بلیت هیچ بناغەیـەکی زانسـتیانەی نیـە، پـێی دەگـوترێ کەسیکی "نـەزان، داماو". دەگوترێ "هـەر لـە بنـەرەتدا کەسـانی نـەزان و بـێ زانست و داماو، هیچ شتیك لە درەوشانەوەی ئەم خۆرە تێ ناگەن".

پرۆفیســۆر شەمســەدین گوونالتــای، پــاش ئــەوەی لــە نووســینە باسـکراوەکەیدا لـە دەروازەیـەکی ئـاواوە دەچیتـە نـاو باسـەکەیەوە، ئینجا ئـەو رەخنانـەی لـە تـیزی میـژووی تـورك گـیراون، ریـز دەکـات و هــەولدەدات یـەك بەیەکی ئیدیعاکانی تیزی میژووی تورك بسەلمینێ. لـە میانـەی قسـەکانیدا بـە ووشــەی حەماســی و داســتان ئــامیز، رووداوی ووشــك بوونــەوەی ئاســیای ناوەراســت دەگیریتــەوەو دەلیــت ئاســیای ناوەراســت نیشــتمانی دایکــی تورکەکانە. دیسان هەولدەدات بەووشەو قسەی لەوجۆرە باسی ئەوە بکات کە نیشتمانی دایکی براکیسە فالەکان ئاسیای ناوەراستەو تورکیش لەرەگـەزی سپی و براکیسە فالە.[١٣٣] یەکیکیش لەو بابەتانەی پرۆفیسـۆر گوونالتـای زۆر بـە دریـژی لەسـەریان راوەسـتاوە، بریتیـە لـەوەی "حیتـی و سـۆمەری و هـەموو قەومـەکانی تـری ئاسیای نزیـك لـە ئاسیای ناوەراسـتەوە هـاتوون؛ هـەموویان تورکــن. هــەر ئــەمانیش کولتــوورو شارســتانیتی تورکیــان لــە ئاســیای ناوەراستەوە هینـاوە بـۆ میسـۆپۆتامیاو ئانـادۆل، واتـە ئاسـیای نزیـك."[١٣٤] هـەروەها پـەیوەندی لـە نیـوان براکیسـەفالەکانی میسرو ئاسـیای ناوەراسـتدا، واتە لە نیوان میسری تورکەکاندا دروست دەکات.[١٣٥]

---

[١٣٣] *Semsettin Gunaltay, a.g.m. ,s. 339-358*

[١٣٤] *Semsettin Gunaltay, a.g.m. ,s. 358-362*

[١٣٥] *Semsettin Gunaltay, a.g.m. ,s. 362-365*

IX. پشکنینی ئەنترۆپۆمەتری* تورکی

لە ساڵی ١٩٣٧دا، پشکنینیکی ئەنترۆپۆمەتری بەرفراوان ئەنجامدراوە. لەم پشکنینەدا هەوڵدراوە تایبەتمەندیە رەگەزیەکانی تورك و بونیادە ئەنترۆپۆلۆجیەکانی، بەووردترین شیوە بپیوریت.

" لە ساڵی ١٩٣٧دا پشکنینیکی ئەنترۆپۆلۆجی بەرفراوان ، بەفەرمانی پیشەوای ئەبەدی (ئاتاتورك) ئەنجامدراوە. ئەم پشکنینە کە نزیکەی ٦٤٠٠٠ هاووڵاتی ژن و پیاوی گرتۆتەوە، لە مانگەکانی تەموز، ئاب، ئەیلول و تشرینی یەکەمی ١٩٣٧دا بەردەوام بووە و لەلایەن ١٠ تیپەوە (دە تیمەوە) لە ١٠ ناوچەدا ئەنجامدراوە.

لە خوارەوە، ژمارەی ئەو کەسانەی پشکنینەکە گرتنیەوە، تۆمار کراوە:

١-ناوچەی تراکیا	٦٠٠٠ پشکنین
٢-ناوچەی بورسە، بیلەجیك	٦٠٠٠ پشکنین
٣-ناوچەی چەنەقەلعە، بالك ئەسیر، مانیسا	٦٠٠٠ پشکنین
٤-ناوچەی ئیجە	٦٠٠٠ پشکنین
٥-ناوچەی ئەسکی شەهر، ئەفیون، بوردور، کوتاهیە، ئسپارتە، ئەنتالیا	٦٠٠٠ پشکنین
٦-ناوچەی ئانادۆلی ناوەراست	٨٠٠٠ پشکنین
٧-ناوچەی خۆرئاوای دەریای رەش	٦٠٠٠ پشکنین
٨-ناوچەی باشوور	٦٠٠٠ پشکنین
٩-ناوچەی یەکەمی خۆرهەلات	٧٠٠٠ پشکنین
١٠-ناوچەی دووەمی خۆرهەلات	٧٠٠٠ پشکنین

** ئەنترۆپۆمەتری Antropometry : لقیکە لە لقەکانی ئەنترۆپۆلۆجیا و لە پیوانەکانی جەستەی مرۆڤ دەکۆلیتەوە (دریژی و پانی کەللە سەر، لووت، باڵا، هتد).*

ئەو فەرمانبەرانەی بۆ ئەنجامدانی پشکنینەکە بەکارهینران، بریتی بوون لە دوکتۆرە عەسکەریو مەدەنییەکان، فەرمانبەرانی تەندروستیو بەشیکیشیان مامۆستای پەروەردەی لەش "التربیه البدنیه" بوون"[١٣٦]

پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان-یش لەکتیبیکدا کەلە ژیر ناوی ئانادۆل نیشتمانی رەگەزی تورك دا بلاوی کردۆتەوە، سەبارەت بە پشکنینی ئەنترۆپۆلۆجی تورکی ئاوا دەلیت:

" **مەبەستم لە ئامادەکردنی ئەم کتیبە تورکیە بۆ چاپ، ئەمەیە:**
پیشکەش کردنی ئەو مادەیەی لەسەر کورتەی میژووو رەگەزی نیشتمانەکەمان، توانیومە کۆیبکەمەوە. کاتیك کە ئەو پشکنینە بەرفراوانەم دەهینایە پیش چاوی خۆم، بەپیی ئەو تەجروبەیەی لە وەرگرتنی پیوانەکانی دووسەد ژندا هەمبوو، دەمزانی لە توانای خۆمدا نیە. لەبەر ئەوە پیشنیارم کرد ئەنجامدانی ئەم کارە بە تیپیکی حکومەت بسپیردریو، بەفەرمانی ئاتاتورکیش کەوتەکار."[١٣٧]

پرۆفیسۆر ئافەت ئینان، لەزمانی پرۆفیسۆر پیتاردەوە، بەم شیوەیە باسی گرنگیدانی ئاتاتورك بە لیکۆلینەوە لە (بەرلەمیژوو- *Prehistory*)و ئەنترۆپۆلۆجیا دەکات:

" ئارەزووی بەتینی ئاتاتورك بۆ باش ناسینی بنەچەی رەگەزی تورك تا ئەو جییەی دەکریت، هانی پیشەوای میللەتیدا، بەخیرایی حەز لە مەسەلە ئەتنیو رەگەزییەکان بکات. لەوپەری دنیاوە زۆربەی جار بیرلەوە دەکەمەوە کە ئاخۆ سەرۆك دەولەتیکیتر هەیە ئەوەندەی ئاتاتورك حەزیکی ئاگرینو ئەوەندەی ئەو حەزیکی زانستیانەی دینامکیی تیدابیت."[١٣٨]

---

(١٣٦) *Sevket Aziz Kansu, Turk Antropoloji Enistitusu Tarihcesi, Maarif Matbaasi, 1940, s. 20-21*

(١٣٧) *Afet Inan, Turkiye Halkinin Antropolojik Karakterleri ve Turkiye Tarihi, Turk Irkinin Vatani Anadolu, (64000 Kisi Uzerinde Yapilan Anket), TTK, Ankara 1947, s. 1, Ayrica bk. s. 67*

(١٣٨) *Afet Inan, a.g.e, s. 9-10*

پرۆفیسـۆر ئینـان لـەم کتێبـەیدا هـەوڵدەدات بیسـەلمێنێت هـەموو رەگەزەکانو هەموو ئەو قەومانەی لە ئانادۆڵدا هاتوونو رۆیشتوون، تورك بوون. کۆشش دەکات بە بەراوردکردنی هەڵکۆڵینە ئەنترۆپۆلۆجیەکانو ئەنجامەکانیان لەناوچە جیاجیاکانی ئانادۆڵدا، لەگەڵ ئەو زانیاریانەی کە پشکنینە ئەنترۆپۆمەتریە تورکیەکان بەدەستیان هێناون، ئەو بۆچوونانە بسەلمێنێت.

" تورکیا لە مێژوودا زۆر کۆنە. ئەو پەیکەرو یادگاریە مێژووییانەی لەسەر خاکەکەی بە پێوە راوەستاون، ئەو پاشماوانەی لەژێر خاکدا ماونەتەوە، شایەتی بۆ ئەو مێژووە دەدەن.

لەناو رەوتی مێژوودا، چەندین فەرمانرەوایی سیاسیو دەولەت لەژێر ناوی جۆربەجۆردا هەبوون. ناوەکە هەرچیەك بووبێت، زۆربەی خەڵك نەگۆڕاون.

لەسەردەمە مێژووییەکاندا، پڕ جوولەترین رووداوەکان لەسەر ئەم خاکە روویانداوە. بووە بەشانۆی هاتنو چوونی شەپۆلی کۆچکردنی قەومەکانو رێگەی بۆ سەرکەوتنی گەورە خۆش کردووە. بەلام سەرەرای هەموو ئەمانە، ئەم خاکی تورکە، ئەو خەڵکەی بەم پشکنینە جۆری رەگەزیمان دیاری کرد، توانیویانە پەیوەندی نزیکی خۆیان لەگەڵ باپیرانیاندا، کە هەمان کاراکتەری رەگەزییان بووە، بپارێزن."[١٣٩]

پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینانیش وەکو پرۆفیسۆر د. شەوکەت عەزیز کانسو، رایدەگەیەنی کە بۆ پشکنینی ئەنترۆپۆلۆجی تورکی، تورکیا بەسەر دە ناوچەدا دابەشکراوەو لە جیبەجیکردنی پشکنینەکەشدا دوکتۆری مەدەنیو عەسکەری بەکارهێنراون. دوکتۆری مەدەنی بۆ ناوچەی ١و٢و٣و٤و٧و، دوکتۆری عەسکەریش بۆ ناوچەی ٥و٦و٨و١٠ نێردراون. یەکسەر ناردنی دوکتۆری عەسکەری بۆ ناوچە کورنشینەکان، یاخود بۆ ئەو ناوچانەی بەپێی یاساکانی بەزۆر نیشتەجیکردنی کورد، کوردەکانی بۆ راگوێزراوە، سەرنج رادەکێشێت.[١٤٠]

---

[١٣٩] *Afet Inan , a.g.e, s. 24, s. 56, s. 57-60*

[١٤٠] *Afet Inan , a.g.e, s. 75*

پرۆفیسۆر ئافەت ئینان سەبارەت بەو لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆمەتریانەی لەسەر ٦٤٠٠٠ ژن و پیاوی تورک ئەنجامدراون، ئاوا دەلیت:

" ئەو مادە ئەنترۆپۆلۆجیانەی لە ئەنجامی ئەم پشکنینانەدا کۆکراونەتەوە، نەك هەر لەیەك رووەوە، بەلکو لە گەلیك لایەنەوە بە کەلکی لیکۆلینەوەو روونکردنەوە دین. ئەنترۆپۆلوگەکان(زاناکانی ئەنترۆپۆلوجیا) دەتوانن سالانیکی دوورو دریژ کار لەسەر ئەم مادانە بکەن. من لەم کتیبەمدا، تەنها هەندیك ئەنجامی گشتیم لەو بەلگەنامە دەولەمەندانە، بەکافی زانی.

ویستم بە کاراکتەرە مۆرفۆلۆجی‌یەکان* ، کە لە دیاریکردنی رەگەزدا زۆرترین بەکارهینانیان هەیە، هەندیك حالەتی وەسفی دەست نیشان بکەم. بەم شیوەیە یەك لەدوای یەك ئەو بابەتانە دەبینین. بالا، ئیسك، لیك چوون؛ کرانەوەی دەستەکان، قورسایی لەش، پیوانەکانی سەر، پانی ناوچەوان، لیکچوونی کەللە، بەرزی سەر، لیکچوونی دریژی، هەندیك لە کاراکتەرەکانی سیما(روو)، پیوانەکانی لووت و لیکچوونی لووت، شیوەی لووت وچاو، پشتەوەی کەللە سەر، پیست، رەنکی قژو چاو.

دەمەوی ئەو خالانەش رابگەیەنم کەهەموو ئەم لیکۆلینەوانە، چەند لیکۆلینەوەی ئەنترۆپۆلۆجین، ئەوەندەش لە رووی سۆسیۆلۆجی و میژووییەوە بابەتی گرنگن."[١٤١]

پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان لەم لیکۆلینەوەیەیدا، زوو زوو چەمکی وەکو"بالای تورکەکانی ئانادۆل"،"پیوانەکانی بالای تورکەکان"، "تیکرا(معدل) ی بالای تورك"، "بالای پیاوی تورك"،"بالای ژنانی تورك"،"جیاوازی سیکس(جنس) لای تورکەکان"،"لیکچوونی ئیسکە پەیکەری تورك"،"قورسایی جەستەی تورك"، "پیوانەی سەری پیاوانی تورك"،"لیکچوونی کەللە سەری تورکەکانی ئانادۆل"،"تورکەکانی بولغارستان"،"تورکەکانی ئەورووپا"،"تورکەکانی رومەلی"،"تورکی

---

* *مۆرفۆلۆجیا Morphology: لقێکە لە لقەکانی زیندەوەرزانی(علم الاحیاء)، لەشێوەو بونیادی جەستەیی بوونەوەران دەکۆڵێتەوە.*

[١٤١] *Afet Inan , a.g.e, s. 78-79*

قیرغیز"،"فراوانیی ناوچەوانی تورك": "درێژی سەری تورکەکانی ئانادۆڵ"، "بەرزی لووتی تورکەکانی ئانادۆڵ"، فراوانی لووت لای تورکەکانی ئانادۆڵ"،"چاوی تورکەکان"،"چالآیی چاو لای تورك"،"ڕەنگی چاوی تورکەکانی ئانادۆڵ" و "ڕەنگی پێستی تورك" بەکاردێنێ.[١٤٢]

خاوەنی لێکۆڵینەوەکە، بەم شێوەیە ئەنجامەکانی ئەم لێکۆڵینەوە گەورەیە ڕادەگەیەنێ:

" لە کۆتایی کتێبەکەمدا، دەمەوێ چەند خاڵێکی بنەڕەتی رابگەیەنم. ئەمڕۆ لە نووسینەوەی مێژووی گشتیدا، شیکردنەوەی زانستیانەی مەسەلەی ڕەگەزو ڕیزکردنی قەومەکان بەوپێیە، بووە بە عادەت. بەم پشکنینەو شیکردنەوەکانی، ئەمڕۆ بە پشتیوانی بەڵگەی مادیو بە بەکارهێنانی میتۆدی زانستی، جیاکاریو دیاریکردنێکی نوێ بۆ دانیشتوانی ئانادۆڵ لە جیهانی ئەنترۆپۆلۆجیدا کراوە. بەم شێوەیەش جێگەی راستەقینەی تورك لە لیستەی ئەنترۆپۆمەتری نێونەتەوەییدا، دەسنیشان کراوە.

ویستمان کاتێك کە ناوی عەشیرەتە جیاجیاکانی تورك دێت، یەکێتی ڕەگەزی تورك بەرجەستە بکەین تەنانەت ئەگەر لەژێر ناوی جیاوازیشدا بێت. بەتایبەت کەلەو لێکۆڵینەوانەدا کە پێش ئەم پشکنینە کراون، بەپێی ناوی هەندێ عەشیرەت(بۆ نموونە وەکو لازو کورد)، کۆمەڵێك ژمارەو ئامار پێشکەشکراون. ئێمە لەبەر ئەوەی ئەو ناوانە ناوچەی جوگرافی دەنوێنن، بەو جۆرە دامانناون. لەم بەراورد کردنانەدا دەرکەوتووە کە یەکێتی ڕەگەز لە تورکیادا هەیە."[١٤٣]

---

[١٤٢] *Afet Inan , a.g.e, s. 80-81*

[١٤٣] *ئافەت ئینان ، هەمان سەرچاوە، ل ١٨١ . ئەو لێکۆڵینەوەیەی پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان باسی دەکات، لێکۆڵینەوەیەکە لە ساڵی ١٩٢٠دا لەلایەن پرۆفیسۆر پیتارد-ەوە بلآوکراوەتەوە. پرۆفیسۆر ئینان لە لاپەڕە ١٥٠ی کتێبەکەیدا، دوو تابلۆ(خشتە) لە پرۆفیسۆر پیتارد-ەوە، وەردەگرێو وەك خۆیان(بێدەسکاری) بەکاریان دێنێ.*

"لاپەرەیەکی تری ئەم پشکنینەش بریتیە لەوەی یەکیك لە ئامانجە زانستیەکانی دامەزراندنی دەزگای میژووی تورك-ی هیناوەتەدی.

ئەو حوکمانەی لە کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکدا بەپشتیوانی هەندیك بەلگە دران، بەو ژمارەو روونکردنەوانەی لەم کتیبەماندا هاتوون، پشتیوانییان لی دەکریت."[144]

((بۆ بەراوردکردن لەگەل دانیشتوانی تری جیهاندا، هەندیك تواناییمان(امکان) لەبەردەستدایە. ئەوانەی پەیوەندیان بە ئیمەوە دەبیو سەرنجمان رادەکیشن، ئەوانەن کە لە رووی جوگرافیەوە لیمان نزیکن. هەندیك ژمارە کە تایبەتە بە خەلکی ئاسیای نزیكو لە کتیبەکەی پیتاردەوە وەرمان گرتوون، لە خوارەوە پیشکەش دەکەین.

سرب	٥٠ ملم ٩٢	جوولەکە	٥٠ ملم ٨١
رۆمان	٥١ ملم ٣٨	تاتار	٥٣ ملم ٠٢
ئەلبان	٥١ ملم ٣٥	گاگاووز	٥٣ملم ١٥
بولگار	٥١ ملم ٩٣	لاز	٥٤ ملم٣٤
گریك	٥٢ ملم ٣٠	ئەرمەن	٥٥ ملم١٧
تورك	٥٢ ملم ٤٨	کورد	٥٥ ملم ٨٦

لەم پۆلین کردنەدا هەندیك قەوم دەبینین کە ئاسیایی بوونیان ئاشکرایە لەگەل هەندیك قەومی تردا کە ئەمرۆ بە ئەوروپایی دەناسرینو لە ئاسیاوە هاتوون. (رۆمان، رۆم-گریك، ئەلبان، بولگار) ئەگەر دوو برگەی تری ئەم تابلۆیە پیکەوە بەراورد بکەین، دەبینین بەرزی‌ی لووتی ئەوروپاییەکان کەمترە لەهی ئاسیاییەکان. بیینە سەر فراوانی لووت، ئەم فراوانیە بەپی‌ی زیادبوونی لە هەمان ئەو قەومانەدا، بەم شیوەیە ریزدەکریت:

جوولەکە	٣٥ ملم ١٥	سرب	٣٦ ملم ٣٠
ئەلبان	٣٥ ملم ٣٠	گاگاووز	٣٦ ملم ٣٥
ئەلمان	٣٥ ملم ٣٧	تورك	٣٦ ملم ٦٣
رۆمان	٣٥ ملم ٣٧	بولگار	٣٦ ملم ٦٧
کورد	٣٥ ملم ٥٠	لاز	٣٦ ملم ٨٧
گریك	٣٥ ملم ٩٠	تاتار	٣٧ ملم ٤٤
ئەرمەن	٣٦ ملم ٢١		

(Afet Inan, a.g.e. , s. 150, Ayrica bk. S.110, s.155)

[144] ***Afet Inan, a.g.e. , s. 181***

ئامانج و ئەنجامی ئەم پشکنینە گەورەو گرانە، یەکیکە . واتە سەلماندنی ئەو دیدو بۆچوونانەی لە کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکدا هینراونەتە پیشێ. ئامانجی لیکۆلینەوەکە ئەمەیە، ئەنجامەکەشی هەر ئەمەیە. واتە راستیی هەموو ئەو دیدوبۆچوونانەی سەلماندووە کەلە کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکدا هینراونەتە پیشێ. وەکو زانرا کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك لەسەر ئەو تیزە راوەستاوە کە دەلیت: نیشتمانی دایکیی تورك ئاسیای ناوەراستە، لەئەنجامی بێ ئاویو ووشك بوونەوەی دەریادا، تورکەکان بەهەر چوارلای جیهاندا بلاوبوونەوە. دیسان لەچوارچیوەی ئەم تیزەدا لافی ئەوە لیدراوەو سەلمینراوە کە: هەموو شارستانیتیو کولتووورە دیرینەکان لە لایەن تورکەکانەوە دامەزرینراونو پەرەیان پیدراوە، دیارە لەناو ئەمانەشدا دامەزرینەرانی شارستانیتییەکانی ئانادۆلو میسۆپۆتامیا، لیرەشەوە سۆمەرییو حیتییەکان تورك بوون. بیگومان سنووردارکردنی ناوچەی لیکۆلینەوەکە تەنها بە ئانادۆل، مانای خۆی هەیە. ئەو لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆمەتریانەی لەسەر ٦٤٠٠٠ کەس ئەنجامدراون، بۆ نموونە نیشانیانداوە ئەو تایبەتمەندیە فیزیکییانەی لە (هەکاری)دا هەن، دەقاودەق لە (مانیسا)شدا هەنو، ئەمەش نیشانی داوە کە هەمووان هەر تورکن.

ئەم لیکۆلینەوەیە، لەبەرئەوەی پانتایی جێبەجێ کردنو قەبارەو پارەی تێ چووی گەورە بووە، سیمای لیکۆلینەوەیەکی جدی هەیە.

پرۆفیسۆر ئافەت ئینان دەلیت کوردەکان عەشیرەتیکن. یەکیك لە عەشیرەتەکانی تورك. رایدەگەیەنێ لەبەر ئەوەی ووشەی (کورد) ناوچەیەکی جوگرافی نیشاندەدات، بەکاری هیناوە. ئەگەر کوردەکان دانیشتووی خۆرهەلاتی ئانادۆلو باکووری عیراقو سووریاو خۆرئاوای ئیرانن، ئەم ناوچەیی بوونە چی دەگەیەنێ؟ ئایا ئەوە دەگەیەنێ کە عەشیرەتیکن لە عەشیرەتەکانی تورك؟

وەکو بینرا ئامانجی ئەم لیکۆلینەوەیە بریتیە لە پشت راستکردنی ئەنجامە لەپیشەوە دانراوەکانو گەران بەدوای بەرگیکی زانستیدا بۆ ئەو ئەنجامانە، هەروەها بەلگە هینانەوە بۆ ئەو ئیدیعایانەی هینراونەتە ئاراوە.

هەر لەبنەرەتدا، وەکو هەردوو پرۆفیسۆری ئەنترۆپۆلۆجیو میژوو بەشانازیو ستایشەوە دەلین، بەفەرمانی ئاتا تورك لیکۆلینەوە کە دەستی پیّ کردووە. واتە ئەو مستەفا کەمالەی کە ناویان ناوە "ئیرادەی مەزن"، "بلیمەتی دەگمەن"، "مەزنترین تورك"، "پەیکەری شکۆمەندی راستی"، ئەمری فەرمووە "لیکۆلینەوەیەك بکریت کەبیسەلمینیّ، ئەوەی لە ئانادۆلدا دەژی تورکە"، لەسەر ئەم فەرموودەیە پرۆفیسۆرەکان قۆلیان لیّ هەلمالیوەو "بە میتۆدی زانستی) ئەم فەرموودەیەیان سەلماندووە. پانتایی مەیدانی لیکۆلینەوەکە، ژمارەی پشکنینە مەیدانیەکان، جی بەجیّ کەرانیو گەورەیی دارایی تەرخان کراوە، بۆ ئەوەیە نیشانی بدەن لیکۆلینەوەکە "چەند جدی"، "چەند زانستی"، "چەند پرشنگدار"و"چەند درەوشاوە"بووە. بۆ "پرشنگدانەوە"و "درەوشانەوە"یە.

" گەرانە ئەنترۆپۆمەتریە مەیدانییەکە، لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٣٧ ەوە تا تشرینی یەکەمی ١٩٣٧ دریژەی کیشاوە.

٦٤٠٠٠ ئانکیت* کۆکراونەتەوەو تەسلیمی بەریوەبەرایەتی ئامارکراون بۆ پۆلین کردنو ئاویتە کردنیان.

(جەلال بایار)ی سەرەك وەزیری ئەوکاتە، به فەرمانی ئاتاتورك، لەلایەن حکومەتەوە یارمەتی پیویستی پیشکەشی بەریوەبەرایەتی گشتی ئامار کردووە."[١٤٥]

سەبارەت بەو لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆمەتریانەی لەسەر ٦٤٠٠٠ کەس ئەنجامدراون، بیجگە لە کتیبو ووتارە ناوبراوەکەی پرۆفیسۆر ئافەت ئینان، بلاوکراوەیەکی تریش هەیە. ئەم بلاوکراوەیە لەلایەن بەریوەبەرایەتی گشتی ئامارەوە بلاوکراوەتەوە.[١٤٦]

---

* *ئانکیت–enquete: لیستە یا خود مۆدیلی ئەو پرسیارو وەلامانەی لە لیکۆلینەوەی مەیدانیدا بەکار دەهینریت.*

(١٤٥) *Afet Inan, Turkiye Halkinin Antropolojik Karakterleri Uzerinde Buyuk Anket ve Umumi Neticelei, Belleten, TTTK,Sayi 13, 1940,s. 39-51.*

(١٤٦) *Turkiye Antropometri Anketi , 1937, Istatistik Umum Mudurlugu, Ankara 1940, Yayin No. 151*

لەم سەردەمەدا لیکۆلینەوەی تریش کراون کە دەیسەلمینن هەموو ئەوانەی لـە ئانـادۆلدا دەژیــن تورکــن.(١٤٧) هــەروەها لیکۆلینــەوە لەســەر پەیوەندیــە خوینییەکانی دانیشتوانی ئانادۆل کراوەو هەولدراوە لـەم ریگەیەشـەوە تـورك بوونی هەمووان بسەلمینریت.(١٤٨)

X.کۆنگرەی سێیەم و چوارەمی میژووی تورك

کۆنگـرەی سـێیەمی میـژووی تـورك لـە نیـوان ١٥-٢٠ی تشـرینی دووەمـی ١٩٤٣دا لـە ئەنقـەرە بەسـترا. ئـەو ئـارەزووو ویسـت و قەناعەتـە خودیانـەی لـە کۆنگرەکانی پیشوودا باسکرابوون، لەم کۆنگرەیەشدا باسکرانەوە. پرۆفیسـۆر شەمسەدین گوونالتای، نوینەری شاری سیواس و سەرۆکی دەزگای میـژووی تورك، لە ووتاری کردنەوەدا ئاوا دەلیت:

" تـورك رەگـەزیکی زۆر کۆنـە، تابـەرەو دواوە بگەریینـەوە، رابـوردووی فـراوان و بـەربلاوتر دەبیـت. میـژووە بەهەیبەتەکەشـی ، کـە نـە کـات بەشـی دەکات و نە شوین دەیگریت، هـەر هـەموو قەومـە کۆنـەکان لـە ئـامیز دەگریـت. دەتوانری بگوتری کەسەر تاپای میژووی ئاسیا، میژووی پر لـە قارەمانیتیـی تورکـە. ئەگـەر میـژووی تـورك نـەبیت، بـەدواداچوونی میـژووی ئەفـەریقا و ئەوروپا مەحالە. لە سەردەمە تاریکەکانی رابوردووەوە، سـەدە بـە سـەدە کـاتی

---

(١٤٧) Sevket Aziz Kansu, Turk Antropolojy Tarihcesi, a.g.e., Muine Atasayan, Anadolunun Irk Tarihi Uzerinde Antropolojik Yeni Bir Tetkik, Tebliqler Kitabi, Ankara 1939, s. 10-16; Said Irmak, Anadolu Yureklerinin Antropolojisne dair Tetkikler, Tebliqler Kitabi, s. 75-82; Kemal Gungor, Yorukler ve Antropometrik Tetkikler Uzerinde Ilk Bir Not, Tebliqler Kitabi , s. 83-89

(١٤٨)Said Irmak, Turk Irkinin Biolojisine Dair Arastirmalar, Kan Gruplar ve Parmak Izleri, Ikinci Turk Tarih Kongresi, s. 841-845; Nurettin Onur, Kan Gruplari Bakimindan Turk Irkinin Mensei Hakkinda Bir Etut, Ikinci Turk Tarih Kongresi, s. 845-851

وا هـەبووە کەلـە هـەر چـوارلای جیـهانی کۆنـدا تەنـها سمکۆڵانـی سـوارە جـەنگاوەرەکانی تـورك دەنگی داوەتـەوە، لەکەنارەکانی هوانگ-هـو، ڕووبـاری سندو گانژ، فورات و تونا و قزل ئیرمـاق و سـاکاریادا، لـەدلتای نیلـدا، تەنـها دەنگی فەرمانڕەوای تورك بیستراوە، لەهەموو ئەم وولاّتانەدا ناو بەناو و لێرەو لەوێ پەیکەرو شوێنەوارە مەزنەکانی کولتووری تورکی دامەزرێنراون.

بـەلاّم تـا دوێنـێ ئـەم گرنگیـیـەی مێژووەکـەمان لای خۆمـان نـەزانرا بـوو. ڕابوردوومـان پشتگوێ دەخـرا، تەمـەنێکی شـەش سـەد سـاڵی بـە مێژوومـان دەدرا، یاخود کەمێك زیـاتر، تادەگاتـە سـەلجوقیەکان بەکافی دەزانـرا. ڕیشـەی سـەرەکی و مێـژووی بـەر فـراوان و پڕشـکۆو سـەرکەوتنمان نـەدەزانراو قبـوڵ نەدەکرا.

ئەمـە لـە کاتێکدایـە کـە مێژووی تـورك بـوون و تەمەنێکـە لـە ڕابـوردووی بـێ سـەرەتا وە بـەرەو داهـاتووی بـێ کۆتـایی دەڕوات، هـەندێك جـار بـەگوڕو بەخوڕوهەندێك جاریش سست و لەسەرخۆ، بەلاّم بەردەوام و بێ وەستان بەرەو پێش دەچێت. مێژووی عوسمانی و مێـژووی سـەلجوقی، تەنـها لاپـەڕە نـین، بـەڵکو هەریەکـەیان ئەڵقەیـەکی زنجـیرەی ئـەم بـوون و تەمەنـەن، لاپـەڕەی شکۆمەندو مایەی شانازی، بەلاّم دیاریکراوی مێژووی مـەزن و پڕ لەسـەروەری تورکن.

مێژووەکـەمان کـە گـەورەیی ڕەگەزەکـەمان ڕوونـاك دەکاتـەوە، ئەگـەر بەشێوەیەکی یەکپارچە وەرنەگیرێت، بێ کۆتـایی بوونـی سـەرچاوەی ووزەی نەتەوەییمان دەرکی پێ ناکرێت و خودێتی ڕاستەقینەمان نادۆزرێتـەوە. ئـەو حاڵەی کە تا دوێنێش وابووە.

(ئاتا)ی مـەزن، کـە بـە بلیمـەتی‌ی درەوشـاوەی خـۆی ئاسـۆی ڕوانینمـانی فراوان کردو هـەورە ڕەشـەکانی ڕەواندەوە، وەکو هـەموو کەموکورپیـەکانی تـر، هەسـتی بەمەشـیان کـرد. لەگـەڵ دروسـتکردنی دەزگـای مێـژووی تورکـدا، بەرنامەیەکی بەرفراوانی داڕشت. سەرچاوەی ئەو جۆش و خرۆش و ووزەیـەی ئاشکرا کرد کە ڕۆڵەکانی تورك هەمیشە پێویستیان پێیـەتی بۆ ئـەوەی وەکو

میللەتێکی سەربەخۆو بالاّ بژین، واتە ئەو مێژووە بەرفراوانو بێ پایانەی لە پشت ئاسۆوە شارابۆوە.

بەبەکارهێنانی میتۆدی زانستی، بەلاّم بەخۆ قوتارکردن لە دەسەلاّتی فکری بێگانە کە ئابلۆقەی زیرەکی دەدات و بەلەناوبردنی پێش داوەریە بیانیەکان کە مێشك خاودەکەنەوە، هێنانە کایەی ئەم سەرچاوە بەخوڕو دەوڵەمەندەی کردە ئامانجێکی پیرۆز بۆ ڕۆڵەکانی تورك.

ڕێگەکەمان سەختو ناهەموار بوو. هەندێك نووسەر لەژێر کارتێکردنی پێش داوەریی کەڵەکەبووی چەندین سەدەدا، بوونەتە دوژمنی سەرسەختی تورکو کەیفیان بەوە دێت لاپەڕە پڕ لەشەرەفو شکۆمەندیەکانی مێژووی تورك ڕەش بکەنەوە، بەو قوڕاوەی بلاّوی دەکەنەوە ڕێگای بەردەممان دادەپۆشنو ئەو چالاّنەی بۆیان هەڵکەندووین وەکو ڕێگری لەلابردن نەهاتوو دەردەکەون.

ئەمانە لە لانکە (نیشتمان)و ڕەگەزی تورکەوە دەستیان پێکردووەو بەو شێواندنانەی بەدەستی ئەنقەست کردوویانە، سیمایەکی تەواو جیاوازیان بە مێژووی میللیمان بەخشیوە، شەرەفو شانازیو سەرکەوتنەکانی تورکیان کردووە بەموڵکی خەڵکی ترو بەهیچ جۆرێك نەیانویستووە دان بەشوناسی نەتەوەیی ڕاستەقینەی میللەتێکی خاوەن کەللەسەری براکیسەفالو زمانی پاشگرلکاو (التصاقی) * ی وەکو؟ میللەتی تورکدا بنێن، کە دوو-سێ هەزار ساڵ پێش زایین لەوپەڕی (دەریای قەزوین) ەوە هاتووەو یەکەمین مەشخەڵی شارستانێتی مرۆڤایەتی لە خۆرهەلاّتی نزیکدا هەڵگیرساندووە.

ئەمڕۆ ئێمە ڕووبەڕووی ئەرکی بێشومار دەبینەوە، وەکو: ڕاستکردنەوەی شێواندنەکانیان بە پشتیوانی بەڵگەنامەکان، ڕزگارکردنی شەرەفو مافە زەوتکراوەکان، شوناسی ڕاستەقینەی ئەو قەومانەی ویستراوە تورك بوونیان لەبیربکرێو نکوڵی لێبکرێ بەپێی بناغە زانستیەکان دەربخەین، پووچەڵکردنەوەی ئەو قسە دروستکراوو هەڵبەستراوانەی میراتی چەندین

---

* *زمانی پاشگرلکاو: ئەو زمانەی لە داتاشینی وشەدا بەزیادکردنی پاشگر، ڕەگی وشەکە ناگۆڕێو وەکو خۆی دەمێنێتەوە. وەکو زمانی تورکیو مەجاری*

سـەدەن، ڕاسـتکردنەوەی ناحەقیـەکان. پێشـەوای نەتـەوەییمان(مەبەسـت عیسـمەت ئینۆنۆیـە)، بەهـەمان خۆشەویسـتی و گرنگـی پێدانـی (ئاتـا)مـان، دەزگاکەمان دەپارێزێت. بەڕێنماییە بەپیت و بەرهەمەکانی ڕێگامان بۆ ڕووناك دەکاتەوە، شەوق و جەسارەتمان بەهێز دەکات."[149]

هـەرچی ئـەو ووتارەشـە کـە لەلایـەن حەسـەن عـەلی یوجـەل-ی وەزیـری مەعاریف و سەرۆکی کۆنگرەوە خوێنراوەتەوە، بەم شێوەیە:

" پـاش مردنـی ئاتـاتورك، ئێمـە بـەو هەسـتەوە لـەدەوری پێشـەوای نەتەوەییمان ئینۆنـۆ کۆبووینـەوە، کـە سـەمبولێکی بـەمرۆڤ بـووی ئایدیـالی نەتەوەییمانە. هەڵەیە ئەگەر یەکێتی نەتـەوەیی تەنها لـە هەسـتەکانی ئـەمڕۆدا ببینین کـاتێك کـە گوتـرا شارسـتانێتی سـۆمەر شارسـتانێتییەکی تۆرانـی بووە، ئەگەر بڕوا بەو زانایانە ناهێنین کە لـەو ڕاستیە یاخی دەبن، مانای ئـەم بڕوانەهێنانە تەنها ئەو مانایە دەبەخشێ کە بڕوا بەوشتە ناهێنین کە حەقیقەت نیە."[150]

لەم کۆنگرەیەشدا قسەکانی پێشـەوای مـەزن غـازی مسـتەفا کـەمال و پێشـەوای نەتـەوەیی عیسـمەت ئینۆنـۆ، وەکـو خـودی ڕاسـتی و ((حەقیقـەت)) مامەڵـەیان لەگەڵ کراوە. لەو ووتارانەشدا کـە لـەکۆنگرەی چوارەمـی مێـژووی تـورك[151] و کۆنگرەکانی دواتردا خوێنراونەتەوە، دەتوانین دووبـارە بوونـەوەی هـەمان ئـەو دیدو بۆ چوونانە ببینین.

---

[149] *کۆنگرەی سێیەمی مێژووی تورك ، ١٥-٢٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٣، ئەنقەرە ١٩٤٣، TTK، ل ٢-٤. لێرەدا پرۆفیسۆر شەمسەدین گوونالتـای سـەرۆکی دەزگـای زمانـی تورکـی و نوێنـەری سـیواس، باسـی تێکۆشـان لـە پێنـاوی ((شـەرەف و مافـە زەوتکراوەکان)) دا دەکات. دەبێ خوێنـەر سـەرنجی ئـەوە بدات کـە هەرلـەم کاتـەدا، هـەوڵ و تەقەللایـەکی نائاسـایی دەدرێـت بـۆ زەوتکردنـی مافـە نەتـەوەیی و دیموکراتیەکانی کورد.*

[150] *a.g.e. , s. 8-9*

[151] *Dorduncu Turk Tarih Kongresi , 10-14 Kasim 1948 , TTK, Ankara 1952 , s. 1-18.*

بـــــــــــەشـــــــــی دووەم
لێکۆڵینەوە زمانەوانی‌یەکان
(تیۆری زمانی خۆر)

I-((تورك بوونی ئاری‌یەکان))

لەوکاتـەدا کەهـەولی دارشتن‌و پـەرەپیدانی"تـیزی میـژووی تـورك" دەدرا، دیدو بۆچوونەکانی تایبەت بە زمانی تورکیش دادەریژران‌و پەرەیان پیدەدرا. بـۆ نموونـە هـەولدەدرا بسـەلمینری ریشـەی زمانـە ئاری‌یـەکان کـە پیشـیان دەگوتری هینـدۆ ئەوروپی، تورکی‌یەو هیچ زمـانیکی ئـاری نیـە لـە دەرەوەی زمانی تورکی. خـاتوو ئافـەت ئینـان لـە ووتەکـەی خۆیـدا لـەکۆنگرەی یەکـەمی میژووی تورکدا، ئاوا دەلیت:

" بـەپی‌ی ئـەو فەرهـەنگی زمانـە جۆراوجۆرانـەی بەردەسـتم کـەوتوون، ووشەی (ئاری) کە ئەوروپاییەکان زۆریان بە دلە، ووشەیەکی تورکی‌یە.

لەپال ئەم زانیاریە(قاموسی) یەدا، دەمەوی تیبینی‌یەکی بچووکی (گۆبینۆ) بهینمەوە لە کتیبی (تاقیکردنەوەیەك لەسەر نایەکسانی لەنیوان رەگەزەکاندا) سالی ١٨٥٣. تیبینی‌یەکە دەقاودەق ئەمەیە:

ئیرانیەکان یەکەمین وولاتی لە دایك بوونی خۆیـان بـە ناوچەیـەك دەزانـی لـــە دەوروبـــەری ســـەرچاوەکانی رووبـــاری ســـەیحون‌و جـــەیحون لـــە باکووری خۆرهەلات.

لەم وولاتەدا، کە خۆرهەلاتیەکان پێیان گوتووە تۆران و تائیستا بەهەلە وا زانراوە تەنها نیشتەجێی میللەتانی رەگەزی زەرد بووە، لە سەردەمە میژوویەکاندا گەلیك میللەتی ئاری لێ بووە:

وشەی ئار، لەهەموو شوینیك دوای لقە جۆربەجۆرەکانی ئەو رەگەزە کەوت کە (لە ئاسیای ناوەراستەوە دەرچوون)و، هەمیشە بیرو هۆشی داگیر کردن.

یۆنانیەکان زۆر بەباشی ئەم ووشەیەیان پاراست و لە جێی خۆیدا بەکاریان هینا، واتە بەمانای: پیاوی شایانی ریز، خواوەندی جەنگ، قارەمان، پالەوان. ووشەی ئار–*Ar*،ئیر–*ir* یاخود ئەر–*er*، لەووشەی ئەلمانی و لاتینی‌یەکانیشدا دەبینین.

پەیوەندی ووشەی ئاری لەگەل (ئەر–*er*)* دا دیارو لەبەرچاوە. خویندنەوەی ئەم ووشەیەش بەشیوەی ئار–*ar* یاخود ئیر–*ir* هیچ لە مەسەلەکە ناگۆریت. ووشەی (ئەر)یش وەکو(ئاری) لە قاموسی هیچ یەکیك لەو زمانانەدا نیە کە قەومەکانی ئەمرۆ بەکاریان دینن. ئەم ووشەیە تەنها لە زمانی تورکیدا هەیە.

<u>قەناعەتم وایە دەتوانین لە بونیادی ئەو زمانانەدا کە پێیان دەلین ئاری، پتر بۆ ریشەکانی زمانی تورکی بگەریین، وەك لەو چەند ووشە کەمە فارسی و هندی‌یە. ئەو لەمەوە دەست دەکەویت، بەهەموو باریك مایەی سەرسورمان دەبیت. روونکردنەوەی ئەم مەسەلە گەورەیە، تەنها لەمامۆستا پایە بەرزەکانی تورك چاوەرێ دەکریت."(١)</u>

ووتەکەی خاتوو ئافەت، سەرە دەزوویەکی گرنگە سەبارەت بەو تویژینەوەو لیکۆلینەوانەی لەو سەردەمەدا لەسەر بابەتی زمانی تورکی ئەنجامدەدران یاخود بریار بوو ئەنجام بدرین. بیگومان دەبوو ئەو تویژینەوە زمانەوانیانە لەگەل دیدو بۆچوونەکانی میژووی تورکدا بگونجین،کە لافی ئەوە

---

* *ووشەی(er–ئەر) لەزمانی تورکیدا بەم مانایانە بەکاردیت: سەرباز،قارەمان، پالەوان، نیر، پیاو، زوو هتد.*

(١)*Afet Hanim, Tarihten Evvel ve Tarihin Fecrinde, <u>Birinci Turk Tarih Kongresi,</u> s. 39-40*

لیدەدات هەموو شارستانیتییە دیرینەکانی جیهان لەلایەن تورکەکانەوە دامەزراون و هەموویان بەتورک دادەنیت. دەبوو بلین ریشەی هەموو زمانەکانی جیهان تورکی بووەو هەموویان لەزمانی تورکی کەوتوونەتەوە. لەبەرئەوە لە جێی خۆیدا دەبێ ئەگەر لەم ووتارە وەکو رینمایەك تێ بگەین.

خاتوو ئافەت دەلیت دەبی لەو زمانانەدا کە پێیان دەگوترێ ئاری، بۆ رەگی زمانی تورکی بگەرێین و دەلیت ئەمە کاریکی شیاوە. رایشی دەگەیەنێ کەئەو حەقیقەتەی لەمەوە دەردەچیت دەبیتە "مایەی سەرسورمان". ئیتر لەدوای ئەم ووتارەوە، گەرانی "مامۆستا پایە بەرزەکانی تورك بەدوای ریشەکانی زمانی تورکی لەناو زمانە هیندو ئەوروپاییەکاندا" چڕو بەرفراوان دەبیت.

لە کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکدا ، ووتەی لەم جۆرە لەلایەن ووتاربیژی تریشەوە پیشکەشکراوە. ووتارەکانی سامیح رەفعەت بەگ لەم روانگەیەوە جیگەی سەرنجن. سامیح رەفعەت بەگ دوو کۆنفرانسی سەرەکی لەکۆنگرەکەدا پیشکەش کردووە. لە کۆنفرانسی یەکەمدا پەیوەندیەکانی زمانی تورکی و زمانەکانی تری کردۆتە بابەتی باسەکەی.[٢] سامیح رەفعەت بەگ لەم ووتارەیدا بەدوای رەگەکانی زمانی تورکیدا گەراوە، لەو زمانانەدا کە لە ئاسیاو ئەفەریقاو ئەوروپاو ناوچە جۆربەجۆرەکانی ئەم کیشوەرانەدا بەکار دەهینرین. هەولی داوە پەیوەندی دروست بکات لە نیوان زمانی تورکی و ئەو زمانانەدا کە لە میسۆپۆتامیا،میسر،باکووری ئەفەریقا، نیمچە دورگەی ئیبەریك، ئەوروپای ناوەراست و خۆرهەلاتی ناوەراستدا قسەیان پی دەکریت. پاش راگەیاندنی ئەوەش کە میدی و ئیرانیەکانیش بنەچەیان تورك بووە، دەلیت زمانە ئاریەکان ریشەیان تورکی بووە.[٣]

سامیح رەفعەت بەگ ووتاری دووەمی خۆی تەرخان کردووە بۆ ئەو رەخنە حەوت لاپەرەییەی ئاڤرام گالانتی بەگ لەسەر کتیبی <u>هیلە گشتیەکانی</u>

---

[٢] *Samih Rifat Bey, Turkce ve Diger Lisanlar Arasindaki Irtibatlar, <u>Birinci Turk Tarih Kongresi</u>, s. 52-78*

[٣] *Samih Rifat Bey, a.g.e. , s. 70-78*

uzerine yaplan tartismalar hakkinda bk. a.g.e. , s.79-93

میـژووی تـورك نووسـیویتی، یـاخود راسـتتر ئـەو راپۆرتـەی بیروبۆچوونـەکانی لەسەر کتیبەکە لـەخۆی دەگریـت.[٤] وەکو پیشـتریش گوتمـان، ئاڤرام گـالانتی بەگ راپۆرتیکی پیشکەش کردووە کە بە شیوەیەکی گشتی رەخنـە لـە تیزی میـژووی تـورك دەگریـت. سـامیح رەفعـەت بـەگ کۆنفرانسـیکی لەسـەر ئـەم خویندنـەوە حـەوت لاپەرەییـە پیشکەشـکردووە، کـە ٣٠ لاپـەرە دەگریتـەوە. خویندنـەوەکانی ئـاڤرام گـالانتی بەگی کردۆتـەوەو هـەولی داوە راسـتی تـیزی میژووی تورك بسەلمینیت.

"..باسی میژووی میسرو سۆمەر دەکەین. وادەردەکەوی ئاڤرام گالانتی بەگ کەمامۆستای میژووی قەومەکانی خۆرهەلاتەو رەخنـە لـەم بەشـەی میـژوو دەگریـت، پـی‌ی وابیـت ئـەو قەومانـەی کەشارسـتانیتی میسـریان بنیـات نـاوە بەشیوەیەکی رەهـا سـامی بوون. ئـەم قەناعەتـە لـەکۆنترین نەریتـە باوەکانـەوە گەیشـتووە بـەو. بـەپی‌ی ئـەو نەریتانـە، ووشـەگەلی بـابل، کـەلدە، ئەکـەد وەکـو لـە(عـەهدی عـەتیق–تـەورات)دا هـاتووە، سـامی بـوون دەنوینـن. هەریـەکیك لەنووسـەرانی خۆرئاوا باسـی ئـەو پەیوەندیـە زمـانی و شارسـتانیانە بکـات کـە میسـرو بـابل پیکـەوە دەبەسـتنەوە، یەکسـەر مامۆسـتا بەریزەکـەمان پەنجـەی دریـژ دەکـاو وپیمـان دەلـی ئـەو قسـەیەی کەدەلیت ئەوانـەی چـوون بـۆ میسـر کولتووری تورکی‌یان هەلگرتبوو، لەگەل فکری ئەم نووسەرەدا ریك ناکەویت.

بـەلام برۆن سـەیری هـەموو ئـەو کتیبانـە بکـەن کـە لـە نیـو سـەدە لەمەوبـەرەوە نووسـراون. تەنهـا سـەیری پیرسـتی ناوەرۆکـەکانیان بکـەن. نیشـانەکانی ئـەم بابەتـە گرنگـەیان تیـدا دەدۆزنـەوە. ئـەو نووسـەرانە تۆماریـان کـردووەو سەلماندوویانە کە ئەو خۆرهەلاتی‌یانـەی لـە(عـەهدی عـەتیق)دا باسـی هاتنیـان بۆ (سەننار) کراوە، راستەو راست تورك بوون، یاخود ئەوان گوتەنی لەخیزانی تۆران بوون"[٥].

ئاڤرام گالانتی بەگ بـەم شـیوەیە بنەچـەی ووشـەی ئـاری، ئاریـان، لیـك دەداتەوە:

---

[٤] *Avram Galanti Bey, a.g.e. , s. 445-451*

[٥] *Samih Rifat Bey. a.g.e.s. 453.*

" .چوارده سەدە بەرلە زایین، لە وولاتی میتاندا، خواوەندی بە بنەچە ئیرانیش لەگەل خواوەندە ناوچەییەکاندا دەپەرستران. بیگومان خیزانی فەرمانرەوای ئەم وولاتە ئاری بوون. لە میتاندا ئارییەکان بە(هارری) ناو دەبران، واتە بە دوو (ر). لە نووسینەکانی دارادا لە (سوسا)، ئاری بە(هارریە)، واتە بەدوو (ر) نووسراوە".

(Cilt2. 456. Not 455. Meyer)

"سەرەنجام هاریە بووە بە ئاریە. ئاریەن شیوە فەرهەنگییەکەی ئەم ووشەیەیە. ئاری، مانای (گەورە–سەروەر) و(نەجیب) دەگەیەنی.

ئەگەر ووشەیەك هەبیت کە لە رووی دەنگو ماناوە لە هاریە بچیت، ووشەی (هیر)ی ئەلمانییە کە مانای (سەروەر–گەورە) و(نەجیب) دەگەیەنی."[٦]

وەلامی سامیح رەفعەت بەگ بۆ ئەم لایەنەی لیکدانەوەکەی ئاڤرام گالانتی بەگ، ئەمەیە:

" .پیشتر لەناوەراستەکانی ووتارەکەماندا باسی (هارری)یەکانمان کردووە. لەو لیکۆلینەوەیەدا کە(هرۆزنی) و(فۆررەر) پیکەوە لەسەر ئەم قەومە کردوویانە، بەپیی پیویست سەلماندوویانە تورك بوونو بەزمانیك قسەیان کردووە کەزۆر لەتورکییەوە نزیك بووە. ئەوەی کە(مایەر) مانای ئەمرۆی (هاریە) دەخاتە ریزی ئارییەکانەوە، لەسەر بناغەی لیکۆلینەوەیەکی جدی بنیات نەنراوە وەکو چەندین جار لەم کۆنگرەیەدا دووبارە کرایەوە، لەزمانی تورکی کۆندا کەپیتی (قوولایی قورگ)ی تیدا نیە* ، تا لە خۆرئاوا نزیك بینەوە، ئەو ووشانەی بەپیتی دەنگدار دەست پیدەکەن، پیشگری (ها) یاخود (هە)یان دەچیتە سەر. ئەمە ئەنجامی کارتیکردنیکی ناوچەییو فیزیۆلۆجییە. ئەو دەنگە تورکییانەی لەسەر شیوەی (ئە)و (ئەی)ن، لە دیالیکتی خۆرئاوادا بوون بە(هەی). تورکەکانی خۆرئاوا بە ووشەی (ئەلبەت)ی عەرەبی دەلین (هەلبەت). لەبەرئەوەی ئەم گۆرانەی لە دیالیکتە جیاجیاو زمانە جیا جیاکاندا بەسەر برگەی دەنگداری سەرەتای ووشەکاندا دیت بەپیی ریسایەکی

---

[٦] *Avram Galanti Bey. a.g.e,s. 451.*

* *مەبەست لەو پیتانەیە کە لە کاتی ئاخاوتندا لە قوولایی قورگەوە دینە دەری. وەکو ع،ق،ح.*

ریك‌وپیکه، راست نیه ووشه‌ی(ئاری) له (هارری) جیا بکه‌ینه‌وه. ئه‌و قسه‌یه‌ی ئاقرام گالانتی به‌گ که ده‌لیت ئاریا وشه‌یه‌که زمانه فه‌ره‌نگی‌یه‌کان دروستیان کردووه، لیکدانه‌وه‌یه‌کی که‌موکورته. ووشه‌ی ئاریا و ئاریانا، ٦ سه‌ده پیش زایین هاتوونه‌ته ئاسیاو ئه‌ورووپاوه. ره‌چه‌له‌کی هه‌موو ووشه‌کانی ئاریا و ئاری ده‌گه‌ریته‌وه سه‌ر (ئه‌ر– *er*)ی تورکی. چونکه هیچ یه‌کیك له‌و زمانانه‌ی ئه‌م ووشه‌یه‌یان تیدایه، ئه‌سلیکی هاوبه‌شی وه‌کو (ئه‌رره *erre*)ی تیدانیه که مانای (ئه‌ر: پیاو، نیر، سه‌رباز، قاره‌مان)،(ئه‌رکه‌ك *erkek*: پیاو، نیر) یاخود (جنین–نطفه) ده‌گه‌یه‌نیت. له‌هه‌موو زمانه ئاری‌یه‌کاندا، ئه‌و ووشانه‌ی خزمایه‌تیان له‌گه‌ل ووشه‌ی ئاری‌و ئاریا دا هه‌یه، له‌شیوه‌ی ناوی تاکه بی گیانیکدا(اسم جامد) ماون. ئه‌گه‌ر ئاقرام گالانتی به‌گ کاری زمانه‌وانی به‌جی بیلی بۆ پسپۆران، زۆر باشتر ده‌بیت."

پاش هه‌ولدان بۆ دۆزینه‌وه‌ی په‌یوه‌ندیه‌کی له‌وجۆره له‌نیوان ووشه‌ی(ئاری)و ووشه‌ی (ئه‌ر) دا، ئیتر به باشی روون ده‌بیته‌وه که لیکۆلینه‌وه‌و تویژینه‌وه‌کان به‌چ ئاراسته‌یه‌ك په‌ره ده‌سینن‌و به‌چ ئاراسته‌یه‌ك په‌ره‌یان پیده‌دریت. تیۆری زمانی خۆر له‌ئه‌نجامی تیگه‌یشتنیکی له‌و جۆره‌دا هینراوه‌ته ئاراوه.

II. ئه‌نجومه‌نی لیکۆلینه‌وه‌ی زمانی تورکی و ئه‌ندامه نوینه‌ره‌کانی (په‌رله‌مانتاره‌کان)

هاوته‌ریب له‌گه‌ل ئه‌نجومه‌نی لیکۆلینه‌وه‌ی میژوویی تورك–دا، له ١٢ی ته‌مووزی ١٩٣٢دا، ئه‌نجومه‌نی لیکۆلینه‌وه‌ی زمانی تورکی–ش دامه‌زراوه. ئامانجی ئه‌نجومه‌نی لیکۆلینه‌وه‌ی زمانی تورکی، لیکۆلینه‌وه کردنه له‌سه‌ر بونیادی زمانی تورکی، په‌یوه‌ندی‌ی له‌گه‌ل زمانه‌کانی تردا‌و، په‌ره‌سه‌ندنی زمانی تورکی له میژوودا. ئه‌نجومه‌نی لیکۆلینه‌وه‌ی زمانی تورکی، دواتر ناوی بووه به "ده‌زگای لیکۆلینه‌وه‌ی زمانی تورکی"و دواتریش "ده‌زگای زمانی تورکی"[(٨)]

[(٨)]*Vecihe Hatiboglu, Olumsuz Ataturk Ve Dil Devrimi, 108. TDK Ankara 1973,s. 30-32; Agah Sirri Levend, Turk Dilinde Gelisme Sadelesme*

ئەندامانی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی زمانی تورکی-ش وەکو ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك، بریتی بوون لە نوینەرانی پەرلەمان(پەرلەمانتاران). کە ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی زمانیتورکی(ئەل زت) لە ۱۲ی تەموزی ۱۹۳۲دا دامەزرینرا، سامیح رەفعەتی نوینەری شاری چەنەقەلعە، کرا بە سەرۆکی. نووسەرە گشتیەکەی رەوشەن ئەشرەف(ئوونایدن)ی نوینەری(کوتاهیە) بوو. ئەندامەکانی بریتی بوون لە جەلال ساحیر(ئەرۆزان)و یەعقوب قەدری (قەرە عوسمان ئۆغلو) کە نوینەری زۆنگولداغو مانیسیا بوون. کەسانی وەك: سامیح رەفعەت، رەوشەن ئەشرەف (ئوونایدن)، جەلال ساحیر (ئەرۆزان)، یەعقوب قەدری (قەرە عوسمان ئۆغلو)، بەسیم ئا تا لای، ئەحمەد جەواد(ئەمرە)، حەسەن عەلی(یووجەل)، ئیبراهیم نەجمی (دیلمەن)، سەفوەت ئاریکان، عەلی جانب (یۆنتەم)، حەسەن رەشید(تانکوت)، نایم نازم(ئۆنات)، رەفعەت ئوولگەن، و عیزەت عولوی(ئایکوت) کە لە ماوەی جیاجیادا لە ئەنجومەنی ناوەندیی (ئەل زت)دا کاریان کردووە، لەهەمان کاتدا ئەندامی پەرلەمان بوون. بۆ نموونە هەر یانزە ئەندامی ئەنجومەنی ناوەندی کەلە کۆنگرەی دووەمی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی زمانی تورکیدا پیکهینرا، ئەندامی پەرلەمانیش بوون. بەم شیوەیە، کاریگەری کۆمەلەی گەلی کۆماری(*CHF*)و سەرۆکە گشتیەکەی لەسەر دەزگاکە مسۆگەر دەکرا. وەکو زانراوە لەو سەردەمەدا و بەپێی پەیرەوو پرۆگرامی (*CHF*)، نوینەران لە لایەن خودی سەرۆکی گشتی(*CHF*)وە دادەنران. لەبەرئەوەی لەبەشی تایبەت بە تیزی میژووی تورکدا ئەم پەیوەندیانەمان باسکرد، لیرەدا بەپیویستی نازانین دووبارەی بکەینەوە.

<u>Evreleri,</u> TDK, 3. bs., Ankara 1972, s. 408-409; Rusen Esreg , Turk Dili Tetkik Cemiyeti Nasil Kuruldu?, Ulku, Sayi 8, Eylul 1933, s. 81-97

III.فاكتی سێیەم: تیۆری زمانی خۆر

تیۆری زمانی خۆر لە کۆنگرەی سێیەمی زمانی تورکیدا هێنراوەتە پێشێ. هەرچی ووتارو کۆنفرانسەکانی کۆنگرەی یەکەمو دووەمی زمانی تورکیشە، لەسەر ئاستێکی فراوان سیفەتی زەمینە سازکردن بۆ تیۆری زمانی خۆریان هەلگرتووە.

١-کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکی

کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکی، لە نێوان ٢٦ی ئەیلول-٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٢دا لە ئەستەموول بەستراوە. بەرنامەی کاری کۆنگرەکە، کە نووسەری گشتی ئەنجومەنی لێکۆڵینەوەی زمانی تورکی ئامادەی کردووە،"بێجگە لە وێنە گرتنێکی چۆنیەتی بیرکردنەوەی مستەفا کەمال،هیچی تر نیە".(٩) لەم بارەیەوە، پرۆفیسۆر د. وەجیهە خەتیب ئۆغلو ئاوا دەڵێت:

" ئا تا تورك لەو کۆبوونەوە تایبەتانەدا کە پێش کۆنگرەو ئێوارەی ڕۆژانی کۆنگرە ئەنجامدەدران، ئەنجامی لێکۆڵینەوەو بیروراکانی خۆی لەسەر بابەتە گرنگەکان، بۆ ئەو کەسانە روون دەکردەوە کە بڕوای پێیان بوو و متمانەی پێ دەکردن، هەولی دەدا بەو بەلگەو سەرچاوانەی لەبەردەستیدا بوون، قەناعەت بەوانیش بێنێ و ڕۆشنیان کاتەوە. ئەوانیش لە کۆنگرەکاندا، لە حوزووری خۆیدا، بە ئیمانێکی بەهێزەوە لە بەرامبەر هەموو تەوژمێکی پێچەوانەدا، داکۆکیان لەو بیرورایانە دەکردو بووبوون بە قسەکەری ئاتاتورك. لەکۆنگرەی یەکەمی تورکیدا، ماندووترین قسەکەری ئاتا تورك، (سامیح رەفعەت)ی سەرۆکی ئەنجومەنی لێکۆڵینەوەی مێژووی تورك بوو. هەریەکە لە ئیسماعیل موشتاق ماکۆیان، ئیبراهیم نەجمی دیلمەن، رەوشەن ئەشرەف ئوونایدن و فالح رفقی ئاتای، لەقسەکەرەکانی ئاتا تورك بوون.

---

(٩)*Birinci Turk Dil Kurultayi Muzakere Zabitlari, Maarif Vekaleti, Devlet Matbaasi, Istanbul 1932, s. 471*

لــه هـــەموو ووتارەكـــانی ئـــەو رۆژەی ســـامیح رەفعەتـــەوە، دەتوانـــین دیدوبۆچوونە سەرەكیەكانی ئاتاتورك سەبارەت بەزمانەكانی جیهان‌و زمانی توركی بزانین. لە راستیدا لە كۆنگرەی یەكەمی زمانی توركیدا، ئاتاتورك لە ریگـەی قسـەكەرەكانیەوە هـەموو بنـەماكانی زمانـەوانی‌ی روونكردۆتـەوە. بابەتـەكانی كۆنگـرەی یەكـەمی زمـانی توركـی‌و روونكردنـەوەی بنـەماكانی زمانەوانی لە لایـەن ئاتاتوركـەوە، لـەو رووەوە گرنگی‌یان هەیە كە بەپێی دوا لیكۆلینەوەكان سەرەتای بیروراكانی ئاتاتورك لەسەر زمانەوانی دەگەریتەوە بۆ جەنگی یەكەمی جیهان."[10]

رەوشـەن ئەشرەف ئوونایدن–یش لە كتیبـی بیرەوەریـەكانی ئاتـا تـورك‌و دەزگاكانی زمان‌ومیژوودا، دیدو بۆچوونی لەو بابەتە باس دەكات. رەوشـەن ئەشـرەف ئوونایدن بەكورتی ئاوا دەلیـت: لـە سـالانی سـی‌دا ووشـەی وەكـو سۆمەر، ئەكەد، بابل، میتـان،حیتـی،*Sippililuyuma*[*]،باسك، برۆتـەن‌و كەلت لـە زمانی ئاتاتورك نەدەكەوتنە خوارەوە. دەیویست لەناو شوین‌و كاتدا بەدوای توركـدا بگـەرێ‌و بیدۆزیتـەوە، پایـە بـەرزی‌و رەسـەنایەتی و خودیتـی تـورك بسـەلمینێ. تـیزی میـژووی تـورك‌و تیـۆری زمـانی خـۆر بەرهـەمی ئـەم بیروبۆچوونەن. ئاتاتورك لەسەر هەر یەكیك لەم بابەتانە ئەركی تایبەتی بەو كەسانە دەسپارد كە دەگەیشـتنە سـەر خـوان‌و سـفرەكەی. ئـەم ئەركانـە كـە پەیوەندیان بەزمانی تورك‌و میژووی توركەوە هەبوو، لەسـەر خوانـی ئاتـاتورك بەجدی گفتوگۆیان لەسەر دەكرا.

رەوشەن ئەشرەف ئوونایدن، هەندیك لەو كەسانەی لەسەر خوانی ئاتاتورك كۆدەبوونەوە، بەم شیوەیە ریز دەكات. وەسفی چنار، رەشید غالب، یوسف زیا(ئۆزەر)، ئەحمەد ئاغا ئۆغلو، یوسف ئاكچۆرا، حیكمەت بـایور، حەسـەن

---

[10] *Vecihe Hatiboglu, a.g.e. , s. 34-35*

[*] *لە گەلیك سەرچاوەو لای گەلیك دۆستی شارەزای میـژووی كـۆن، سـۆراخی ئـەم ناوەم كرد، بەلام داخەكەم هیچ زانیاریەكم دەست نەكەوت. بۆیە تەنها وەكو خۆی نووسیومەتەوە.*

جـــەمیل (چامبـــەل)، ئافـــەت ئینـــان، توفیـــق ئـــاك بییـــك، ڕەوشـــەن ئەشرەف(ئوونایدن)، یونس نادی.[11]

پرۆفیسـۆر خـەتیب ئۆغلـو ئاشـکرای دەکـات کـە ئەوانـەی لـە کۆنگـرەی یەکەمی زمانی تورکیدا قسەیان کردووە، قسـەکەری مسـتەفا کـەمال بـوون و بیروراکانی ئـەویان راگـەیاندووە. لەووتارەکانیشـدا رادەگەیـەنرێ کـە زمـانی سۆمەری و حیتی‌یەکان تورکی بووە، زمانی تورکی تەنها سەرچاوەی زمانـە ئـۆرال–ئالتاییـەکان نـەبووە، بـەلکو سـەرچاوەی زمانـە هینـدو ئـەوروپی و سامیەکانیش بووە، کۆنترین و بالاترین زمان، زمانی تورکی‌یە. لەو ووتارانەدا دەستەواژەی وەك "سۆمەریەکان کە باوکی تورکن" و "حیتی‌یەکانی باپیرمان" بۆ سۆمەری و حیتی‌یەکان بەکاردەهێنرین. بەئاری‌یەکانیش دەگوترێ "تورك کە باوکی ئاری‌یەکانە".

ڕەوشـەن ئەشـرەف ئوونـایدن لـەو بیرەوەری‌یانـەیدا کـە باسمـان کـرد، کـە دەلێت ووشەگەلی وەك سومەر حیتی، بابل، باسك و کەلت لە زمانی ئاتاتورك نەدەکەوتنە خوارێ، دەیەوێ باسی ئەو بیروڕایانەی سەرەوە بکات.

ئـەو ووتـارە سـەرەکیانەی لـە کۆنگـرەی یەکـەمی زمـانی تورکیـدا خوێنراونەتـەوە، ئەمانەن:

سامیح ڕەفعەت بەگ:

بەراوردکردنی تورکی لەگەل زمانە ئاری و سامیەکاندا	٢١-٦٥

د.سایم بەگ:

زمانی تورکی زمانیکی هیندو ئەوروپیە	٧١-٨١

ئەحمەد جەواد بەگ:

[11] *Rusen Esref Unaydin, Ataturk, Dil Ve Tarih Kurumlari, Hatiralar, TDK, Ankara, S. 51-60, 61-65.*

بەراوردكردنی زمانی سۆمەر لەگەل زمانی
خۆماندا، لە روانگەی فۆنەتیك،
مۆرفۆلۆجی، فەرهەنگو ریزمانەوە ٨١-٩٤

ئاگۆپ مارتایان ئەفەندی:
چەند بەراوردیك لە نیوان زمانەكانی
توركی، سۆمەری، هیندو ئەوروپیدا ٩٤-١٠٥

محەمەد سەفوەت بەگ:
كۆنیی زمانی توركی، پەیوەندی
توركی لەگەل زمانە ئاریەكاندا ١١٠-١٢٤

حەقی نەزیهی بەگ:
پەیوەندیو نزیكایەتی زمانی توركی
لەگەل زمانكانی تردا، تاییە تمەندی
مەعنەوی توركی، زمانی هیندو ئەوروپی ١٢٩-١٤٩

رایف پاشازادە فوئاد بەگ:
جیابوونەوەی زمانەكان، دەولەمەندیی
زمانەكەمان، زاراوەو گرنگی زمانی خەلك،
پاشگر، یەكیتی لە نیوان توركیو زمانە
هیندو ئەوروپاییەكاندا، جیاوازیەكان،
بەاورد لە رووی دەنگەوە ٢١٥-٢٣٢

حسەین جاهید بەگ:
پیویستیی كۆلینەوە لە نزیكایەتی نیوان
زمانەكەمانو زمانە هیندو ئەوروپییەكان ٢٣٣

یوسف زیا بەگ:
بەراورد لەگەل زمانە بیگانەكاندا چۆن دەكری؟ ٢٤٨-٢٤٩

گرنگترین تایبەتمەندی کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکی ئەمەیە: زمانی تورکی لەگەل زمانەکانی تردا بەراورد کراوەو سەلمینراوە کە سەرچاوەی هەموو زمانەکان بووە، پیش ئەوەی هیشتا تەنانەت لەناو خودی خۆیدا بەباشی لی کۆلرابیتەوەو پەرەسەندنی میژوویی روونکرابیتەوە. هەرلە بنەرەتدا ناتوانین بلیین تورکەکان ئەو زمانانەشیان بەباشی زانیوە کە لەگەل تورکیدا بەراوردیان کردوون. بۆنموونە زمانی سۆمەریو حیتی لەوانەن. لەئەنجامی ئەمەدا بەراوردەکان بەپیی قەناعەتی خودیو ویست وئارەزوو ئەنجام دەدرین نەك بەپیی بەلگەی بابەتیو دۆزینەوە. لەبریارەکانی کۆتایی کۆنگرەشدا، پیشنیار ناکریت کۆلینەوە لەسەر بابەتی وەکو بونیادی زمانی تورکی، ریشەکانی، پاشگرەکانیو پەرەسەندنی میژوویی زمانەکە بکریت.

پیشنیار دەکریت "زمانی تورکی لەگەل زمانی کۆنی وەك سۆمەریو حیتیدا، هەروەها لەگەل زمانە سامیو هیندو ئەوروپیەکاندا بەراورد بکریت". پیشنیار دەکریت بسەلمینریت کە زمانی تورکی سەرچاوەی هەموو زمانەکانی جیهان بووە.[١٢]

لەهەمان کاتدا سەبارەت بەو زمانە تورکییەی کە لافی ئەوە لیدەدرا سەرچاوەی هەموو زمانەکانی جیهانە، سەرچاوەی زمانە سامییەکان؛ بۆنموونە عەرەبیشە، باسی ئەم فاکتانەش باس دەکران:

" چەند سەیرە لە کاتیکدا کە یاسا ریزمانیەکانی عەرەبی دەیانویست یاساکانی ریزمانی تورکی لەناوبەرن،مندالانی بیگەردی تورك زمانی عەرەبییان زیندوو دەکردەوەو فەرهەنگ و داتاشینی ووشەیان بۆ دادەنا. پاشتر بالاترین فکرو نووسەر لەناو رۆلەکانی تورکدا هەلدەکەوتن. ئەگەر ئیسماعیل حامات نەبووایە، زمانی عەرەبی لەناو کۆمەلیك خەلکی بیابانە لماویەکاندا دەمایەوەو دەبوو بەزمانیکی پەرت وبلاوو کۆنەکراوە. سەدان هەزار عەرەبی نووسی زانا هەموویان تورکن. زمانی عەرەبی ماوەی ١٣٠٠سال بووە بە بەلا بۆ زمانی تورکیو ووشە تورکیەکان بوونەتە پاشکۆی ووشە عەرەبیەکان. دواجار هیچ شتیك ئەوەندەی ئاخاوتن بەتورکییەکی خاوین

---

[١٢] *Birinci Turk Dil Kurultayi, Muzakere Zabitlari, s.456*

مایەی بیزاریو نارەحەتی نیە. تورك كە مرۆڤیكی هەرە زیندووی جیهانە، نەیدەتوانی بەوە رازی بیت كەخودیتی خۆی لەگەل زمانەكەیدا پیكەوە لە دەست بدات."[١٣]

لەم ووتارەدا ئەو دژایەتی، هەست بەبچووكی كردن وكاردانەوە بەرامبەر بەم هەست بە بچووكی كردنەی بەسەر هەموو كۆنگرەكاندا زال بووە، بەشیوەیەكی روون وئاشكرا دەردەكەویت. لەكاتیكدا كە لە كۆنگرەكاندا لافی ئەوە لیدەدریت زمانی توركی سەرچاوەی هەموو زمانەكانی جیهانە، سەرچاوەی زمانە هیندو ئەوروپیو حامی–سامییەكانە بەعەرەبیشەوە، كەچی باسی پرۆسەی لەدەستدانی خودیتی كۆمەلگەی توركیو مەترسیەكانی ئەم پرۆسەیە دەكریّ، لەژیر كاریگەری زمانی عەرەبیدا.

یەكیك لەگرنگترین تایبەتمەندیەكانی كۆنگرەی یەكەمی زمانی توركی بریتیە لە ناردنی بروسكەی پیرۆزبایی بۆكۆنگرەكە لەهەر چوارلای توركیاوە. ریكخراوەكانی شارو شارۆچكەو، ناوچەو ناحیەكانی كۆمەلەی گەلی كۆماری (*CHF*)، والی، قایمقام، بەریوەبەری ناحیە، بەریوەبەری شارەوانیەكان، موختارەكان، ژوورەكانی بازرگانی، ژوورەكانی بازرگانیو پیشەسازیو هتد، بروسكەی پیرۆزباییان بۆ كۆنگرەكە ناردووەو هیوای سەركەوتنیان بۆ خواستووە. ئەم بروسكانە كە لە كۆنگرەكەدا لەنیوان چەپلە ریزانی ئامادەبوواندا خوینراونەتەوە، لەو كتیبەشدا كە كۆنووسەكانی كۆنگرەكەی لەخۆیدا كۆكردۆتەوە، چاپكراون.[١٤]ناردنی بروسكەی پیرۆزبایی بۆ كۆنگرە لەشوین ودەزگای جۆربەجۆرەوە، لەكۆنگرەكانی دواتریشدا هەر بەردەوام بووە.[١٥]

---

[١٣] ***Birinci Turk Dil Kurultayi,** Seref Beyin Konusmasi, s.250-251*

[١٤] ***Birinci Turk Dil Kurultayi**, s.475-492*

[١٥] ***Ornegin bk. Ikinci Turk Dil Kurultayi, Turk Dili, Sayi 8, Eylul 1934, s.114-162.***

لیرەدا دەردەكەویّ كەلە نزیكەی ٢٠٠٠ شوینەوە بروسكەی پیرۆزبایی بۆ كۆنگرەی دووەم نیردراوە.

٢- كۆنگرەی دووەمی زمانی تورکی

ئـەو تامــەزرۆیی‌و ئارەزوانــەی لــەکۆنگرەی یەکــەمدا راگەیــەنرا بــوون، لـەکۆنگرەی دووەمـی زمـانی تورکیشـدا کـە لـەنیوان ١٨-٢٢ی ئـابی ١٩٣٤دا لەئەستەموول بەسترا، دووبارە کرانەوە. ئەم تامەزرۆیی‌و ئارەزووانە، پتر وەکو کاردانەوەیەك بەرامبەر سووکایەتی کردن بەزمانی تورکی لـەدایك دەبن. کازم پاشا، سەرۆکی ئەنجومەنی گەورەی میللەتی تورکیا، کەیەکیك لە ووتارەکانی کردنەوەی کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکی‌ی خویندۆتەوە، بەم شیوەیە باسی ئەو کاردانەوەیە دەکات:

" وەك چۆن یـەکیتی زمـان تەندروسـتترین بناغـەی یـەك بـوون ویـەکیتی فکرە، ئاواش وەکو چاویلکەی بەشەوارە نەکەوتن وایە. لەبەرئەوەیە نەژادی ئیمە کاروباری ئەوەندە زمانی لەپیشەوە راگرتووە.

وەکـو زانـراوە تـورك نـەژادەکان لـەماوەی هــەزاران سـالدا لەئاسـیای ناوەراستەوە بەرەو ناوچەی دۆنشاکەکان وهەریمەکانی خۆرهەلات- خۆرئاواو کەنارە گەرمـەکان رۆیشـتوون وبلاوبوونەتـەوەو نیشـتەجێ بوون و، بەتیشـکی کولتــوور هــەموو گــەردوونیان ئــاوەدان کردۆتــەوە. بــەلام هــەموو تورکــە کۆچەرەکان، لەو ناوچانەدا کە چوونە ناوی، گۆرانی جۆربەجۆریان بەسەردا هـات. ئـەوەندەی کـە زۆربـەیان تەنانـەت زمـانی خۆیـان لـەبیر چـۆوە. تورکـە کۆچـەرەکان کـەوورده وورده لـەخودیتی رەسـەنی خۆشـیان دوور کەوتنـەوە، ئەمرۆ پەیوەندیان بەزمانی تورکی‌یەوە، تەنها لەو نیشانەو ریشە زمانی‌یانەدا دەبیـنرێ کـە بـە دەوروبـەری خۆیـاندا بلاویـان کردنـەوە. لـەو شوینانەشـدا کەنەتـەوەی تـورك و تـورك نـەژادەکان توانیبوویـان زمـان و خودیتـی رەسـەنی خۆیان بپاریزن، لەهەزاران سال لەمەوبەرەوە، گوشارو زۆرلیکردنی سیاسی‌و ئایینی جۆراوجۆر بواری نەدان کار لەسەر زمانی رەسەنی خۆیان بکەن وبەرەو پیشی بـەرن. دەزگـا سیاسـی‌و ئایینی‌یـەکانی ئـەو سـەردەمانەش، نـەك هـەر کاریـان بۆ بـەرەو پیـش بردنـی زمـانی تورکـی نـەکرد، بـەلکو بەپیچەوانـەوە،

Ucuncu Turk Dil Kurultayi, Dorduncu Turk Dil Kurultayi, s.27-29, 42-57.

هەرچیان لەدەست هات کردیان بۆ ئەوەی کرۆك وناوەرۆکە بەنرخەکەی تیك بدەن."(١٦)

ئیبراهیم نەجمی بەگی نووسەری گشتیی ئەنجومەنی لیکۆڵینەوەی زمانی تورکی، سەبارەت بەو لیکۆڵینەوانەی دەبێ لەسەر زمانی تورکی بکرین وئەو تیزانەی پێویستە بسەلمێنرین، ئاوا دەڵێت:

" **ئەو راپۆرتی کارەی کۆنگرە بریاری لەسەر داوەو جێبەجێکردنی سپاردووە بە لیژنەی گشتیی ناوەند کە کۆنگرە خۆی هەڵی بژاردووە، ئەمەیە:**

دەبێ زمانی تورکی هەم لەگەل زمانە کۆنەکانی وەك سۆمەریو حیتیداو هەم لەگەل ئەو زمانانەدا کەپێیان دەگوترێ هیندۆ ئەوروپی، بەراورد بکریت رۆژ بەرۆژ زیاتر دەردەکەوی کە ئەو سەرچاوەیەی زمانە هیندۆ ئەوروپیەکانی لێوە هەڵقولاوەو سەرەرای گەرانیکی زۆر تا ئیستا نەدۆزراوەتەوە، زمانی تورکییە.

گەران بەدوای ریشە رەسەنەکانی زمانی تورکی لەناو زمانی عەرەبیشدا بەردەوامە."(١٧)

ئەم ووتارە لە روانگەی نیشاندانی ئەو بیرو بۆچوونەوە گرنگە، کە بەسەر کۆنگرەکانی زمانی تورکیدا زال بووە. ئەو کەسانەی ئاراستەی کۆنگرە دیاری دەکەن، ویستو ئارەزووەکانی خۆیان وەك((بیرورا-تیۆری)) پیشکەش دەکەنو داوای سەلماندنی دەکەن. ئەمەش شیوە بیرکردنەوەیەکە کە لە فاکتەکان دابراوەو پشت بەفاکتەکان نابەستی. میتۆدی زانستی هەرگیز پەیوەندی خۆی لەگەل فاکتو پەیوەندیە فاکتیەکاندا ناپچریت. لەکاتی بنیاتنانی گریمانەو تیۆریەکاندا بیت یاخود لەکاتی تاقیکردنەوەیاندا، هەمیشە فاکتەکان لەبەرچاو دەگریت. لە میتۆدی زانستیدا ویستو ئارەزووی کەسەکان ناخرینە شوینی راستی کۆنکریتیو راستیە بابەتیەکان.

---

(١٦)*Ikinci Turk Dil Kurultayi,* ***Turk Dili,*** *Sayi 8, Eylul 1934, Turk Dili Tetkik Cemiyeti Bulteni, s.10-11.*

(١٧)*Ikinci Turk Dil Kurultayi ,* ***Turk Dili*** *, Sayi 8, s. 17-19*

ئەو ووتارە گرنگانەی لە کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکیدا خوینراونەتەوەو ئەو تیزە گرنگانەی هینراونەتە پیشی، ئەمانەن:

یوسف زیا بەگ:
سامیەکان تورانین[١٨] **١٩ و دواتر**

ئەحمەد جەواد بەگ:
کاراکتەرە بونیادیەکانی زمانی تورکی و بەراوردکردنی
تورکی لەگەل زمانە ئۆرال- ئالتاییەکاندا[١٩] **٥٢-٥٣**

د. شەوکەت عەزیز بەگ:
زمانی هیندو ئەوروپی زمانی تورکیە **٦٤-٦٥**

حەقی نەزیهی بەگ:
بنەچەی تورك و زمانی تورکی **٧٣**

تیزەکەی تەحسین عومەر:
چەند روونکردنەوەیەك لەسەر ووشە
تورکیەکان لە زمانی کۆنی مایادا لە مەکسیك[٢٠]

تیزەکەی نایم حازم ئۆنات:
نزیکایەتی زمانی تورکی لەگەل زمانە
سامیەکاندا[٢١]

---

[١٨]*Ayrica bk. Yusuf Ziya Ozer, Ural-Altay Dilleri ile Turkcenin Munasebeti, Turk Dili, Sayi 12 Haziran 1935, Turk Dili Tetkik Cemiyeti Bulteni, s. 53-72*

[١٩]*Ayrica bk. Ahmet Cevat*
ile Mukayesesi, Turk Dili, Sayi ll, Mayis 1935, TDTCB s. 2-120

[٢٠]*Ikinci Turk Dil Kurultayi, Turk Dili, Sayi 12, Haziran 1935, TDTCB, S. 89-91*

ئەو ووتارەی سایم عەلی بەگ لە کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکیدا خویندویتیەوە، لە روانگەی نیشاندانی کەش و هەوای گشتی ی ووتارو تیزەکانی کۆنگرەکەوە گرنگە. ئەم ووتارە لەلایەن کۆنگرەوە بەم شیوەیە کورت دەکریتەوە:

" ئەوەی هینایە پیشی کە زۆربەی پیشگرەکان* و هەندی لەو پاشگرانەی لە زمانە هیندو ئەوروپییەکاندا بەکاردین، لە تورکیدا لە شیوەی ووشەی تەواودا هەن و پاش ئەوەی نیشانی داوە کە پاشگری (*co*–کۆ) لە ووشەی (*Komak*: دانان، خستنە سەر، کارتیکردن)ی تورکی یەوە، پاشگری (*AD*)لە وشەی(*ADAMAK*:قوربانی کردن) و(*AD*–ئاد)ی خۆمانەوە کە مانای(ناو) دەگەیەنی، پاشگری (*DIS*) لە ووشەی (*DIS*:دەرەوە)ی تورکیەوە هاتوون و بەم شیوەیەش لە ناو چەپلە ریزاندا، گەیشتۆتە ئەو ئەنجامەی کە کۆنترین زمان زمانی تورکی یە."[٢٢]

لەم ووتارەدا هەولدەدریت لە ریگەی ئەو"پاشگر"و"پیشگر" انەوە کە لە تورکی و زمانە هیندو ئەوروپاییەکاندا بەکاردەهینرین، بسەلمینریت کە هەردوو کۆمەلە زمانیەکە(خیزانە زمانیەکە) لەیەك دەچن و لەمەشەوە زمانی تورکی سەرچاوەی زمانە هیندو ئەوروپیەکان بووە. ئاشکرایە ئەم سەلماندنە، پیویستی بەزۆر لە خۆکردنیکی چەند گەورە هەبووە. دیارە کاتیك کە ویست و ئارەزووی کەسەکان بخرینە جیی راستیە کۆنکریتی و پەیوەندیە فاکتی یەکان، بیجگە لە زۆر لەخۆکردن هیچ ریگەیەکی تر نامینیتەوە.

لە کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکیدا لەو زماناسە بیگانانەش کە لە کۆنگرەکەدا ئامادەن داوا دەکریت، تیزەکانی تایبەت بە زمانی تورکی ببەنەوە

---

[٢١] *Ikinci Turk Dil Kurultayi, __Turk Dili__, Sayi 14, Ilk Kanun 1935, s. 1-103*

* *لە چاپە تورکیەکەدا ووشەی (Ornek) هاتووە، واتە: نموونە. بەلام لەو رووەوە کە بابەتی باسەکە ریزمان و بە تایبەت پاشگرە، پیدەچی ئەو ووشەیەش (onek) بیت کە مانای پیشگر دەگەیەنی، نەك (Ornek).*

[٢٢] *Ikinci Turk Dil Kurultayi, __Turk Dili__, Sayi 8, Eylul 1934, s. 53-54*

بۆ وولاتی خۆیانو بۆ دەوروبەری خۆیانی باس بکەن، بەمەش سوود بە زانست بگەیەنن. بەم شیوەیە:

" یەکیك لە هیواو داوا بنەرەتیەکانی زانستی زمانی تورکی ئەوەیە، ئەو زماناسە ئەلمانیو پۆلەندیو سۆڤیتییانەی لە کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکیدا بەشدارن، لە وولاتی خۆیانداو لە ئۆرگانەکانی ئەو قوتابخانە زانستیانەدا کە کاریان تیدا دەکەنو تایبەتن بە زانستی زمان، ئەو راستییە رابگەیەننو بینووسن کە چیتر زمانی تورکی وەکو زمانیکی جیاواز لە زمانە هیندو ئەوروپیەکان ناخوینریتەوە، لەنیوان زمانی تورکیو زمانە هیندو ئەوروپیەکاندا جیاوازی ریژەییو قۆناغی هەیەو ناکری باسی جیاوازیەکی ریشەیی بکریت. گومانیشمان لەوە نیە، ئەو زانایانە، کە لیرەدا ئازادانە قەناعەتەکانی خۆیان راگەیاندووە، خۆیان لەم ئەرکە زانستیە نادزنەوە."[٢٣]

سەرەرای هەموو ئەمانە ناتوانین بلیین زاناو مامۆستا زماناسە بیگانەکان ئەم ئیدیعایانەی تیۆری زمانی تورکیان بەجدی گرتووە. لە بنەرەتدا ئەو مامۆستاو زانایانەی بانگهیشت کراون بۆ کۆنگرەکان، هەر بەشداریشیان لەو جۆرە گفتوگۆیانەدا نەکردووە.

٣-کۆنگرەی سییەمی زمانی تورکی
(راگەیاندنی تیۆری زمانی-خۆر)

ئەو تیزو بیروڕایانەی لە کۆنگرەی یەکەمو دووەمی زمانی تورکیدا هینرا بوونە پیشی، لە کۆنگرەی سییەمی زمانی تورکیدا، لەشیوەیەکی سیستەماتیکداو وەکو تیۆری زمانی تورکی راگەیەنراون. بەم تیۆرییە دەگوتریت "تیۆری زمانی خۆر".

کۆنگرەی سییەمی زمانی تورکی لە نیوان ٢٤ی ئاب ٣١ی ئابی ١٩٣٦ دا لە ئەستەموول بەستراوە. لە پیشەکی ئەو کتیبەدا کە کۆنووسی

---

[٢٣] *Ikinci Turk Dil Kurultayi, Turk Dili, Sayi 8, s. 92*

گفتوگۆکانی کۆنگرەی تێدا کۆکراوەتەوە، بەم شێوەیە باسی شێوەی کارو ئامانجی کۆنگرەکە دەکرێت:

" تەوەری ئەم کۆنگرەیە، (تیۆری زمانی خۆر) بووە، کە قوتابخانەیەکی زمانەوانی سەرتاپا نوێیەو بلیمەتیی تورک خستوویەتیە بەردەمی زانستی زمان. لەم رووەوە گرنگی کۆنگرەکە تەنها لە سنووری ولاتێكو زمانێکدا نامێنێتەوە، بەلکو بۆی هەیە بەشێوەیەکی بەربلاو هەموو جیهانی بەرهەمهێنی زانین بگرێتەوە.

ئامادە بوونی ١٥ زانای زمانیش لە ١١ ولاتەوە کە بەبانگهێشتی دەزگای زمانی تورکی هاتوون، ئەم گرنگییەی پترکردووەو رەهەندێکی نێونەتەوەیی بە کۆنگرەکە بەخشیوە.

لەو رۆژەوە کە دیدو روانینی پیرۆزی رابەری پایەبەرز کامال ئاتاتورك لەسەر زمانی تورکی گیرساوەتەوە، هەنگاوەکانی زانستی زمانی تورکی چەند خێراتر بوون ئەوەندەش پر ناوەرۆكو پر مانابوون.

ئەوە تەنها کامال ئاتاتورك بووە بیری لەوە کردۆتەوە کە پاش تێگەیشتن لە نرخو بەهاکانی زمانی تورکی بە مێژووو تەنانەت بەر لە مێژووشیەوە، لێی بکۆڵێتەوەو بەم شێوەیەش بیگەیەنێتە ئاستی ئامرازێکی دەربڕینی بە ئاهەنگو جوان کە بەباشترین شێوە شارستانیتی ئەمڕۆو سبەینی-ش وەرگرێت. هەر ئەویش بووە ئەم پرنسیپەی کردووە بە بناغەی کارکردن.

دەزگای زمانی تورکی کە لەسەر ئەم پرنسیپە بالایە دەست بەکاربووە، لە گەلێك بواردا کاری کردووە، وەکو: کۆکردنەوەو خستنەبەر دەستی گەنجینەی زمانی تورکی لە زاری خەلكو هەموو فەرهەنگەکانی زمانو کتێبەکانی ترەوە، ئاشکرا کردنی پایەی بەرزی زمانی تورکی لە نێو زمانەکانی جیهاندا بە پشت بەستن بەم گەنجینەیەو ئەو لێکۆڵینەوانەی لەسەر زانستی زمان کراون، هەروەها دەرخستنی ئەو راستیەی کە زمانی تورکی سەرچاوەی گشتیی زمانە هیندو ئەورووپیی و زمانە سامییەکان بووە."[٢٤]

[٢٤] Ucuncu Turk Dil Kurultayi 1936 Tezler Muzakere Zabitlari, Devlet Basimevi, Iatanbul 1937, s. III-IV.

سەفوەت ئاریکان-یش کە وەزیری کولتووری ئەو کاتەو سەرۆکی دەزگای زمانی تورکی بووە، هەمان ئەو بیروڕایانە دەلیتەوە. رایدەگەیەنی کە زمانی تورکی تەنها سەرچاوەی زمانە ئورال- ئالتاییەکان نەبووە، بەلکو سەرچاوەی زمانە هیندو ئەوروپایی و حامی- سامیەکانیش بووە.[٢٥]

ئەو ووتارەش کە بەباشترین شیوە روونی دەکاتەوە کە ئامانجی "تیۆری زمانی خۆر" کە هۆی سەرەکی بەستنی کۆنگرەکە بووە، چییەو چۆن دانراوە، ئەو ووتارەیە کە لەلایەن ئیبراهیم نەجمی دیلمەن-ی سکرتیری گشتی دەزگای زمانی تورکییەوە خوینراوەتەوە. ئیبراهیم نەجمی دیلمەن ئاوا دەلیت:

" تیزی میژووی تورك کە لەلایەن دەزگای میژوویی تورکەوە بە هیزیکی گەورەوە داهینرابوو دەیسەلماند کە کولتووری چاخی بەردینی جیهان مولکی نەژادی تورکی ئاسیای ناوەراست بووە، ئەم کولتوورە لە ریگەی کۆچکردنی جۆربەجۆرەوە بە خۆرهەلاتی ئاسیا، ئەمەریکا، هند، بانی ئیران، دەشتەکانی میسۆپۆتامیا، ئاسیای نزیك، فینیقیە، میسرو باکووری ئەفەریقادا بلاوبۆتەوە، لە کەنارەکانی ڤۆلگاو ئۆرالەوە بە کەنارەکانی رەن، تونا، ڤیستوول و کەنارەکانی ئۆقیانووسی ئەتلەسدا بلاوبۆتەوە.(چەپلە) کەوابی دەبوو لە لیکۆلینەوەی زماندا لەم دۆزراوە نوییانەوە دەست پیبکری و تویژینەوە لەسەر زمانی کولتووری تورکی بکریت کە لەگەل ئەو تورکە کۆچەرانەدا کە بۆ یەکەمین جار بە جیهاندا بلاوبوونەوەو شارستانیتییان لەگەل خۆیاندا برد، لە هەموو شوینیك گەرای داناوە.

دەزگای زمانی تورکی کە رووبەرووی ئەم ئەرکە بوو بۆوەو ئیلهامی لە بلیمەتیی بەرزی میللەتی تورکەوە وەردەگرت، لە کۆتاییەکانی سالی رابوردوودا دۆزینەوەیەکی نویی هینایە سەر شانۆی کارکردنی ئاکادیمی

لەم کۆنگرەیەدا ناونانی ئاتاتورك بە کامال ئاتاتورك سەرنج رادەکیشی. ووشەی کەمال-Kemal، هاو ئاهەنگ لەگەل(بەپیی) تیۆری زمانی خۆر دا گۆردراوە بۆ کامال KAMAL.

[٢٥]*Ucuncu Turk Dil Kurultayi, S.3.*

لەسەر زمان کە مایەی شانازی میژووی خۆیو میللەتەکەیەتی. بەم دۆزینەوە نوییە دەلیین (تیۆری زمانی-خۆر)."[٢٦]

لە زمانی کولتووره بالاکانی ئەمرۆی ئەوروپادا، واتە لە فەرەنسیو ئینگلیزیو ئەلمانی یاخود گریکیو لاتینیدا کەدەلین لە روویەکەوە سەرچاوەی ئەو زمانانە بوون، کاتیك کەباسی ئەتیمۆلۆجیای* ووشەکان دەکرا، بەروونی دەردەکەوت کە رووبەرووی کیشەیەك بووینەتەوە: لە فەرهەنگە ئەتیمۆلۆجیەکاندا لە بەرامبەر گەلیك ووشەدا نووسراوە (ئەتیمۆلوجیاکەی تاریكو نەزانراوە). ئەم کیشەیە کە چارەسەرکردنی پیویستە دەتوانری زۆر بەئاسانی بە زمانی تورکی روون بکریتەوە."[٢٧]

وەکو بینرا تیۆری زمانی خۆر هاوتەریب لەگەل تیزی میژووی تورکدا بنیات نراوەو پەرەی پیدراوە. بە پیی تیزی میژووی تورك، سەرچاوەی هەموو شارستانیتییەکانی جیهان ئاسیای ناوەراستە. شارستانیتی لە ئاسیای ناوەراستەوەو لەلایەن تورکەکانەوە بلاوکراوەتەوە. بەو پییەش کە تورك دروستکەرو هەلگری هەموو شارستانیتییەکان بووە، زۆر سروشتییە زمانی تورکیش سەرچاوەی هەموو زمانەکانی جیهان بووبیت. تیۆری زمانی خۆر بۆ بەجیگەیاندنی ئەم پیویستیە دانراوە.

ئەوەندە بروا بەو تیزە هینراوە کە دەلیت هەموو زمانەکانی جیهان لە زمانی تورکییەوە کەوتوونەتەوە، کە گوتراوە رەگی ووشەی وەکو ئەلەکتریك، دینامۆ، مەترو گرام-یش تورکییە. ئیبراهیم نەجمی دیلمەن لەم بارەیەوە ئاوا دەلیت:

" ووشەی وەکو (ئەلەکتریك، دینامۆ، مەتر، گرام) کە ریشەیان تورکییەو مولکی هاوبەشی جیهانی کولتوورن، دەبی وەکو خۆیان وەربگیرین."[٢٨]

---

[٢٦]<u>Ucuncu Turk Dil Kurultayi,</u> s. 8-9

* ئەتیمۆلۆجیا Etymology : کۆلینەوە لەریشەو میژووی ووشە.

[٢٧]<u>Ucuncu Turk Dil Kurultayi,</u> s. 10

[٢٨]<u>Ucuncu Turk Dil Kurultayi,</u> s. 22

ئیبراهیم نەجمی دیلمەنی سکرتیری گشتی دەزگای زمانی تورکی، لە ووتاری "هیلە گشتیەکانی تیۆری زمانی خۆر"یشیدا، سەبارەت بە بەلگە میژوویی زمانەوانیەکانی تیۆرەکە ئاوا دەلیت:

" بیینە سەر ئەو باسەی کام زمانە تاك دەنگیە سەرچاوە بووە بۆ هەموو کولتوورو زمانەکانی تر، تیزی زمانی تورکی لەو باوەرەدایە کە ئەو زمانە زمانی بنەرەتی و رەسەنی تورکیە. ئەم باوەرە دوو بەلگەی هەیە، یەکەمیان میژوویی و ئەوی‌تریان زمانەوانی.

١-بەلگەی میژوویی: میژوو دەیسەلمینی کە نەژادی بالای مرۆڤ لەناو تورکە براکیسەفالەکانی ئاسیای ناوەراستدا لە دایك بووەو بە کۆچکردنی ئەوانیش، بە ئەوروپا و ئەفەریقا و ئەمەریکادا، هەروەها بە ئۆقیانووسیادا بلاوبۆتەوە. هەروەها دەردەکەوی کەئەمانە بۆ هەر کویەك چووبن، لەچاو مرۆڤی دۆلی کیسەفالی ئەفەریقایی ئەو ناوچانەدا،لە ئاستیکی بەرزی پیگەیشتندا بوون.

فاکتیکی کۆمەلایەتی هەیە کە تائەمرۆش بەرچاو دەکەوی. نەژادی بالا لە هەرکویەکەوە بۆ ناو گەلیك هاتبی، ووشەکانی ئەو نەژادە بالایەش هەر لەویوە هاتوون. لەژیر کارتیکردنی نەژادی ئیسلامدا گەلیك ووشەی عەرەب و فارس کەنەدەزانرا لە بنەرەتدا لە تورکیەوە هاتوون، هاتنە ناو زمانی تورکیەوە بی‌ئەوەی شیوەو دارشتنیان بگۆریت. هەروەها پاش ئەوەی لە ریگەی فەرەنساوە پیشەسازی و کولتووری ئەوروپا هاتنە ناو وولاتەوە، گەلیك لەو ووشانەی بە فەرەنسی ناسراون تیکەلاوی زمانەکەمان بوون. هەموو ئەمانەش لە ئەنجامی ئەو یاسا کۆمەلایەتیەی سەرەوەدا هاتوونەتە ئاراوە.

کاتیکیش کە تورکە براکیسەفالەکانی ئاسیای ناوەراست، کە لەرووی کولتوورەوە لە ئاستیکی بالادا بوون، بەسەر رووی زەویدا بلاوبوونەوەو لەگەل خۆیاندا کولتووری بالای خۆیان برد بۆ دۆلی کیسەفالەکان، مەحالە ووشە نویکانی زادەی ئەم کولتوورەیان پی نەبەخشیبن. بیرۆکە کولتووریەکانی ژیانی نویی جیهان، کە بەرهەمی بلاوبوونەوەی ئەم کولتوورە براکیسەفالە بوون، بە زمانی ئەو میللەتەو ئەو ناوچەیە بوون کە بۆ یەکەمجار کولتوورەکەیان خولقاند. بەو شیوەیەش بەهەموو زمانەکاندا بلاوبۆتەوە.

کولتووری تورکی لە نیوان کولتووری هەموو ئەو میللەتانەدا هاوبەشە کە میژوو بۆ یەکەمجار ناسیونی، بۆیە مەحالە جی پەنجەکانی ئەو کولتوورە لە زمانی ئەو میللەتانەشدا نەدۆزرینەوە.

بەپشت بەستن ئابەم هیلە گشتیانەی میژوو، دەسەلمی کە تورکی سەرچاوەی گشتی هەموو زمانەکانی جیهان بووە.

٢- بەلگەی زمانەوانی: ئەگەر دەرەنجامەکانی ئەو تویژینەوانەی تا ئیستا لە بواری زماندا کراون بەباری سەرنج وەربگیرین، دەبینری ئەنجامی هەموو ئەو تویژینەوانەی کە حسابیان بۆ زمانی تورکی نەکردووە، کەموکورتو نیوە ناچل ماوەتەوە. زماناناسەکانی ئەوروپا کە پتر لە سەد سال بەدوای سەرچاوەی گشتیو ریشە سەرەتاییەکانی زمانەکانی خۆیاندا دەگەرین، ئەمەشیان بۆ نەدۆزراوەتەوە. دەلین گوایە زمانە هیندو ئەوروپاییەکان یەکەمین زمانی گشتین، بەلام ئەگەر کۆمەلیك لە ریشەکانی ئەو زمانانە لەگەل زمانی تورکیدا بەراورد بکرین، دەبینریْ ئەوانە بەزیندویی لەناو تورکیدا هەن. ئەم مەسەلەیە کافییە بۆ ئەوەی بیسەلمینین، ریشەی زمانە هیندو ئەوروپییەکان، کەبە دوایدا دەگەرینو نەدۆزراوەتەوە، بریتیە لەزمانی تورکی.

لەگەل ئەوەشدا کە تویژینەوە لەسەر زمانە سامییەکان کەمترە، بەلام ئەوانەش کە هەن لەبەرئەوەی بەراوردیان لەگەل زمانی تورکیدا نەکردووە، نەیانتوانیوە بگەنە ئەنجامیکی تەواو. ئەمە لە کاتیکدایە کە بەراورد کردنی زمانە سامییەکان لەگەل ریشەکانی زمانی تورکیدا، دەری خستووە ئەو زمانانەش لەتورکییەوە کەوتوونەتەوە.

دەتوانین بەتەجروبەو لەرووی کردەکیشەوە بەلگەیەکی سێیەم بخەینە سەر ئەو دووانەی سەرەوە. ئەویش ئەمەیە: لەو شیکردنەوەو لیکدانەوەنەدا کە تا ئەمرۆ ماوەی ١٠ مانگە ئەنجامدراون، ئەگەر لە ریشەی ئەو ووشانە بکۆلریتەوە کە لەخیزانە زمانیەکانی تورکیو هیندو ئەورووپیو سامیدا هاومانان یاخود مانایان لیك نزیکە، دەردەکەویْ کە نەك هەر ئەم دوو ریشە

بنـەرەتی و گشـتیەیان، بـەلکو بونیـادو پاشـگرو پیکهینەرەکانیشـیان هاوتـاو بەرامبەرن."[29]

وەکو دەرکەوت،

"تیۆری زمانی–خۆر رووناکی‌یەکی سەرەکی‌یە کە نەك هەر میژووی زمانی مرۆڤ، بەلکو هـەموو میـژووی فکـر روونـاك دەکاتـەوە. ئاسـۆیەکی سـەرتاپا نوێیە کە رووناکی دەخاتە سەر میژووی سۆسیۆلۆجی و سایکۆلۆجیش."[30]

لـەم ووتارانـەوە بـەروونی دەردەکـەوێ کـەتیۆری زمـانی خـۆر لەلایـەن مستەفا کەمالەوەو هاوتەریب لەگەل تیزی میژووی تورکدا داریـژراوەو پـەرەی پیدراوە. تیۆری‌یەك نیە لەسەر بناغەی فاکتەکان دانرا بیت. تیۆریەکە ویست و تامـەزرۆیی و ئارەزووەکان رادەگەیەنیت.[31] جیگـەی فاکتـەری "خـۆر"یـش لـە

---

[29] *Ibrahim Necmi Dilmen, Gunes-Dil Teorisinin Ana Hatlari, Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s. 64-65*

[30] *Naim Onat, Gunes-Dil Teorisine Gore Turkce-Arabca Kasilastirmalari, Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s.152*

[31] *لیرەدا مەبەست روونکردنەوەی تیۆری زمانی خۆر نیە. هەولدانە بۆ تیگەیشتن لەوەی ئەم تیۆریە چۆن و بە چ مەبەستیك داریژراوەو باسکراوە، بە بەکارهینانی کام ئامرازانە هەولدراوە خەلکی پیّ رازی بکەن. سەبارەت بەتیۆری زمانی خۆر، بروانە:* *Hasan Resit Tankut, Gunes-Dil Teorisine Gore Dil Tetkikleri,Birinci Kitap, Turk Dil Bilgisine Giris, DTCF,Devlet Basimevi, Istanbul 1936, s. 3-73; Ibrahim Necmi Dilmen, Turk Dil Bilgisi Dersleri, Ikinci Kism,Dilin Fonetik Kurulusu ve Gunes-Dil Analiz Metodu, DTCF, Devlet Basimevi, Istanbul 1936, s. 3-166; Semsettin Gunaltay, Hasan Resit Tankut, Dil ve Tarih Tezlerimiz Hakkinda Gerekli Bazi Izahat, TDK, Devlet Basimevi, Istanbul 1938, s. 27-68; Vecihe Hatiboglu, Cumhuriyetin 50. Yilind Olumsuz Ataturk ve Dil Devrimi, TDK, Ankara 1973, s. 55-58; Vecihe Hatiboglu, Ataturk ve Turk Dili, TDK, Ankara 1963, s. 148; Rusen Esref Unaydin, Ataturk, Dil ve Terih Kurumlari, Hatiratlar, TDK, Ankara 1954, s. 61-65; Afet Inan, Ataturk Hakkinda Hatiralar, Belgeler, 2. bs, Is Bankasi Yayini, Ankara 1968, s. 190-242; Omer Asim Aksoy, Gunes-Dil*

تیۆری زمانی-خۆردا بریتیە لەوەی "خۆر سەرچاوەی هەموو مانا گشتیەکانە لەمیشکی مرۆڤدا".[٣٢]

Teorisini Yanlis Anlayanlar, Cumhuriyetin, 50. Yilinda, Ozlestirme Durdurulamaz, TDK, Ankara 1973, s. 33-45; Ayrica bk. , Turk Dili, Kasim 1967; Falih Rifki Atay, Ataturk ve Dil, Turk Dili, Sayi 3, Aralik 1951; Ayrica bk. , Hikmet Dizdaroglu, Dilcilere Saygi, TDK, Ankara 1966, s. 7-10; Dil Devriminin 30. Yili, TDK, Ankara 1962, s. 28-35; Hikmet Bayur, Ataturk ve Dil Devrimi, Dil Devrimi Uzerine, TDK, Ankara 1967, s. 26-37; Ibrahim Necmi Dilmen, Turk Tarih Tezinde Gunes-Dil Teorisinin Yeri ve Degeri, Ikinci Turk Tarih Kongresi, s. 85-98; Seffet Engin, Eti ve Grek Dini Sistemlerinin Mukayesesi, Ikinci Turk Tarih Kongresi, s. 774-772; Agah Sirri Levend, Turk Dilinde Gelisme ve Sadelesme Evreleri, s. 433-445; Arin Engin, Ataturkculuk Savasimizda Avrupa Kulturu Nedir Ne Degildir? , Ataturkculuk Kultur Yayinlari, Sayi 16, Ataturkkent (Istanbul) Siralar Basimevi, 1960, s. 43-81

[٣٢] ((هەر میژوو نووسیك كە بەقوولی لەباوەری مرۆڤاكان كۆلیبیتەوە. دەبینێ لەمیسۆپۆتامیا، میسر، هندی كۆن، ئیرانی كۆن، ئەمەریكای كۆن وبەكورتی لەهەموو شوین و وولاتیكی جیهاندا، خۆرو مانگ وئەستیرە پەرستراون. جابۆیە پرنسیپی یەكەمی تیۆری زمانی توركی لەم حەقیقەتەوە ئیلهام وەردەگریو، پێی وایە یەكەمین جار، زمانی یەكەمین كولتوور لەریشەیەكەوە هاتووە كە تایبەت بووە بەخۆر. دەكرێ ماناو چەمكەكانی خۆر لە ٦ گروپدا كۆبكرینەوە

١-خودی خۆر: مانگ، ئەستیرە، هەسارەو (الفجر القطبی) وەكو نموونەو هاوشیوەكانی خۆر لە ئاسمان؛ لەشیوەی زیادە رەویشدا (مبالغە): بناغە، خاوەن، خودا،گەورە (سەروەر). وەكو سیفەتیش: بلندی، گەورەیی، زۆری، تواناو هیز.

٢-ئەو تیشكەی (رووناكیەی) خۆر دەینیرێ: وەكو سیفەت: رووناكی، درەوشانەوە؛ وەكو چەمكیكی دامالراو(مجرد): زیرەكی، تایبەتمەندی، نور.

٣-ئەو گەرمی‌یەی خۆر دەیبەخشێ: نموونەی دیاری لەسەر زەوی: ئاگر؛ وەكو سیفەت: گەرمی؛ وەكو چەمكی دامالراو: خۆشەویستی، هەست، هەژان.

٤-لەو جوولەیەوە كەوا دەردەكەوێ خۆر لەخۆرهەلاتەوە بۆ خۆرئاوا بیكات: جوولە، دریژبوونەوە (امتداد)، كات، دووری. بەگۆرینی ئەم مانایەش بۆ چەمكیكی

داماڵراوتر: ڕەهەند؛ وەك ئەو بوونەوەرانەش کەبەهۆی ڕووناك کردنەوەی خۆرەوە دەبینرین: شوین، زەوی، خاك. وەك بەرهەمی خاك: خواردەمەنی، بەروبووم؛ بەشیوەی داماڵراویش: ژیان، گەورەبوون، زۆربوون، پەرەسەندن(کامل بوون).

٥-بەپێی ئەو ڕەنگە جۆراوجۆرانەی لە ئەنجامی پیچەوانە کردنەوەی تیشکی خۆردا لە شتەکاندا دەردەکەون: ڕەنگ؛ وەکو وەسف: ڕەنگ گرتن؛ وەکو یەکیك لەو مادانەی تیشکی خۆر بواری بینینی دەرەخسینی یاخود لە شیوەی باراندا لە ئاسمان دیتە خواریو وەکو بەخشینیك لەلایەن خۆرەوە دەردەکەوێ: ئاو.

٦-لەو دەنگەوە کەلەژیر کاریگەری هەسارەدا یاخود لەئەنجامی شەیداییو توانەوە لەخۆردا، دروست دەبیت(لای مرۆڤ دروست دەبیت): دەنگ، ووشە.

خۆر سەرچاوەی سەرەکی هەموو ئەو مانا گشتیانەیە لەمیشکی مرۆڤدا. پرنسیپی یەکەمی تیۆری زمانی- خۆر لەم حەقیقەتەوە ئیلهام وەردەگرێو پێی وایە یەکەمین جار، زمانی یەکەمین کولتوور لەریشەیەکەوە هاتووە کەتایبەت بووە بەخۆر.

خۆر کە سەرچاوەی هەموو بوونیکە، ئەگەر وەکو قودرەتیکی باڵا وەربگیریت، سروشتی‌یە هەموو چەمکە گشتیە کۆنکریتیو داماڵراوەکانیش لەم سەرچاوەیەوە بکەونەوە. مرۆڤ کە خۆر بەسەرچاوەی هەموو بوونیك وهەموو بەهایەك دەزانێ، لەپاڵ ئەم چەمکە گشتیانەدا، بوونی خۆیشی لەگەل خۆردا یەکخستووەو چەمکی (خودیتی)یشی بەهەمان بنەماوە بەستۆتەوە.

هەرچی بانگەشەی سەرەکی تیۆری زمانی- خۆریشە، بریتیە لەوەی ریشەکانی زمانی تورکی سەرچاوە بوون بۆ زمانی هەموو کولتوورەکان.

لەراستیدا تیۆری زمان-یتورك پاش ئەوەی خۆر وەکو چەمکی گشتیو سەرەکی زمانی مرۆڤ (کەپشت بەهەست وئیدراك دەبەستێ)وەرگرتووەو هەموو چەمکەکانی بەوەوە (واتە بەچەمکی خۆرەوە) بەستۆتەوە، تویژینەوەی لەسەر ئەو ناوەش کردووە کەلەسەرەتادا دراوە بەخۆرو پاشان مانای هەموو چەمکەکانی تریشی لەخۆی گرتووە.

بەو پێیەی کەناتوانین لەو سەردەمانەدا کەهیشتا مرۆڤ لەگیانەوەران جیانەبووبۆوە، ئەو هاوارە تیکەل وپیکەل ونائاشکرایەی لەگەل جوولەکانی دەستیدا بەزمانی مرۆڤ لەقەلەم بدەین، دەبێ یەکەمین دەنگ پاش ئەوەی مرۆڤ بەتەواوی دەرکی بەخۆر کردووە، دەنگی (ئاغ-ag)بوو بیت. واتە ئەم دەنگەی شیوەی (ئاغ/ ئاك: سپی ag/ak)ی وەرگرتووە کەلەزمانی تورکیدا هەیە. ووشەی داتاشراوی وەك (ئاغ/ ئار/ مەك/ Ag/ ar/ mak)،(ئاك/ ئار/ مەك- Ak/ ar/ mak)، ئەم نیشانانەیان

خالیكی تریش كه پیویستی به لەسەر وەستان هەیە، بریتیه له پشت بەستن بەتیزی میژووی تورك بۆ سەلماندنی تیۆری زمانی خۆر. ئەمە خویندنەوەی تیزی میژووی توركه وەكو راستیەكی سەلمینراو، گومان هەلنەگرو رەگ داكوتاو. لەمەوە، تیۆری زمانی خۆر وەكو كاركردیكی تیزی میژووی تورك باس دەكریت. لەبەرئەوەی تیزی میژووی تورك بەراست و سەلمینراو دانراوە، تیۆری زمانی خۆریش بەراست دادەنریت. لەم رووەوە تیۆری زمانی خۆر تەنها پەیوەندی بەرەگەزی توركەوە نیه، بەلكو پەیوەستە بەهەموو مرۆڤایەتیەوە. بەوتیشكه دەزانریت كەنەك هەر میژووی زمانی مرۆڤایەتی، بەلكو هەموو میژووی فكریش رووناك دەكاتەوەو دەیگیریتەوە. نەك هەر زمان، بەلكو پەیوەست دەكریت به سایكۆلۆجیاو سۆسیۆلۆجیاشەوە. ئەو تیزانەش كه له كۆنگرەی سێیەمی زمانی توركیدا بەرەو راگەیاندنی تیۆری زمانی- خۆر باسكراون وداكۆكیان لی كراوەو گفتوگۆیان لەسەركراوە، ئەمانەن:

١-یوسف زیائۆزەر:	خۆر لەروانگەی ئایین وشارستانیتیەوە	٣٧-٥٠
٢-ئیبراهیم نەجمی دیلمەن:	هیله گشتیەكانی تیۆری زمانی-خۆر	٥٦-٧٢
٣-وەجیهە قلیج ئۆغلو:	ووشەی(ئاتا : باوك)،	٦٤-٦٩
(خەتیب ئۆغلو)	(قسەی مندال نیه)	
٤-حەسەن رەشید تانكوت:	لیكۆلینەوە پالیۆسۆسیۆلۆجیەكانی زمان(سۆسیۆلوجیای چاخی بەردین) بەمیتۆدی پانكرۆنیك، له روانگەی تیۆری زمانی خۆرەوە	٩٥-١٣٩
٥-سەباحەت تورخان:	لیكۆلینەوە توپۆنومیەكانی زمان له روانگەی تیۆری زمانی-خۆرەوە	١٤٠-١٤٦
٦-نایم ئۆنات:	بەراوردكردنی توركیو عەرەبی به پێی	١٥١-١٨٩

هەلدەگرت.)) (ئیبراهیم نەجمی دیلمەن، هیله گشتیەكانی تیۆری زمانی- خۆر، كۆنگرەی سێیەمی زمانی توركی، ل ٥٦-٧٢؛ وەجیهە خەتیب ئۆغلو، ئاتاتوركی نەمرو شۆرشی زمان، ل ٥٥-٥٨).

	تیۆری زمانی خۆر	
٧-ئەحمەد جەواد ئەمرە:	زاراوە ناسیو تیۆری زمانی-خۆر	١٩٠
٨-ئا-ئینان:	(K-V) یاسای کولتوور	٢٠٩-٢١٢
٩-ئیسماعیل موشتاق: ماکۆیان	میتۆدی راڤە کردنی تیۆری زمانی-خۆر	٢١٠-٢٢٣
١٠-ئاگۆپ دیلاچار:	ئەنترۆپۆلۆجیای زمانی-خۆر	٢٢٩-٢٦٠
١١-ئەحمەد عەلی ئاگاکای:	هەندیك لە تایبە تمەندیەکانی زمانی گریکی لەبەرامبەر تیۆری زمانی خۆردا	٢٦١-٢٧٣
١٢-حامی دانشمەند:	زمانی ئاماژەو راناوی نەناسراو	٢٧٤-٢٨٤

ئەو تیزو راپۆرتانەش کە نیردراون بۆکۆنگرەی سێیەمی زمانی تورکی، بەلام دەرفەتی گفتوگۆ لەسەرکردنیان نەبووە، ئەمانەن:

١-موزەفەر محی‌الدین دال قلیچ:	کۆلینەوە لەتیۆری زمانی خۆر لە روانگەی ئەو رەخنانەوە کەلە بنەماکانی دەگیرین
٢-ئی. حەقی جەندەی:	پیادە کردنی تیۆری زمانی-خۆر بەسەر میژوودا
٣-سەفوەت ئەنگین:	ماهیەتی زمانی حیتیو پەیوەندیەکانی لەگەل گروپی زمانی ئورال- ئالتاییدا
٤-عیسمەت ۆلوکات:	وانەی ریزمان و نموونە کردەکیەکانی، بە پێی تیۆری زمانی-خۆر
٥-شەرەف ئەرگەنەکۆن:	زمانی تورکی یەکەمین زمانی کولتوورە
٦-سەفوەت تونا:	ئەو ووشە تورکیانەی چوونەتە زمانەکانی خۆرئاواوە
٧-کازم ن.دورو:	لەخۆری خوداوە بۆ خۆری زمان

٨-باها ئاریکان: کاریگەری زمانی تورکی لەسەر زمانەکانی جیهان و زمانی ئەتروسك[٣٣]

---

[٣٣] *Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s.XXXI, s.34-35*

لـەم ووتارانەشـدا رادەگەیـەنرێ کـە خـۆر شـتیکە (خودایەکـە)، نـەك هـەر کۆمەلی تورکی ئاسیای ناوەراست، بەلکو هەموو ئەو تورکانەش پەرستوویانە کە لەویوە بەجیهاندا بلاوبوونـەوە. باس وبانگەشـەی ئـەوە دەکریـت کـە نـاوی وەك ئاتون، ڤۆدان، بیل(بەل)و ئیل ئۆدین، کەناوی خوداکانی میسر، جیرمان، سـۆمەر، ئەکـەد وئەسـکەندیناڤیا بـوون، هـەر هـەموویان ووشـەی بەرەگـەز تورکین.[٣٤]

لـەکۆنگرەی سـێیەمی زمـانی تورکیدا، لـە راپۆرتـی "تیـۆری زمـانی-خـۆرو بەراوردکردنی زمان"یشدا، ئەم بیروڕایانە دووبارە دەکرینەوە:

" هەموو ئەو زانا بیگانانەی لە لیژنەکەدا بوون، کۆکن لەسـەر ئـەوەی تـا کۆلینەوەیـەکی قـوول و بنـەرەتی لەسـەر زمـانی تورکـی نـەکریت، تویژینـەوەی زمانـە هینـدو ئـەوروپیو حـامی-سـامییەکان و، لیکۆلینـەوە زمانەوانیـەکان بەگشتی کەم وکورت دەبن."[٣٥]

لیژنەکە بـەم راپۆرتـەی خـۆی دەیـەوێ بلیـت. زانـاو پسـپۆرە بیگانـەکانی زمـانیش تیـۆری زمـانی خـۆر قبـول دەکـەن. لـە راسـتیدا زانـا بیگانـەکان لـەکۆنگرەی سـێیەمی زمـانی تورکیدا، هیـچ قسـەیەکیان لەسـەر تیـۆری زمـانی خـۆر نـەکردووە. تـەنیا ووتـاری پیاهـەلدان و سـتایش کردنـی ئاتاتورکیـان پیشکەش کردووە.[٣٦]

IV. چەند نموونەیەك لەو نووسینانەی بە پێی تیۆری زمانی- خۆر نووسراون.

ژمارەیەکی زۆر نووسین لەسـەرو بـەپێی تیـۆری زمـانی- خـۆر نووسـراون. پیشبرکێی جۆربەجۆر لەسەر ئەو بابەتانە ریکخراوە. لیرەدا چەند نموونەیـەك

---

[٣٤] *Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s.40 vd.*
[٣٥] *Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s. 342*
[٣٦] *Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s. 278-328*

لەو نووسینانەی بەپێی تیۆری زمانی خۆر نووسراون، هەروەها لەو پێشبڕکێیانەش کەلەسەر ئەم بابەتە ڕێکخراون، پێشکەش دەکەین.

نموونەی یەکەم:

چەند پرسیارو وەلامێکی پرۆفیسۆر ئیبراهیم نەجمی دیلمەن(نوینەری بوردور)، لەسەر تیۆری زمانی خۆر.[٣٧]

ئامانجی بنەرەتی گەورەی تیۆری زمانی خۆر، بریتیە لە سەلماندنی ئەوەی کە زمانی تورکی سەرچاوەی گشتی بووە بۆ زمانەکانی سەر ڕووی زەوی.ئەو زمانەی قسەی پێدەکرێت و پێی دەنووسرێت، لەو ووشانە پێك دێت کە خەلك دەیانزانن و بەکاریان دێنن و لە ماناکانیان دەگەن.لە زمانی ئاخاوتن و زیندووی ئەمرۆدا ووشەی وەکو(Kangi،Kacan ،Nite) جێیان نەبۆتەوە، کەهیچ گومانێك نیە لەوەی تورکین. کەوابێ سەلماندنی تورکی بوونی ووشەیەك کەوا دەزانری عەرەبی یا فارسی یاخود فەرەنسی‌یەو خەلکیش پێی ئاشنانین(واتە نایزانن)، مانای ئەوە نیە دەبێ لەزمانی ئاخاوتن و نووسیندا وەربگیرێت. بۆ نیشاندانی ئەم مەسەلەیە، هێنانەوەی چەند نموونەیەك بەسوود دەبێ .

١-ووشەی (*Soley*): ئاشکرایە ئەم ووشەیە، کە لە فەرەنسیدا بەشێوەی (*Soleil*) دەنووسرێت مانای ((خۆر)) دەگەیەنێ . ئەم ووشەیە لەلاتینیدا لە(*Sol*) ەوە دێت. مانای((ڕووناکی و سەرچاوەی جوولە)) دەگەیەنێ. لە دیالیکتی یاقوتی‌ی تورکیشدا ووشەی(سلای *Silay*)هەیە. پیتی(*S*) لە دیالیکتی یاقوتیدا، دەگۆرێت بۆ(*y*) لەدیالیکتەکانی تردا. کەوابێ بەئاسانی دەردەکەوێ لەریشەی(ئی-*iy*)یەوە هاتووە کەمانای ڕووناکی دەگەیەنێ.

---

[٣٧]*Ibrahim Necmi Dilmen, Gunes-Dil Teorisi Uzerinde Birkac Sual ve Cevaplari, Ulku, Sayi 39, Mayis 1936, s. 178-183; Ulus, 24 Kanunevvel. 1935; Ulus,Kanunisani 1936; Ayrisa bk: Ibrahim Necmi Dilmen, Gunes-Dil Teorisinin Ana Kanunlare ve Analiz Yollari, Ulku, Sayi 38, Nisan 1936,s. 88-95*

لەسەر ئەم بناغەیە دەرکەوتووە کە ووشەی(*Soley*) لەریشەی تورکیەوە هاتووە. لە ژمارەی رۆژی ١٩٣٥/١٢/٢٤ ی (ئولوس:نەتەوە-*Ulus*)دا، لیکۆلینەوەیەکی ئەتیمۆلۆجی زۆر بەنرخ بلاوکراوەتەوەو سەلمینراوە کە ووشەکە لە بنەرەتدا لە زمانی تورکی‌یەوە هاتووە.

لەگەل ئەوەشدا، تا ووشەی(*Gunes*-خۆر) وەستابێ، کە خەلکی تورك پێی راهاتوون، کەس لەمەودوا ووشەی(*Soley*)بەکارناهینیت. بەلام سەلماندنی ئەوەی کە ئەم(*Sol*)ە لەتورکیەوە هاتووە، دەرخستنی حەقیقەتیکی گەورەی زمانو زانستەو لەمەشەوە ئەنجامی گەلیك گرنگ دەکەویتەوە.

٢-**ووشەی ئەلەکتریك:** دیسان ووشەی(*Yaltirik*) لەتورکیدا هەیە کە لە ریشەی(*ay*)یەوە دیتو مانای رووناکی دەگەیەنێ. لەشیکردنەوەی ئەتیمۆلۆجیانەی(ئەلەکتریك)ەوە دەردەکەوێ کە لەگەل ئەو ووشەیەدا هەمان بونیادی هەیە. لە ژمارەی (١٩٣٦/١/١٩)ی(ئولوس)دا، سەلمینراوە ئەم ووشەیەش لە ریشەی تورکیەوە هاتووە.

ووشەی(ئەلەکتریك) لەوولاتی ئیمەشدا، ووشەیەکە هەموو کەس دەیزانێو بەکاری دینی. ئا لەبەر ئەمەیە پیویستە ئەم ووشەیە وەکو ووشەیەکی تورکی لە فەرهەنگی تورکیدا وەربگیریت.

دەبینین لە مەسەلەی قبولکردنی ووشەیەکدا تەنها شیکردنەوەیو هینانی ووشەکە لەریشەی تورکیەوە کافی نیە. چونکە بەبروای ئیمە زمانە هیندو ئەورووپیو سامیەکان بە گشتی لە رەگی تورکیەوە سەرچاوەیان گرتووە. بەلام فەرهەنگی زمانی ئاخاوتنو نووسینی تورکیا، تەنها ئەو ووشانە لە ئامیز دەگریت کە لە تورکیادا بەکاردەهینرینو دەنووسرین، یاخود بەکارهینانو نووسینیان بەپیویست دەزانرێ، نەك هەموو ئەو ووشانەی لە ریشەی تورکیەوە هاتوون.

وەکو لەم نووسینەدا بینرا، پرۆفیسۆر ئیبراهیم نەجمی دیلمەن-ی سەرۆکی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی زمانی تورکی و نوینەری(بوردور)، ووشەی وەك(*Kacan, Kangi*) کە بە ریشە تورکین، وەلاوە دەنێو بەهەندیان ناگرێ، کەچی خۆی بە ووشەی وەکو (*Soley* و ئەلەکتریك)ەوە ماندوو دەکاتو هەول

دەدات ووشـــەی فەرەنســی وەکــو(ئەلــەکتریك) لــە فەرهـــەنگی زمـــانی‌تورکیدا وەربگیریت. ئەمە کۆشش کردنـە بـۆ سـەلماندنی ئـەوەی کـە ریشـەی زمـانی فەرەنسیش هـەر تورکی‌یـە . لـە راسـتیدا ئـەم کۆششـە ریگـە لەگەرانـەوە بـۆ سەرچاوەکانی زمان‌و کولتووری تورکی دەگریت. هەر لەم سالانەدا، لەکاتیکدا کە بانگەشـەی ئـەوە دەکرا هـەموو کولتــوورو شارسـتانیتی‌یەکان لـە ئاسـیای ناوەراستدا دروست بوون‌و لـە لایـەن تورکەکانـەوە بلاوکراونەتەوە، مۆسـیقای میللـی تورکی، لەبەرئـەوەی بە سـووك‌و بـێ‌نرخ دەزانـرا، لـە رادیـۆوە قەدەغـە دەکـراو. مۆســیقای کلاســیکی خۆرئــاوایی بلاودەکرایــەوە، چونکــە هــەموو میللەتـە "خـاوەن کولتــوور"و "شارســتانی"یـەکانی خۆرئـاوا، گوێیـان لـە مۆسیقای کلاسیکی خۆرئاوایی دەگرت، نەك مۆسیقای میللی تورکی[٣٨]

<u>**نموونەی دووەم**</u>

بەرامبـەری تورکـی بۆ ووشـەی تـەژێ و تـەژێ تـەواو (جیب‌و جیب تمـام)، سینوس‌و کوسینوس–ە.[٣٩]

لە سکرتاریەتی گشتی دەزگای زمانی تورکیەوە،

ئـەم ئیوارەیـە مـاوەی ئـەو پیشـبرکێ‌یەی لـە ١٩٣٧/٣/٢٩دا بـۆ دۆزینـەوەی ووشەی تورکی بۆ <u>(تەژێ)</u> و<u>(تەژێ تەواو)</u> راگەیەنرا بوو، تەواو بووە.

سـەدان وەلام وەرگیرا. لـە زۆربەیاندا خـالی راست هــەبوو . سوپاسـی ئـەم گرنگی پیدانە بە سوودو زۆر جدی‌یە دەکەین. لە خوارەوە ، ئەو نووسینەی بە راسـتترین نووسـین قبـول کـراوە، وەکــو خــۆی تۆمـار دەکــەین. ئــەو وینــەو هیلکاریانـەی تایبـەتن بـەم نووسینە، لـە رۆژنامـەی <u>ئولوس</u> دا بلاودەکەینـەوە. ئەو خەلاتەی بۆ پیشبرکی کە دانرابوو ، بەناوی خاوەنەکانی ئەم نووسینەوە، لە (بانکی ئیش)دا دانراوە.

حەسـەن رەشید تـانکوت بـە نوینەرایـەتی گشـتی دەزگـای زمـانی تورکـی *TDK*،

بۆ سکرتاریەتی گشتی *TDK*،

---

[٣٨] *Kemal Tahir, Yol Ayrimi, 2. bs.Sander Yayinlari, Istanbul 1973, S.81*

[٣٩] *<u>Aydin Tarihi</u>, Sayi 41, Mayis 1937, s. 19-21*

ووشەی توركی بۆ (تەژێ-جیب) و (تەژێ تەواو-جیب تمام) بریتیە لە (سینوس) و (كۆسینوس).

روونكردنەوەكەی بە كورتی ئەمەیە: ووشەی (*Sinmek*) لە دیالیكتی یاقوتیدا، بەتەنها ووشەی (*sin*) مانای (*cokmek*: هەرەس هینان، نزم بوونەوە، رووخان) و(*cekilmek*: كشانەوە، بچووك بوونەوە) دەگەیەنێ. (پیتكارسكی)* ووشەی (*sunec*) و شیوەكانی تری(*Sinus- Sins- Sinis*) كە ئەمرۆ لە ئانادۆلدا بەمانای لاستیكی(نەرم) بەكاردەهینرین، داتاشراوەكانی (*sinmek*)ن. (*singir*) كە مانای شاراوە، دزەكردوو، دەزوو یا پەت دەگەیەنێ (پیتكارسكی)، هەروەها (*Sinir*: دەمار-عصب) كە شتیكی لاستیكیە، هەر هەموویان لەو رەگەوە داتاشراون.

ئەگەر ئەو پیتە دەنگدارەی لە سەرەتای شیوە ئەتیمۆلۆجیەكەی ووشەی (*Sinmek*)دا هەیە، لە شوینی خۆی دانریت، ووشەكە شیوەی (*esnemek,* *esinmek*) وەردەگریت. مانای ئەمەش بریتیە لە (نەرمی، لاستیكی بوون). (*esnemek*) , *(sinmek)* لەبنەرەتدا هەمان ووشەن.

هەموو دنیا دەزانێ، كەوان كۆنترین چەكی توركەكانە. توركەكان بە ژێی كەوانەكانیان گوتووە (سینووغ-*Sinug*) ، (سینووس-*Sinus*). چونكە ژێ لاستیكیە. بۆ هاویشتنی تیر، لە ناوەراستەوە رادەكیشرێ و دەچەمینریتەوە. لای زمانەوانە توركەكان ئاشكرایە كە پیتی (*G*) دەگۆرێ بۆ (ج-*C* ، س-*S* ، ش-*S*) و هاوشیوەكانیان. كەوان لەگەل ژێ-كەیدا، بیجگە لەوەی شیوەی چەماوەیەك بیت لەگەل ژێ كەیدا، هیچی تر نیە. لەبەرئەوەیە بەو (لا)یەی كە دەبیتە ژێی سیگۆشەیەكی پیكهاتوو لە ژێی چەماوەیەك لەگەل دوولای تردا كە نیوە تیرەی چەماوەكەن، گوتراوە (سینوس).

كۆسینوس لە واژەی ئاویتەی (كۆ- سینوس) دروستكراوە. سینوس دەزانین. بیینە سەر كۆ: ئەم ووشەیە لە توركیدا مانای هاوریژەو هاوئاهەنگە. (رادۆلف، كتیبی دووەم، دیالیكتی تەكەڤووت)

---

* *هیچ پەراویزو روونكردنەوەیەك لەسەر ئەم ناوە لەدەقە توركیەكەدا نیە، رەنگە ناوی نووسەریك یاخود دانەری فەرهەنگی زمان یاخود بیت و مانای ووشەكان لەو وەرگیرابیت.*

سینوس و ئەو لایەی ناوی نراوە (کۆسینوس)، ئاهەنگ و پەیوەندیەکی نەگۆڕیان لەنێواندا هەیە. لە ڕاستیدا کە (سینوس) لە کەوانێکدا هەبێت، کۆسینوس جێگەی نابێتەوە. ئەو کاتەی تیر خرایە ناوەڕاستی کەوانەوە و بەرەو دواوە ڕاکێشرا،کۆسینوس دەست بە دروست بوون دەکات.

برگەی (کۆ)ی کۆسینۆس، لە فەرهەنگی ئەتیمۆلۆجیای زمان-ی لاتینیدا نیە. فەرهەنگی گەورەی ویبستەر- *Webster* ی ئینگلیزی، بۆ ڕوونکردنەوەی (کۆ- *co*) دەنووسێ لە (*Compelementis Sinus*)ەوە هاتووە کەمانای تەواوکەری سینوس دەگەیەنێ. ئەمە لە حالێکدایە کەوەکو گوتمان ووشەی (کۆ-*Co*) ، برگەی یەکەمی ووشەی (*Complement*) نیە. ووشەیەکی سەربەخۆی تورکیە. ئەگەر لە ڕێی نزیک کردنەوەوە دەسکاری کردنی ووشەکە پێویست بووایە، ڕاستتر وا بوو قبول بکرێت کە (*Co*) نزیکایەتیەکی تەواوی لەگەل ووشەکانی (*Komsu،Kansu*: هاوسێ) دا هەیە پتر لە (*complement*). لە ڕاستیدا سینوس و کۆسینوس ئەو دوولایەن کە دوو لای گۆشەیەکی وەستاو پێك دێنن و پەیوەندی هاوسێیەتی تەواو و هاوئاهەنگیان لە نێواندایە. لەگەل ڕێزی بێ پایانماندا.

کۆلیجی زمان و جوگرافیا و مێژووی ئەنقەرە
فەهمی گوڤەن، وەجیهە قلیج ئۆغلو، حسەین ئاری تورك
لە توێژەرەوەکانی تورکۆلۆجی

ئەگەر ئەوەمان لە بیربێت کە یەکێك لە براوەکانی ئەم پێشبرکێیە، واتە وەجیهە قلیج ئۆغلو (پرۆفیسۆر د. وەجیهە قلیج ئۆغلو)، ئەمڕۆ پرۆفیسۆری زمانی تورکیە لە کۆلیجی زمان و مێژوو وجوگرافیا و ئەندامی دەستەی بەڕێوەبەری دەزگای زمانی تورکیە، باشتر تێدەگەین کە بە چ شێوەیەك هانی "زانست)) خوازی دەدرێ و کام جۆرە زانیاریانە بە ((زانست)) لە قەلەم دەدرێن.

٧- پێشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال، تاکە پیوەری ((راستی))و حەقیقەت

لە کۆنگرەکانی زمانی تورکیشدا، وەکو کۆنگرەکانی میژووی تورك، هەرگیز فاکتەکان وەکو پیوەری راستیو حەقیقەت بەباری سەرنج وەرنەگیراون. راستیو حەقیقەت تاکە یەك پیوەریان هەیە. ئەویش مستەفا کەمالە. لە کۆنگرەی سییەمی زمانی تورکیدا، ناوی (کەمال *Kemal*)یش بەپیی تیۆری زمانی خۆر گۆردراوەو کراوە بە (کامال *KAMAL*) ئاتاتورك.

با چەند نموونەیەك لەسەر چۆنیەتی بەکارهینانی کامال ئاتاتورك وەکو تاکە پیوەری راستیو حەقیقەت، پیشکەش بکەین:

" بەلگە بۆ سەلماندنی تیۆری زمانی خۆر گەلیك زۆرە بەلام بەهیزترین بەلگە لەو کەسەوە کە خۆری وەکو سەرچاوەی زمان نیشاندااین، لە خودی خۆرەوە، لە (خۆرەکەی خۆمان)ەوە وەردەگرین کە هەرگیز خۆرگیرانی بە خۆیەوە نەدیوە"[٤٠]

" ئاتاتورك بریقەدارترین پرشنگی ئەو نورە ئاسمانییەیە کە بەسەر رووی زەویدا پەخش دەبیتەوە، هەر ئەویش گەنجینەیەکی دەگمەنی حەقیقەتە بۆ میللەتی تورك.(چەپلەی بەهیز) هەر بەرکەوتنیکی (لمس) کەمخایەن، چەندین راستی لەو-دا دەدۆزیتەوە، لە میشکی ئەودا ئاگریك هەیە. ئاگریك کەوەك هەلدەگیرسیو دەسووتیو هەلدەچی لەبەرئەوە بە ئەرکی خۆمانی دەزانین لەبەردەمی ئاگرو بلیمەتیەکی گەورەی ئاگر خولقیندا بچەمیینەوەو لە ناخی دلەوە سوپاسو پیزانی بی پایانمان عەرزبکەین." (چەپلە)[٤١]

---

[٤٠] *Ahmet Ali Agakay, Gunes-Dil Teorisi Karsisinda Grek Dilinin Bazi Hususiyetleri, Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s. 273*

[٤١] *Yusuf Ziya Ozer, Din ve Medeniyet Bakimindan Gunes, Ucuncu, Turk Dil Kurultayi, s. 48*

"   لەسەردەمی ئەمرۆماندا، ئەو میللەتانەی دەیانەوی بژین، بەتوندی میژووی خۆیان و زمانی خۆیان کە رەنگدانەوەی هەموو شتیکی میژووەکەیانە، لە ئامیز دەگرن. زانستی زمان، دوورترین و تاریکترین سووچەکانی میژوو رووناك دەکاتەوە   لەبەردەمی تیشکەکانی زیرەکیی تورکی مەزندا، کە لە هەموو مەسەلەیەکدا وەکو خۆر وابووە بۆمان، بەریزەوە کورنوش دەبەم."[٤٢]

"   ئاتاتورك، ئاتاتورك سویندمان بۆ تۆ خواردووە (سویند خۆری تۆین) خوینمان لە سەرچاوەی خۆری تۆوە دیت."[٤٣]

"   لەرۆژیکدا کە میللەتی تورك، ئەو میللەتەی رەسەنترین، بەتواناترین، بەکارترین و فیداکارترین میللەتی سەر زەوییە، لەسەر لیواری مەرگ راوەستابوو، <u>میژوو</u> سەرکردەیەکی پایە بەرزی <u>بەم میللەتە میژوو خولقینە</u> بەخشی. (چەپلە)

رزگارکەرە مەزنەکەمان، بوونی ئیمەی لەو لیوارە قوتارکرد." (چەپلە)

" لەورۆژەوە ریکەوتنیك لە نیوان میللەت و ئەم رۆلە رەسەنەیدا هەیە.

<u>سەرۆکی مەزن</u> هەموو بوونی خۆی بۆ بەرەوپیش بردنی کاروباری رزگاری و بەرزکردنەوەی میللەتی تورك و، گەیاندنی بە ئاستی بالای شارستانی، تەرخان کردووە، میللەتی تورکی پایە بەرزیش سویندی خواردووە، بەرەو رزگاربوون لە هەموو تاریکیەکان، بیترس دوای ئەو رینیشاندەرە مەزنە بکەویت کە تامردن پیشرەوایەتی دەکات.))[٤٤]

"   ئەم زمانە، زمانی غازییە کە <u>رەسەنترین و بالاترین بەهاو بوونی</u> نویی تورکە (چەپلە)، ساغترین(تەندروستترین) و زیندووترین و کۆنترین زمانە."[٤٥]

---

[٤٢] *<u>Ucuncu Dil Kurultayi</u>* *6-7*

[٤٣] *Ahmet Cevat Emre, Terminoloji ve Gunes-Dil Teorisi, <u>Ucuncu Turk Dil Kurultayi</u>, s. 201*

[٤٤] *<u>Ikinci Turk Dil Kurultayi</u>, Turk Dil Yetkik Cemiyeti Reisi ve Maarif 8*

[٤٥] *Hakki Nezihi Bey, Turkcenin Diger Dillerle Alaka ve Munasebeti, <u>Birinci Turk Dil Kurultayi</u>, s. 139*

" بەریزەوە سلاو لە سەرۆکی خاوەن شکۆی کۆماری تورکیاو سەرۆکی بلیمەتی جیهانی زانستی تورکی دەکەم."[٤٦]

وەکو لەم ووتارەو نووسینانەوە بەروونی دەردەکەوی، مستەفا کەمال‌و قسەکانی وەك تاکە پیوەری حەقیقەت‌و راستی‌و، پیوەری تاقانە وەردەگیرین. هیچ حەقیقەت‌و راستیەك بەدەر لەمە قبول ناکریت. بەم شیوەیە ویست‌و ئارەزووەکانی مستەفا کەمال، بیرۆکەکانی، ئەو بیرورایانەی ئەو دەیەوی بسەلمینرین، وەکو راستی‌و حەقیقەت حسابیان بۆ دەکریت. ئەم بیرۆکەو بیرورایانە دەخرینە جیگەی راستی‌یە بابەتی‌و راستی‌یە کۆنکریتی‌یەکان. ئەمەش هەلویستیکە، بەهیچ جۆریك لەگەل بیری زانستیدا ناگونجیت. چونکە لە میتۆدی زانستیدا کەسەکان، بەریوەبەرانی دەولەت، ناتوانن ویست‌و ئارەزووەکانیان، بیروراکانیان، ئەو شتانەی بە حەزی ئەوان بی "دەبی ببن"، بخەنە شوینی راستیە بابەتیەکان‌و راستی‌یە کۆنکریتیەکان. ئەگەر وانەبی بەتەواوی لە بواری میتۆدی زانستی دوور دەکەونەوەو دەچنە بواری ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەتەوە. بەمجۆرە ئەم کۆنگرانەش، واتە کۆنگرەکانی میژووی تورك‌و کۆنگرەکانی زمانی تورکیش تەنها کوششیکن بۆ پیاهەلدانی مستەفا کەمال‌و پشت راستکردنی بیروبۆچوونەکانی. لەبەر ئەوەی بیرو بۆچوونیکە کە ویست‌و ئارەزوو دەخاتە شوینی فاکتەکان، چاری نیە جگە لەوەی لەهەولی سەلماندنەکانیدا پەنا بەریتە بەر زۆر لەخۆکردن. پاشتر هەندی نووسەر باسی ئەم زۆر لەخۆکردنانەیان کردووە.

بۆ نموونە فالیح رفقی ئاتای لە ووتاریکدا کە لە پەنجاکاندا نووسیویتی، ئاوا دەلیت:

" یەکسەر هۆی باوەشکردنی ئاتاتورك بەبیرۆکەی زمان‌و میژووداو، بەجی‌هیشتنی میراتی خۆی بۆ دەزگاکانی زمان‌و میژوو، بەرچاوتان دەکەوی. بۆ ئەوەی تورك بەکەسیتی خۆی‌و بەوەی کە دەتوانی لە دەرەوەی جیهانی

---

[٤٦]*__Birinci Turk Dil Kurultayi__* *14,* *__Birinci Turk Dil Kurultayi,__ s. 247*

خۆرهەلات- ئیسلام کۆمەلگەیەکی شارستانی بنیات بنی، بروابهینی، دەبوو باوەر بە زمانو میژووی خۆی بکات. ئاتاتورك لە پیناوی ئەوەدا کە میللەتەکەی لە هەستی خۆ بەکەم زانین رزگار بکات، سلی لەوەش نەکردۆتەوە کە جارجار زیادە رەوترین ئیدیعاکانی میژوونووسو زمانەوانەکان قبول بکات.

ئاتاتورك پیی لەسەر خالیك زۆر دادەگرت. دەبوو روون بکریتەوە کە ئەو ووشانە لە زمانی تورکیدا دەمیننەوە، لە بنەرەتدا تورکین. یەکیك لەو مەسەلە دەگمەنانەی لەگەل ئاتاتورکدا لەسەریان ریك نەدەکەوتین، ئەمەبوو. من لەو باوەرەدا بووم ووشە بیگانەکان هیچ زیانیك بە نەتەوەیی بوونی زمانیك ناگەیەنن.هەرگیز گومان لەوەنەبوو کە تورکی دەبیتە یەکیك لە زمانە سەربەخۆکان. هەر لەبەر ئەوەشە دەلیم زۆرکردن لەیاسا سروشتیەکانی* زانستی زمان، بیسوود بوو. لەبەر ئەم روونکردنەوە بەزۆر دروستکراوانە، من نرخم بۆ ئەو تیۆری زمانی خۆرەی ئەو باوەشی پیداکردبوو، دانەدەنا."(٤٧)

ئامانجی سەرەکی تیۆری زمانی- خۆریش، وەکو تیزی میژووی تورك، بریتیە لە بنیاتنانی پایە سەرەکیەکانی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت. هەولدانە بۆ وورەدانە بەر نەتەوەی تورك کە گوایە چەندین سەدە پشت گوی خراوەو بەچاوی سووك تەماشای کراوە. هەولدانە بۆ سەلماندنی ئەوەی کە نەتەوەی تورك، نەتەوەیەکی "چەند رەسەنو بالاو دیرینو رەگ داکوتاوە". لە کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکیدا، ئەو ووتارەی** بە ناوی کۆنگرەوە

---

* *لە دەقە تورکیەکەدا (batii) نوسراوە کە هیچ مانایەك ناگەیەنیت. دیارە هەلەی چاپەو راستەکە یان (bati: سەخت، لەسەرخۆ)، یاخود(tabii: طبیعي، سروشتی)یە. دیارە ئەوەی دووەمیان زیاتر لەگەل مانای رستەکەدا دەگونجیت.*

(٤٧) *Falih Rifki Atay, Ataturk ve Dil, Turk Dili, Sayi 3, Aralik 1951, s. 7-10*

** *دواتر لە پەراویزی ژمارە (٤٨) دا کە ئاماژە بە سەرچاوەی ئەم ووتارە دەکات، نووسراوە کۆنگرەی دووەم. هەروەها کە نووسەر لەچەند دیری دوای دەقە وەرگیراوەکەدا باسی ئەم ووتارە دەکات، دیسان دەلیت لە کۆنگرەی دووەمدا بووە، نەك یەکەم. بروانە پەراویزی خوارەوە:*

خویندراوەتەوە، یاخود راستتر، بریاری کۆنگرە، لە روانگەی راگەیاندنی ئەو هەستانەوە گرنگە.

" لە هەموو ووشەیەکی تورکی پەتیدا، رابوردووی تورك دەژی. ئیمە کەئەو ووشانە دەبیستین، وا هەست دەکەین گویمان لە دەنگی باپیرانمانە، لە ناو گۆرەکانیانەوە بانگهیشتمان دەکەن بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە مەزنانەی خۆیان ئەنجامیان داون."[٤٨]

ئەم ووتارە کە بەناوی کۆنگرەوە خویندراوەتەوە، پیویستی بە لەسەر وەستانیکی وورد هەیە. دەبی قسەیەکی وەك " واهەست دەکەین گویمان لەدەنگی باپیرانمانە، لەناو گۆرەکانیانەوە بانگمان دەکەنو بانگهیشتمان دەکەن بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە مەزنانەی خۆیان ئەنجامیان داون"، چ مانایەك بگەیەنی؟ وەکو زانراوە بەپیی تیزی میژووی تورك، سەرچاوەی شارستانیتی لە ئاسیای ناوەراستە. لانکەی یەکەمی کولتووری بالا لە جیهاندا، نیشتمانی یەکەمی تورکەکانە لە ئاسیای ناوەراستو، دامەزرینەرانو دروستکەرانو پەرەپیدەرانی شارستانیتیو بلاوکراوەکانیشی بە جیهاندا، تورکەکانن. هەموو شارستانیتییە کۆنەکانی جیهان لەلایەن تورکەکانەوە دامەزراون. تیۆری زمانی- خۆریش بانگەشەی ئەوە دەکات کە ئەو شارستانیتیو کولتوورانە، لە ریگەی زمانی تورکییەوە بلاوبوونەتەوەو پەرەیان سەندووە، لەریگەی زمانی تورکیشەوە هینراونەتە سەر زمان (راگەیەنراون). بۆیە لە کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکیدا، تامەزرۆیی بۆ دووبارە ئەنجامدانەوەی ئەو کارانەی لە کۆنەوە لەلایەن باپیرانەوە ئەنجامدراونو، گەیاندنی دووبارەی گەیاندنی شارستانیتی بە جیهانو، بەجیگەیاندنی ئەرکی بە شارستانی کردنی جیهان، باس دەکرین. ئەم تامەزرۆییە لە کۆنگرەکانی دواتریشدا باسکراوە. بۆ نموونە لە کۆنگرەی چوارەمی زمانی تورکیدا ئیسماعیل حەقی بالتاجی ئۆغلو، ئاوا دەلیت:

" ئیستا باشتر دەنگی تورك دەبیستم.
ئەی تورك بروات بە خۆت بی!

---

[٤٨] *Ikinci Turk Dil Kurultayi, <u>Turk Dilli,</u> Sayi 8, TDTCB, s. 105*

ئەی تـورك مەوەسـتە بخولقینـە!" (دەنگـی: براڤـۆ، چەپلـەی بەهێز)[٤٩]

لـە كۆنگـرەی پێنجـەمی زمـانی توركیشـدا، لـە شـیعرێكدا كـە مامۆسـتا مەلاحـەت سـەزەنەر نووسـیویتیو خوێندویتیـەوە، بـاس لـەوە دەكرێـت كـە "زمانی توركی، زمانی رەسەنی خودایە"، لەم رووەشەوە "لەهەموو زمـانێك بەرزترە".[٥٠] هەر لەم بارەیەوە، لە ووتارێكدا كە لە كۆنگرەی دووەمی زمـانی توركیدا بە ناوی (سوپا– جیش) ەوە خوێندراوەتەوە، ئاوا دەگوترێ:

" دوا ووشـەمان: داوای سـوپای كۆمـاری تـورك ئەوەیـە بـەڕێوەبردنو كاروباری لەشكری بە زمانی توركیو فەرمانو سەركردایەتی بە زمانی توركی بێت. سوپای تورك دەیەوی چەند بەدلو بەخوێن توركە، ئەوەندەش بەزمان تورك بێت. لەو شەڕەدا كە سەركردەكەمان بۆ رزگاركردنی زمانە رەسەنەكەمان لە دەسەڵاتی بێگانەو، دەركردنی بێگانە لە زمانەكەشماندا هەڵی گیرساندووە، سەركەوتن مسۆگەرە." چەپلەی توندو بەردەوام[٥١]

بیرو بۆچوونـەكانی تـیزی مێـژووی تـوركو تیـۆری زمـانی خـۆر ئـەوەندە وورەی گوێگرانی كۆنگرەی بەرزكردۆتـەوە كـە لـە كۆنگـرەی یەكـەمی زمـانی توركیدا ئەندامانی كۆنگرەكە داوایان كردووە لە راپۆرتی ئەو لیژنەیەدا كـە كۆنگرە بۆ لێكۆڵینەوەی "پەیوەندی زمانی توركی لەگەڵ زمانەكانی تردا" دایمـەزراندووە، دەبـێ لەسـەدا سـەد رسـتەیەكی وەكـو "زمـانی توركـی سەرچاوەی زمانەكانی تر بووە"، هەبێت.[٥٢]

---

[٤٩] *__Dorduncu Turk Dil Kurultayi,__ 10 Agustos- 12 Agustos 1942, Ankara, 1943 99*

[٥٠] *__Besinci Turk Dil Kurultayi,__ 26 Kasim-30 Kasim 1945, Birlesmler, Tutanaklar, Tezler, Cumhuriyet Basimevi, Istanbul 1946, Melahat Sezener Tarafindan yapilan konusma, s. 154*

[٥١] *__IKinci Turk Dil Kurultayi, Turk Dili,__ Sayi 8, TDTCB, s. 87*

[٥٢] *__Birinci Turk Dil Kurultayi,__ . 438*

لەم میانەدا، ژمارەیەکی زۆریەکی زۆر بلاوکراوە لەبارەی تیۆری زمانی خۆرەوە دەرچوون. دەتوانین ئەو بلاوکراوانە بەم شیوەیە ریز بکەین:

ئەحمەد جەواد ئەمرە: بەراوردکردنی تورکی لەگەڵ زمانی هیندو ئەوروپیدا، دەزگای زمانی تورکی (*TDK*)، ئەنقەرە ١٩٣٤

نایم ئۆنات: پەیوەندی زمانی تورکی لەگەڵ زمانە سامیەکاندا، *TDK*، ئەنقەرە ١٩٣٤

ئیبراهیم نەجمی دیلمەن: هیلە گشتیەکانی تیۆری زمانی خۆر، *TDK*، ئەنقەرە ١٩٣٦

حەسەن رەشید تانکوت: لیکۆلینەوە سۆسیۆلۆجیەکانی زمان بە میتۆدی پانکرۆنیك، لە روانگەی تیۆری زمانی خۆرەوە، *TDK*، ئەنقەرە ١٩٣٦

نایم ئۆنات: بەراوردکردنی تورکیو عەرەبی بە پێی تیۆری زمانی خۆر، ئەنقەرە ١٩٣٦

ئا. ئینان: تیکستی وانەکان بە پێی تیۆری زمانی خۆر، *TDK*، ئەنقەرە ١٩٣٦

حامی دانشمەند: یەکیتی رەچەلەکی تورکو هیندو ئەوروپاییەکان، ٢ بەرگ، چاپخانەی دەولەت، ئەستەموول ١٩٣٥-١٩٣٦

VI. ئەو زمانەی خیلە ناشارستانیەکان قسەی پیدەکەن پیویست نیە

لە کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکیدا، لەلایەکەوە باسی کۆنیو بەرزیی زمانی تورکی دەکریتو داکۆکی لەوە دەکریت کە زمانی تورکی هەموو زمانەکانە، لەلایەکی تریشەوە ئەوە ئاشکرا دەکریت کە کۆنگرەکە تەنها خۆی بە زمانە بالاکانو زمانی نەتەوە خاوەن شارستانیەکانەوە خەریك کردووەو خۆی بەو زمانانەوە ماندوو ناکات کە "خیلە ناشارستانیەکان" قسەیان پیدەکەن. جەلال ساهیر بەگ لەم بارەیەوە ئاوا دەلیت:

" بیگومان ئەو زمانانەی خیلە ناشارستانیەکان قسەیان پێ دەکەن، پێویست نین."[53]

لە کۆنووسەکانی کۆنگرەکەوە دەردەکەویت کە خیلە "ناشارستانی"یەکان کوردەکانن و ئەو زمانەش کە "لەلایەن خیلە ناشارستانیەکانەوە قسەی پیدەکریّ و لەبەر ئەوەش بی نرخە"، زمانی کوردیە.

لە کۆنگرەکانی زمانی تورکیشدا وەکو کۆنگرەکانی میژووی تورك، لە کاتیکدا زوو زوو ئەوە دووبارە دەکریتەوە کە "هەموو کەس تورکە، لەبەرئەوەش قەومیك نیە ناوی کورد بیت"، بەلام جار جارو بەکردەوە سووکایەتی بە کورد دەکریّ و بەچاوی سووك تەماشای دەکریت. بۆ نموونە س. فەتحی گۆکچایلی لە کۆنگرەی چوارەمی زمانی تورکیدا ئاوا دەلیت:

" هەر چەندە دیالیکتەکانی ئاڤار، گەچەن،، لەزگی، کومۆك، نۆگای، قیرغیز، تاجیك، ئۆزبەك- باشکرت، ئۆستیاك، ڤۆتیاك و تەپتەر هەموویان تورکین، بەلام بەهۆی جیاوازی بچووك بچووکەوە، ئەمرۆ ئەگەری لیك تیگەیشتن لە نیوان ئەم زمانە جیاوازانەدا زۆر سەخت بووە. بەلام پەیوەندیە ئایینیەکان و یەکیتی داب و نەریتی نەتەوەیی، توانیویانە تورك بوونیان بپاریزن.

ئەم تورکانە کە هەموویان لەیەك خیزانەوە (لەیەك خیلەوە) کەوتوونەتەوە، ئەگەر دیالیکتەکانیان یەکگرتوو بووایە، بەتەنها ناوی تورکی تورکستان و تورکی قەوقازیان لێ دەنرا. پارچە پارچە نەدەبوون بۆ ئەو هەموو خیلە. لەسەردەمی دەولەتی عوسمانیدا کورد و لاز و چەرکەزەکان کە بە رەچەلەك کوردن، ئازادی زمانیان پیدرابوو، ئەگەر لە سەردەمی ئیمەشدا لە ژیر کاریگەری ئەو سەربەستی زمانەدا بهیلرانایەوە، دانە دواوەیەك بۆ یەکپارچەیی زمانەکەمان تۆمار دەکرا.

هەرچەندە جیاوازیەکی دیالیکتیی بچووك لە نیوان شیوە زمانەکانی دەریای رەش، ئایدن، خۆرهەلات، باشوور،کاستامۆنو، ئانادۆلی ناوەراستدا هەیە، بەلام دەبیّ هەموویان بگۆردرین بۆ شیوەی ئەستەموولی."[54]

---

[53] ***Birinci Turk Dil Kurultayi,*** ***s. 438***

ئەم قسانە دەرکەوتەیەکی ئاشکرای ئەو نازانستی بوونو بێ میتۆدیو دژایەتیە بنەرەتیانەن کە هەم لە کۆنگرەکانی مێژووی تورکو هەم لە کۆنگرەکانی زمانی تورکیدا بەرچاو دەکەون. سەبارەت بە کوردەکان لە سەردەمی ئیمپراتۆری عوسمانیدا دەلێن "کوردەکان هەرچەندە لە بنەرەتدا خۆیان تورکن، ئازادی زمانیان پێدرابوو". ئەگەر لە بنەرەتدا تورک بن، چی لەوە سروشتی ترە زمانیان سەربەست بێت؟

دژایەتی دووەم کە لەم ووتارەدا بەر چاو دەکەوی، قەدەغەکردنی زمانی "کوردە بەبنەچە تورکەکان"ە پاش دامەزراندنی کۆمار. بۆچی زمانی ئەم کۆمەڵە، کە لە بنەرەتدا تورکن، قەدەغەکراوە. دژایەتییەکی تریش لەم رستەیەوە دەکەویتەوە: "هەرچەندە جیاوازیەکی دیالیکتیی بچووک لە نێوان شێوە زمانەکانی دەریای رەش، ئایدن، خۆرهەلات، باشوور، کاستامۆنوو ئانادۆلی ناوەراستدا هەیە، بەلام دەبی هەموویان بگۆردرێن بۆ شێوەی ئەستەمووڵی". لەلایەکەوە رادەگەیەنری کە کورد لە بنەرەتدا تورکە بەلام زمانی قەدەغەکراوە، لەلایەکی ترەوە رادەگەیەنری کە "جیاوازیەکی دیالیکتیی بچووک" لە نێوان زمانی خۆرهەلات (واتە کوردی)و بۆ نموونە زاری کاستامۆنوو ئایدندا هەیە. ئایا "جیاوازیەکی دیالیکتی بچووک" پێویستی بەوە هەیە ئەو زمانە قەدەغە بکرێو رێگە لە ئاخاوتنو نووسین بەو زمانە بگیرێت؟ لە نێوان شێوەی ئەستەمووڵیو شێوەی کاستامونوشدا ئەوەندە جیاوازی دیالیکتی هەیە. ئایا زاری کاستامونوش قەدەغە دەکرێت؟

وەکو بینرا لەم پاراگرافە بچووکەدا، سێ دژایەتی گەورە هەیە. دوو رستەی یەك لە دوای یەك لەگەڵ یەکتردا دژو ناکۆکن. هۆی سەرەکی ئەم دژایەتییەش، بیجگە لە رەتکردنەوەی راستیە بابەتیو راستیە کۆنکریتییەکان، هیچی ترنیە.

هەرچی جێگەی زمانی کوردیشە لە نێوان زمانەکانی جیهاندا، بەروونی لەم تابلۆیەی خوارەوەدا دەبینرێت:

---

[٥٤]*S. Fethi Gokcayli, Dil Inkilabi Programi ve Gramerin Dildeki Onemi,* ***Dorduncu Turk Dil Kurultayi****, s. 299*

دەكـرى زمانـەكانى جيـهان لـە چـوار گــروپ (خيزانــە زمــان)ی ســەرەكيدا كۆبكرينەوە.

لەم نيوانەدا زمانی كورد دەكەويتە ناو گروپی (زمانە رۆنانكارەكان)ەوە، واتە زمانە هيندو ئەوروپاييەكان.[٥٥]

I گروپی زمانە رۆنانكارەكان (اللغات التصريفيه)*،زمانە هيندو ئەوروپی‌يەكان.

ا-زمانە منگەكان (ئەو زمانانەی دەنگی مەلاشوو بەكاردينن)	**ب-زمانە رەوانەكان (ئەوانەی دەنگی مەلاشوو دەگۆرن بۆ دەنگی تيژ)**
١-زمانە جيرمانيەكان.	١-حيتی
٢-زمانە سلاڤی و بالتيكی‌يەكان.	٢-سۆمەری.
٣-زمانە كەلتی‌يەكان.	٣-يۆنانی.
٤-زمانە ئيتاليەكان.	٤-سانسكريتی.
ا.ئيتالی.	٥-فارسی.
ب.فەرەنسی.	٦-ئەفغانی.
پ.ئينگليزی.	٧-ئەرمەنی.
ت.ئيسپانی.	٨-كوردی
	٩-ئەلبانی.

---

(٥٥) لە ئامادەكردنی ئەم تابلۆيەدا، سوود لەم سەرچاوانە وەرگيراوە:

A. Dilacar, Turk Diline Genel Bir Bakis, TDK, Ankara 1964, s. 2-3; Suheyla Bayrav, Romen Dillerinin Dogusu ve Gelismesi, IUEF, Istanbul 1967, s. 5-11; The Random House Dictionary of the English Language, Ic Kapak.

* *بـرای بـەريزم كـاك شـاهۆ سـەعيد بـەراويژكـردن لەگـەل كۆمـەليك لـە مامۆسـتا بەريزەكانی زانكۆی سليمانيدا، زاراوەكانی ئەم خشتەيەيان كردۆتە كوردی.*

II گرووپی زمانە پاشگر نووسینەکان (اللغات الالتصاقية)، زمانە ئۆرال-ئالتاییەکان

ا.ئۆرال:
١-یوکاگیر.
٢-ئەسکیۆ-ئالەووت.
٣-سامویيەد.
٤-فین-ئوگۆر.

ب.ئالتای:
١-تورکی.
٢-مەغۆلی.
٣-مەنچووني.
٤-تونگوزی.
٥-زمانی کۆریا.
٦-ژاپۆنی.

III گرووپی زمانە رۆنانکارو پاشگرلکینەکان (زمانە سامیەکان)

ا. زمانە سامیيە خۆرهەلاتیەکان (بابل-ئاسور).
ب. زمانە سامیيە باکووریەکان (ئاموری-ئارامی).
پ.زمانە سامیيە خۆرئاواییەکان (سریانی- کەنعانی -عیبرانی- مۆئابی- فینیقی).
ت. زمانە سامیيە باشووریەکان (مایل- سەبا- حەبەش- مەهرە- عەرەبی).

IV زمانە تاك برگەییەکان (تاك هیجاییەکان)

ا.چینی.
ب.تەبیتی.

VII. سوودە کردەکیيەکانی تیۆری زمانی خۆر

یەکێك لە سوودە کردەکیيەکانی تیۆری زمانی خۆر، بریتیە لە نەگیرانەوەی ئەو ووشانەی لە زمانە بیگانەکانەوە هاتوونەتە ناو تورکیيەوە. تیۆری زمانی خۆر چەندە وەکو تیۆرییەکی فەلسەفی یاخود تیۆریەك کە سەرچاوەی زمانەکان ئاشکرا دەکات. پیشکەش کرابیت، لەگەل ئەوەشدا سروشتیيە بەکردەوە ئەنجامیکی لەو جۆرەی لی بکەویتەوە. چونکە مادام هەموو زمانەکان لە تورکیەوە کەوتبنەوەو ریشەکانی زمانی تورکی لە هەموو

زمانەکانی تردا هەبن، کەوابی سروشتیە هەموو ئەو ووشانەی ئەمڕۆ لە تورکیدا هەن، لە هەر زمانیکەوە هاتبن بەتورکی دابنرین. ووتارەکەی ئیبراهیم نەجمی دیلمەن-ی سکرتیری گشتی دەزگای زمانی تورکی، لەم رووەوە مانادارە:

" ووشەی وەکو "ئەلەکتریك، دینامۆ، مەتر، گرام" کە ریشەیان تورکییەو مولکی هاوبەشی جیهانی کولتوورن، دەبی وەکو خۆیان وەربگیرین."[٥٦]

وەکو لەم ووتارەدا بە روونی دەرکەوت، لە ئەنجامی میتۆدە شیکاریەکانی تیۆری زمانی خۆردا، ووشەی وەکو ئەلەکتریك، دینامۆ، مەترو گرام تورکی دەردەچن. لەبەر ئەوە پیویست ناکات ئەم ووشانە لە زمانی تورکی دەربکرین. لەگەل ئەوەشدا، ئیبراهیم نەجمی دیلمەن لە شوینیکی ئەو راپۆرتە کە پیشکەشی کۆنگرەی کردووە، دەلیت:

" دەمەوی پی لەسەر ئەم خالەش دابگرم. ئەوانەی وادەزانن تیۆری زمانی خۆر تەنها کۆششیکە بۆ پاراستنی ئەو ووشە عەرەبی و فەرەنسی و فارسیانەی بەرامبەرەکانیان لە تورکیدا نیە، بەوەی کە بلیین ئەو ووشانە تورکین، لە هەلەو بیئاگاییەکی قوولدان."[٥٧]

ئەم جۆرە بیرکردنەوەیەش تووشی دژایەتیەکی بنەرەتیی دەکات لەگەل بیروراکانی سەرەوەیدا. وەکو پرۆفیسۆر وەجیهە خەتیب ئۆغلو و رەوشەن ئەشرەف ئوونایدن گوتوویانە، ئەمانە قسەکەری مستەفا کەمال بوون. ئەم قسەکەرانە لەکاتی بەجی گەیاندنی ئەرکەکانیاندا، نەیانتوانیوە خۆیان لەوە بپاریزن کە زوو زوو بکەونە دژایەتیەوە لەگەل خۆیاندا.

دووەمین سوودی کردەکیی تیۆری زمانی خۆر بریتیە لە بەرزکردنەوەی وورەی رەگەزی تورك کە گوایە لە سەردەمی ئیمپراتۆری عوسمانیدا

---

[٥٦] <u>Ucuncu Turk Dil Kurultayi ,</u> *Konusmasi, s.22*

[٥٧] <u>*Ucuncu Turk Dil Kurultayi*</u> *Konusmasi, s. 13*

سووکایەتی پێکراوەو بەچاوی سووک تەماشای کراوە. سوودی سێیەمی، بریتیە لە تێک شکاندن و بن برکردنی هەموو هیوایەك بۆ دەست گرتن بەسەر "کولتووریکی ئاوا پایەبەرزدا، کولتوور شارستانیتی‌یەك کە خۆیان سەرچاوە بوون بۆ خۆیان". دیارە گرنگترین و لەپیشترین سوودەکانی تیۆری زمانی خۆریش، لە ئەستۆگرتنی ئەرکیکی گرنگە لە بە کۆیلەکردن و بە تورك کردنی کورد دا.

VIII. بە پێی فەرهەنگی زمانی تورکی، کورد چیە؟

لە چاپی چوارەمی ئەو فەرهەنگە تورکیەدا کە لەلایەن دەزگای زمانی تورکیەوە بلاوکراوەتەوە (١٩٣٦)، ووشەی کورد و کوردی بەمجۆرە دەناسینرین:

کورد *Kurt*: ناوی کۆمەلێك لەو تورکانەی کە زۆربەیان زمانی خۆیان گۆریوە، بە فارسی‌یەکی شکاو قسەدەکەن و، لە تورکیاو عیراق و ئیراندا دەژین، یاخود هەرکەسیك کە سەر بەو کۆمەلە بیت.

کوردی *Kurdce*: زمانی کورد. (ل ٤٨١)

لە چاپی شەشەمی هەمان فەرهەنگیشدا (١٩٧٤)، ووشەی کورد و ووشەی کوردی، بەم شیوەیە باسکراون:

کورد *Kurt*: ناوی کۆمەلیك یاخود کەسیك لەو کۆمەلەی کە بە رەگەز تورکن، زمانیان گۆریوە، بە فارسی‌یەکی شکاو قسەدەکەن، لە تورکیا و عیراق و ئیراندا دەژین.

کوردی *Kurtce*: زمانی کورد. (ل ٥٣٣)

ئەم هەلویستە هیچ جیاوازیەکی لەگەل ئەو هەلویستەدا نیە کە لە سالانی (١٩٣٠) دا سەری هەلداوە. نکولی لەراستی‌ی کۆنکریتی دەکریت، کۆشش کردن بۆ زانینی راستی بابەتی و پیویست بوونی زانینی راستی بابەتی، بەتەواوی دەخرینە لاوە. لە فەرهەنگی تورکی‌ی دەزگای زمانی تورکیدا باسی

ئەوە دەكریت كە كوردەكان بە ئەسل تورکن. ئەمە دیدو بۆچوونیکی تەواو کەیفی‌یە. راگەیاندنی قەناعەتیکی خودی‌یە. ئەمە یەکیکە لە ئەنجامەکانی ئەو سیاسەتە کۆلۆنیالی‌یە کە دژی کوردستان‌و نەتەوەی کورد جی‌بەجی دەکریت. دەزگای وەك دەزگای میژووی تورك‌و دەزگای زمانی تورکی، هەمیشە زانیاری نازانستیانەیان لە مەسەلەی کیشەی نەتەوەی کورد دا، بەرهەمهیناوە. بۆ نەتەوەی کورد، ئەمانە دەزگای کۆلۆنیالین.

لەم فەرهەنگەی دەزگای زمانی تورکیدا، وەکو خالی دووەم داکۆکی لەوە دەکریت کە گوایە ئەم کۆمەلە "بەئەسل تورکە"، پاش تیپەرینی کات زمانی خۆیان گۆریوە. ئەمەش مەحالە دیدو بۆچوونیکی زانستیانە بیت. ئایا ئەو قسەیەی کە دەلیت زمانی خۆیان گۆری‌و فیری "فارسی‌یەکی شکاو" بوون، ئەوە ناگەیەنیت کە لەراستیدا "فارسی‌یەکی شکاو" زمان‌و کولتووریکی گەلیك پیگەیشتوو ترە؟

وەکو خالی سیهەمیش دەگوتری "کۆمەلی کورد" لە تورکیا‌و عیراق‌و ئیراندا دەژین. بەلام باسی دابەشکردنی ئیمپریالیستانەی (لۆزان) ناکریت کە ئەم ئەنجامەی لیکەوتۆتەوە. ئەم دابەش بوونە وەکو حەقیقەتیکی ئەبەدی‌و ئەزەلی باس دەکریت.

بیگومان هیچ یەکیك لەمانە ناتوانن هەلویستی زانستیانە بن. ئەمانە هەلویستی کۆلۆنیالیانەن. لەئەنجامی ئەم هەلویستەدا، دەزگای زمانی تورکی لە بەردەمی گەلیك ووشەدا کە لە کوردی‌یەوە هاتوونەتە ناو تورکی‌یەوە‌و تائیستاش بەکار دەهینرین، نیشانەی "فارسی"ی داناوە. ئەمە نیشانی دەدات کە دەزگای زمانی تورکی کارکردیکی گەورەی هەیە لە زەوتکردنی زمان‌و کولتووری کوردیدا. دەزگای زمانی تورکی لە بەرامبەر زمان‌و کولتووری کوردیدا دەزگایەکی کۆلۆنیالی‌یە. بۆ ئەوەی بتوانیت کۆنەپەرستترین‌و کۆکوژترین جۆری "ئیمپریالیزم"ی کولتووری لە جیهاندا جی‌بەجی بکات، لەلایەن دەولەتەوە بە هۆکارو ئامرازی مادی‌و مەعنەوی یارمەتی دەدریت‌و پشتیوانی لیدەکریت.

بۆ نموونە ووشەگەلی وەکو (*Cerceve*: چواچیوە)،(*Capraz*: چەپ راست)،(*sehba*: سیپا)،(*hosaf*: خۆشاڤ)،(*dusman*: دوژمن)،(*serkes*: سەرکیش)،(*herkes*: هەرکەس)،(*carsaf*: چەرچەف)،(*manda*: مانگا)،(*sarhos*: سەرخۆش)،(*anababa*: دایكو باوك)،(*pece*: پەچە)،(*zingil*: ؟)،(*peynir*: پەنیر)،(*pillav*: پلاو)،(*zebun*: زەبوون)،(*aga*:ئاغا)،(*Tursu*: ترشی، ترشیات) کە بەریشەو بونیات کوردینو لە زمانی تورکیدا بەکار دەهینرین، لە بەرامبەر بەشیکیاندا نیشانەی (فارسی)و لە بەرامبەر بەشیکی زۆر کەمیشیاندا نیشانەی (عەرەبی) دانراوە. لە بەردەمی ووشەگەلی وەکو (*capraz*، *manda*، *aga*) یشدا هیچ نیشانەیەك دانەنراوە. بەم پییەش بە تورکی لەقەلەم دراون. وەکو بینرا ووشە کوردیەکان قبولکراون، بەلام بە فارسی یا عەرەبی یاخود تورکی حسابکراون. بەمجۆرە بە بەکارهینانی سیاسەتی کۆلۆنیالیو رەگەز پەرستانە هەولدەدری بوونی کورد بشاردریتەوە. (سەبارەت ئەتیمۆلۆجیای ووشەکانی سەرەوە، بروانە:

<u>Devrimci Dogu Kultur Ocaklari Dava Dosyasi I</u>, Komal Yayinlari, Ankara 1975, s. 183-187)

ئەو دەزگایانەی لە بابەتی دەزگای زمانی تورکی، نەك هەرشەرم لەم هەلویستانەیان ناکەن، بەلکو شانازیان پیوە دەکەن. بەلام کاتیك ئەو کوردانەی ئەسلیان بە تورك لە قەلەم دەدریت لە چلەی زستاندا لە دەست بۆمبای ناپالمو گازی ژەهراویو فرۆکەی میكو تانكو هەزارو یەك جۆرە زولمو ئەشکەنجە رادەکەنو گەورەو بچووك دینە سەر سنوورو داوای مافی پەنابەری لە دەولەتی تورك دەکەن، بیدەنگ دەبنو چرکەیان لیوە نایەت. دەقاودەق دەبنە هاوبەشی هەلویستە کۆلۆنیالیەکانی بۆرجوازی میلیتاری خۆیان. چەپلە بۆ هەلویستی دەولەتی خۆیان دەکوتن کە مافی پەنابەریی بەژنانو مندالان نەداوە. بەلام لە مەسەلەی قوبرسدا، دۆخەکە بە هیچ جۆریك بەوجۆرە نیە. بەتەواوی وەکو بۆجوازیە میلیتاریو کۆلۆنیالیەکەی خۆیان، ئەدەبیاتی "زولمی ماکاریوس"* دووبارە دەکەنەوە.

** ماکاریوس: سەرۆکی حکومەتی یەکگرتووی (قوبرس)بوو. لە هاوینی سالی ١٩٧٤دا ئەفسەرەکانی لایەنگری یۆنان کودەتایەکیان کردو لەسەر کار لایان دا.*

بەشی سێیەم

پێشهاتەکانی سیاسەتی ناوخۆی تورکیاو پەیوەندیەکانی تورکیا لەگەل وولاتانی دەرەوەدا، لەکاتی دارشتن و پەرەپیدانی تیزی میژووی تورک و تیۆری زمانی-خۆردا

گرنگترین مەرجی تاووتوی کردنی هەرفاکتیك بە پیی میتۆدیکی زانستی، بریتیە لە تاووتوی کردنی ئەو فاکتە لەگەل فاکتەکانی تردا پیکەوەو، هەولدانە بۆ بە ئەنجام گەیاندنی ئەم پرۆسەیە لە رەهەندی کات و شویندا. بەم شیوەیە بواری تیگەیشتن لە کاریگەری فاکتی تاووتوی کراو لەسەر ئەوانەی تر، یاخود هی ئەوان لەسەر ئەم بە شیوەیەکی یەکپارچەو جیا نەکراوە، دەرەخسیت. دیسان لە ریی ئەم پرۆسەیەوە بواری تیگەیشتن لە پەیوەندیە ناوەکی و دەرەکیەکان و، گۆران و دژایەتیەکانی فاکتەکان و پەیوەندیە فاکتیەکان دەرەخسیت. لە کۆتایی هەموو ئەمانەدا، دەتوانری زانیاریەکی کۆنکریتی و یەکپارچە سەبارەت بە بونیادی کۆمەلگەو ئاراستەی گۆرانەکانی ئەو بونیادە بەدەست بهینریت. کەوابی تیزی میژووی تورک یاخود تیۆری زمانی خۆر بە دابراوی لە فاکتەکانی تر، یان دامالراو لەو فاکتانە تاووتوی ناکریت.

تورکیا ئەمەی کردە بیانوو و لە ناوەراستی تەمووزی ١٩٧٤ هیزە عەسکەریەکانی لە دورگەکەدا دابەزاندو بەشە تورک نشینەکەی داگیر کرد.

لــه مانگــەكانی هــاوینی ســالی ١٩٣٠ دا، لەناوچــە جۆراوجۆرەكــانی كوردستاندا شۆرش‌و بەرخۆدان هەیە. لە كوردستانی باشووردا، كورد دژی ئیمپریالیزمی ئینگلیز لە شەردایە. ئەم میژووە، میژووی خۆئامادەكردنی ئیمپریالیزمی ئینگلیزی‌یە بۆ كۆتایی هینان بە ئینتیداب لە عیراقدا. لەم كاتەدا كوردەكانیش داوای ئۆتۆنۆمی بۆ كوردستانی باشوور دەكەن. ئینگلیزەكان ئەو داوایە رەتدەكەنەوە. رایدەگەیەنن كە كوردستانی باشوور بەستراوەتەوە بە رژیمی پاشایەتی بەغداوە. كوردەكان ئەمە قبول ناكەن. لەسەر ئەمەش هیزەكانی سوپای ئینگلیز، دەست دەدەنە كردەوەیەكی سەربازی‌ی توندوتیژ لە كوردستانی عیراقدا.

سەربازەكانی رژیمی پاشایەتی عەرەبی‌ی دەسكردی خۆشیان وەكو یارمەتیەك لەگەل خۆیاندا دەبەن. لە مانگەكانی هاوینی سالی ١٩٣٠دا، لە كوردستانی باشووردا شەر بەوپەری توندو تیژی‌یەوە بەردەوام دەبی. لە راستیدا ئەم شەرە، بەردەوامی ئەو شەرەیە كە كورد لە سالی (١٩١٩)وە، لە پیناوی ئازادی‌و مافە نەتەوەییەكانیدا دریژەی پیداوە.

لە هەمان ماوەی میژووییدا، كوردەكان لە ئیران بە سەركردایەتی سمكۆ ئازادی‌و مافە((نەتەوەیی))یەكانی كورد ((ئۆتۆنۆمی)) بۆ كوردستان لە حكومەتی ئیران دەكەن. بەلام لە ناوەراستەكانی مانگی تەموزی ١٩٣٠دا، سمكۆ دەكەویتە بۆسەی حكومەتی ئیرانەوەو ((نامەردانە)) دەكوژریت.

دیسان لە هەمان ماوەی میژووییدا، كوردەكان لە ئاگری‌و زیلان ئازادی ومافە نەتەوەیی‌و دیموكراتیەكانیان لە حكومەتی توركیا داوا دەكەن. حكومەتی تورك بە هاوكاری لەگەل حكومەتەكانی ئیران، ئینگلیزو فەرەنسادا، ئەم داوایانە لە خویندا دەخنكینی. بەلام بەرخۆدانی ئاگری لە مانگەكانی مایس، حوزەیران، تەموز، ئاب‌و ئەیلولی سالی ١٩٣٠دا، بەوپەری توندوتیژی‌یەوە بەردەوام دەبی. لەهەمان ماوەدا، لە سووریای ژیر ئینتیدابی فەرەنسادا، ئیدارەی فەرەنسی كورد دەخاتە ژیر گوشاریكی قورسەوە بۆ ئەوەی پەیوەندی لەگەل كوردی ناو ولاتەكانی تردا دروست نەكەن‌و یارمەتی‌یان نەدەن. ئەو كوردانەش كە لەدەست زولم‌و ستەمی سوپای ئینگلیزو سوپاكانی توركیاو ئیران رادەكەن‌و دەیانەوی پەنا بەرنە بەر

یەکیتی سۆڤیت، مافی پەنابەرییان نادریتی و بگرە پەنابەرەکان بەر شالاوی پەلاماریش دەکەون.

پاش سالانی ١٩٣٠، کۆبوونەوەی جۆربەجۆرو لە شوینی جیاجیا لە نیوان سەرەك وەزیرانی تورکیا و عیراق و ئیران، وەزیرانی دەرەوەی ئیران، عیراق، ئینگلتەرە، فەرەنسا و تورکیا، کۆمیسیۆنی سنووری تورکیا- ئیران- یەکیتی سۆڤیت، تورکیا- ئیران، تورکیا- ئینگلتەرەو تورکیا- سووریا (فەرەنسا)دا ئەنجامدراون. لە هەموو ئەم دیدارو کۆبوونەوانەدا کەلە نیوان تورکیا، ئیران، عیراق، سووریا و فەرەنسادا ئەنجامدراون، کورد وەکو دوژمنی هاوبەش ناودیر کراوە. بۆ بەرەنگاری کردنی ئەم دوژمنە هاوبەشە، هاوکاری ئایدیۆلۆجی و سیاسی و عەسکەرییان کردووەو پیکەوە پیلانی ئامادەکراویان جیّ بە جیّ کردووە. لە خویندا خنکاندنی مافە نەتەوەیی و دیموکراتیەکانی کورد، نەبەخشینی مافی پەنابەری بەو کوردانەی لەسەر سنوورەکان کەوتبوونە بەر پەلاماری ٤-٥ سوپا، کرانەوەی بواری سنوور بەزاندن بۆ سوپاکان و دریژەدان بەپەلامار بۆ سەر کورد، هیرش و پەلاماری هاوکاتی ٤-٥ سوپا بۆ سەر کورد، پەلاماردانی ژن و مندال و پیرو خەلکی مەدەنی، سووتاندنی گوندو خانووبەرە، بەرهەم و دانەویلە، دارستان و ئاژەل، راگواستن و دادگایی کردنەکان، هەرهەموویان بەرەنجامی ئەو سیاسەتانەن کەبەهاوبەشی داریژراون و جیبەجیکراون. پشکنینی رۆژنامەی (میللیەت)و رۆژنامەکانی تری ئەو سەردەمە، ئەم بارودۆخە زۆر بەروونی دەردەخات.

لە لیکۆلینەوەی ململانیّی ئیمپریالی لەسەر دابەشکردنی کوردستان و لیکۆلینەوەی ریکەوتننامەی لۆزاندا، هەموو ئەمانە بە دوورو دریژی و بەبەلگە نامەکانەوە تاووتویّ دەکەین. لیرەدا تەنها بە وەرگرتنی دەقیکی بچووك لە یەکیك لەو بەلگەنامانە واز دینین. ریدڤان بەی ئۆغلو خەسرەو گەرەدە، بالیۆزی نوی و تازە دامەزراوی تورکیا لە تاران، لە دیداریکیدا کە لە ١٥ی ئەیلولی ١٩٣٠دا لەگەل رەزا پەهلەویی شای ئیراندا سازکراوە، ئاوا دەلیت:

((لە وەلامی (شا)دا، پاش سوپاسکردنی هەستی نەجیب و دۆستانەی و، ئەو سۆزو خۆشەویستیەی بەرامبەر (غازی- مستەفا کەمال)

نیشـانی دا، چوومـه سـەر مەسـەلە بنەڕەتیەکـە. واتـه باسـی ئـەو چالاکیـیـه عەسکەرییە هاوبەشەم کرد کە پێویستە دژی یاخی و چەتە کوردەکانی چیای ئاگری و سەر سنوور بکرێت. ئاماژەم بەوە کرد کە بەڕێزیان فەرماندەی گشتی سوپای ئێران و سەربازیکی لیهاتوون و گوتم: لەو ڕووەوە کە ئامانجی هەموو شەرەکان لەناو بردنی دوژمنە، لە ناوچەی سنووردا هێزەکانمان ناچارن بۆ لەناوبردنی ئەو دەستەی چەتانەی بەبەردەمیاندا دەکشێنەوە، خێراو بەتوندی دوایان کەون، لەبەرئەوە لەکاتی چالاکیەکاندا نابێ مەسەلەی (سنوور بەزاندن). بهێنرێتە ئاراوە، هەروەها گرنگی سیاسی و سوودە عەسکەریەکانی چالاکی عەسکەری هاوبەشم دژی ئەو چەتانەی ئاسایشی هەردوولا تێک دەدەن و لەسەر سنوور قاچاخچێتی و تالانچێتی دەکەن و پەیوەندی دۆستانەمان لێ تێک دەدەن، روون کردەوە.))[1]

وەکو بینرا، لەم دیدارەدا کورد وەکو دوژمنیکی هاوبەش باس دەکرێت کە پێویستە بە سیاسەتی هاوبەش تێک بشکێنرێ و لەناو ببرێت. سیاسەتە هاوبەشەکانی پێش ئەم بەروارەو پاش ئەم بەروارەش، بەڕوونی نیشانی دەدەن کە ئەو کردەوانە چۆن جێ بە جێ کراون، چۆن خەباتی هاوبەش دژی ((دوژمنی هاوبەش)) کراوەو کام ئەنجامانەش لەمانە کەوتوونەتەوە. ئاشکرایە کە چی کراوە بۆ سڕینەوەی ناوی کوردو کوردستان لە زمان و مێژوودا، ((چۆن هیواکانی کوردستان لە چیای ئاگریدا لە گۆڕنران))، ئەم کردەوانەش چۆن بەشانازییەوەو وەکو نموونەی قارەمانیتی و موعجیزە باسکراون.

یەکێك لە گرنگترین ڕووداوەکانی سیاسەتی ناوخۆی سالی ١٩٣٠، دامەزراندن و داخرانی کۆمەلەی کۆماری سەربەست (*Serbest Cumhuriyet Firkasi*)ە. کۆمەلەی سەربەست (سەربەست فیرقە) بەفەرمانی سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (*CHF*)و سەرەك کۆمار غازی مستەفا کەمال، لەلایەن فەتحی بەگ (ئۆکیار)ەوە دامەزراوە، کە یەکێکە لەنزیکترین پیاوەکانی مستەفا

---

(1)Ridvanbeyoglu Husrev Gerede, Siyasi Hatiralarim I. Iran, 1930-1934,Istanbul 1952, s.69

کەمال خۆی. پاش ئەوەی دەرکەوتووە خەریکە دەبێ بەچاوگیکی ئۆپۆزسیۆن کە سنوورەکانی خۆی دەبەزینێ و لە قەبارەی فەتحی بەگ-یش گەورەتر دەبی، بەفەرمانی سەرۆکی گشتی *CHF*، سەرەك کۆمار غازی مستەفا کەمال داخراوە. هەرچەندە پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال سەرۆکی گشتیی کۆمەڵەی گەلی کۆماری (*CHF*) بووە، بەلام وەك سەرۆکی مەعنەویی کۆمەڵەی سەربەست-یش حسابی بۆ کراوە.

بەپێی ریکەوتنی پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال و فەتحی بەگ، لە ١٢ی ئابی ١٩٣٠دا، دامەزراندنی کۆمەڵەی سەربەست راگەیەنراوە. لە ١٧ی تشرینی دووەمی ١٩٣٠یشدا، فەتحی بەگ رایگەیاندووە کە کۆمەڵەکەی هەلوەشاندۆتەوە.[٢]

پاش ئەوەی کۆمەڵەی سەربەست هەلوەشاندنەوەی خۆی راگەیاندووە، هەموو چاوگەکانی ئۆپۆزسیۆن تیك شکینراون و هەولدراوە سیستەمی پیشەوایەتی (سیستەمی تاکە پیشەوا)، سیستەمیکی تۆتالیتەر بەهەموو دامو دەزگاکانیەوە جیگەی خۆی بگریت. دامەزراندن و هەلوەشاندنەوەی کۆمەڵەی سەربەست، لە سەردەمیکدا کە بەرخۆدانەکانی کورد لەوپەری بەرفراوانیدا بوون، سەرنج راکیشە. لە سالی ١٩٢٥دا، راستەوخۆ پاش شۆرش و بەرخۆدانەکانی کورد و بەکارهینانی سوپا، <u>یاسای تەقریری سکون</u> دەرچوو و هەولدرا هەموو ناوەندەکانی ئۆپۆزسیۆن تیك بشکینرین و بیدەنگ بکرین. شۆرش و بەرخۆدانەکانی کورد کرانە بیانوو و گوشار خرایە سەر ((چەپ)). لەو باوەرەداین لە سالی ١٩٣٠شدا وەکو سالی ١٩٢٥، پەیوەندیەکی نزیك هەیە لە نیوان شۆرش و بەرخۆدانەکانی کورد و، دامەزراندنی رژیمی تۆتالیتەردا، دامەزراندنی رژیمی پیشەوایەتی بە هەموو دامو دەزگاکانیەوە. وەك چۆن لە سالی ١٩٢٥دا بانگەشەی ئەوە دەکرا کە کۆمەڵەی

---

[٢] لە لیکۆلینەوەی تایبەت بە پرۆگرامی گەلی کۆماریدا، بە شیوەیەکی دوورو دریژتر لەسەر کۆمەڵەی سەربەست رادەوەستین. سەبارەت بەدیوی ئەودیوی کۆمەڵەی سەربەست بروانە:

Kemal Tahir, <u>Yol Ayrimi,</u> Sander Yayinlari, 2. bs, Istanbul 1973, Birinci Bolum

پیشکەوتنخوازی کۆماری هانی شۆرش‌و بەرخۆدانەکانی کوردی داوە، ئاواش لە سالی ١٩٣٠دا بانگەشەی ئەوە کراوە کە پەیوەندیەکی لەو جۆرە لە نیوان کۆمەلەی سەربەست‌و بەرخۆدانەکانی کورددا هەیە. لەو لیکۆلینەوانەدا کە تایبەت دەبن بە: ململانێی ئیمپریالی لەسەر دابەشکردنی کوردستان، لۆزان‌و پەیمانی نەتەوەیی (میساقی میللی)، پەیرەوو پرۆگرامی *CHF*، بە دریژی لەسەر ئەم بابەتانە رادەوەستین. بۆ نموونە یەکیك لەو بابەتانەی کە لە سالانی ١٩٣٠دا زۆرترین گرنگی پیدراوەو زۆرترین گفتوگۆی لەسەر کراوە، سیاسەتی شەمەندەفەرە، کە ئەویش زۆر لە نزیکەوە پەیوەندی بە شۆرش‌و بەرخۆدانەکانی کوردەوە هەیە . شەمەندەفەر بە پلەی یەکەم بۆ ناردنی سەربازو جبەخانە بۆ ((خۆرهەلات)) خواستراوە.

یەکیکی تر لەو فاکتانەی لە روانگەی سیاسەتی ناوخۆی سالی ١٩٣٠یەوە گرنگە، قەیرانی کشتوکالی‌یە. نرخی ئەو مادانەی جووتیار بەرهەمیان دینی (دانەویلە-گەنم، جۆ ،تووتن، لۆکە، فندق هتد) دابەزیوە، نرخی ئەو شتانەش کە دەیانکریت(گاز، خوێ، قوماش، شەکر، هتد) بەرزبۆتەوە.[٣] باجی سەنگینی وەکو باجی ریگاوبان، باجی زەوی‌و زار، باجی ئاژەل لەسەر شانی جووتیارانە.[٤] دانەویلە بە نرخیکی هەرزان لە گوندنشین دەسەنریت‌و بە دوو-سێ ئەوەندەی ئەو نرخە دەفرۆشریتەوە بە (بانکی زەراعەت).[٥] ئەمەش بووە بەهۆی دروست بوون‌و بەهیز بوونی دەلال‌و سەوداگەران، کە تەنها لە کرین‌و فرۆشتنی دانەویلەوە ملیۆنان لیرە قازانجیان دەسکەوتووە.

ئەوەش دەزانین کە لەو سەردەمەدا رژیمە فاشیەکانی ئەوروپا بە شیوەیەکی دیار پەرەیان سەندووەو ئەمەش لە نزیکەوە کاری کردۆتە سەر تورکیا. هەموو جۆرە ئۆرگانیکی بلاوکردنەوەی کۆمەلەی گەلی کۆماری (*CHF*)، بەواتایەکی تر هەموو ئۆرگانەکانی بلاوکردنەوەی دەولەت، هەموو رۆژێ چەندین لاپەرەی پر لە ستایش‌و پیدا هەلگوتن بۆ هیتلەرو مۆسۆلۆنی‌و

---

(3)Sevket Resit Hatiboglu, ____________________, Yuksek Ziraat Enistitusu Yayini, Ankara 1936, s. 57-62

(٤)a.g.e. , s. 76-83

(٥)a.g.e. , s. 110-115

رژیمەکانیان پڕ دەکەنەوە.[٦] وەکو لەسەرەوە هەموو ئەم مەسەلانە لەو لیکۆلینەوەیەدا کە دیسان لە سەرەوە باسمان کرد، بە شیوەیەکی بەرفراوان تاووتویٚ دەکرین. بەلام هەرگیز نابیٚ ئەوە لە بیر بکریت کە تیزی میژووی تورك‌و تیۆری زمانی خۆر، لە کەش‌و هەوایەکی ئاوادا تاووتویٚ کراون. چونکە ئەمە مەرجی بەدەست هینانی زانیاریەکی کۆنکریتی‌و یەکانگیرە.

تیزی میژووی تورك‌و تیۆری زمانی خۆر، لە گرنگترین لایەنەکانی ئایدیۆلۆجیای کەمالین. یەکەمیان لە لایەن دەزگای میژووی تورك‌و دووەمیان لە لایەن دەزگای زمانی تورکی‌یەوە داریژراون‌و پەرەیان پیدراوە. بەم شیوەیە ئایدیۆلۆجیای کەمالی لە ریگەی ئەو دەزگایانەوە، خۆی بە دامودەزگا کردووەو بواری رەگ داکوتان‌و بەردەوام بوونی دەست کەوتووە. لە بنەرەتدا ئەو ئایدیۆلۆجیایانەی بە دامودەزگابوون‌و ئەو دەزگایانەیان دامەزراندووە کە لە ریگەیانەوە رەگ دادەکوتن‌و بەردەوام دەبن‌و خۆیان بەسەر کۆمەلگەدا دەسەپینن،گەلیك زیاتر کاریگەر دەبن. ئەمە راستیەکی زانراوە. راستە. کەوابیٚ هینانە پیشی دیدو بۆچوونی وەك تیزی میژووی تورك‌و تیۆری زمانی خۆر، تا دوا پلە لە نزیکەوە پەیوەندی بە کیشەی نەتەوەی کوردەوە هەیە. ئەمە کاریکە بۆ چارەسەرکردنی ئایدیۆلۆجیانەی ئەو کیشە واقیعی‌و کۆنکریتی‌یانەی کە کەمالیزم لەسەر ئاستی واقیعی کۆنکریتی چارەسەری نەکردوون.

هەموو ئەمانە، ئەوەش نیشان دەدەن کە هوشیاری نەتەوەیی تورك، لاوازە. لەبەر ئەوەیە ئایدیۆلۆجیای نەتەوەیی (رەگەز پەرستی) تورکی، ئەرکی زۆر لەخۆکردنی دەکەویتە سەرشان. ستافی بەریوەبردنی کەمالی، کە دەیانەویٚ ((نەتەوایەتی)) بکەن‌و روونی بکەنەوە، ئەرکی ئەوەیان دەکەویتە سەرشان کە بە زۆر لەخۆکردنیکی گەورە، میژووی دە هەزار سالە بۆ تورك دروست بکەن‌و بیرو زانینی خۆیان ئاراستەی سەردەمە کونەتاریك‌و نەزانراوەکانی کۆن بکەن.

---

(٦)Johannes Glasnek, ______________________________ndasi, Cev. Arif Gelen, Onur Yayinlari, (Tarihsiz), Cag Matbaasi, Ankara, s. 295

بەم شێوەیە هەوڵی شاردنەوەی کێشە کۆنکریتییەکانی ژیانی واقیعی دەدرێ و کێشەکان لەسەر ئاستی ئایدیۆلۆجی چارەسەر دەکرێن.

هەندێک لەو دژایەتیانەی لەم بابەتانەدا هەن و لە خوارەوە باس دەکرێن، پێویستیان بە دیاریکردن و شیکارکردن هەیە. لە کۆبوونەوەکانی خانەی تورکیدا لە ئەنقەرە، لە گفتوگۆکانی ئەنجومەنی لێکۆڵینەوەی مێژووی تورکدا، لە ووتارەکانی ئەنجومەنی لێکۆڵینەوەی زمانی تورکیدا، باس لەوە دەکرێت کە ((هەموو کەسێک تورکە، بەختیارە لەوەی تورکە، میللەتێک نیە ناوی کورد و زمانێک نیە ناوی کوردی بێت))، بەلام لە ((خۆرهەلات))، لە ئاگری، زیلان، هەکاری، سامسۆن و تونجەلیدا، کوردەکان لەبەرئەوەی کوردن قەتل و عام دەکرێن و رادەگوێزرێن.

لە ئەنقەرە، لەکۆبوونەوە جۆربەجۆرەکاندا رادەگەیەنرێ کە گوایە زمانێک نیە ناوی کوردی بێت، بەلام لە((خۆرهەلات)) ئەوانەی بەکوردی قسەدەکەن سزای مادی (پارە)یان بەسەردا دەسەپێنرێت. لە زیندان توند دەکرێن. ئەوانەی بەکوردی قسەدەکەن سزای مادی دەدرێن ولەزیندان توند دەکرێن، لەپێناوی لەناوبردنی زمانی کوردیدا دریغی لەهیچ کارێک ناکرێت، پیاوە ئیدارییەکان ((خۆرهەلات))یش بروسکەی پیرۆزبایی و هیوای سەرکەوتن بۆ کۆنگرەکانی زمانی تورکی و مێژووی تورک دەنێرن و، دەڵێن بڕیارەکانتان دەقاودەق جێبەجێ دەکەین (کوردایەتی لەناودەبەین).

لەئەنقەرە لافی گەورە گەورەی وەکو: ((ئێمە یەکەمین شەڕی رزگاریمان دژی ئیمپریالیزم بەرپا کرد))، ئێمە بووین بەپێشڕەوی هەموو نەتەوە چەوساوەو کۆیلەو ستەم لێکراوەکان، ((چۆن هەڵهاتنی خۆر لەئاسۆوە دەبینم، ئاواش لەبەرچاومە کە نەتەوە کۆیلەو ستەم لێکراوەکانی خۆرهەلات یەک بەیەک رادەپەڕن))، لێدەدرێت، کەچی بە کردەوە کوردستان، بەهاوکاری کردن لەگەل گەورەترین هێزە ئیمپریالییەکانی سەردەمدا، دابەش و پارچە پارچە دەکرێت. کۆشش دەکرێت بەهاوکاری لەگەل ئیمپریالیزمی ئینگلیزی و فەرەنسیدا، کوردستان دابەش و کۆنترۆل بکرێت. هەموو هەوڵەکانی کورد لەپێناوی مافی چارەی خۆنووسیندا، خەڵتانی خوێن دەکرێن.

بــــــەشــــــی چــــــوارەم
ئەنجام

١-تێزی مێژووی تورکو تیۆری زمانی خۆر

پاش ئەوەی تێزی مێژووی تورکو تیۆری زمانی خۆر هێنراونەتە ئاراوە، ژمارەیەکی زۆر لێکۆڵینەوەی هاو ئاهەنگ لەگەڵ دیدو بۆچوونەکانی ئەو دوو تێزەدا ئەنجامدراون. ژمارەیەکی زۆر ووتار نووسراون. دەکرێ ئەو لێکۆڵینەوەو ووتارانە بەم شێوەیە ڕیزبکرێن:

١-*شەمسەدین گوونالتای، __خۆرهەڵاتی نزیک، ئیلامو میسۆپۆتامیا لە یەکەمین سەردەمەکانی مێژووی تورکدا،__ دەزگای مێژووی تورک TTK ، ئەنقەرە ١٩٣٧.*

٢-*شەمسەدین گوونالتای، __خۆرهەڵاتی نزیک ٢، ئانادۆڵ لە کۆنترین سەردەمەکانەوە تا داگیرکردنی لەلایەن هەخامەنشیەکانەوە (ئەخمینی‌یەکان)،__ TTK ، ئەنقەرە ١٩٤٦.*

٣-*شەمسەدین گوونالتای، __خۆرهەڵاتی نزیک ٣، سوریا و فەڵەستین،__ TTK ، ئەنقەرە ١٩٤٧.*

٤-*شەمسەدین گوونالتای، __خۆرهەڵاتی نزیک ٤، بەشی یەکەم، بەشی دووەم،__ TTK ، ئەنقەرە ١٩٥١.*

٥-*شەمسەدین گوونالتای، مێژووی ئێران بەرگی١،* TTK *، ئەنقەرە ١٩٤٨.*

٦-*شەمسەدین گوونالتای، ڕەشنووسی هێڵە گشتیەکانی مێژووی تورک ٢، ژ-٣٣، میسۆپۆتامیا- سۆمەریەکان، ئەستەموول ١٩٤٣، ٢٠٨ ل.*

لەم کتێبەدا لە بیرچوونەوەی خودێتی لای تورکەکان، بەم شێوەیە باس دەکرێت:

" ئەم گروپە ئەتنیيانە کە بنەچەیان دەگەڕایەوە بۆ ئاسیای ناوەڕاست، لە ئەنجامی سروشتو توانا ڕەگەزیەکانیانو بەرزی کولتوورەکانیاندا، بوو بوونە توخمی کاراو داهێنەری ئەو کۆمەڵە مرۆییە. بەڵام ئەم توخمەکاراو داهێنەرە لە نیمچە دورگەی عەرەبداو، لەبەر لێشاوی بەردەوامی کۆچەرەکاندا وورده وورده زمانی ڕەسەنی خۆیان لە دەستداوەو لە ئەنجامی توانەوە لەناو زۆربەدا، بە سامی بوون.

پاش تێپەڕینی هەزاران ساڵ بەسەر ئەو سەردەمانەدا، دەبینین لەهەمان ناوچەدا هەمان ڕووداو دووبارە بۆتەوە. لە سەردەمی خەلافەتی عەباسیدا ئەو تورکانەی هاتن بۆ بەغداو ئاسیای نزیك، هەرچەندە لە سەرەتادا بوونە توخمی فەرمانرەواو کاراو داهینەری ئیمپراتۆری عوسمانی، بەلام ئەوە راستیەکی میژوویی زانراوە کە بە تیپەرینی کات لەناو زۆربەدا توانەوەو رۆیشتن. هیزە تورکەکانی سامەرا، ئەمیرولئومەراکانی بەغداو هیزەکانی دواتریشیان، ئەمیرەکانی سەلجوقو ئەتابەکیەکان، لە میسۆپۆتامیاو سوریاو فەلەستیندا، لەناو ئەو زۆربەیەدا کە خۆیان فەرمانرەوایان بوون زمانی رەسەنی خۆیان لە دەستداو بوون بە عەرەب. ئایا ئەمە تا رادەیەك رووداویکی نوی نیە؟" (ل ٥٩)

٧- *شەمسەدین گوونالتای، مەسەلەی ڕەگەزو نیشتمانی یەکەمی تورکەکان، گۆڤاری سیمیناری میژوو، کۆلیجی ئەدەبیاتی زانکۆی ئەستەموول، ئەستەموول ١٩٣٧.*

٨-*شەمسەدین گوونالتای، خۆرهەلاتی دوورو چینی کۆنو هندستان لە یەکەمین سەردەمەکانی میژووی تورکەوە، کۆلیجی ئەدەبیاتی زانکۆی ئەستەموول، ئەستەموول ١٩٣٧، ل ٣٠٩.*

٩-قـەدری کـەمال (کـۆپ)، <u>خۆرهـەڵات و باشـووری خۆرهــەڵاتی ئانــادۆڵ</u>، فۆلکلۆر، ئەنقەرە ١٩٣٣، چاپخانەی (حاکمیەتی میللیە).

لـەم کتێبـەدا کە دەڵێت ((پێشکەشە بە سەرەك وەزیری بەناو بـانگ و زۆر خۆشەویستمان حەزرەتی عیسمەت پاشا))، بە کورتی ئاوا دەگوترێ:

" مێژووی ئەو هەرێمانەی ئەمڕۆ نیوەیان بە تورکی و نیوەکەی تریان بە زمانــەکانیتر قســەدەکەن، هــەروەها ئــەو لێکۆڵینەوانــەی لــەو هەرێمانــەدا دەیانکەین، دەتوانن گەلێك شتی بە نرخمان فێربکەن.

-بۆچی لێرە هەمووان بە تورکی قسە ناکەن؟

-بۆچی نیوەی خەڵکی ئەم هەرێمانە، بە زمانێکی جیاواز لە تورکی قسە دەکەن؟

-ئایا لـەم نیشـتمانە ڕەسـەنەی تورکـدا، قسـەکردن بـە زمـانی جیاجیا شــتێکی ڕاســتە؟ تەنــها مێــژووی ئــەو هەرێمانــە دەتوانــێ وەڵامــی ئــەم پرسـیارانەمان بداتـەوە. لەبـەر ئـەوە پێویسـتە گرنگـی بـە مێـژوو وناسـینی خـەڵکی ویلایەتـەکانی خۆرهـەڵات و باشووری خۆرهـەڵاتی ئانادۆڵ بدرێت. (ل ٨-٩)

هــاتن و نیشــتەجێبوونی تــورك لــەم هەرێمانــەدا، لانیکــەم ٧٠٠٠ ســاڵ لەمەوبەرە. کە لەسـەرجەمی ئیمـپراتۆری عوسمـانیدا دەگوتـرا ویلایەتـەکانی خۆرهەڵات، بەشێك لە خوێندەواران و خەڵکی <u>کوردستان</u>-یان بە بیردا دەهات. لەدوا سەردەمەکانی ئیمپراتۆری عوسمانیشدا، ناوێکی تری ئەم ناوچەیە بوو بە <u>ئەرمەنستان</u>. ئەو سەردەمە بەشێك لە ویلایەتەکانی باشووری خۆرهەڵاتیش بە <u>کیلیکیە</u> حسابکراوە.

کـاتێك کـە هێرشــی قەومــە تورکــەکان لــە ئاســیای ناوەڕاســتەوە بــەرەو هەرچوارلای جیهان دەستی پێکردووە، سەر زەمینێك هەبووە کە خێڵ و تیرە تورکەکان لە (ما وراء النهر)ەوە بەرەو باکوورو خۆرئاوا و باشوور لەوێ لایان داوە و ناوبەناویش تێیدا نیشتەجێ بوون.

خێڵــە تورکــەکان، کــە لــە کــەنارەکانی دەریــای خــەزەرو ئاســیای ناوەڕاســتەوە بــەرەو خۆرئـاوا ڕۆیشــتوون، لــە هــەموو ســەردەمێکی مێــژوودا

بێرەدا تێپەڕیون، جێپێیان لەم ناوچانەدا بەجێ هێشتووە، لێرەوە بە ناوەڕاست و خۆرئاوای ئانادۆڵدا بڵاو بوونەتەوەو ڕۆیشتوون. لەبەر ئەوەشە کە هیچ گومانێك لەوەدا نیە قەومە تورکەکان لە هاتنیاندا بۆ ئانادۆڵ، ئەم هەرێمانەیان کردووە بە نیشتمانی خۆیان، بەکەنارەکانی ڕووباری دیجلەو فوراتدا بڵاو بوونەتەوەو شارستانێتی ی باڵایان لەوناوچانە دامەزراندووە.

مێژووی بەجێ هێشتنی نیشتمانی یەکەمی تورکەکان و هاتن و نیشتەجێبوونیان لە ئانادۆڵدا، بە٧٠٠٠ ساڵ دەژمێردرێت.)) (مێژووی تورك، بەرگی یەکەم، ل ٣٠، ل ٩)

"ئەگەری ئەوەی کە ناوی دیجلەو فورات ووشەی ڕەسەنی تورکین و تورکەکان ناویان لەو دوو ڕووبارە نابێت، ئەگەرێکی زۆر بەهێزە. بەڵام ئێمە ناچینە قووڵایی ئەو مێژووە کۆنەوە، تەنانەت واز لە دۆزینەوەی ئەم دواییانەی پاشماوەی حیتی یەکان لە دەوروبەری مەلاتیە دێنین و، جارێ لە سەردەمە نزیکەکانی مێژووی ئەو شارستانێتی یانە دەکۆڵێنەوەو هەرچیمان دۆزیەوە، لەگەڵ بیروڕای خۆماندا بە کورتی دەیخەینە بەر دەستی مێژوونووس و خوێنەران." (ل ١٠)

"خۆرهەڵات و باشووری خۆرهەڵاتی ئانادۆڵ، لە مێژووی کۆنی تورکدا، بابەتی شایانی لێکۆڵینەوەن. خێڵە تورکەکان کە لەسەردەمە جۆربەجۆرەکانی مێژوودا لە نیشتمانی یەکەمی خۆیانەوە کەوتوونەتە ڕێ و هاتوون، هەندێك جار بەم ناوچانەدا تێپەڕیون و هەندێك جاریش کردوویانن بە نیشتەجێ و نیشتمانی خۆیان، جێپەنجەی شارستانێتی یە هەمەجۆرەکانی مێژووی تورك و پاشماوەی تائەمڕۆ هاتووی ئەو شارستانێتی یانەیان لەسەر ئەم خاکە دەوڵەمەند و هەژارە بەجێ هێشتووە.

با هیچ گومانێکمان لەوە نەبێت کە ئەم پارچەیەی نیشتمانە مەزنەکەمان کە بە درێژایی مێژووی تورك ئەم تایبەتمەندیەی بەردەوام بووە، پڕە لە کۆمەڵێك حەقیقەت کە بە نهێنی و داخراوی ماونەتەوەو ئێمە هێشتا پێمان نەزانیون یاخود بەنیوەیی پێمان زانیون، بەڵام دۆزینەوەو ئاشکراکردنیان زۆر پێویستە. گەڕان بەدوای ئەو حەقیقەتانەدا، دۆزینەوەو بڵاوکردنەوەیان و

لیرەشـەوە پیشـکەش کردنـی خزمـەتیکی نـوی بـە میللـەتی تـورك، کـاریکی پیویستە.)) (ل ٨)

" دەبی ئەوە دووبارە بکەینەوە کە: خەلکی ئەم هەریمانە کە لە رووی نەژادو داب‌و نەریتـەوە تورکـی بی‌خەوشـن، لـە سـایەی ئیـدارەی ویرانکـەرو کەمتەرخەم‌و فەرامۆشکاری سەلتەنەتی عوسمانیدا، چـەندین سـەدە لـە ژیـر دەستی دەرەبەگایەتیدا ئازاریان چەشتووە. لە روانگەی ریکخستنی دەولەت‌و حکومەتەوە، سیمای میژوویی‌و ئیدارە کۆنەکانی ویلایەتەکانی خۆرهـەلات، شیوەیەکی فیودالیانەیان هەیە. یاچەند سولتان‌و چەند پاشایەك بەریوەیان بردوون، یاخود چەند میرو بەگیك. دەرەبەگەکان ئەم هەریمانەیان کردووە بە پارچەی جیاجیاو لـە سـەختترین بـارودۆخدا باجیـان لی‌وەرگرتـوون. لـەپال ئەوانیشـدا، مـەلاو شـیخەکانیش یارمـەتی‌ی ئـەم راوو روتکردنـەیان داوە‌و چەمکی دەولەت‌و ئایین لە دەستی دەرەبەگەکان‌و چینی رۆحانیدا (پیاوانی ئایین)، بوونەتە بەهیزترین‌و ویرانکەرترین ئامرازی چەوساندنەوە. یەکیك لە هۆکارەکانی دواکەوتنی ئەم هەریمانە، یاخود یەکیك لە سەرەکی ترین ئـەو هۆکارانە، ئەمەیە." (ل ١٧)

"ناوی گوند، بینا، نیشتمان، خیزان، کەس، خیل‌وهۆزەکان تورکی‌یە." (ل ١٨-١٩)

" لە روانگەی دەولەمەند کردنی میژووی تورك‌و فۆلکلۆری تورکی‌یـەوە، ویلایەتەکانی خۆرهەلاتیشمان وەکو ناوچە تورکیەکانی‌تر، پـرن لـە مـادەی کولتووری‌ی دەولەمەند   لە ویلایەتەکانی خۆرهەلاتماندا بە تۆوی پیاز دەلین (*kisha*). ناحیەیەکی قەزای (تۆرتوم)ی سەر بە ویلایـەتی ئـەرزرومیش نـاوی (*kisha*) یە.

کولتـووری تورکـی لـە هـەزاران سـال لەمەوبـەرەوە لـەم ناوچانـەدا نیشتەجی‌بووە، بلاوبۆتەوە‌و پیگەیشتووە. بەلام لەگەل ئەوەشدا زۆربەی خیلە تورکەکان کە بەو وولاتە پان‌و بەرینانەدا بلاوبوونەتـەوە‌و کردوویانـە بـە نیشتمانی خۆیان، گەلیك لە بەهاکانی خۆیان لە بەرامبەر کولتووری عەرەب‌و کولتووری عەجەمدا کە لە خۆرهەلاتەوە هاتووە، لە دەستداوە." (ل ٣٥)

" گەورەترین حەقیقەت ئەمەیە: ئێمە هەرێمەکانی خۆرهەلاٚت و باشووری خۆرهەلاٚتی ئانادۆلٚ بەو ئەندازەیەی کە شایانی خۆیانە، ناناسین. چونکە هەموو تایبەتمەندیەکانی ئەم ناوچانەمان بە ڕاستترین تێڕوانینەوە نەزانیوە. پێدەچیٚ لەم بوارەدا هەولٚی شایانی باسمان تاڕادەی نەبوون کەم بێت. پێویستە بە شێوەیەکی ڕاست و ڕەوان ئەوە بزانین و لە بیری نەکەین کە: ویلایەتەکانی خۆرهەلاٚت و باشووری خۆرهەلاٚتیشمان وەکو ئانادۆلٚی ناوەڕاست و خۆرئاوا، وولاٚتێکن کە لە دامەزراندنیەوە لە شێوەی نیشتمانی تورکدا دامەزراوە. باپیرانمان کە یەکەمین دانیشتوانی نیشتمانی ئەمڕۆمان بوون، دەیان هەزار سالٚ لەمەوبەر هاتوونەتە ئەم ناوە (نووسەر لەسەرەتای کتێبەکەیدا باسی ٧٠٠٠ سالٚ دەکات. ئێستا دەلٚێت ١٠٠٠٠)، لێرەوە چوون بۆ ناوەڕاست و خۆرئاوای ئانادۆلٚ، لەوێوە بە تەراکیا و ناوچەکانی تردا بلاٚوبوونەتەوەو، لەسەر ئەم خاکە بناغە تەندروست و هەرگیز نەلەرزیوەکانی کۆماری تورکیای ئەمڕۆیان دامەزراندووە. کۆنترین شوێنەوارەکانی شارستانێتیی تورکی، لەهەر سووچ و کەنارێکی ئەم هەرێمانەدا بەجێماون. بەشێکی زۆریشیان هێشتا لە ژێر خاکدا ماونەتەوە." (ل ٦٤)

١٠-یوسف زیائۆزەر، مێژووی میسر، ئەستەموولٚ ١٩٣٩، ل- ٣٤١. لەم کتێبەدا داکۆکی لەوە دەکرێت کە یەکەمین دانیشتوانی ڕەسەن و ناوچەی میسرو خوداوەندەکانی میسر، لە نەژادی تورکەوە هاتوون. ئاوا دەگوترێت:

"شارستانێتی چاخی بەردینی نویٚ و چاخی کانزا (معدن)، لە ئاسیای ناوەڕاستەوە بە جیهاندا بلاٚوبوونەوە. ئەمڕۆش خەریکە بەتەواوی ئەوە قبولٚ دەکرێت، ئەم یەکەمین شارستانێتییەی سەردەمەکانی بەر لە مێژوو، کە بناغەی خۆئامادەکردن بووە بۆ شارستانێتی، لە لایەن ئەو خەلٚکەوە هاتووە کە ئاسیای نزیک و ناوچەی ئاووهەوای دەریای سپییان داگیر کردووە. میسرییە کۆنەکانیش کەکەس گومانی لە ئاسیایی بوونیان نیە، لە ڕیزی پێشەوەی ئەم شارستانێتییەوە دێن.

تێگەیشتن لە مێژوو و سەرگوروشتەکانی ئەمە (میسر) و دەست نیشانکردنی پەیوەندیی و خزمایەتیەکانی لەگەلٚ باپیرە دوورەکانماندا، دەقاودەق کۆلٚینەوە لە خودی مێژووی تورک دەگەیەنیٚ. چونکە میسری

سەردەمی بەر لە میژوو، میسری ئەو دانیشتوانەیە کە لە ئاسیای ناوەراستەوە هاتوون، یاخود بە واتایەکی تر میسری تورك و ئۆرال- ئالتاییەکانە. بۆیە لەم کتیبەدا لە روانگەی ئارکیۆلۆجیاو ئەنترۆپۆلۆجیاو بەتایبەت زمانەوانیەوە، لە پلەی نزیکایەتی و خزمایەتی میسریەکان و تورکەکانمان کۆلیەوەو گەیشتینە ئەو ئەنجامەی کە میسریەکان تیکەلاویك بوون لە تورك و خیلە ئۆرال- ئالتاییەکان.

کەسانیك دەبن کە ئەم ئەنجامە بە زیادە رەوی و بەرز فرین بزانن. ئەوەی لە بەرامبەر ئەو جۆرە کەسانەدا بگوترێ، ئەمەیە. هەموو جیهانی زانست قبولیان کردووە کە میسریەکان ئەفەریقایی نەبوون. کەسیش ناتوانێ بانگەشەی ئەوە بکات کە ئەوروپایی بوون. کەس لافی ئەوە لێ نادات. کەواتە گومانی تیدا نیە لە ئاسیاوە هاتوون بۆ میسر. ئەمەش بەلگەی مادی خۆی هەیە. گەران بەدوای بنەچەی ئەو خەلکەدا لە عەرەبستان، بیهودەیە. چونکە تەنانەت ئەگەر زمانەکەشیان بە خزمایەتی ببریتەوە سەر زمانی عەرەبی، زمانی عەرەبی خۆیشی زمانیکی رەسەن نیە، ئەویش تیکەلاویکە لە زمانە ئۆرال- ئالتاییەکان. مەحالیشە خەلکی باشووری رووسیا و قەوقاز بووبن. چونکە لەسەردەمی بەستەلەکدا، ئەو دەشتەو چیاکانی قەوقاز لەگەل بانی ئیراندا، لە ژیر تویژالی سەهۆلدا بوون. بەجۆریك کە کۆمەلانی مرۆڤ نەیاندەتوانی تیایاندا بژین. کەوابێ تاکە شوینیك کە بتوانرێ وەکو سەرچاوەی بنەرەتی ی میسریەکان قبول بکریت، بیجگە لە ئاسیای ناوەراست هیچ شوینیکی تر نیە. سیما و سیفەتە جەستەییەکان و زمانەکانیشیان ئەوە نیشاندەدات. لەبەرئەوە، ئەو ئەنجامەی پیێ گەیشتووین، نەبە زیادە رەوی دادەنریت، نەبە بەرز فرین. بە پیچەوانەوە، ئەنجامیکی سروشتی و مەنتیقی ی رەوتی مرۆڤایەتیە.

ئەوانەی لەسەر ئەو ریگە نورانیە دەرۆن کە بلیمەتی ی پر بەرهەمی ئاتاتورکی مەزن کردویتی یەوە، بیگومان لە داهاتوویەکی نزیکدا دەگەنە خودی راستی.)) (ل ٢)

"بە بیرو بۆچوونی ئیمە، وەك چۆن ئەو (نەتەوانە) تورك بوون کە بە نەوەی نام دادەنرین و شارستانیتی چاخی بەردینیان هینا بۆ دەوروبەری تەپ لە میسری سەروو، هەروەها ئەوانەی کە شارستانیتی چاخی بەردینیان هیناوە بۆ

میسری خواروو، هەر تورك بوون. قوشی‌یەکان (*Kusi*) هەتا ئەمڕۆش وەکو یەکێك لە خێڵە تورکەکان دەژین. لیبیاییەکان، نیبی‌یەکان* لە ناو چوارچێوەی هەمان خێڵدان."[1]

١١-یوسف زیا ئۆزەر، لە لێکۆڵینەوەکانی زمانەوە: سامی‌یەکان- تۆرانی‌یەکان، بەرگی ٢، بەشی ١، ئەستەموڵ ١٩٣٤.

لەم لێکۆڵینەوەیەدا لافی ئەوە لێدەدرێت کە ڕیشەی زمانە سامی‌یەکان تورکی‌یەو ئاوا دەگوترێ:

(ئەم لێکۆڵینەوانە بەرهەمی ئەو هوشیاربوونەوە زانستیەن کە غازی‌ی پایە بەرز خوڵقاندویێتی، ئەو غازی‌یەی بڕیاری داوە وەك چۆن بوونی سیاسی تورکی بنیاتناوەو پاراستویێتی، ئاواش بوونی فکری‌و کولتووری تورك بپارێزێ‌و بەرزی کاتەوە بۆ ئەو پێگەیەی کە شایانێتی. سوپاس‌و پێزانین‌و مل کەچی بۆ ئەو بلیمەتە مەزنە، کە شۆڕشە مەعنەوی‌و فکریەکانیشی بە ئەندازەی شۆڕشە مادی‌و سیاسیەکانی ڕەگی ئەبەدی‌یان داکوتاوە." (ل ٣)

"یەکەم جار کە گوتراوە زمانە سامی‌و هیندو ئەوروپاییەکان لقێك‌و دیالێکتێکی تێکەڵ‌و ئاوێتە بوون لە زمانی تۆرانی، خاوەنی ئەم قسەیە بە

---

* ***لە دەقە تورکیەکەدا ئەم ناوە بەم شێوەیە نووسراوە: Nbiler***

[1] ***بیروڕاکانی پرۆفیسۆر یوسف زیا ئۆزەر-ی نوێنەری ئەسکی شەهر سەبارەت بە خەڵکی میسرو مێژووی میسر، ئەمانەن. لە ساڵی ١٩٥٦دا پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان کتێبێکی نوێی لەسەر بابەتی مێژووی میسر بڵاوکردۆتەوە (شارستانێتی‌و مێژووی میسری کۆن، دەزگای مێژووی تورك، ئەنقەرە ١٩٥٦، ل ٣٩٥). پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان لەم کتێبەیدا بە هیچ جۆرێك باسی ئەو کتێبەی سەرەوەی پرۆفیسۆر یوسف زیا ئۆزەر ناکات. نە لە پەراوێزو نە لە بیبلۆگرافیاکەشیدا تووشی ناوی پرۆفیسۆر یوسف زیا ئۆزەر نابین. ئەمە لە کاتیکدایە کە لە سالانی ١٩٣٠ و دواتردا، هەردووکیان پیکەوە لەسەر خوانەکانی پیشەوای مەزن مستەفا کەمال‌و کۆنگرەکانی مێژووی تورك‌و زمانی تورکیدا، داکۆکی‌یان لەوە دەکرد کە خەلکی ناوچەیی‌و رەسەنی میسر تورك بوون.***

کەسێك کە گوناهێکی گەورەی کردبێت، دادەنرا. ئێستا بەتەواوی لەگەڵ ئەم بیروڕایە ڕاهاتووینو، ئەوانەش کە بانگەشەی بۆ دەکەن زۆر بوون.
هیوادارم لاوانی تورك کە لە سایەی هانداندو پشتیوانی بەرزو ژیانبەخشی غازی مەزندا پێدەگەن، ئەو ڕاستیە مەزنەی کە زمانی تورکی زمانەکانو ڕەگەزی تورکیش دایکی میللەتان بووە، بە هەموو جیهان بگەیەنن." (پێشەکی)

هیوادارین ئەو ڕوونکردنەوەو درێژەیەی لە بەرگی یەکەمدا، سەبارەت بەوەی کە ئەسڵو سەرچاوەی قەومە هیندو ئەوروپاییەکان ئۆرال- ئالتایی بووەو هەروەها ئەو ڕوونکردنەوەو ووردەکاریانەی سەبارەت بە ناوی ئاری- سامیو وەرگێڕانە ئەڵمانیەکەی پێشکەشمان کردن، مەسەلەکەی بەپێی پێویست ڕوون کردبێتەوەو سەلماندبێتی عەرەب قەومێك نیە لە عەرەبستاندا لە دایك بووبێ، بەڵکو یەکێکە لە یەکەمین کاروانەکانی ئەو کۆمەڵە مرۆییەی لە سیبریاو بەرزاییەکانی تۆرانەوە هاتوون. (ل ٣١٤) بەشێك لە بەڵگەکانی ئەم ڕاستیە، ناوی خێڵە عەرەبەکانەو بەشێکی تریشی ڕیشەو ڕێساکانی زمانی عەرەبیە." (ل ٣١٤)

١٢-*سایم عەلی دیلەرمە، بەرەو یەکێتی زمان، __گۆڤاری ئەنترۆپۆلۆجیای تورکی__، ژمارە ١٣-١٤، مارت- ئەیلولی ١٩٣٤؛ ژمارە ١٥-١٦، مارتی ١٩٣٤، ژمارە ١٧-١٨، ١٩٣٥، ژمارە ١٩-٢٢** *(ئەم لێکۆڵینەوەیە بە زمانی فەرەنسی نووسراوە. لە لێکۆڵینەوەکەدا هەوڵدەدرێت ئەوە بسەلمێنرێت کە ڕیشەی زمانە هیندو ئەوروپیەکان تورکی بووە)*

١٣-*ئیسماعیل حامی دانشمەند، __یەکێتی بنەچەی تورك لەگەڵ هیندو ئەوروپاییەکاندا، بەرگی١__، ١٩٣٥، بەرگی ٢، ١٩٣٦، چاپخانەی دەوڵەت، ئەستەمووڵ.*

---

* *لێرەدا بە ئاشکرا دیارە کە مانگو ساڵو ژمارەکانی گۆڤارەکە بە هەڵە چاپکراون. بەڵام لەبەرئەوەی هیچ سەرچاوەیەکمان لەبەر دەستدا نیە بۆ ڕاستکردنەوە، وەکو خۆیان نووسیمانەوە.*

١٤-ئەحمەد جەواد ئەمرە، توركى و ئەو زمانەى سۆمەريەكان قسەيان پێ كردووە، يەنى تورك Yeni Turk، ١ى تشرينى يەكەمى ١٩٣٢، ل ٤٨-٥٨.

١٥-سەفوەت ئەنگين، دەروازەيەك بۆ: پرنسيپەكانى شۆڕشى كەمالى، مێژووى شارستانێتى توركى مەزن و لێكۆڵينەوەى سۆسيۆلۆجيانەى، چاپخانەى جمهوريەت، ئەستەموول ١٩٣٨.

١٦-قەدرى كەمال، مەسەلەى زمان لە خۆرهەڵاتى ئانادۆڵدا، ئولكو Ulku، ژ-٥، حوزەيرانى ١٩٣٣، ل ٤٠٤-٤٠٧، لەم ووتارەدا ئاوا دەگوترێ:

"وەكو ئامارەكان پێمان دەڵێن، بەشێكى زۆرى خەڵكى ئەمڕۆى خۆرهەڵات و باشوورى خۆرهەڵات، بە زمانى جياواز لە توركى ڕەسەن قسە دەكەن. ئەم مرۆڤانە كە لە كاتى خۆيدا نزيكەى هەموويان بە توركى قسەيان كردووە وبە پێى بەڵگەنامە مێژووييەكان بێجگە لە تورك سەر بە هيچ نەژادێكى تر نين، هەر چۆنێ بووە زمانى ڕەسەنى خۆيان لە دەستداوە و زمانى بێگانەيان وەرگرتووە.

دانيشتوانى دەوروبەرى خۆرهەڵات و باشوورى خۆرهەڵاتى ئانادۆڵ، تا چەند سەدەيەك لەمەوبەر، هەر بە توركى ڕەسەن قسەيان دەكرد. ئەمڕۆ لەو ناوچانەدا چەند زمانێك بەكاردەهێنرێن. لە نێوان ئەو زمانانەدا،پاش زمانى توركى، بڵاوترينيان زمانى كرمانجى و زازاييە. هەردووكيشيان زمانى سەرەتايين. لە ئەنجامى ژمارەيەكى زۆر لەو لێكۆڵينەوانەدا كە ئەنجامدراون، دەردەكەوێت ئەم زمانانە (تێكەڵ) ێكن لە دوو دياليێكتى توركى كە (توركە چياييەكان) قسەيان پێدەكەن. خێڵێكى توركمان كە لە دۆڵێكى هەكاريدا دەژين، بەخۆيان دەڵێن (كورد)."

١٧-د. ڕەشيد غالب، شۆڕشى مێژووى تورك و تيزە بێگانەكان، ئولكو، ژمارە ٩، تشرينى يەكەمى ١٩٣٣، ل ١٦٤-١٧٧ (لەم ووتارەدا تێگەيشتنى كەماليزم و ناسيۆنال سۆسياليزم-ئايديۆلۆجياى نازيەكانى ئەڵمانيا- پێكەوە بەراورد دەكرێن و داكۆكى لەوە دەكرێت كە دووەميان يەكەميانى لە خۆيدا هەڵگرتووە).

١٨- حسەین نامیق، سەبارەت بە سۆمەریەکان، ئولکو، ژمارە ١٢، کانونی یەکەمی ١٩٣٣، ل ٣٨٦-٣٩٣. (لەم نووسینەدا هەوڵدەدرێت تورك بوونی سۆمەریەکان بسەلمێنرێت.)

١٩-شەوکەت عەزیز، هێزی بایۆداینامیکیو ئەنترۆپۆداینامیکیی مێژووی تورك و ئاسیا، ئولکو، ژمارە ١٨، ئابی ١٩٣٤، ل ٤١٣-٤١٨.

٢٠-محەمەد سەفوەت، ئیمپراتۆریی حیتی، کۆنترین شارستانێتی تورك لە ئانادۆڵدا، ئولکو، ژمارە ٢١، تشرینی دووەمی ١٩٣٤، ل ١٦٤-١٧٢.

ئولکو، ژمارە ٢٣، کانوونی دووەمی ١٩٣٥، ل ٣٢٣-٣٢٨.

ئولکو، ژمارە ٢٤، شوباتی ١٩٣٥، ل ٤١٨-٤٢٦.

ئولکو، ژمارە ٢٩، تەمووزی ١٩٣٥، ل ٣٢١-٣٢٣.

(لەم زنجیرە ووتارەدا هەوڵدراوە بسەلمێنرێت کە حیتییەکان تورك بوون.)

٢١-موزەففەر، نەژادی تورك و مێژووی تورك، ئولکو، ژمارە ٢٢، کانونی یەکەمی ١٩٣٤، ل ٢٤٩-٢٥٤.

٢٢-حەسەن رەشید تانکوت، سۆمەر، موهانجۆدارا، خەراپاو زمانی دایك، ئولکو، ژمارە ٣٢، تشرینی یەکەمی ١٩٣٥، ل ٩٠-٩٢. (لەم ووتارەدا هەوڵدەدرێت بسەلمێنرێت سۆمەریەکان تورك بوون.)

٢٣-نافی عاتف کانسو، کۆلێجە نوێکەمان، ئولکو، ژمارە ٢٦، شوباتی ١٩٣٦، ل ٤٠١-٤٠٢. (لەم ووتارەدا، کە بە بۆنەی کرانەوەی کۆلێجی زمان-مێژوو وجوگرافیاوە پێشکەشکراوە، هەوڵدەدرێ تورك بوونی حیتییەکان، سۆمەریەکان، میسرو میسۆپۆتامیا بسەلمێنرێت.)

٢٤-ووتەی سەفوەت ئاریکان،کرانەوەی کۆلێجەکەمان، ئولکو، ژمارە ٣٦، شوباتی ١٩٣٦، ل ٤٠٣-٤٠٥ (لەم ووتارەدا کە بۆنەی کرانەوەی هەمان کۆلێجەوە پێشکەشکراوە، باسی ئەو کولتوورو شارستانێتییانە دەکرێت کە تورك لە چین و هندستان و میسۆپۆتامیادا دایمەزراندووە.)

٢٥-ئافەت، یەکەمین وانەی خاتوو ئافەت پاش کرانەوەی کۆلێجی نوێ، ئولکو، ژمارە ٣٦، شوباتی ١٩٣٦، ل ٤٠٦-٤٠٩. هەروەها بڕوانە: ئاین

تاریهی Ayin Tarihi، ژماره ۲٦، شوباتی ۱۹۳٦، ل ۱۸–۲۳. خاتوو ئافەت لە یەکەمین وانەیدا پاش کرانەوەی کۆلیجی زمانو میژوو و جوگرافیا، لە شوینیکدا دەقاو دەق ئاوا دەلیت:

" دەبێ بلیم سۆمەریو حیتییەکان تورك بوون، ئەو شارستانیتییانەش کە لە میسۆپۆتامیاو ئانادۆلدا دایانمەزراندوون، راستەو راست شارستانیتی تورکی بوون. حەقیقەتە هەرگیز نەلەرزیوەکانی میژووی ئیمە لە لایەن زانا بێ لایەنەکانەوە، کە لە نزیکەوە سەرنجی دۆزینەوە میژوویيە نویکان دەدەن، بەووردی کۆلینەوەیان لەسەر دەکریو پشت راستیان دەکەن."[۲]

۲٦–ئەو کۆنفرانسەی سکرتیری گشتی دەزگای زمانی تورکیو نوینەری بوردور، پرۆفیسۆر ئیبراهیم نەجمی دیلمەن لە رادیۆوە بلاوی کردۆتەوە (ئولکو، ژمارە ٤۳، ئەیلولی ۱۹۳٦، ل ۱٦۱–۱٦٦). ئەم کۆنفرانسە بە کورتی بەم شیوەیەیە:

---

[۲] لەو کاتەدا کە خاتوو ئافەتو ئەوانی تر ووتارەکانیان پیشکەش دەکەن، سەرۆکی گشتی (CHF) وسەرەك کۆمارو پیشەوای مەزن مستەفا کەمالیش لە نیوان گویگراندایە. خاتوو ئافەت لە بیرەوەریەکانیدا کە پاش سالانی ۱۹٦۰ بلاوی کردوونەتەوە، ئەم بەشەی ووتارەکەی سەرەوەی واتە ئەوەی ناوی ناوە حەقیقەتە هەرگیز نەلەرزیوەکانی میژووی تورك)، لەو بیرەوەریانەدا نەهیناوەتەوە. بۆ نموونە لە کتیبی چەند بیرەوەریو بەلگەنامەیەك لەسەر ئاتاتورك دا (بلاوکراوەی بانکی ئیش، چاپی دووەم، ئەنقەرە ۱۹٦۸)، رایدەگەیەنیت دەقی تەواوی ئەو کۆنفرانسەی بلاوکردۆتەوە (ل ۲۳۷–۲٤۱). بەلام لە راستیدا بەشی حەقیقەتە هەرگیز نەلەرزیوەکانی میژووی تورك–ی لی دەرهیناوە. ئەمە راستکردنەوەو خۆدەربازکردنیکی بیدەنگو سەنگە، بێ هیچ رەخنە لەخۆگرتنیك. شاردنەوەی عەیبەکانە. بەلام لە راستیدا هیچ شتیك نیە بشاردریتەوە. نازانستی بوون، بێ میتۆدی، دۆگماتیزم، کۆپی کردنەوەو تۆمارکردنو، میژوو نووسین بە کریێ، بەو پەری چریو فراوانیەوە بەردەوامە.

"چوار سال لەمەوبەر لە رۆژیکی وەکو ئەمرۆدا، خۆریکی نویێ لە ئاسۆی بلیمەتی‌ی پیشەوای پایە بەرز ئاتا تورکەوە هەلهات. رزگارکەری مەزن کە دەیویست بناغەیەکی کولتووری بۆ بوون‌و بەهای نوێی تورک بنیات بنیت، ریگەکانی کارکردن لەسەر زمان (کۆلینەوە لە زمان)ی بۆ تورك‌و لاوانی تورك ئاشکرا دەکرد.

دەکرێ کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکی کە لە ٢٦ی ئەیلولی ١٩٣٢دا لە کۆشکی دولمە باخچە بەسترا، بە یەکەمین تیشکی ئەو خۆرە درەوشاوە نویێە دابنریت کە بەدەوروبەردا بلاوبۆوە. ئەو سەرکردەیەی کە لە ٢٠ی ئابی ١٩٢٨دا بە قبولکردنی ئەلفو بی‌ی‌نوێی تورکی، یەکەمین قۆناغی بزووتنەوەی کولتووری تورکی‌ی دەست پیکرد، پیش ئەوەی دەست بداتە شۆرشی زمان، خەریکی مەسەلەیەکی گەورەی تر بوو: میژووی تورك.

میژووی دوینێ‌و ئەمرۆمان؛

میژووی ئیمە پیش ئەوەی دەستی پیرۆزی ئاتا تورك بیگاتێ، لە نەبوونی‌یەکی مایەی بەزەیی‌و ئازاردەردا دەبینراو نیشان دەدرا. لەو کتیبە بەناو میژووییانەوە کە لە ئەوروپاوە کرابوونە تورکی، بیجگە لە دایك بوون، چوونە سەر تەخت‌و مردنی پاشاکان‌و، بیبلۆگرافیاکانیان، هیچی ترمان نەدەزانی. ئەمانە وەکو ئەوەی پیکەوە ریکەوتبن، هەولیان دەدا وا لە- میللەتی تورك- بگەیەنن کە خاوەنی بوونیکی بی نرخ‌و نزمە. گوایە سەرەتای هەموو بوونیکی ئیمە بە چوونی گەلیکی چوار سەد خیوەتی بۆ ئانادۆل دەستی پیکردووە. گوایە سەرچاوەی کولتوورو زانستی یۆنانی کۆن‌و رۆما بوون، لە چاخەکانی ناوەراستدا عەرەب و لە چاخی نویشدا ئەوروپا بووە. گوایە لە رەوتی هەموو ئەم میژووەدا، تورك جگە لە شەرو پەلامار، لیدان‌و تیك شکاندن هیچی تری نەزانیوە.

تیزی میژووی تورك،

تیزی میژووی تورك کە <u>بەرهەمی زیرەکی‌و بلیمەتی‌ی بەرزی ئاتا تورکە</u>، لە بەرامبەر هەموو ئەو بیروبۆچوون‌و تیروانینە دوور لە <u>راستیانەدا</u>، ریگەیەکی نوێی نیشاندا.بە بەهیزترین بەلگەنامەکانی جیهانی <u>زانست</u>، ئەو راستیە

خرایە بەر چاوی جیهان کە یەکەمین دەستپێکی کولتووری جیهان و یەکەمین پەرەسەندنی، بەدەستی تورك بووە. دوا بەدوای ئەوەی مرۆڤایەتی خۆی لە ژیانی گیانەوەران دەربازکردو، پاش ئەوەی یەکەمین بوونی خۆی لە چاخی بەردینی کۆندا دریژە پیدا، واتە پاش چاخی هەرە کۆنی بەردین، کولتووری نیۆلیتیك، واتە کولتووری چاخی بەردینی نوێ کە دەرگای بۆ یەکەمین دروستکراوەکانی زیرەکی کردەوە، بۆ یەکەمین جار لە میشکی باپیرە براکیسەفالە تورکەکانماندا دامەزرا کە لە کەنارەکانی دەریای ناوەوەی ئاسیای ناوەراستدا نیشتەجێ بوون. دیسان هەر ئەو تورکە براکیسەفالانە بوون کە بۆ یەکەمجار کانزایان دۆزیوەتەوەو بەکاریان هیناوە، لە سایەی ئەمەشدا کولتووریکی نوێ و گرنگیان خولقاندووە. ئەو راستیە کە تورکەکان بە کۆچکردنیان لە ئاسیای ناوەراستەوە بەرەو هەر چوارلای جیهان، کولتووری چاخی بەردینی نوێ و کولتووری چاخی کانزایان بە جیهاندا بلاوکردۆتەوە. نامەوێ ئەوە لە بیر بکەم کە تورك و لاوانی تورك ناچارن دژی ئەوانە تێ بکۆشن کە هیشتا نکولی لەم راستییە دەکەن. بەلام لەوەش دلنیام کە هەرچۆنیك بیت سەرکەوتنی تیژەکەمان، بە رووناکیی ئەو راستیەی کە زیرەکی تورك دروستی کردووە، تازە لەوە دەرچووە کە بشاردریتەوە.

سەرکردەی پایە بەرزو زمان

تەنها زانستی زمان دەیتوانی ئەم ئەنجامە بەتەواوەتی ئاشکرا بکات ، کە تویژینەوەی بەر لە میژوو پێی گەیشتووەو هەموو رۆژیك بەو راستیانەی جیۆلۆجیا و ئارکیۆلۆجیا و ئەنترۆپۆلۆجیا دەیانهیننە ئاراوە، نرخ و گرنگی گەلیك زیاتر پەیدا دەکات. ئالەبەر ئەمەیە کە ئەو کاتەی تیژی میژوو کەوتە سەر ریگای سەرکەوتن، تیروانینە گرنگەکانی سەرکردەی پایە بەرز دووبارە روویان کردەوە زمان.

زمانی تورکی لە حالیکدا بوو کە بە راستی پیویستی بە چاودیری وگرنگی پیدان هەبوو. ئیمپراتۆریی عوسمانی بە دریژایی چەندین سەدە لەو غەفلەتەدا دەژیا کە هەر یەکە لەو شیوانەی زمانی تورکی، کە لە ناوچە

جۆربەجۆرەکاندا گۆرانیان بەسەردا هاتبوو، هەریەکەیان وەکو زمانیکی جیاواز بناسیت. ئەو شیوە زمانانەی وەکو خۆیان وەردەگرت و مۆرکی (بیگانە)ی لیدەدان، بەم شیوەیەش لە پیناوی ژیان بەخشین بە زمانی کۆسمۆپۆلیتی و دواکەوتووی بەناو(عوسمانی)دا، بە خۆرایی کاتی تورکی بەفیرۆدا.

(ئاتا تورك) کە بریاری داوە بە کولتووریکی نویّ و مۆدیرن و شایانەوە، داهاتووی درەوشاوەی تورکیش وەکو رابوردووە شکۆدارەکەی بژینیتەوە، دەبوو لە ریگەی فیرکردنی زاناو تورکەکانەوە، بەتایبەتی زمانی تورکی کە خەزینەی کولتووری تورکیە، لەو دۆخە تاریك و تیکەل و دواکەوتووە، قوتار بکات. دەبوو زمانی تورکی لە ریگە زانستیەکانەوە قوول و بەرفراوان بکریّ، ماهیەتی تەواوەتی و پیگەی لە نیوان زمانەکانی سەر زەویدا دیاری بکریت

سوپاس و پیزانین بۆ ئاتاتورك:

بەرهەمی هەموو ئەم کارانە، لە بلیمەتیکەوە دیت. ئەو بلیمەتە، ئەو خولقینەرە، ئەو لانکەیە، ئەو سەرەتاو کۆتاییەی تیگەیشتن لی ی ئاسان نیە، جەوهەری راستەقینەی بوونی تورکە. ئەوە ئاتاتورکە کە ئەم گەوهەرەی لەناو رۆحی میللەتدا دۆزیوەتەوەو لە خودی خۆیدا بەرجەستەی کردووە، ئاتا تورك ناوەندو سەرچاوەی هەموو زانیاریەکانمانە.

هاونیشتمانیەکانم،

پیرۆزبایی چوارەمین جەژنی زمانتان لیدەکەم،سوپاسی بیّ پایان و حورمەتی بیّ کۆتایی پیشکەشی سەرکردەی پایە بەرز ئاتا تورك دەکەم، کە ئەو بلیمەتی یەی دۆزیوەتەوە، لە خۆیدا بەرجەستەی کردووەو تورکی گەیاندووە بە رووناکی و هیز."[٣]

---

[٣] *ووتارەکە لە رادیۆوەو راستەوخۆ بۆ میللەتی تورك دەخوینریتەوە. بەلام لە کۆتایی ووتارەکەدا ((ریزو خۆشەویستی)) بۆ ئاتاتورکە نەك بۆ میللەتی تورك. لیرەدا جاریکی تریش سیستەمی تۆتالیتاری و سیستەمی پیشەوایەتی، بە شیوەیەکی کۆنکریتی بەر چاو دەکەون. چونکە پیشەوا چرکەرەوەی تایبەتمەندیە*

٢٧-شەوکەت عەزیز کانسو، لیکۆڵینەوەی ئەنترۆپۆلۆجیانەی حامیت، ئولکو، ژمارە ٥١، مایسی ١٩٣٧، ل ١٨٣-١٨٦.

٢٨-د. موقدیم ئایسان، (راویژکاری تەندروستی دەزگای پشکنینی چوارەم)، ئەنترۆپۆلۆجیا چییە؟ پیگەی ئەنترۆپۆلۆجی رەگەزی تورك و زمانی تورکی، ئولکو، ژمارە ٦٢، نیسانی ١٩٣٨.

٢٩-بەسری گۆجول، ریپیوان بەرەو چین، ئولکو، ژمارە ٨٢، کانونی یەکەمی ١٩٣٩، ل ٣٦٠-٣٦٣.

٣٠-کازم نامی دورو، خانەکانی گەل و قزل ئەلما، ئولکو، ژمارە ٨٥، مارتی ١٩٤٠، ل ٧-١٠، دوا سێ دیری ئەم ووتارە بەمجۆرەیە:

" خانەکانی گەل ئەو شوینانەن کە بەراستی هەریەکەیان لە نیشتمانی ئازادی تورکدا (قزل ئەلما) بۆ میللەتی ئازادی تورك دەخولقینن. لاوانی تورك! رووبکەنە ئەم شوینانەو بە دوای ریگاکانی گەیشتن بە قزل ئەلمادا بگەرین."

هەروەها بروانە: کازم نامی دورو، پەروەردەی خەلك و خانەکانی گەل، ئولکو، ژمارە ٨١، تشرینی دووەمی ١٩٣٩، ل ٢٠٤-٢٠٧.

٣١-شەوکەت عەزیز کانسو، لە خۆرهەلاتی ئانادۆلدا، ئولکو، ژمارە ٩٥، کانونی یەکەمی ١٩٤٥، ل ٣٨٨-٣٨٩.

٣٢-ئەسعەد دەمیرای، نەژادی من، یەنی تورك Yeni Turk، ژمارە ١٠، تەمووزی ١٩٣٣، ل ٣٣٨-٣٣٩. لەم شیعرەدا بە کورتی ئاوا دەگوتریت:

باپیرم بەسەر (چین) دا فەرمانرەوا بوو، ملی بە هند کەچ کرد
پالەوانیك بوو، میژوو بەحورمەتەوە یادی دەکاتەوە.
یادی پر لە شکۆی لە دەمارەکانمدا ئاگر دەکاتەوە
باپیرم لەسەر پشتی ئەسپیك ئەوەندە بە ئازادی و شادی

رۆحی یەکانی میللەتە. ئەو تایبەتمەندیانەی بە شیوەیەکی کۆنکریتی لە کەسیتی خۆیدا بەر جەستە کردووە. لە لایەکی ترەوە، دانەرو دەست نیشانکەری نوینەران لە پەرلەمانda، خودی پیشەوایە. کەوابێ باشترین ریگە بۆ مسۆگەرکردنی بوونە ئەندامی پەرلەمان لە دەورەی داهاتوودا مەرایی کردنە بۆ پیشەوا. مەرایی کردن، ئەنجامی حەتمی سیستەمی پیشەوایەتی و سیستەمی تۆتالیتاریە.

دەجەنگا، لە ئالتایەوە بەخیرایی بەرەو خۆرئاوا
بەرەو شەریکی بی کۆتایی، بەرەو خۆرئاوای بیپایان[٤]

٣٣-مونیر موئەییەد بەکمان، تابلۆکانی شۆرش، یەنی تورک، ژمارە ١١-١٤، تشرینی یەکەمی ١٩٣٣، ل ٥٣.

٣٤-مونیر موئەییەد بەکمان، سەمبولی جەنگەکەمان، ((چەند بەختەوەرە ئەوەی دەلیت تورکم))، یەنی تورک، ژمارە ١٥، تشرینی دووەمی ١٩٣٣، ل ١١٥٩-١١٦٠.

ئەم شیعرە بەم شیوەیەیە:

جیهان بوو بوو بە یەك چاو یەك گوی یەك دل
چاوەری دەکرد.
تورکیش کە ملی بە میژوو کەچ کردووە، دەیگوت
غازی!
جەماوەر بوو بوو بە حەماسەتیك عەشقیك ئاگریك
گوی دەگرت.
هەناسەی پانزە سالی بە ئەندازەی سالەکان بی کۆتایی، دەبینرا.
-((چەند بەختەوەرە ئەوەی دەلیت تورکم))
لەناوەوەی ئاسیاوە، تا ئەوپەری خۆرئاوا
دەنگی دایەوە.
پاشان ئەم دەنگە، بە پانتایی ئاسماندا بلاوبۆوە،
هەموو زەرەیەکی ئەو خاکەی هەژاند،
کە خوینی تورك تەری کردووە.
لە بەرامبەر ئاسەواریکدا کە لە هەوینی ئایدیال
ئیرادە و
هیز دروستکراوە،
((چەند بەختەوەرە ئەوەی دەلیت تورکم))
راگەیاندنیکی رەسەنی غروری من و

---

[٤] *نووسەری ئەم شیعرە، مامۆستای ئەدەبی دواناوەندیە.*

سەمبولی جەنگەکەمە، سەمبولی جەنگەکەم![٥]

٣٥-عەلی رەزا، روانینیك بۆ دەهەمین سالی کۆمار، یەنی تورك، ژمارە ١٦-١٧، کانوونی یەکەمی ١٩٣٣- کانوونی دووەمی ١٩٣٤، ل ١٢٣٣-١٢٣٨.
لەم ووتارەدا بە کورتی ئاوا دەگوترێ:

" بەلی رزگاربوون لە بارودۆخی لەو جۆرە تاکە یەك ریگەی هەیە: تورك بوون، میللەتی تورك کە لە میژووی خۆیدا ئەسارەتی بە خۆیەوە نەدیوەو، بە چەندین سەدە بەر لە میژوو هەبووەو دوای میژووش هەردەمینی، خەسلەتیکی هەیە کە لە ئەزەلەوە نەگۆراوەو تائەبەدیش ناگۆریت: ئەویش بریتیە لە خەسلەتی خولقاندنی موعجیزەو بلیمەتەکان لە هەموو سەردەمە تاریكو خالە وەرگەرانەکانی میژوودا. ئەمجارەش هەروا بوو. کاتیك (میللەتی تورك) کەوتە ناو ئەم بارودۆخەی دواییەوە، کە لە جیهاندا وینەی نەبینراوە، بلیمەتیکی خولقاند! مستەفا کەمال!"

٣٦-عوسمان شەرەفەدین، چەك کردنی رەگەزیك، یەنی تورك، ژمارە ٢٣-٢٤، حوزەیران-تەمووزی ١٩٣٤، ل ١٥٥٦- ١٥٥٩، (لەم ووتارەدا هەموو کردەوەکانی هیتلەرو نازیەکان ستایش دەکرینو دەگوتری "با ئیمەش وابکەین").

---

[٥] مونیر موئەییەد باکمان-ی نووسەری ئەم شیعرە، مامۆستای ئەدەبی دوا ناوەندیە. سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (CHF)و سەرەك کۆمار غازی مستەفا کەمال، یەکەمجار رستەی ((چەند بەختەوەرە ئەوەی دەلیت تورکم))ی لە ٢٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٣دا، واتە لە ووتاری دەیەمین سالرۆژی دامەزراندنی کۆماردا بەکاری هیناوە. لەو سالانەدا لای کوردەکان، گەورەو بچووك، ژنو پیاو، هەژارو دەولەمەند،ئاغاو جووتیاری بیزەوی هتد، هەر هەموو پیکەوە رادەگویزران. رستەی ((چەند بەختەوەرە ئەوەی دەلیت تورکم)) پەیام بوو بۆ کوردەکان. رایدەگەیاند کە ئەوانەی تورك نین، ئەوانەی نابن بە تورك، دەست لە خودیتی کوردی خۆیان هەلناگرنو نابن بە کۆیلە، ((بەختەوەر)) نابن.

٣٧-ئەحمەد ئەکرەم کۆسەمیهال، ئەو چاخانەی نیشتمانی یەکەمی تورك کەناری دەریا بوو ، یەنی تورك، ژمارە ٢٩، کانوونی دووەمی ١٩٣٥، ل ١٨٣٦-١٨٣٨.

٣٨-خالیدە نوسرەت زۆرلوتونا، لە چواردە هەزار سال لەمەوبەرەوە، یەنی تورك، ژمارە ٣٣، مایسی ١٩٣٥، ل ٢٠٧٧. ئەم شیعرە بەم شیوەیەیە:

کاتیك کە هەموو دنیا لە تاریکیدا دەژیا
باپیری تۆ ئەی تورك، وەکو خۆریك لە ئاسۆوە لە دایك بوو
گەلیك زوو، تیشکی شارستانیتی بلاو کردەوە
ئەو نەبووایە دنیا بی خۆر دەمایەوە.
لە ئاسیای ناوەراستدا بە تیشکی پینج هەزار سال رووناك بۆوە
بەلام سەردەمیك هات لەبی ئاویدا سووتا
ئەو کاتە شارەکانی‌تر لە شارستانیتی تیر بوون
چونکە باپیرانمان دەستیان کردبوو بە هیرش
لە ئاسیادا چین‌و هند، لە ئانادۆلدا حیتی
دەولەتی مەزنی سۆمەر لە میسۆپۆتامیا
ئیلام، میسر، دەریای سپی، شارستانیتی رۆما
هەریەکەیان جی پەنجەیەکی هیزی تورکن لە سەرسنگی زەوی
تورك دەیزانی چی‌یە تامی ژیان بە ئازادی
لە چواردە هەزار سال لەمەوبەرەوە، هەر بە بالا دەستی ژیا
ناوی (کەمال) میژووە بەهادارەکەی (میژووی تورك) بەرزکردەوە،
بەختیارترین میللەت ئیمەین کە (تورام: کەمال)مان بە گەردون بەخشیوە[٦]

---

[٦] نووسەری شیعرەکە، خالیدە نوسرەت زۆرلوتونا، مامۆستای ئەدەبی دواناوەندیە. ئەگەر سەرنج بدری، شاعیر دەلیت میژووی تورك چواردە هەزار سالیك دەبیت. دەبی

٣٩-کازم نامی دورو، کە کۆنگرە تەواو دەبیت، یەنی تورک، ژمارە ٤٥، ئەیلولی ١٩٣٦، ل ٤٧٨-٤٧٩. ئەو شیعرەی شاعیر لەکاتی تەواو بوون (داخران)ی کۆنگرەدا خویندویتیەوە، ئەمەیە:

لەو خۆرەوە دەرچوو، تیۆری زمانی خۆر
راستترین تیۆری زمانە کە ئیستا بینرا بیت
بەم تیۆریە ریگەی بەرەو پیش چوون بۆ تورک کرایەوە
بەم تیۆریە، شەرەفی بیپایان دەگات بە تورک(٧)

٤٠-ئۆغوز تورک کان، زانستو ئیسماعیل حامی، سەبارەت بە یەکیتی بنەچەی تورکو هیندو ئەوروپاییەکان ١، یەنی تورک، ژمارە ٨٣، تشرینی یەکەمی ١٩٣٩، ل ٤٨٣-٤٨٧. نووسەر لەم ووتارەدا، رەخنە لە ووتارەکەی ئیسماعیل حامی دانشمەند دەگریت کە لە برگەی ژمارە (١٣)دا باسمان کرد. واتە ووتاری یەکیتی بنەچەی تورکەکانو هیندو ئەوروپاییەکان. بانگەشەی ئەوە دەکات کە تورک لە رەگەزی جیرمانی نیەو رەگەزیکی سەربەخۆیە. نووسەر بە کورتی ئاوا دەلیت:

" بە رەگەزپەرستەکان دەلین لاسایی کەرەوەی ئەلمان. ئیمەش رەگەزپەرستین. بەلام لاسایی‌کەرەوەی ئەلمان نین. بە پیچەوانەوە، ئیمە فاشیزمی ئەلمانی بەبی ماناترین شت دەزانین. بەلام رەگەز پەرستیەکەی ئیسماعیل حامی، راستەو راست لاسایی کردنەوەی ئەلمانە. کۆششیکی

خوینەر ئەوەی لە بیر نەچیت، لەو کاتەدا کە شاعیر باسی ژیان بە ئازادی دەکات، دەولەتی تورک بە هاوکاری کردن لەگەل ئیمپریالیزمی ئینگلیزیو فەرەنسیو رژیمی پاشایەتی ئیراندا، هەموو هەولو توانایەکی خۆی خستۆتە کار بۆ ئەوەی نەتەوەی کورد بخاتە ژیر باری ستەمی خۆیەوە.

(٧) شیعری باسکراو لەکاتی داخرانی کۆنگرەی سییەمی زمانی تورکیدا (١٩٣٥)، خوینراوەتەوە. شاعیر مامۆستای ئەدەبی دواناوەندیە.

بیجیو بیبناغەیە بۆ نیشاندانی ئەوەی کە تورک لە خیزانی جیرمانییە. دانشمەند کە لە پووچیو بیمانایی بیردۆزەکانی نۆردیک-ئاریەن تیناگات، دەیەوی وای نیشان بدات کە تورکەکان لە رەگەزی ئەلمانین. کۆششیکی بیهودە."

II. تیروانینی تیزی میژووی تورکو تیۆری زمانی خۆر بۆ کورد

پاش ئەوەی بەرخۆدانەکانی کورد لە نیوان ۱۹۲۰-۱۹۳۸دا خەلتانی خوین کران و کوردستان بەباشی داگیرکراو، هەموو چاوگەکانی ئۆپۆزسیۆن تیك شکینران، ئەو سیاسەتی ئاسیمیلاسیۆنەی (وەك تورك لیکردن، بەتورك کردن) لەسەر نەتەوەی کورد بەردەوام بوو خیرایی و بەرفراوانیەکی گەورەی بە خۆیەوە دی. هەموو ریوشوینیك بۆ کۆیلەکردنی نەتەوەی کوردو لەناوبردنی خودیتی نەتەوەی کورد دانراو خرایە کار. کوردەکان کە لە سالانی ۱۹۳۰دا بە دوژمن ناودیر کرابوون و پییان دەگوترا "چەتە"، "جەردە"، "راوو روتکەر"و پییان دەگوترا "پیویست ناکات کوردەکان بە مرۆڤ دابنیین، دەبی وەکو حەیوان رەفتاریان لەگەلدا بکەین"، لەوە بەدواوە بە "تورکی رەسەن، تورکی پاك" ناودیر دەکران. بۆ نموونە بە خەلکی شارەکانی چۆرمو کاستامۆنوو یوزگات دەگوترا تورك و بە خەلکی دیاربەکرو هەکاریو ماردینیش دەگوترا "تورکی رەسەن"، "تورکی پاك". رادەگەیەنرا کە نەتەوەیەك نیە بە کوردو زمانیکیش نیە بە زمانی کوردی ناسرا بیت. وا ئیدیعا دەکرا. پیمان وایە هینانەوەی چەند نموونەیەك لەو لیکۆلینەوانەی لە سالانی چل بەدواوە لەسەر ئەم مەسەلەیە کراون، بەسوود دەبیت. هەر هەموو ئەم لیکۆلینەوانەش تیزی میژووی تورك و تیۆری زمانی خۆریان کردووە بە سەرچاوەی خۆیان. واتە ئەو لیکۆلینەوانەی لە بەشەکانی پیشوودا باسمان کردن.

۱-قەدری پەرك (سەرهەنگی روکن- عقید الركن)، __سەردەمە کۆنەکانی باشووری خۆرهەلاتی ئانادۆل__، خانەی کتیبی (ئینقیلاب)، ئەستەموول ۱۹۳٤،

ل ٢٤٥-٢٤٦. سەرهەنگی روکن قەدری پەرك لەو پیشەکیەدا کە لە بەرواری ١٩٤١/١١/١٨ دا بۆ ئەم کتیبەی نووسیوە، ئاوا دەلیت:

" لە شوباتی ١٩٣٨دا، کاتیك بۆ خزمەت کردن لە خۆرهەلات کەوتمە ری، ویستم لە ماوەی مانەوەمدا لەوی، دەرفەتی کۆلینەوە لە میژووی ئەو بەشەی نیشتمانە ئازیزەکەمان لە دەست نەدەم. گرنگی دانی گەورەکانم و هاوریکانم بەو بەرهەمە میژووییانەی کە پیشتر نووسیبومن، هەروەها شەوق و تامەزرۆیی بیپایانی خۆم بۆ ئەم بابەتە، سەرچاوەی هاندانم بوون.

کاتیك کە خەریکی ئامادەکردنی ئەو پیویستیانە بووم کە دەبوونە بناغەی لیکۆلینەوەکانم، بەرهەمی تورکیی بەنرخم دەسکەوت. بەلام بەشی زۆریان ناوچەیی و سنووردار بوون. لیکۆلینەوەی مەیدانیان لەسەر نەکرا بوو وکەموکورت بوون. لەو بەرهەمە فەرەنسی و ئەلمانیانەشدا کە لە ئەوروپاوە دەستم کەوتبوون، تووشی کۆمەلیك ناوی بیگانە بووم کە درابوون بەم ناوچەیەو مایەی سەرسورمان بوون. هیشتا بەرهەمە ئەوروپاییەکان ناوی کوردستان و ئەرمەنستان-یان لەم ناوچەیە دەنا.

نەوەی مەزنی ئیمە لە خۆرهەلاتدا نەشونمای کردووەو زۆر بووە، سەدان سالیش شالاوی بەرەو خۆرئاوا بردووە. ئەم ناوچەیە کە کەوتۆتە سەر ریی تەوژمی ئەو شالاوانە، یەکەمین ئیستگەی ئیمە بووە. کەوابی دەبوو ئاسەوارو پاشماوەی کۆن و بە نرخی نەوەی خۆمان لیرە بدۆزمەوە. دەست نیشانکردنی دۆزراوەکانیشم، ئەرکیکی نەتەوەیی خۆم بوو.

بەناو بەشیکی گەورەی ناوچەکەدا سوورامەوە (هەندیك شوین چەندین جار). گەلیك فاکتم لە شوینی خۆیاندا خستە ژیر لیکۆلینەوەوە. پاشان لە رووی میژووییەوە سەلماندنم کە ئەم ناوچەیە مولکیکی کۆن و جیانەکراوەی تورك بووە، دانیشتوانیشی بەشیوەیەك کە دەتوانین بلیین ساف و بیگەردە، لە نەژادی تورکن و، قەومیك نەبووە ناوی کورد بووبیت، ئەرمەنیەکانیش تەنها لە ئەنجامی کۆچکردندا هاتوونەتە ئیرەو، لە ماوەیەکدا کە لە رووی میژووییەوە

ناتوانین بلێین درێژ بووە، وون بوون. گیروگرفتەكانی نووسینەوەی مێژوو دەزانم. هیوادارم لە كەموكوریەكانم ببوورن."[٨]

٢- *م. شەریف فورات، <u>مێژووی ڤارتۆو شارەكانی خۆرهەلات</u>، ئەستەموول ١٩٤٨، چاپخانەی شاكا، ل ٢١٧، چاپی دووەم، بلاوكراوەی وەزارەتی پەروەردە MEBY، ئەنقەرە ١٩٦١، ١٧٦ لاپەرە.*

م. شەریف فورات لە <u>پێشەكیی</u> ئەم كتێبەدا ئاوا دەڵێت:

" سولتان سەلیم (یاووس) لە سالی ١٥١٤دا لە دەشتی چالدیراندا سوپای شا ئیسماعیلی تێك شكاند، كە لە شارەكانی خۆرهەلاتمانەوە گەراوەتەوە، بەچاو ساغی ئیدریسی بەتلیسی سەرۆكی خێلە توركیە شاخاویەكانی خالتی- لۆهۆرتۆی بانگ كردۆتە حوزوری خۆیو، ناوی (بابا كوردی)ی بەخشیوە بە عەشیرەتەكەی (كوورت بابا *Kurt baba*)* ، كە سەری گەورەیان بووە. ناوچەی دەرەبەگایەتی تایبەتی بۆ جیاكردوونەتەوەو هانی داون بە ناوی (كورد)ەوە لە بەرامبەر شیعەگەریو شا ئیسماعیلدا سەنگەر بگرن! ئەم خێلانە كە لە چیا بەرزەكانی خۆرهەلاتدا، لە سایەی ئیمتیازیكی ئاواو لە دۆخێكی سەربەخۆدا هەرچییان ویستووە كردوویانە، بەتەواوی لە هەستی یەكێتی نەتەوەییو توركایەتی دوور كەوتوونەتەوەو بەراستی وایان زانیوە كوردو بابا كوردین.

لە كاتێكدا كەناوی بەشەكانی سەرووی شارەكانی خۆرهەلاتمان لەو نەخشەو مێژووانەدا كە پێش سەردەمی سولتان سەلیم یاووس نووسراون، (ئۆرارتۆ) بووە، لە مێژووەكانی پاش یاووسدا <u>ناوی كوردستان دراوە بەم نیشتمانەی توركو ناوی كوردیش بەو خەلكەی لەم ناوچەیەدا دەژین، ئەو</u>

---

[٨] دەردەكەوێ كە نووسەر بۆ بنیات نانو نووسینەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمیی لەسەر درۆ راوەستاو نێردراوە بۆ ((خۆرهەلات)). ئاشكرا دەبێت كە ئەم كارە یەكێكە لەئەركە سەرەكیەكانی سەربازو ئەفسەرە توركەكان.

* *ووشەی (Kurt) لە توركیدا مانای (گورگ) دەگەیەنی.*

ناوه خەیالیانەی ئەسلو بناغەیان نیە. شارەکانی خۆرهەلاتمان کە لە ژێر باری ئەم ناوه ساختانەدا. دەنالینن.[9]

لە سەردەمی هەموو پاشاکانی عوسمانیدا، بەرەو بە بێگانە بوون براون، گەلی تورکی ئەم شارانە، کە لە یەکیتی نەتەوەیی تورك دوورخراوەتەوە، لە چەرمە سەریەکەوە بۆ چەرمە سەریەکی تر براون.

سولتان یاووس سەلیم، کە لە سەفەری خۆرهەلات گەراوەتەوە بۆ ئانادۆل، گەلیك خیلی تورکی لە ناوەوەی ئانادۆل هەلکەندووەو ناردوونی بۆ شارەکانی خۆرهەلاتمان، بۆ ئەوەی بابا کوردیەکان لە بەرامبەر شا ئیسماعیلو شیعەگەریتیدا بەهیزو بالا دەست بکات. پاش ئەوەی لەم سەردەمە نزیکەدا خیلە تورکەکان لەم ناوچانەدا نیشتەجی بوون، لەگەل بابا کوردیەکاندا تیکەل بوونو یەکیان گرت، زمانی تورکی رەسەنو بوونی نەتەوەیی خۆیان کردە قوربانی خیلو نازناوی کوردستانو، ناوی (کرمانج)یان وەرگرت." (چاپی دووەم، ل ٩)[10]

---

[9] *لیرەدا بە باشی دەبینریت کە ئایدیۆلۆجیای رەسمی لەسەر درۆ دامەزراو، پشت بە زانیاری چەند پیکەنیناویو بی مانا دەبەستیت. گوایە ((گەلی کورد لە ژیر ناوی کوردستاندا دەنالینی)). بەلام کتیبیکی ئەوەندە پر لە زانیاری بێ ماناو پیکەنیناویو پر لە دژایەتی، سەرەك کۆمار پیشەکی بۆ دەنووسێو پرۆفیسۆرە تورکەکانیش وەکو ((زانستیترین کتیب))، ((جدیترین کتیب))و ((نیشتمان پەروەرترین کتیب)) بە خویندکارەکانی خۆیانی دەناسینن. جگە لەوەش، بۆ راپۆرت نووسەکانی بابی عالی لە ((خۆرهەلات))، سەرچاوەیەکە ناتوانن دەستی لێ هەلگرن.*

[10] *لیرەدا جاریکی تر زانیاری ئایدیۆلۆجیای رەسمیی پشت بەستوو بە دژایەتیە سازش هەلنەگرەکان، ئاشکرا دەبیت. بە ئیدیعای نووسەر، دوا بەدوای شەری چالدیرانی ١٥١٤، کۆمەلیك خیلی تورك لە ناوەراستی ئانادۆلەوە نیردراون بۆ ((خۆرهەلات)). دیسان بە ئیدیعای نووسەر ئەو کاتەش هیشتا چەمکیك بە ناوی کورد یاخود کوردستان لە ئارادا نیە. چونکە ئەم ((ناز ناوانە)) لە لایەن سولتان سەلیم (یاووس)ەوە بەخشراوە. واتە ئەو کاتە هیشتا خەلك ((تورك))ن. بەلام ئەم*

ئەم کتیبە پێویستی بە لەسەر وەستانیکی زۆر وورد هەیە. چونکە ئەمە زۆر ماناداره. ئەم مانایە لەو نووسینەوە خۆی ئاشکرا دەکات کە سەر لەشکر جەمال گورسەل، سەرۆکی دەولەت و سەرەك وەزیری ئەو سەردەمە، وەکو (پیشکەش کردن– تقدیم) بۆ چاپی دووەمی کتیبەکەی نووسیوه، ئەو کاتەی لە سالی ١٩٦١دا لەلایەن وەزارەتی پەروەردەوە لە چاپدراوەتەوە. لەو نووسینەدا کە سەر لەشکر جەمال گورسەل وەکو سەرۆکی دەولەت و سەرەك وەزیر ئیمزای کردووه، داوا دەکریت کە نووسینەکانی کتیبی ناوبراو، وەکو تاکە راستی، تاکە حەقیقەت قبول بکرین و لەم روانگەیەشەوە بەتایبەت داوا دەکریت کە هەموو کەسیك ئەم کتیبە بخوینیتەوە.

ئەگەر ئەم کتیبە تەنها وەکو بیروراکانی شەریف فورات بلاو بکرابایەوە، لەوانە بوو زۆر گرنگ نەبیت. بەلام کە سەرەك کۆمارو سەرەك وەزیری دەولەتیش هەمان بیرو بۆچوونی هەبیت، بمانەوی و نەمانەوی دۆخەکە دەگۆری و نووسینەکان وەکو بیروڕایەکی رەسمی دەردەکەون. بلاوکردنەوەی کتیبیکی ئاواش کە ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت لە خۆیدا هەلدەگریت، لەلایەن وەزارەتی پەروەردەوە، دیسان پرمانایە. سەرۆکی دەولەت و سەرەك وەزیر جەمال گورسەل ئاوا دەلیت:

" خویندنەوەی ئەم بەرهەمە کە ئەمرۆ وەزارەتی پەروەردە چاپی دووەمی بلاودەکاتەوە، لەلایەن هەموو رووناکبیرانی تورکەوە، سوودی گەورەی دەبیت.چونکە ئەو هاوولاتیانەمان کە لە خۆرهەلاتی ئانادۆلدا دادەنیشن، لەبەر ئەوەی بەزمانیك قسەدەکەن لە تورکی ناچیت وایاندەزانی جیاوازن لە تورك و ئیمەش لەبەر بیئاگاییمان وامان دەزانی، ئەم کتیبە جاریکی تر دەیسەلمینی ئەوانە تورکیکن ئاو لیل ناکەن. بە بەلگەی زانستیانەی ئەوتۆ کە نکولییان لی ناکریت لە هیچ سەردەمیکی میژوودا کۆچیکی بیگانە رووی نەداوە کە دانیشتوانی ئەمرۆی شارەکانی خۆرهەلاتی

خیلە تورکانە کە لە ناوەراستی ئانادۆلەوە نیردراون، لە ناو ئەو جۆرە ((تورکانە))ی ئەویدا، بوون بە کورد. نازناوی کوردو کوردستانیان قبول کردووه.

وەکو پاشماوەیەك بەجی هیشتبیت. لەسەر رووی زەوی، هیچ رەگەزیکی خاوەن شوناسی سەربەخۆ نیە، ناوی (کورد)ی لی بنریت. کوردەکان تەنها هاوولاتیمان نین، بەلکو هاورەگەزیشمانن بەلام بەداخەوە، ئیدارەی خراپ و پشتگوی خستن کە چەندین سەدە بەردەوام بوون، هەروەها پیویستیەکانی ژیانی داخراوی خۆشیان، ئەم ئەنجامەی لی کەوتۆتەوە کاتی ئەوە هاتووە هەموو رووناکبیرانی تورك، ئەرکی سەرشانی خۆیان لە بەرامبەر ئەم دۆخەدا دیاری بکەن. بە تایبەت تورکەکانی خۆرهەلات کە لەژیر کاریگەری ئەو جۆرە پروپاگەندە بی بناغەو ناراستانەو هاوشیوەکانیاندا چاوبەستەکییان لیکراوەو هەلخەلەتینراون و لە ئەنجامیشدا سەریان لی تیکچووە، پیویستە ئەم کتیبە بخویننەوە، بیخەنە دلیانەوەو بەووردی بیری لیبکەنەوە. چونکە بەرەو رووناکییان دەبات. بروام وایە بەم شیوەیە ریگای راست و دروست دەدۆزنەوە. زیاگۆك ئالپ،ئەو بیریارە مەزنەی تیشکی زانستی خستە سەر تاریکاییەکانی میژووو، خودیتی میللی خۆمانی نیشاندایِن و فیری کردین، خەلکی کویە؟ ئایا خەلکی ئەو دیاربەکرە نیە کە تەحریکچی و پروپاگەندەچیەکان بە ناوەندی (کوردایەتی)ی دەزانن؟ ئەم راستیە فاکتیکە، بە تەنها خۆی بەئەندازەی نووسینەکانی ئەم کتیبە دەمانخاتە بیرکردنەوەوەو رووناکمان دەکاتەوە " (چاپی دووەم، ل ٣-٤)[١١]

---

[١١] *سەر لەشکر جەمال گورسەل-ی سەرۆکی دەولەت و سەرەك وەزیر کە ئیدیعا دەکات کوردەکان تورکن، لە راستیدا بەم ووتارەی خوارەوەی ئاشکرای دەکات کە هەستیکی دوژمنانەی چەند قوولی بەرامبەر نەتەوەی کورد هەیە:*

((ئەگەر تورکە چیاییەکان (کوردەکان) بە زووترین کات نەیەنەوە سەر ری و بە ئاسوودەیی دانەنیشن، سوپا هیچ سل لەوە ناکاتەوە کە شار و گوندەکانیان بۆردومان بکا و لەناویان بەریت. گۆمی خوینیکی ئەوتۆ دەبیت کە خۆشیان و ناوچەکانیشیان لە ناو دەچن.)) (ووتەیەك رۆژنامەی Dagens Nyheter ی ستۆکهۆلم، ١٦ی تشرینی دوومی ١٩٦٠.)

٣-فەخرەدین کرزی ئۆغلو، ریشەی کورد، بەشی یەکەم، ریشەی کوردەکان تیرەکانی ئۆغوزە، بلاوکراوەی یانەی ناساندنی دیاربەکر، ئەنقەرە ١٩٦٣، ل ٣٢.

٤-فەخرەدین کرزی ئۆغلو، ئەو کوردانەی لە هەموو روویەکەوە تورکن، بەشی دووەم، تورك بوونی کوردەکان لە رووی میژووییەوە، خانەی بلاوکردنەوەی چالشکان، ئەنقەرە ١٩٦١، ل ١٣٠.

٥-فەخرەدین کرزی ئۆغلو، ئاران (گەنجە- قەرەباغ)، ناوی "بیست و چواری یەکان" لەگەل "سی و دووییەکان"دا، هەلکۆلینی(حفریات) "نەتەوە"کان و بنەچەی کورد- ئاراس. کۆنگرەی شەشەمی میژووی تورك، ٢٠-٢٦ی تشرینی یەکەمی ١٩٦١، *TTK*، ئەنقەرە ١٩٦٧، ل ٣٦٣-٤١٣.

٦-فەخرەدین کرزی ئۆغلو، میژووی قارس، بەرگی ١، چاپخانەی ئشل، ئەستەموول ١٩٥٣، ل ٩٦-١٠٢. لەم کتیبەدا رادەگەیەنری کە کاردۆخەکان کورد بوون.

٧-محەمەد ئەرۆز، بنەچەی کورد و بەکورد بوونی تورك، کۆنفرانسەکانی سۆسیۆلۆجیا، کتیبی پینجەم، ١٩٦٤-١٩٦٥، کۆلیجی ئابووری زانکۆی ئەستەموول (*IUIF*)، ل ١٠٦-١٢١.

٨-سالح سان، میژووی کرۆنۆلۆجیانەو روونکردنەوەی موش و خۆرهەلاتی ئانادۆل، بلاوکراوەی کۆلیجی (*Yukselis*: بەرزبوونەوە)ی تایبەت، ئەنقەرە ١٩٦٦، ل ٢٥٦.

٩-عومەر کەمال ئاغار، جوگرافیای تونجەلی- دەرسیم، چاپخانەی تورکیا، ئەستەموول ١٩٤٠، ل ٦٤، (لەم کتیبەدا لە لایەکەوە هەولدەدری تورك بوونی کورد بسەلمینری، لەلایەکی تریشەوە جوینی زۆر ناشرین بە کورد دەدریت.)

١٠-ئەدیب یاووس (والی خانەنشین)، قەومە تورکەکان بە دریژایی میژوو، چاپخانەی کورتولوش، ئەنقەرە ١٩٦٨، ل ٤٢٧-٤٢٨. (لەم کتیبەدا هەولدەدری بسەلمینری کە یۆنان و لاتین و میسر، واتە هەموو گەلانی دەریای سپی لە رەگەزی تورکەوە هاتوون. هەر چەندە ناوی کتیبەکە بریتیە لە قەومە تورکەکان بە دریژایی میژوو، بەلام بەردەوام باسی کورد دەکات.)

١١- *محەمەد ئەرۆز، لێکۆڵینەوەیەکی سۆسیۆ- کولتووری سەبارەت بە خۆرهەڵاتی ئانادۆڵ، چاپخانەی بایلان، ئەنقەرە (مێژووی لە سەر نیە)، ل ٦٧ .*
(لەم کتێبەدا دەگوترێ نەتەوەیەك نیە ناوی کوردو زمانیکیش نیە ناوی زمانی کورد بێت، هەوڵی سەلماندنی ئەم قسەیەش دەدرێت.)

١٢- *محەمەد ئەرۆز، تورکایەتیی خۆرهەڵاتی ئانادۆڵ، بڵاوکراوەی کولتووری تورکی، ئەستەموول ١٩٧٥، ل ١٧٥ .*

١٣- *محەمەد ئەرۆز، لێکۆڵینەوەیەکی سۆسیۆلۆجی لەسەر ناوی گوندەکانی خۆرهەڵاتی ئانادۆڵ، گۆڤاری مێژووی تورك بە بەڵگەوە- BTTD، ژمارە ٥٦، مایسی ١٩٧٢، ل ٣٠-٣٢ .*

بەشی دووەم- *BTTD*، حوزەیرانی ١٩٧٢، ٣٦-٣٨،
بەشی سێیەم- *BTTD*، تەمووزی ١٩٧٢، ل ٣٢-٣٣،
بەشی چوارەم- *BTTD*، ئابی ١٩٧٢، ل ٣٧-٣٩،
بەشی پێنجەم- *BTTD*، ئەیلولی ١٩٧٢، ل ٣٥-٣٧.

(لەم زنجیرە ووتارەدا هەولدەدری بسەلمینری کە میللەتیك نیە ناوی کوردو زمانیك نیە ناوی زمانی کوردی بیت. د. محەمەد ئەرۆز لە هەموو نووسینەکانیدا داکۆکی لەم ئیدیعایە دەکات.)

١٤- *مەحمود ریشوان ئۆغلو، خێڵەکانی خۆرهەڵات و ئیمپریالیزم، بڵاوکردنەوەی کولتووری تورکی، ئەستەموول ١٩٧٥، ل ٣٢٣ .*

١٥- *سالح فەتحی گۆکچایلی، خێڵ و هۆزە بە نەژاد تورکەکان، BTTD، ژمارە ٥٥، نیسانی ١٩٧٢، ل ٣٢-٣٥ (ئامانجی ئەم نووسینە ئەوەیە بی سەلمێنێت کە میللەتیك نیە ناوی کوردو زمانیك نیە ناوی کوردی بێت.)*

١٦- *ئارن ئەنگین، لە خەباتی ئاتاتورکچیتیماندا کولتووری ئەوروپا چیە؟ چی نیە؟، بڵاوکراوەکانی کولتووری ئاتاتورکچیتی، ژمارە ١٦، چاپخانەی (Siralar)ی شاری ئاتاتورك (ئەستەموول)، ١٩٦٠، ل ٢٨٠ .*

(لەم کتیبەدا وەك چۆن داکۆکی لەوە دەکریت کە سەرچاوەی کولتووری شارستانیتی یەکانی چین، هند، میسۆپۆتامیا، میسر، ئیجە، لاتین، و ئانادۆل بە ریشە تورکی بووە، ئاواش داکۆکی لەوە دەکریت کە نەتەوەیەك نیە ناوی کوردی بیت. لەگەل ئەوەشدا ژمارەیەکی زۆر پیشنیار لە کتیبەکەدا هەیە، سەبارەت بە چۆنیەتی لەناوبردنی زمانی کوردو کۆیلە کردنی کوردو لەناوبردنی خودیتی کوردی.) نووسەر ئاوا دەلیت:

((چۆن دەتوانین یەکپارچەیی تورك دەستەبەر بکەین؟

میتۆدی بۆتەی تواندنەوە، لە قوتابخانە سەرەتاییەکاندا:

لە ولاتە دیموکراسیەکاندا، بۆ پیکەوە لکاندنی کەمایەتیەکان و مسۆگەرکردنی یەکیتی نەتەوەیی، لە ریگەی یاسا توندو تیژەکانی خویندنەوە کە پییان دەگوتری بۆتەی تواندنەوە، لە قوتابخانە سەرەتایی و ناوەندیەکاندا دەرسی دیسپلینی نەتەوەیی دادەدەن. لە ئەوروپا و ئەمەریکادا توندو تیژی ئەم قوتابخانانە لەم بارەیەوە و پرنسیپی فیرکردن و گونجاندنی مندالە بیگانەکان، تارادەی سەرسورمان بە دیسپلین و سەرنج راکیشە. بەتایبەتی ئەو میتۆدەی کە لە لیکۆلینەوەکانی سالانی ١٩٤٧-١٩٤٩ماندا لە ئینگلتەرە بینیمان و پیی دەگوتری میتۆدی (برۆونی *Browny*)، ریسایەکی بی وینەیە بۆ ئیمە کە مایەی بیر لیکردنەوەیە و دەتوانین وەکو خۆی وەری بگرین و پاش ئەوەی بەپیی دۆخی خۆمان گۆرانی بەسەردا دینین، پیادەی بکەین.

(میتۆدی برۆونی) کەلە هەموو قوتابخانە سەرەتاییەکانی ئینگلتەرەدا وەکو پایەی سەرەکیی فیرکردنی نەتەوایەتی و دیموکراسی سیاسی پیادە دەکریت، بەو شیوەیەی لەکاتی لیکۆلینەوەکانماندا لە ئەوروپا ١٩٤٧-١٩٤٩ بینیومانە، باس دەکەین:

لە قوتابخانەیەکی ئینگلیزیدان لە کۆلانی (پەمبرتۆن گادرنز)ی لەندەن. ئەو رۆژە لیژنەیەکی سێ کەسی تایبەت کە لە بەریوەبەرایەتی فیرکردنەوە هاتوون، (مەراسیمی برۆونی) بە قوتابیان دەگیرن. ئەمە بەحەوت رۆژ جاریك دەکریت. مندالان لە ژووره گەورەکەدا کۆکراونەتەوە. لەوبەرەوە ئالای ئینگلیز بە وینەی پاشا رازینراوەتەوە و هەلواسراوە. کاتیك کە مندالان بەیەك دەنگ سروودی نەتەوەیی دەلین، ئالای ئینگلیز لە دوولاوە دەکریتەوە. پاشان ئەو رۆژە مندالان یەك بەیەك و بە ریز لەبەردەمی وینەی (برۆونی)یەوە بەرەو

وینەی پاشا دەرۆن و لەبەردەمیدا لە ناخی دەروونەوە سویندێك دەخۆن کە بە باشی لەبەریان کردووە. بچووکترین دەنگ نابیسترێ، بچووکترین سستی نابینرێ، تیشکی مات و سووربا وی ژوورەکە خراوەتە سەر وینەی پاشا. ووشەکانی ئەو سویند خواردنە لە دەروونی منداڵاندا کاری خۆی دەکا و فرمیسك لە چاوی هەندیکیان دینێ.

(من ئینگلیزم، ئینگلیزیتی لە سەروو هەموو شتیکەوەیە، لە سەروو گیان و ماڵ و کەس و کارمەوەی دادەنیم، کەرامەتی ئینگلیز لە میشکمدا بە زیندوویی رادەگرم. لە پیناوی پاراستن و بەرزبوونەوەیدا هەردەم ئامادەی مردنم من ئینگلیز نەبم هیچ نیم)

پاش ئەم مەراسیمە کە بە ووردی و هاوئاهەنگ لەگەل ئەو ئامانجەدا ریکخراون، بە کۆمەل ئەنجامدەدرین. ئەو سویند خواردنەی کەمیك لەمەوبەر، تاقی دەکریتەوە کە ئایا لەکاتی خۆیدا بەجێ دەگەیەنریت یانە. دیسان بە کۆمەل سروودی نەتەوەیی دەگوتریت. یەکیکیش لە ئەندامانی لیژنەکە نەسیحەتی توند- جوان پیشکەشی منداڵان دەکات، یەك دوو سەرگورشتەی نەتەوەیی تەزینەر دەگیریتەوە. دواجار شیر و شەکرلەمە بەسەر منداڵاندا دابەش دەکریت.

لە دیدارو گفتوگۆکانمدا لەگەل ئەندامانی لیژنەکە، گوتیان ئەم یاریانە بە چەند مانگ جار دەگۆررین و تازە دەکرینەوە، بۆ ئەوەی سەرنجی منداڵان راکیشن،کۆمەلیك لیژنەو دەزگای تایبەتیش بەتەنها خەریکی ئەم کارەن و بەهەموو قوتابخانەکاندا دەگەرین. باسی ئەوەیان کرد کە ئەم میتۆدە، تاکە میتۆدە بۆ رەگ داکوتینی نەتەوایەتی ئینگلیزی لە دل و دەروونداو یەکیتی و یەکپارچەیی مسۆگەر دەکات، هەموو منداڵە بیگانەکانیش بە هۆی میتۆدەوە بوون بە ئینگلیز. تاکە ریگە چارەی ئیمەش لە بەرامبەر رەگەز پەرستی کەمایەتیدا ئەمەیە.)) (ل ٢٧٩)[١٢]

---

[١٢] *ئەم نووسینە بە روونی بۆمان دەگیریتەوە کە ئەو سویندەی دەولەتی تورك هەول دەدات هەموو بەیانیەك بە منداڵانی کوردی بلیتەوە، واتە سویندی ((تورکم، راستم، چالاکم، یاسای من ریزگرتنە لە گەورەکانم و پاراستنی بچووکەکانمە. هیواو ئایدیالم*

١٧-ئارن ئەنگین، *زانستی رابوردووی کولتووری تورکی لە خەباتی ئاتا تورکچیتیماندا، میژووی حیتی،* بلاوکراوەکانی کولتووری ئاتاتورکچیتی، ژمارە ١٧، چاپخانەی (Siralar)ی شاری ئاتا تورك (ئەستەموول)، ١٩٦١، ل ٢٢٤.

١٨-ئارن ئەنگین، *زانستی رابوردووی کولتووری تورکی لە خەباتی ئاتا تورکچیتیماندا، تورکەکانی سۆمەر،* بلاوکراوەکانی کولتووری ئاتا تورکچیتی، ژمارە ٢٤، شاری ئاتا تورك (ئەستەموول)، چاپخانەی (Gun)، ١٩٦٩.

١٩-ئارن ئەنگین، *پرۆمیسۆس لە خەباتی ئاتا تورکچیتیدا، خۆرەکانی کولتووری تورکی ئەوروپا چۆن هەلهاتن؟ چۆن درەوشانەوە؟* بلاوکراوەکانی کولتووری ئاتا تورکچیتی، ژمارە ٢٥، شاری ئاتا تورك (ئەستەموول)، چاپخانەی (Gun)، ١٩٦٩، ل ٢٥٦.

لە سەرەتای ئەم کتیبەدا لەژیر ناونیشانی ئایدیۆلۆجیای خۆرە مەزنە تورکەکەمان ئاتاتورك-دا، ئاوا هاتووە: ((ئاتاتورکچییەکان یەك بگرن، لەزنجیرەی عوسمانی- سۆسیالیست زیاتر هیچتان نیە لەدەستی بدەن))

٢٠-ئارن ئەنگین، *ئۆرانوس: دەست پیك: ویژدانی نەتەوەیی، ١-تورکە ئەتروسکەکان خولقینەرانی شارستانیتی رۆمای مەزن، ٢-میژووی فکرو کولتووری ئەوروپا،* بلاوکراوەکانی کولتووری ئاتاتورکچیتی، ژمارە ٢٨، چاپخانەی (Gun)، ئەستەموول ١٩٧١، ل ٢٧٢.

بەرزیو بەرەو پیش چوونە. بوونم بەفیدای بوونی تورك بیت))، لە کیوە وەگیراوە. ئەگەر سەرنج بدری نووسەر، بە کۆیلە کردنی نەتەوەکانی ترو دانانی هەموو ریوشوینیك بۆ سەپاندنی کولتووری خۆی بەسەریاندا، بە سروشتی دەزانیت. بەلام ئەوانەی لە بەرامبەر بە کۆیلە بووندا بەرگری دەکەن، دژی سیاسەتە رەگەز پەرستەکان رادەوەستن، دەیانەوی خودیتی خۆیان بپاریزن، بە ((رەگەز پەرستیی کەمایەتی)) وەسف دەکات.

لەم کتێبەدا پاش ئەوەی لەشوێنی جۆراوجۆردا بانگەشەی تورک بوونی کوردەکان دەکرێو هەولی سەلماندنی دەدرێ، ڕێگەکانی لەناوبردنی نەتەوەی کوردو بەکۆیلە کردنی کوردیش نیشان دەدرێت. (ل دوو- چوار، شانزە- حەڤدە، ٩-١٥، ٢٨٦)

لەم کتێبەدا ئەو پیرۆزباییانەش بلاوکراونەتەوە کە بۆ نووسەر نێردراون بۆ ئەو کارانەی لە پێناوی تورکایەتیدا کردوونی. لەناو ئەوانەدا کە پیرۆزباییان لێکردووەو سوپاسیان بۆ ناردووە، ئەم ناوانەی تیدایە: وەزیری دەولەت* و یاریدەدەری سەرەك وەزیر سەعدی کۆچاش، نووسەر یەعقوب قەدری قەرە عوسمان ئۆغلو، سەرۆکی گشتی پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی (*MHP*) ئالپ ئەسلان تورکەش، نووسەر جیهاد بابان، فەرماندەی هێزی دەریایی سەر ئامیرال ئەیجی ئۆغلو، سکرتاریەتی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی، ئەندامی دادگای دەستووری ڕەجائی سەچکین، سکرتێری گشتی دەزگای زمانی تورکی عومەر عاسم ئاکسۆی، سەرۆکی ئەنیستیتوی پزیشکی سەر بە کۆلیجی پزیشکی زانکۆی ئەنقەرە پرۆفیسۆر د. فەرەیدون نافیزئوزلوك، سکرتێری گشتی وەزارەتی دەرەوە زەکی کونەرالپ.

٢١-*ئارن ئەنگین، بەیاننامەی ئاتاتورکچیتی لە پەنجاهەمین سالرۆژی کۆمارەکەماندا، بلاوکراوەکانی کولتووری ئاتاتورکچیتی، ژمارە ٢٩، شاری ئاتاتورك (ئەستەموول) ١٩٧٢، ل ١٢٨.*

ئەم کتێبە لەسەر داوای وەزارەتی پەروەردەو وەزارەتی ڕۆشنبیری ئامادە کراوە. لە کتێبەکەدا پاش سەلماندنی(!) ئەوەی کە کوردەکان تورکن (ل ٢٦-٣١)، چەند پێشنیارێك پێشکەش دەکرێت سەبارەت بەوەی کە ((ڕێگەی لە ناوبردنی تورك، بریتیە لە ڕاگواستنیو نیشتەجێکردنی تورك لە خۆرهەلات)) (ل٩). لەم کتێبەشدا وەکو ئەوانی پێشوو، کۆمەلێك نامەی سوپاسو

** لە دەقە تورکیەکەدا نووسراوە (Devlet Baskani) واتە سەرۆکی دەولەتو یاریدەدەری سەرەك وەزیر. بەلام دەبێ (Devlet Bakani) بێت. چونکە سەرۆکی دەولەت سەرەك کۆمارەو لە سەرەك وەزیر گەورەترە.*

پیرۆزبـایی لەلایـەن کەسـیتیو دەزگـا رەسمیـە جـۆر بەجۆرەکانـەوە، بـلاو کراونەتـەوە. هـەندیك لـە خاوەنەکانی ئەو نامانە، ئەمانـەن: سـکرتیری گشـتی سـەرۆکایەتی کۆمـار جیهاد ئالپان، نووسـەر یـەعقوب قـەدری قـەرە عوسمـان ئۆغلـو، یـاریدەدەری سـەرەك وەزیــرو وەزیــری دەولــەت سـەعدی کۆچـاش، وەزیـری رۆشنبیری تەلعەت هالمان، سـەرۆکی گشـتی (*MHP*) ئـالپ ئەسـلان تورکـەش، سـەرەك وەزیـری پیشـوو سـوعاد خـەیری ئوورگووپلـو، سـیناتۆر ئەحمـەد یلـدز، فەرماندەی هیزی زەمینـی فاروق گوورلـەر، فـەرماندەی هـیزی دەریایی ئامیرال جەلال ئەیجی ئۆغلو، فەرماندەی هیزی ئاسمانی سەرلەشکر موحسـین بـاتور، فـەرماندەی (اسـطول) ئـەمیرال کـەمال کایاجـان، سـەرۆکی ئەرکانی هیزی ئاسمانی سەرتیپی یەکەم ئەحمەد دورال، فەرماندەی سوپای یەکـەم سەرلەشـکر فایـەق تـورون، فـەرماندەیی سـێیەمی هـیزی ئاسمـانی، نووسەر جیهاد بابان، ئەندامی دادگای دەستووری رەجائی سەچکین، بە ناوی لیژنـەی بـەریوەبردنی وەقفـی خویندنـی تورکیـیەوە سـەرۆك وەهبـی کـۆچو جیگـری سـەرۆك د.نـەژاد ئـەجزاجی باشـی، سـەرۆکی لیژنـەی بـەریوەبردنی وەقفی خویندنی تورکی وەهبی کۆچ، یاریدەدەری سەرۆکی وەقفی خویندنی تورکی د. نەژاد ئەجزاجی باشی، سکرتیری گشـتی دەزگـای زمـانی تورکـی عومـەر عاسـم ئاکسـۆی، پرۆفیسـۆر د. فـەرەیدون نـافیز ئوزلـوك سـەرۆکی ئەنستیتیوی میژووی پزیشکیی سەر بە کۆلیجی پزیشکی زانکۆی ئەنقەرە، د.مەلاحەت ئۆزگو بەریوەبەری ئەنستیتیو وکورسیی شانۆ لە کۆلیجی زمانو میژوو وجوگرافیا.

د.ئارن ئەنگین لە هەموو کتیبەکانیشیدا، بە ووردی ووریـای ئـەوە بـووە کـە جـەخت لەسـەر ئـەوە بکـات کـە بـە فـەرمووەدەی ئاتـاتورك کـراوە بـە ئـەندامی دەزگـای میـژووی تـورك (١٩٣٣)و دیسـان بـە فـەرمووەدەی ئاتـاتورك کـراوە بـە ئـەندامی لیژنـەی دەرس گوتنـەوەو فـیرکردنی وەزارەتـی پـەروەردە (١٩٣٣-١٩٣٥). یـەکیك لـەو دەقانـەی کە زۆرتریـن جـار بـەکاری هینـاوە، ووتارەکـەی ئاتاتورکـە بەبۆنـەی دەیـەمین سـالرۆژی کۆمـارەوە کـە بـە رسـتەی ((چـەند بەختەوەرە ئەوەی دەلیت تورکم)) کۆتایی دیت.

٢٢-نەزمی سەڤکەن، کوردەکان، BTTD ، ژمارە ٥، شوباتی ١٩٦٨، ل ٢٧-٣٠.

دووەم کوردەکان، BTTD ژمارە ٦ مارتی ١٩٦٨، ل ٤٤-٦٢.

سی‌یەم کوردەکان BTTD ژمارە ٧ نیسانی ١٩٦٨، ل ٥٧-٦١.

چوارەم کوردەکان، BTTD ژمارە ٨ مایسی ١٩٦٨، ل ٤٧-٥٢.

پینجەم کوردەکان، BTTD ژمارە ٩ حوزەیرانی ١٩٦٨، ل ٧٠-٧٦.

شەشەم-کوردەکان، BTTD ژمارە ١٠ تەمووز ١٩٦٨، ل ٦٤-٧١.

حەوتەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١١ ئابی ١٩٦٨، ل ٤٩-٥٩.

هەشتەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٢ ئەیلولی ١٩٦٨، ل ٤٢-٥١.

نۆیەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٣ تشرینی یەکەمی ١٩٦٨، ل ٤٠-٤٥.

دەیەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٤ تشرینی دووەمی ١٩٦٨، ل ٥٩-٦٥.

یانزەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٥ کانونی یەکەمی ١٩٦٨، ل ٥٤-٥٨.

دوانزەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٦ کانونی دووەمی ١٩٦٩، ل ٣٩-٤٧.

سیانزەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٧ شوباتی ١٩٦٩، ل ٥٠-٥٧.

چواردەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٨ مارتی ١٩٦٩، ل ٦٢-٧٣.

پانزەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٩ نیسانی ١٩٦٩، ل ٦٣-٦٦.

شانزەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢٠ مایسی ١٩٦٩،ل ٦٤-٦٨.

حەڤدەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢١ حوزەیرانی ١٩٦٩، ل ٦٢-٦٥.

هەژدەهەم- کوردەکان،BTTD ژمارە ٢٢ تەمووزی ١٩٦٩، ل ٦٣-٦٦.

نۆزدەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢٣ ئابی ١٩٦٩، ل ٦٩-٧٣.

بیستەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢٤ ئەیلولی ١٩٦٩، ل ٣٩-٥٣.

بیست و یەکەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢٥ تشرینی یەکەمی ١٩٦٩، ل ٧٥-٧٨.

بیست و دووەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢٦ تشرینی دووەمی ١٩٦٩، ل ٦٤-٦٨.

بیست و سێیەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢٧ کانونی یەکەمی ١٩٦٩، ل ٧٧-٧٨.

بیست و چوارەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢٨ کانونی دووەمی ١٩٦٩، ل ٦٧-٧٠.

بیست و پینجەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٣٠ مارتی ١٩٧٠، ل ٧٤-٧٨.

بیست و شەشەم- دەرەبەگایەتیە کوردەکان دەرەبەگایەتیی مەحمودیە، BTTD ژمارە ٣٧، تشرینی یەکەمی ١٩٧٠، ل ٤٢-٤٤.

نەزمی سەڤگەن لەم زنجیرە ووتارەیدا، ئیدیعای دەکات کە کوردەکان تورکن. لەگەل ئەوەشدا بە پشت بەستن بە کتیب و نووسەری وەك شەرەفنامە، نیکیتین، مینۆرسکی، فریچ، زانیاری لەسەر کوردەکان پیشکەش دەکات.

٢٣-نەزمی سەڤگەن، دیوی ناوەوەی مەسەلەی کورد، ریکەوتنی عیراق- بەرزانی و ئەنجامە چاوەروانکراوەکانی، BTTD، ژمارە ٣١، نیسانی ١٩٣٠.

دووەم- ژمارە ٣٢ مایسی ١٩٧٠، ل ٥٤-٦١

سییەم- ژمارە ٣٣ حوزەیرانی ١٩٧٠، ل ٥٧-٦٤

چوارەم- ژمارە ٣٤ تەمووزی ١٩٧٠، ل ٦٨-٧٠

پینجەم- ژمارە ٣٥ ئابی ١٩٧٠، ل ٧٥-٧٩

شەشەم- ژمارە ٣٦ ئەیلولی ١٩٧٠، ل ٧٩-٨٢

نەزمی سەڤگەن لە زنجیرە ووتاری دیوی ناوەوەی مەسەلەی کورد، ریکەوتنی عیراق- بەرزانیو ئەنجامە چاوەروانکراوەکانیدا، ئیدیعا دەکات کە کوردەکانو بەرزانی-ش تورکن، بەلام باسی مەراقو مەترسی خۆی بەرامبەر بە ریکەوتنەکە دەکات. چەند پیشنیاریکیش پیشکەشی حکومەتی تورک دەکات بۆ ئەوەی دەستەوسان رانەوەستێو هەولی تیکدانی ریکەوتنەکە بدات.

٢٤-نەزمی سەڤگەن، تورکەکانی کەرکوك، BTTD ،ژمارە ٣٨، ١٩٧٠، ل ٨-١٢.

بەشی دووەم- ژمارە ٣٩ کانوونی یەکەمی ١٩٧٠، ل١٣-١٦

بەشی سێیەم-ژمارە ٤٠ کانوونی دووەمی ١٩٧١، ل ٢٤-٢٧

نەزمی سەڤگەن لەم زنجیرە ووتارەشیدا رایدەگەیەنێ کە کوردەکان تورکنو زمانیك نیە ناوی کوردی بیت. لەگەل ئەوەشدا داوا لە حکومەتی عیراق دەکات کە ئۆتۆنۆمی بە تورکەکانیش بدات، وەکو کوردەکان.

٢٥-ئەرتوغرول زەکایی ئۆکتە، تورکەکانی دەرەوەو تورکەکانی کەرکوك، BTTD، ژمارە ٣٨، تشرینی دووەمی ١٩٧٠، ل٢-٣.

ئەرتوغرول زەکایی ئۆکتە-ی خاوەنو بەریوەبەری بلاوکردنەوەی گۆڤاری میژووی تورك بە بەلگەوە- *BTTD*، لە بارەی کوردەکانی عیراقەوە(واتە کوردەکانی کوردستانی باشوور) ئاوا دەلیت:

" دەمینیتەوە سەر ئەوەی بلیین(٨٠٪)ی ئەو *1,100 000* کەسەی لە عیراقدا دەژینو خۆیان بەکورد دەزانن، تورکن. جگە لەوانیش ٩٠٠٠٠٠ تورك هەیە کە لەو پارچەیەی نیشتمانی دایکیی خۆیاندا کە لە تورکیا جیا کراوەتەوە، لە دۆخی یەکیتی زمانو دینو فکردا دەژین."[١٣]

---

[١٣] *دەبێ بپرسین چ جۆرە یارمەتیەکی ئەم ((تورکانە))تان داوە لە خەباتی رزگاری نەتەوەییاندا دژی رەگەزپەرستیو کۆلۆنیالیزمی بەعس؟ داخستنی سنوور بە رووی*

٢٦-کایهان ساغلامەر، ریپۆرتاجێك لەگەڵ مەلا مستەفا بەرزانیدا، BTTD، ژمارە ٣٧، تشرینی یەکەمی ١٩٧٠، ل ٣٧-٤١.

٢٧-کایهان ساغلامەر، ئەو دوو چەکەی ریگە لە ئاشتی خۆرهەلاتی ناوەراست دەگرن: مەلا مستەفا بەرزانی و یاسر عەرەفات، BTTD، ژمارە ٣٨، تشرینی دووەمی ١٩٧٠، ل ٣٦-٣٩.[١٤]

٢٨-کایهان ساغلامەر، عەرەب و کورد و، کەرکوك، BTTD، ژمارە ٣٩، کانوونی یەکەمی ١٩٧٠، ل ٣٤-٣٨.

٢٩-نەجمی ئۆنور، لە دامینی چیاکاندا چی لە گۆرێیە؟ یەنی غەزەتە، ٢٢ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٠-٦ی تشرینی دووەمی ١٩٧٠. هەروەها بروانە: نەجمی ئۆنور، هیچ شتیکی نوێ لە بەرەی خۆرهەلاتدا نیە، پیشکەشە بەیادی پەنجاهەمین سالرۆژی کۆمار، ژمارە ٢، بلاوکراوەی BTTD، ئەستەموول ١٩٧٢، ل ٤٢٣-٤٧٤.

ئەو ژن و پیرو مندالانەدا کە لە دەست بۆمبای ناپالم و گازی ژەهراوی رایان کردبوو و داوای مافی پەنابەرییان دەکرد، چۆن لیك دەدریتەوە؟ ئایا لە قوبرسیشدا هەر بەو جۆرەیە؟ ئەم قسەیەی نووسەر، بەباشی نیشانی دەدات کە رەگەز پەرستی و کۆلۆنیالیزمی تورکی لە بەردەمی چ دووریانیکی گەورەدایە.

[١٤] ئەم نووسینەی کایهان ساغلامەر پیویستی بە لەسەر وەستانیکی وورد هەیە. ئەگەر ئەوەمان لە بیر بێ کە گۆڤاری میژووی تورك بە بەلگەوە بلاوکراوەیەکە زۆر نزیکە لەناوەندە کاریگەرەکانەوەو ئەوانەی هەمیشە لە دەسەلاتدان، واتە بلاوکراوەیەکە لە ئەنجومەنی ئاسایشی میللیەوە زۆر نزیکە، ئەوسا باشتر لە گرنگی ئەم ووتارە تیدەگەین. مانای وایە لە سەرەتاکانی سالی ١٩٧١دا، ناوەندە کاریگەرەکان خەباتی گەلی فەلەستینیش بە مەترسیەکی گەورە دەزانن بۆ سەر ئاشتی لە خۆرهەلاتی ناوەراستدا. لیرەدا ناوەرۆکی ووشەی ((ئاشتی)) بە روونی لەبەر چاواندا یەکالا دەبیتەوە. ئەو خەباتەی گەلانی چەوساوە لە پیناوی رزگاری نەتەوەییاندا دەیکەن، بە دژی ((ئاشتی)) لە قەلەم دەدریت.

نووسەر لە كۆتایی ریپۆرتاجەكەیدا دەلیت: "دەبێ بە شیوەیەكی حەتمی ئیمپریالیزمی كولتووری لە خۆرهەلاتدا پیادە بكریت". پیشنیارەكانی بە كورتی بەم شیوەیەن:

" بەپێی ئەو راپۆرتانەی كە پەیوەندیدارەكان ئامادەیان كردووە، هەر هەموو مرۆڤەكانی ئەم ناوچەیە كوردن. بەهۆی هەلویستی بەریوەبەرانی ناوچەكەوە، بە شیوەیەكی بەردەوام كورد بوونیان لە روویان دەدریتەوەو وەبیریان دەهینریتەوە. با یەكسەر لیرەدا بەپێی ئەو زانیاریانەی لە (فەرمانبەرەكانەوە) كۆم كردوونەتەوە، روونی بكەمەوە كە بێ ویژدانییە ئەگەری وانیشان بدریت كە كوردەكانی ئەو ناوچانەی هیلم بەدەوری سنوورەكانیاندا كیشاوە لە (سووكایەتی پێكردن)دا دەژین. بەلام ئەوەندە هەیە، دەستەیەكی (خائین و بۆگەن) هەیە كە ئەم ناوچەیەو دانیشتوانی ناو ئەم سنوورانە دەچەوسیننەوە. بەلێ. پاش هەموو ئەم رووداوانەو ئەوانەی لەوانەیە رووبدەن (پیویستە چی بكریت)، ئەمەیە مەسەلەی گرنگ. شیكردنەوەی رووداوەكان و بەم شیوەیەش ریگەگرتن لەوانەی رەنگە روو بدەن.

لەم مەسەلەیەشدا سوود لە (رۆلەیەكی پاكی وولات) وەردەگرم كە سالەهای لە شارەكانی خۆرهەلاتدا وەكو (ئیدارییەك) سەرف كردووە. بروانن ئەو بەریوەبەرە (ئیدارییە) لە كۆتایی لیكۆلینەوە راستەكانیدا چۆن ئەو هەنگاوانە ریز دەكات كە پیویستە بنرین.[١٥]

١-دەبێ لیكۆلینەوەیەكی بنەرەتی لەسەر ناوچەكە بكریت و دەسەلاتی نا ئاسایی بە تایبەت بدریت بەسەرچاوە دادگەری و ئیدارییەكان.

٢-لە ناوبردنی خیلەكان لە ریگەی دامەزراندنی سیستەمیكی سەرتاپا نوێی خویندنەوە، كاری سەرەكییە. ئەمەش تەنها بە زیادكردنی ژمارەی

---

[١٥] *پیویستە بە ووردی و بە تایبەت سەرنجی ئەو چەمكانە بدەین كە نووسەر بەكاری هیناون. كەوانە و هیل بە ژیردا هینانەكان هی نووسەرن.*

قوتابخانەکانی ناوچەکەو هاوتەریب بەویش (سەفەر بەرکردنیك بۆ خوێندن) دەستەبەر دەکرێت.

٣-بە زووترین کات دانانی ئەو ریو شوێنانەی دەسەلاتی (ئاغا)کان بەسەر خەلکدا دەگەیەنێتە پلەی سفر. ئەگەر بۆ ئەم کارە پێویست بە کردەوەیەکی عەسکەریش بکات،سوودەکانی زۆر زیاتر دەبن لە زیانەکانی.

٤-پێویستە کردەوەکانی کۆماندۆ بە شێوەیەکی نەخشەدارترو یاسایی تر پیادە بکرێن. تا ئەو کاتەش کە هەموو ناوچەکە بە رێگەی باش و گونجاو پێکەوە دەبەسترێنەوە، دەبێ ئەم کردەوە کۆماندۆییە بەردەوام بێت.(١٦)

٥-بەلەبەر چاو گرتنی داب و نەریت و هەلومەرجەکانی تری ناوچەکە، دەبێ سیستەمێکی گونجاوی هەلبژاردن بدۆزرێتەوە و پیادە بکرێت.

٦-دەبێ ئیمپریالیزمێکی کولتووری لە هەموو ناوچەکەدا پیادە بکرێت. بۆ جێ بە جێ کردنی ئەمەش دەبێ مامۆستای بەتوانا کە کێشەی مووچەو خانووبەرەیان چارەسەر کرابێت، دابمەزرێنرێن. لەو سیستەمی خوێندنەدا کە دەبێ پیادە بکرێت، منداڵ بەتەواوی لە خێزان دادەبرێنرێت. دەبێ پەیوەندی نەوەی تازە پێگەیشتوو لەگەل نەوەی کۆندا بپچرێنرێت.(١٧)

٧-خزمەتی دەولەت لەناوچەکەدا لەگەل کۆمەلی خەلکدا تێکەلاو دەبێت. کاتێك گوندنشین دەولەت لەپال خۆیدا ببینێ و خۆی بەپارێزراو ببینێ،

---

(١٦) خوێنەر دەبێ سەرنجی ئەوە بدات کە لە ((خۆرهەلات))دا سیاسەتی ریگاش بۆ ئامانجی دیاریکراو بەرێوە دەچێت.

(١٧) خوێنەر دەبێ سەرنجی ئەوە بدات کە ئەم کردەوانە گەلێك کۆنە پەرستترو قەتل وعامچیترن لە کردەوەکانی ئیمپریالیزمی ئینگلیزی و فەرەنسی لەناو کۆلۆنیەکانیاندا. لەو راپۆرتەدا کەلەسالی ١٩٥٢دا لەلایەن پرۆفیسۆرەکانەوە ئامادە کراوە، واتە راپۆرت لەسەر زانکۆی خۆرهەلات (وەزارەتی پەروەردە، ئەستەموول ١٩٥٢)، ئەم بیروڕایانە سەبارەت بە((مامۆستا بەتواناکان)) دەقاودەق هێنراونەتەوە. لەقوتابخانە سەرەتاییە ناوخۆییەکانیشدا، هەول دەدرێ بەتەواوی منداڵ لەخێزانەکەی دابرێنرێت.

خاوەنی کاراکتەریکە کەبەهیچ جۆریك رووناکاتە ئەوانەی دەیانەوێ بەریگەی جۆراوجۆر بیچەوسیننەوە.

٨-باشترین تەکبیر کەلەکاتی خۆیدا بەشیوەیەکی خراپ تەجروبە کراوە، (مەسەلەی نیشتەجیٚکردنە). ئەو مرۆڤانەی کە لە خۆرئاواوە دەهینرین ولەم ناوچەیەدا نیشتەجیٚ دەکرین، گەورەترین رۆلیان لەگۆرینی ناوچەکەدا دەبیت.

ئەوەندەی زمانم پیٚ‌یکراو لەووشە هەلی گرت، هەولم دا باسی ئەو رووداوانەتان بۆبکەم کە لەدامینی چیاکاندا روودەدەن). لیرە بەدواوە، ئەرکی خویندنەوەی ئەم نووسینانەو خزمەتکردنی ئەم وولاتە دەکەویتە سەرشانی ئەوانەی کەئەم کارەیان لەئەستۆی خۆیان گرتووە، بەتایبەتی (رووناکبیران)." (ل ٤٧٢-٤٧٤)

نووسەر (نەجمی ئۆنور)، سەرەرای هەموو ئەم پیشنیارانە، لەوەش دوا نەکەوتووە کەهەول بدات بیٚ‌سەلمینیٚ‌و داکۆکی لەوەبکات کەکوردەکان تورکن[١٨]. (ئەم ریپۆرتاجەی نەجمی ئۆنور لەلایەن یانەی کولتووری شۆرشگیری خۆرهەلاتەوە (*DDKO*)، بەتوندی پرۆتیست کراوە. بروانە: بولتەنی یانەی کولتووری شۆرشگیری خۆرهەلات، ژمارە ٦-٧، فایلی دەعوای (*I-DDKO*، ل٥٤٢-٥٤٤ ، ٥٥٠-٥٥١).

ئەونووسینانەی سەرەوە، تەنها چەند دانەیەکن لەو لیکۆلینەوانەی لەسەر تورك بوونی کورد کراون. لەراستیدا فکری تورکی، زانکۆی تورکی، دادگەری تورکی ئەمەیان وەکو "حەقیقەت"و راستی‌یەك قبول کردووە کەپیویستی

---

(١٨) ئەم هەلویستە پەیوەستە بەو سیاسەتە نەگۆرەوە کە رەگەز پەرستی‌و کۆلۆنیالیزمی تورکی بەرامبەر کوردستان هەیەتی، لە سالانی ١٩٣٠یشدا لە لایەکەوە سوپا بۆ کوردستان دەنیردرا، لە لایەکی ترەوە ووشە وەکو "بەئەسل تورك" زوو زوو بەکار دەهینرا. عەلی کەمالی، میژووی ئەرزنجان، Resmili Ay Matbaasi، ئەستەمووڵ ١٩٣٢، ل١٧٧ و دواتر. عەبدولرەحمان شەریف ئەرزروملی نووسراوەکانی ئەخلات، Hami Matbaasi، ئەستەمووڵ ١٩٣٢، ل٦-٢٣.

بەگفتوگۆ لەسەركردن نیە. بیروكردەوەیان بەم پێیە بەڕیوەدەبەن. ئەوانەی ئەم بیروكردەوە نازانستیو ناجدیيانە قبول نەكەن، ئەوانەی باسی بوونی نەتەوەیی كورد بكەن و نەیانەوێ خودیتی رەسەنی خۆیان لەدەست بدەن، دەدرینە دەست "دادوەرەكان".

٣-رەگەز پەرستی لە كتیبەكانی بەرەی نەتەوەیی(*MC*)دا كۆششی دریژە پیدانی كەمالیزمە

ئەو كتیبە دەرسییانەی كەحكومەتی بەرەی نەتەوەیی (*Milliyetci Cephe-Mc*)[*] لە دوا مانگەكانی سالی ١٩٧٦دا چاپی كردنو ناردنی بۆ قوتابخانە دواناوەندیەكان بۆ ئەوەی بەسەر قوتابیاندا دابەش كرین، هەر لە كاتی دەرچوونیانەوە بەر رەخنەی توندی چاپەمەنی "پیشكەوتنخواز" كەوتن. بوون بە هۆی پیشكەشكردنی پیشنیاری لێ پرسینەوە لە حكومەت لە ناو ئەنجومەنی گەورەی میللەتی توركیادا(پەرلەمانی توركیا)، ئەنجامدرانی گفتوگۆو مشتو مڕ لەسەر مەسەلەكە، سازدانی میزگردی كراوەو پیشكەش كردنی كۆنفرانس. ئەم كتیبانە روو بە رووی نارەزایی توند بوونەوە. گرنگترین خالی كۆبوونەوەی نارەزاییو رەخنەكان ئەمە بوو: كتیبەكان لە پرنسسیپەكانی كەمالیزمو ئاتاتوركچیتی لایان داوە. لە كتیبەكاندا "عیرقیات"، "فەتحیات" و"دینیات" دانراون، دیسان لەو رەخنەو نارەزاییانەدا دەگوترا، كە ئەو برینانەی كتیبە دەرسیەكانی بەرەی نەتەوەیی

---

[*] *حكومەتی بەرەی نەتەوەیی: لە سالی ١٩٧٥دا، حیزبە راستڕەو ورەگەز پەرستەكانی توركیا حكومەتیكی ئیئتیلافی یان پیك هینا كە بە حكومەتی بەرەی نەتەوەیی بەناوبانگە. حیزبە سەرەكیەكانی ئەم حكومەتە ئەمانە بوون: پارتی عەدالەت بە سەرۆكایەتی سلیمان دمیریل، نەجمەدین ئەربەكان، پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی(MHP) بە سەرۆكایەتی ئالپ ئەسلان توركەش.*

لە جەستەی پەروەردەو فێرکردنی نیشتمانی و بونیادی کۆمەڵگەدا کردوویاننەتەوەو دەیانکەنەوە، تەنها بە گەڕانەوە بۆ بنەماکانی(پرنسیپەکانی) ئاتاتورک ساریژ دەکرین.[19] لە مەسەلەی کتێبە

---

[19] سەبارەت بە هەندێك لەو رەخنەو نارەزاییانە، بڕوانە: TOB-DER، کتێبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی: ئەڵقەیەکی نوێی داخورانی فاشیزم لە خوێندندا، TOB-DER، ژمارە ١٣١، ١ی تشرینی دووەمی ١٩٧٦، ل ١-٣؛ Devrimci Ogretmen (مامۆستای شۆڕشگێر)،، بە فاشیست کردنی فێرکردن و کتێبە دەرسیە نوێکان، Devrimci Ogretmen، ژمارە ١، ل ٦-٧؛ TUMOD ، کتێبە دەرسیەکانی Mc، TUMOD، ژمارە ٤-٥ ، تشرینی دووەم- کانونی یەکەم ١٩٧٦، ل ١-٢، ٨. لەم بولتەنەدا قسەو باسەکانی مێزگردە کراوەکەی رۆژی ٢٧ی تشرینی دووەمی ١٩٧٦ لە زانکۆی (حاجەتەپە)سەبارەت بە ((کتێبە دەرسیەکانی Mc)) کورتکراونەتەوە. ئەوانەی بەشداری مێزگردە کراوەکەیان کردووە ئەمانەن: پرۆفیسۆر د. جەواد گەرای (بەڕیوەبەر)، پرۆفیسۆر فەهمی یاووس، پرۆفیسۆر د. تەلعەت تەکین، د. بۆزکورت گوڤەنج، د. کەمالەدین ئاکالن، ئەمین ئۆزدەمیر؛ سۆسیالیست یارن، کتێبە دەرسیەکانی Mc: مێژووی کولتوور، سۆسیالیست یارن، ژمارە ٨،٥ی کانوونی دووەمی ١٩٧٧، ل ١٠؛ باغمسز تورکیە (Bagimsiz Turkiye) ، کتێبی بێ ئەخلاقی، نەك ئەخلاق، Bagimsiz Turkiye، ژمارە ٥، ١٩٧٧/١/١٠، ل ١٦؛ عەلی حەیدەر، کتێبە فکری و ئایینی یەکان لەسەردەمی سەلجوقی و عوسمانیەکاندا، Birlik، ژمارە ٢٤ ، شوباتی ١٩٧٧، ل ٥-٨؛ Birikim، ڕووداوی کتێبە دەرسیەکان، Birikim، ژمارە ٢٤ ، شوباتی ١٩٧٧، ل ٧٨-٨٠؛ TDK، راپۆرتێك لەسەر (توصیە)ی کتێبە دەرسیەکان، بلاوکراوەکانی TDK، ئەنقەرە ١٩٧٦، ل١٢١؛ سامی گورتورك، ئەو یاریانەی لە کتێبە دەرسیەکانی دواناوەندیدا ئامادە کراون، ئۆزگور ئینسان Ozgur Insan، ژمارە ٤٠، شوباتی ١٩٧٧، ل ٦٤-٦٩؛ جاهید کولەبی، لە کتێبی قوتابخانەکاندا نیشانەی کۆنەپەرستی هەیە، میللیەت Milliyet، ١٣ی تشرینی دووەمی ١٩٧٦؛ مومتاز سۆیسال ئاکیدە، Milliyet، ٧ی کانونی یەکەمی ١٩٧٥؛ دەست پێکی فەلسەفە (ناوی نووسەرەکەی نەنووسراوە- وەرگێر) بوو بە هۆی

مشتومر لە پەرلەماندا، Milliyet، ۲۳ی کانونی یەکەمی ۱۹۷٦؛ خەلیل تونج: لە کتیبی (ئەخلاقی)ی دواناوەندی ۱-دا، گەلیك قسەی دژی کریکارو مانگرتن هەیە، Milliyet، ۲۹ی کانونی یەکەمی ۱۹۷٦؛ ئەجەویت: بەرەی نەتەوەیی تەحریکی چینایەتی دەکات، Milliyet، ۳۰ی کانونی یەکەمی ۱۹۷٦؛ فەتحی ناجی، دەرسەکانی ئەدەبیات، پۆلیتیکا- Politika، ۲٤ تشرینی یەکەمی ۱۹۷٦؛ عەلی دوندار، خویندنی بەسەنگەر کراو، Politika، ۹ی تشرینی دووەمی ۱۹۷٦؛ ئەسەن یەل، روو رەشیی خویندن: کتیبە دەرسیەکانی Mc، Politika، ۲۲ی تشرینی دووەم- ۹ی کانوونی یەکەمی ۱۹۷۳ (رەنگە ۱۹۷٦ بیت- وەرگیر)؛ ئاتیلا ئۆزسەڤەر، فایلی مامۆستاکانی قوتابخانە، Politika، ۱۰ی کانوونی یەکەم، ۱۵ی کانونی یەکەمی ۱۹۷٦؛ ئەنستیتوی خویندنی ئەفیون: لە کتیبە دەرسیەکاندا پروپاگەندە بۆ رەگەز پەرستی دەکریت، وەتەن Vatan، ۱ی تشرینی دووەمی ۱۹۷٦؛ ئەمیل غالب سەندەلچی، دوا نوشوستی لە خویندندا، Vatan، ٦ی کانونی یەکەمی ۱۹۷٦؛ ئیلهامی سۆیسال، یەکیتی هەموو، Vatan، ۲۱ی کانونی یەکەمی ۱۹۷٦؛ ئومید کافتانجی ئۆغلو، نیازی بەرکەس، یەکەمین دەولەتی تورك، جمهوریەت Cumhuriyet، ٤ی تشرینی یەکەمی ۱۹۷٦ ؛ شوکران کەتەنجی، کتیبە دەرسیەکان بە دوورن لە هاوچەرخیتی، Cumhuriyet، ۱٤ی تشرینی یەکەمی ۱۹۷٦؛ Cumhuriyet، یەك کتیب، کتیبی زۆر، Cumhuriyet، ۱٥ی تشرینی یەکەمی ۱۹۷٦؛ شوکران کەتەنجی، کتیبە دەرسیە نویکان دژی شۆرشەکانی ئاتا تورك رادەوەستن، Cumhuriyet، ۱۸ی تشرینی یەکەمی ۱۹۷٦ ، ساتی ئەریشەن، کتیبی ئەدەبیات-ی Mc، Cumhuriyet، ۲۲ی تشرینی یەکەمی ۱۹۷٦ ، حیفزی وەلدەت وەلیدەدە ئۆغلو، تورکچیتی یا عەرەبچیتی؟ ، Cumhuriyet، ۲٤ی تشرینی یەکەمی ۱۹۷٦، ئیلهان سەلجوق، کتیبەکانی قوتابخانە، Cumhuriyet، ۲٤ی تشرینی یەکەمی ۱۹۷٦؛ سامی گورتورك، سۆسیۆلۆجیای گونجاو لەگەل بیروڕای دەسەلاتدا، Cumhuriyet، ۲۷ی تشرینی یەکەمی ۱۹۷٦ ، جەیحون عەتوف کانسو، ئالای جمهوریەت، Cumhuriyet، ۲۹ی تشرینی یەکەمی ۱۹۷٦ ، ئۆکتای ئاکبال، ٥۳ سال بە خۆراییە؟ ،Cumhuriyet، ۲۹ی تشرینی یەکەمی ۱۹۷٦ ؛ گفتوگۆ لەسەر کتیبە دەرسیە نویکان کرا، Cumhuriyet، ۳۰ی تشرینی یەکەمی ۱۹۷٦ (لەو میزگردە کراوەیەدا کە رۆژی

دەرسیەکانی بەرەی نەتەوایەتییدا، ئەم هەلویستانە هەلویستی زانستیانە نین.

٢٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦ سازکراوە ئەمانە بەشداربوون: پرۆفیسۆر د. جاوید ئۆرهان توتەنگیل، خالیس کورتاچ، رەئوف موتلوای، سەلمان ئەراکم، تەحسین یوجەل، عیسمەت کۆنوک.)؛ حیفزی وەلدەت وەلیدە دە ئۆغلو، خەون و راستی لە ٥٣ سالدا، Cumhuriyet، ٣١ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦؛ جەمال ئالپمان، چەوسانەوەیەکی دینیی تەواو، Cumhuriyet، ٣١ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦، ئیبراهیم ئۆلگون، خویندنی ئاراستەکراو، Cumhuriyet، ٢ی تشرینی دووەمی ١٩٧٦، تاهیر نەژاد گەنجان، کتیبە(توصیە) کراوەکان، Cumhuriyet، ٦ی تشرینی دووەمی ١٩٧٦، نیازی بەرکەس، ئایین پەرستی رەگەزپەرستی، Cumhuriyet، ٣٠ی تشرینی دووەمی ١٩٧٦؛ ئیلهان سەلجوق، عەلەوییەکان، Cumhuriyet، ١٩ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦؛ ئیلهان سەلجوق، ئەمە کتیبی قوتابخانەیە؟، Cumhuriyet، ٢٤ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦؛ بەحریە ئوچۆك، سەرم سورما، Cumhuriyet، ١٩ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦؛ روحی تورفان، خویندنی ئاوا، Cumhuriyet، ٢٨ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦، ئیلهان سەلجوق، ئەخلاق و بی ئەخلاقی، Cumhuriyet، ٣١ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦؛ فەهمی یاووس، کتیبە(توصیە) کراوەکانی زانستی دین (رەنگە زانستی زمان بیت واتە Dil نەك Din وەرگیر)؛ تورك دیلی Turk Dili، ژمارە ٣٠٥، شوباتی ١٩٧٧، ل ١٥٥–١٥٨؛ تاهیر نەژاد گەنجان، کتیبی (توصیە) کراو، Turk Dili، ژمارە ٣٠٥، شوباتی ١٩٧٧، ل ١٥١–١٥٥؛ ساتی ئەریشەن، سەبارەت بە دواپرۆگرامی زمان و ئەدەبی تورکی، Turk Dili، شوباتی ١٩٧٧، ل ١٥٩–١٦٤؛ فوسون ئالتیۆك، کتیبی فەلسەفەی (توصیە) کراو، Turk Dili، ژمارە ٣٠٥، شوباتی ١٩٧٧، ل ١٧٠–١٧٤؛ تەلعەت تەکین، هەلە زانستی و بی مەنتیقییەکان لە کتیبی ئەدەبیاتی دواناوەندی ١–دا، Turk Dili، ژمارە ٣٠٥، شوباتی ١٩٧٧، ل ١٦٥–١٧٠؛ لە کتیبی میژووی دواناوەندیدا، گوایە ئەوەی تورکە قژی لوولە، حوریەت Hurriyet، ٢٤ی شوباتی ١٩٧٧؛ لە پال ئەم جۆرە ووتارانەدا لە رۆژنامەی وەکو تەرجومان، سۆن حەوادیس، میللی غەزەتە، ئۆرتادۆغو، میللەت، هەرگون، بەیرەق یشدا ووتاری لایەنگری کتیبە دەرسیەکان بلاوکراوەتەوە.

هەلویستی نازانستی، لە تاووتوی نەکردنی کەمالیزمو ئاتاتورکچیتی لە رەهەندی کاتو شویندا، دەکەویتەوە. لەم رووەوە گەرانەوە بۆ سالانی ١٩٣٠ زۆر بە سوود دەبیت. ئاشکرایە ئەگەر سەرنجی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك، بەشی دەروازە-ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك میژوو ١و٢و٣و٤، کۆنگرەی یەکەمو دووەمو سییەمو کۆنگرەکانی دواتری میژووی تورکو کۆنگرەکانی زمانی تورکی بدریت، بە کورتی ئەگەر سەرنجی تیزی میژووی تورکو تیۆری زمانی خۆر بدریت، دەردەکەویت کە لە نیوان ئەوانەی سەرەوەو ئەو بیروڕایانەی کە لە کتیبەکانی *MC* هەنو ئەو ئایدیۆلۆجیایەی دەخوازری بلاو بکریتەوە، لیکچوونیکی گەورە هەیە. با سەیری ئەم نموونانە بکەین:

نموونەی یەکەم

" ژمارەیەکی زۆر عەشیرەت کە لە رووی میژووییەوە بە شیوەیەکی رەها زانراوە ئەسلیان تورکمانە، بەم شیوەیە دەستیان کرد بە ئاخاوتن بە زمانیکی تیکەلاو لە ئیرانی- تورکی. بگرە لە خۆرهەلاتو باشووری خۆرهەلاتی ئانادۆلدا، لە ناو کوردە بە ئەسل تورکەکاندا، کەسانیك دەرکەوتوون کە بە هیچ جۆریك تورکی نازانن. بە هۆی کەموکورتیی سیاسەتی خویندنو کولتوورەوە، ئەو کۆمەلانە لە هاوولاتیان، لە کولتووری نەتەوەیی بیبەش ماونەتەوە.)) (یلماز ئۆزتونا، میژوو ٣ی ناوەندی، کتیبەکانی دەولەت، ئەستەموول ١٩٧٦، ل ٤٧٣)

ئەم بۆچوونە هیچ جیاوازیەکی نیە لەگەل ئەو دیدو بۆچوونانەدا کە لە کتیبەکانی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك، بەشی دەروازە-ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورکو میژوو١، میژوو ٢، میژوو ٣، میژوو ٤ دا هەن، لەگەل ئەو جۆرە تیگەیشتنەی لە کۆنگرەکانی میژووی تورکو کۆنگرەکانی زمانی تورکیدا، یاخود بە کورتی لەگەل ئەو جۆرە تیگەیشتنەی بەپیی تیزی میژووی تورکو تیۆری زمانی خۆر قبول دەکرینو دەبی قبول بکرین. بگرە

ئەوانــەی دوایــی، ســەرچاوەیەکی بنــەرەتیو دەســت لی هەلنــەگیراون بــۆ کتێبــەکانی بــەرەی نەتــەوەیی. لــە بنــەرەتدا ئەمــە یەکێکــە لــە گرنگــترین تایبەتمەندیەکانی کەمالیزمو کارێك کراوە کە زانکۆی تورکی، دادگەری تورك، بەشێکی گەورەی "چەپ"ی تورکو بزووتنەوەی "سۆسیالیست"ی تورکی قبول بکەن.

" رەگەزێکی گرنگی تری کاراکتەری تورك، هەستی گەورەییو بالا دەستییە. ئاتاتورك هەولێکی زۆری داوە لە پیناوی بەردەوامیو زیاتر ژیاندنەوەی ئەم توخمەی سروشتی نەتەوەیی." "یلماز ئۆزتونا، مێژوو ٣، ل٤٠٧)

لەم کتێبەدا زمانێکی حەماسی بەکاردەهێنرێت بۆ کارکردنە سەر قوتابیان. "گرنگییەکی جیۆپۆلیتیکیی سەرسام هێنەر نیشان دەدات." (ل-٢٨)

"زستانی ١٤٥٢- ١٤٥٣ی بە ئامادەکارییەکی سەرسام هێنەرو خویناوی بردە سەر." (ل٤٩). لە کتێبەکەدا بە ئیمپراتۆری عوسمانی دەگوترێت "ئیمپراتۆری تورکی"و "ئیمپراتۆری تورکیا"، بە سیستەمی عوسمانی دەگوترێت "سیستەمی جیهان"و بە دەولەتی عوسمانیش دەگوترێت "دەولەتی جیهان".

نموونەی دووەم

" یەکێکی تریش لەو هۆکارانەی بلاوبوونەوەی یەك لە دوای یەکی تورکەکانی بە ئاراستەی جیاوازدا دەستەبەرکرد، تەندروستیی مەعنەویاتی تورکییە. شالاو بردن بەرەو ئاسۆ نەزانراوەکانو، ئامادەیی بۆ ئەو مەترسیانەی رەنگە لە هەرساتێکدا بێنە پێشەوەو ژیان لەناو شەرێکی بەردەوامی مانو نەماندا، رەفتارێك نیە بۆ هەموو میللەتێك بە سروشتیو ئاسایی دابنرێت. ئەم زیندویتییە رۆحییە بە شێوەیەکی روون لە تورکەکاندا دەبینرێت. ئەم زیندویتییە کە بە درێژایی مێژوو بەردەوامبوونی تورکەکانی لە شێوەی کۆمەلێکی بزواودا دەستەبەر کردووە، لەگەل سەرکەوتنەکاندا ئەوەندەی تریش زیادی کردووە. هەموو سەرکەوتنێکی عەسکەری رێگەی بۆ ئامانجێکی سیاسی نوی خۆش کردووە. گرتنی هەر وولاتێك، ئارەزووی گرتنو دەست بەسەرداگرتنی نوێی هەژاندووە.

ئەم دۆخە بیرۆکەی فەرمانرەوایی و فەلسەفەیەکی وولات گرتن (فتوحات)ی لای تورکەکان دروستکردووە. فەلسەفەی ولاتگرتنی تورکی، ئامانجی خۆی کردووە بەوەی لە سایەی داب و نەریتی تورکیدا جیهان بگەیەنیتە ئارامی و ئاسوودەیی.)) (ئیبراهیم کافەس ئۆغلو، Altan Deliorman، میژووی دواناوەندی ١، Devlet Kitaplari، ئەستەموول ١٩٧٦، ل ٨١)

خوینەر لە بیریتی کە فەلسەفەی وولاتگیری لە کتیبەکانی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك، بەشی دەروازە–ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك، میژوو ١، میژوو ٢، میژوو ٣، میژوو ٤ دا بەزمانیکی چەند حەماسی باسکراوە. ئەگەر زمانە حەماسیەکەی ووتارەکانی کۆنگرەکانی میژووی تورك، کۆنگرەکانی زمانی تورکی، ووتارەکانی خاتوو ئافەت، د. رەشید غالب، د. شەوکەت عەزیز، پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی، پرۆفیسۆر یوسف زیا ئۆزەر، پرۆفیسۆر ئیبراهیم نەجمی و ئەوانی تر لەگەل ئەو زمانە حەماسیەی لە کتیبەکانی بەرەی نەتەوەییدا هەیە بەراورد بکرین، یەکسەر دەردەکەوی کە ئەوانەی دووەم لە چاو ئەوانەی یەکەمدا زۆر لاوازو کەم رەنگن.

" تورکەکان رەنگیان سپی، لووتیان ریك، دەموچاویان خر، کەلەگەت و بونیادیان تەندروستە. قژیان کەمیك لوولە. سمیلی پیاوەکانیان نیمچە پرە. لە سەرچاوەکانی چاخی ناوەراستدا جوانیی تورك وەکو نموونە دەهینریتەوە. تەنانەت لە ئەدەبیاتی ئیراندا ووشەی (تورك) هەندیك جار بەمانای (مرۆڤی جوان) بەکار هینراوە." (ئیبراهیم کافەس ئۆغلو، Altan Deliorman، میژووی دواناوەندی ١، ل ٧٧)

بە هۆی کاراکتەری یەکخەری دەولەتی تورکەوە، سیاسەتی تورکی بەرەیەکی ناوخۆشی هەیە. لە بەر ئەوەی یەکیك لە ئەرکە گرنگەکانی سەرەك دەولەتە تورکەکان بریتی بووە لە کۆکردنەوەی تورکە پەرش و بلاوەکان، بە ووریایی سەرنجی ئەوە دەدرا کە سیاسەت بەو ئاراستەیە بەریوە بچیت.)) (ئیبراهیم کافەس ئۆغلو، Altan Deliorman، میژووی دواناوەندی ١، ل ٢٠١)

نموونەی سێیەم

"   تورکەکان کە بە درێژایی مێژوو گەلێك شەریان کردووە   ) (محەمەد کاپلان، ئەدەبیاتی دواناوەندی ١، کتێبەکانی دەولەت، ئەنقەرە ١٩٧٦، ل ١٣)

"   تورك کە قەومیکی سوارچاك و جەنگاوەرن، بە درێژایی مێژوو، وولاتی جۆر بەجۆریان گرتووەو دەولەتیان تێدا دامەزراندوون   " (محەمەد کاپلان، ئەدەبیاتی دواناوەندی ١، ل ١٩)

"   ئیمە دەولەتی وامان دامەزراندووە کە هەزاران سال چەندین میللەتی لە خۆیدا کۆکردۆتەوە، ئەو میللەتانەمان بەریوە بردووە." (محەمەد کاپلان هەمان سەرچاوە، ل ٢٦)

"   ئەم شەرانە کە چەندین سەدەیان خایاندووە، تورکیان کردووە بە قەومیکی جەنگاوەرو ئایدیالی (فەرمانرەوایی کردن بەسەر جیهاندا)ی لادروست کردوون." (محەمەد کاپلان، هەمان سەرچاوە، ل ٣٣)

نموونەی چوارەم

"   ئەمرۆ بۆ بە دەست هینانی سەرکەوتنی نوێی وەکو (مەلازگرت)و (موهاچ) دەبی (سولەیمانی قانونی)تر، بۆ پەلاماردانی کۆشکەکانی چین و پچراندنی زنجیرەی دیلی دەبی (کورشاد)ی ترو بۆ شەری سەربەخۆیی و گۆرکردنی ئیمپریالیزمی خۆرئاواو خۆرهەلات لە دەریای ئیجەدا، دەبی مستەفا کەمالی تر پی بگەیەنرین." (بیلال گورەر، مێژووی کولتوور، کتێبی خویندن بۆ پۆلی دووەمی پەیمانگەی خویندنی سالی ١٩٧٦- ١٩٧٧، ل ١٦٣)

"   له توركیادا خووره‌وشتی به‌رز، ته‌نها تایبه‌ته به توركه راسته‌قینه‌كان. ئینكیشاری‌یه‌كان* (ناتوركه‌كان)و توخمه‌كانی تر، نوقمی هه‌موو جۆره خراپه‌و بی ره‌وشتی‌یه‌كن. هۆی سه‌ره‌كی‌ی ئه‌خلاقی ئه‌م دواییه‌ی تورك، توركه ناموسولمانه بی ئه‌خلاقه‌كانن.

لای ره‌گه‌زی تورك سیفاتی چاكه‌ی (فه‌زیله‌ت) وه‌كو چاكه‌و مرۆڤایه‌تی زگماگین. ئا ئه‌مه‌یه هۆی بی به‌شی‌ی ئینكیشاریه‌كان‌و ره‌گه‌زه ناتوركه‌كانی تر له‌م سیفه‌ته چاكانه.

ره‌گه‌زی تورك رۆحیه‌تی بازرگانی تیدا نیه.

ئه‌وه‌نده به باشی ره‌فتاری له‌گه‌ل دیله ئه‌وروپاییه‌كاندا كردووه، كه پاش ئه‌وه‌ی هه‌ندیكیان ئازاد كراون، ئاهی حه‌سره‌تیان بۆ سه‌رده‌می ئه‌و دیلیتی‌یه شارستانی‌و مرۆڤانه‌یه هه‌لكیشاوه‌و، دووباره گه‌راونه‌ته‌وه توركیا‌و به ده‌ستی خۆیان زنجیره‌ی دیلیتی‌یان له گه‌ردنی خۆیان توند كردووه.

كاتیك كه هه‌موو كۆلانه‌كانی ئه‌وروپا وه‌كو ئاوده‌ستی گشتی وابوون، له توركیادا به هه‌زاران ئاوده‌ستی گشتی به‌جیا بنیات نراون‌و له‌وپه‌ری پاكو خاوینیدا راگیراون.

له به‌ر ئه‌وه‌ی ئه‌وروپاییه چه‌په‌له‌كان، كه قیز له هیچ شتیك ناكه‌نه‌وه، سلیان له‌وه نه‌ده‌كرده‌وه له‌و قاپانه‌دا خواردن بخۆن كه سه‌گه‌كانیان خواردنیان تیدا خواردوون، توركه كۆنه‌كان نازناوی (سه‌گه‌كان) یان داوه به فه‌ره‌نگی‌یه‌كان.

توركه كۆنه‌كان خۆیان به ئازاترین مرۆڤی سه‌ر زه‌وی ده‌زانی. ته‌نانه‌ت نووسه‌رانی دوژمنیش ئه‌م قه‌ناعه‌ته میللی‌و ره‌گه‌زیه‌یان به‌ره‌وا زانیوه.

---

* *ئینكیشاری: هیزیكی پیاده‌ی سه‌ربازی بوو له‌سه‌رده‌می ده‌وله‌تی عوسمانیدا دامه‌زراو له ناوچه جۆر به‌جۆره‌كانی ژیر ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌ته‌وه، مندالان كۆده‌كرانه‌وه‌و له ناوه‌ندو باره‌گای تایبه‌تدا په‌روه‌رده ده‌كران‌و ده‌كرانه سه‌رباز.*

زمانی تورکی، زمانی ڕەگەزی بالایە(متفوق). ئا لەبەر ئەم قەناعەتەیان، تورکەکانی زەمانی کۆن، تەنانەت ئەو کاتانەی کە لەگەڵ فەرەنگی‌یە تورکی زانەکانیشدا گفتوگۆیان کردووە، (وەرگێر) یان بەکار هێناوەو دەرفەتی ئەوەیان نەداونەتی کە بە زمانی ڕەگەزی بالا قسە بکەن.

ئازایەتی‌و جەسارەتی تورکی کۆن، کە جیهانیان شەیدای خۆیان کردووە، بناغەی ڕەگەزی‌و دینی-شیان هەیە." (بیلال گورەر، هەمان سەرچاوە، ل ١٥٢)

دەکری ئەم نموونانە زیاد بکرین. بەلام پیویست ناکات. هەر ئەم نموونە بچووکانە دەری دەخەن، ئەو ئایدیۆلۆجیایەی لە کتیبەکانی بەرەی نەتەوەییدا هەولدراوە بە قوتابیان بگەیەنرێ‌و قوتابیان قەناعەتی پێ بکەن، هیچ جیاوازیەکی نیە لەگەڵ ئەوەی سالانی ١٩٣٠دا. بگرە دەتوانین بلێین پرۆفیسۆرەکانی بەرەی نەتەوەیی لە پرۆفیسۆرەکانی پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال هاوسەنگ (متوازن) تر بوون. بۆ نموونە پرۆفیسۆرەکانی بەرەی نەتەوەیی، وەکو خاتوو ئافەت، د. شەوکەت عەزیز بەگ، پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ، پرۆفیسۆر یوسف زیا بەگ‌و د. ڕەشید غالب، ئیدیعای ئەوەیان نەکردووە کە سۆمەری، حیتی، خوداکانی میسر، یۆنانی، لاتینی‌و ئاری‌یەکان تورک بوون. تەنانەت سیناتۆری دانراو (لە لایەن حکومەتەوە دانراو) عادیلە ئایدا، لە ووتاریکیدا لەبەردەم ئەنجومەنی پیرانداو بەدەر لە بەرنامەی ڕۆژانەی ئەنجومەن پیشکەشی کردووە، داوای کردووە کە ئەو پەیکەری یادە وەریەی (نصب تذکاری) بۆ "خۆری حیتی" دروستکراوە، هەڵ بگیریت، چونکە حیتی‌یەکان تورک نەبوون. بەلام ئەمانیش وەکو پرۆفیسۆرەکانی غازی مستەفا کەمال، ئیدیعای ئەوە دەکەن کە کوردەکان تورکن، تورک ڕەگەزیکی بالایەو تواناو مافی ئەوەی هەیە نەتەوەکانی تر بەریوەبەریت.[٢٠]

---

[٢٠] *حوریەت Hurriyet، ٥ی کانوونی یەکەمی ١٩٧٧، سیناتۆری دانراو عادیلە ئایدا، داوای کرد پەیکەری یادەوەریی ((خۆری حیتی)) هەڵ بگیریت، ل٩.*

وەکو لە سەرەوە باسکرا، لە سالانی ١٩٣٠و سالانی دواییدا، ئیدیعا دەکراو هەول دەدرا بسەلمینیت کە ریشەی هەموو شارستانیتیو کولتوورەکانی جیهان تورکی بووەو تورکەکان دایانمەزراندوون. ئەمە پروپاگەندەیەك بوو کە لە سەردەمی تاك حیزبیداو بەتایبەت لەو سەردەمەدا کە پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال لە ژیاندا بوو، بە شیوەیەکی چرو بەرفراوان بەردەوامی پیدەدرا. ئەمرۆ چیتر فکری تورکیو زانکۆی تورکیو چاپەمەنی تورکی بە گشتی، کۆمیدیای لەو جۆرەیان نیە. بەلام ئایدیۆلۆجیای "تورك بوونی کورد" وەکو خۆی بەردەوامە. دەبێ دیموکراتە تورکەکانو بزووتنەوەی سۆسیالیستی تورکی بەووردی لەسەر ئەم بابەتەو ئەم پرۆسەیە راوەستن. بۆچی لە کاتیکدا کەواز لەوانی تر هینراوە، کەچی ئیدیعای "تورك بوونی کورد)) هەر دریژەی پیدەدرێ؟ تورکە "دیموکراتەکان" کە زۆر حەساسن بەرامبەر "کەرامەتی عەلەویەکان"، "شەرەفی کریکاران" بۆچی لە

ئەم رووداوە یەکیکە لە دووریانە گەورەو دژایەتیە قوولەکان لە نووسینەوەی میژووی تورکدا. لە سالانی ١٩٣٠ دا، پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی (ئارسال)ی نوینەری قەرە ئاغاجی خۆر هەلات، خۆی بەوەوە خەریك کردبوو کە بی سەلمینیت هەموو دنیا تورك بووە: میسۆپۆتامیا، میسر، ئیجە، رۆما، چین، هندستان، ئانادۆلو هەروەها حیتییەکانیش. کەچی لە سالی ١٩٧٧دا کچی پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی ئارسال، داوای هەلگرتنی پەیکەری ((خۆری حیتی)) دەکات، چونکە حیتییەکان تورك نەبوون. بگرە بە پەیکەری ((خۆری حیتی)) دەلیت مایەی شەرمەزارییە. ئەم ووتارە کە لە ئەنجومەنی پیرانی کۆماردا پیشکەشکراوە، لە لایەن ئەندامانی سەر بە (پارتی عەدالەت)ەوە پشتیوانی لی کراوە. شارەوانی ئەنقەرە ناچار بووە بۆ بەردەوام بوون لەسەر تەواو کردنی پەیکەرەکە، راپۆرت لە دەزگای میژووی تورك وەرگریت (حوریەت، ٥ی شوباتی ١٩٧٧، ل ١١). بەلام بۆ ماوەیەك کارکردن لەسەر پەیکەرەکە دواخراوە (حوریەت، ١٧ی شوباتی ١٩٧٧، ل ١١). رووداوەکەی پەیکەری ((خۆری حیتی)) نیشانی دەدات کە ناوەرۆکی رەگەز پەرستیی تورکی، لە ١٩٣٠یەوە تا ١٩٧٧، گۆرانیکی گرنگی بەسەردا نەهاتووە. لە هەمان کاتدا راگرتنو هەلگرتنی پەیکەریکیش بە بیانووی ئەوەی حیتییەکان تورك نەبوون، هەر رەگەز پەرستییە.

کاتیکدا کە کەسیتی نەتەوەیی نەتەوەی کورد رووبەرووی دزیوترین پەلامار دەبیتەوە، بیدەنگن؟

وەکو لە سەرەوە روونمان کردەوە، کتیبەکانی بەرەی نەتەوەیی لە چاپەمەنی تورکیدا بە گشتی وەك "عیرقیات"، "فتحیات" و "دینیات" هەلسەنگینراون و گوتراوە ئەو بریناەی ئەو کتیبانە لە پەروەردەو فیرکردن و بونیادی کۆمەلایەتیدا کردوویاننەوە، تەنها بە گەرانەوە بۆ ئاتاتورکچیتی و بنەما کەمالیەکان ساریژ دەکرین. ئەمە هەلویستیکی نازانستیانەیە لەسەر مەسەلەی کتیبەکانی بەرەی نەتەوەیی. ئەمە لە کاتیکدایە کە پرۆفیسۆر د. موحەرەم ئەرگین لە کۆبوونەوەیەکی رۆژنامەوانیدا کە بە ناوی نووسەرانی کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەییەوە لە ئەستەموول سازیکردووە، گوتوویەتی لە راستیدا کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی، گەرانەوەیەکن بۆ پرنسیپەکانی ئاتا تورك.[٢١]

قسەکانی پرۆفیسۆر د. موحەرەم ئەرگین سەبارەت بەوەی کە لە راستیدا کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی گەرانەوەن بۆ ئاتا تورکچیتی، راست نین. چونکە لە تورکیادا هیچ کاتیك واز لە ئاتاتورکچیتی و بنەما کەمالیەکان نەهینراوە. هەموو دەسەلاتدارەکان، لە ناخی دەروونەوە پەیوەست بوون بەو بنەمایانەوە.[٢٢] هەندیك لە دەسەلاتداران راست و رەوان ناوی ئەم بنەمایانەیان

---

[٢١] *لەم کۆبوونەوە رۆژنامەوانیەدا کە لە ٨ی شوباتی ١٩٧٧دا سازکراوە، پرۆفیسۆر د. محەمەد کاپلان، پرۆفیسۆر د. ئیبراهیم کافەس ئۆغلو، پرۆفیسۆر د. ئامیران کورتکان، پرۆفیسۆر د. سەبری ئۆزبایدارو د. ئەرۆل گۆنگور بەشداریان کردووە.*

[٢٢] *بۆ نموونە لە سەردەمی حکومەتی نایم تالودا کۆمەلیك شانۆنامە بۆ قوتابخانەکان چاپکراون کە هیچ جیاوازیەکیان لەگەل کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەییدا نیەو لەسەردەمی حکومەتی بلند ئەجەویتدا دابەشکراون، وەزارەتی پەروەردەش کاروباری چاپ و دابەشکردنی ئەو شانۆنامانەی جێ بە جێ کردووە. بۆ نموونە، ئەمروللا نوتقی، ریگای سەرکەوتن، Devlet Kitaplari، ئەنقەرە ١٩٧٣؛ سەمیحە تورك یلماز، چەند بەختەوەرە ئەوەی دەلیت تورکم، Devlet Kitaplari، ئەنقەرە ١٩٧٣.*

هیناوەو بە روونی داکۆکیان لێ کردوون. هەندیکیشیان بە نهینیو بێ ئەوەی ناویان بینن. کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی راستو رەوان ناوی ئەم بنەمایانە دینو داکۆکیان لێ دەکەن. لەم رووەوە ئیمە ئەو قسەیە بە راست نازانین کە دەلیت کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی گەرانەوەن بۆ ئاتاتورکچیتیو وەکو "هەولدان بۆ دریژە پیدانی کەمالیزم" ئەو کتیبانە هەلدەسەنگینین. لە لیکۆلینەوەکانی داهاتوومان‌دا هەول دەدەین نیشانی بدەین کە پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمالو دەسەلاتدارەکانی دواتر، پەیوەندی ناوەکی– دەرەکیی چەند چرو بەرفراوانیان لەگەل شیخەکانی "خۆرهەلات"دا (ئەوانەی بە تورك بوونی خۆیان راگەیاندووە، هاوکاریان کردووەو خودیتی رەسەنی خۆیان رەتکردۆتەوە) دامەزراندووەو دریژەیان پیداوەو، چۆن هانی ئیمتیازە کلاسیکییەکانی ئەو شیخانە دراوە.

کەوابێ دەبێ بە چەمکیکی تر مەسەلەی کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی تاووتوی بکەین، نەك ئایدیۆلۆجیای ئاتاتورکچیتی. ئەم چەمکە بنەرەتیە، چەمکی "زانست"ە. میتۆدی زانستی واپیویست دەکات فاکتەکانو لە ناویشیاندا ئاتاتورکچیتی، لە رەهەندی کاتو شویندا وەربگیرینو تاووتوی بکرین. میتۆدی زانستی فاکتەکان لە چوارچیوەی یەکیتییەكو لەناو پرۆسەی کارتیکردن لە فاکتەکانی ترو کارتیکران لەوانەوە، تاووتوی دەکات. تیگەیشتنیکی کۆنکریتی لەسەر فاکتەکان، پەیوەندیە فاکتییەکانو، پەیوەندیە ناوەکییەکانیانو دژایەتیو گۆرانەکانیان بەدەست دینێ. لە میتۆدی زانستیدا راستی، "حەقیقەت" تاکە یەك پیوەری هەیە. ئەویش فاکتەکانە. کەسەکان نابنە پیوەری راستی، میتۆدی زانستی بە شیوەیەکی بەردەوام لەسەر ئەوە راناوەستیت کە فلانە پرۆفیسۆر چۆن کتیبی نووسیوە. بە شیوەیەکی گشتی لەسەر چۆنیەتی بەدەستهینانی زانیاری رادەوەستیت. ئەمەش پیویستی بە ئاشکرا کردنی ئەو جیاوازیانە هەیە کە لە نیوان پرۆفیسۆرەکانی بەرەی نەتەوەییو پرۆفیسۆرەکانی تردا هەیە، لە روانگەی تیروانین بۆ فاکتەکانو تیگەیشتنو باسکردنی فاکتەکانەوە.

مەسەلەی کتێبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی جارێکی تر دەریخست کە رەخنە لە تورکیادا چەند لاوازو بێ ریشەیە. هەندێ شت، بۆ نموونە کەمالیزم، ناخرێنە ژێر رەخنەوە. ئەمە لە کاتێکدایە کە رەخنە لە بناغەی میتۆدی زانستیدایەو پرۆسەیەکە دەستی لێ هەڵناگیرێت. هەرچەندە بەشێکی چاپەمەنی تورکیو "چەپ"ی تورکیش، رەخنەیەکی توندیان ئاراستەی کتێبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی کردووە، بەڵام کەمالیزمو بیروبۆچوونی تێزی مێژووی تورکو تیۆری زمانی خۆر نەگرتووە، کە بناغەی ئەو کتێبانە پێک دێننو لەگەڵیاندا یەکێتییەکی ئۆرگانییان هەیە. نەیانتوانیوە رەخنەیان بکەن. بگرە گوتوویانە بە گەرانەوە بۆ ئەوانە دەتوانین "رزگاری" بەدی بێنین. بەمەش هەوڵیانداوە وای نیشان بدەن کە هیچ پەیوەندیەک لە نێوان کتێبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەییو ئەم بنەمایانەی کەمالیزمدا نیە.

فکری تورکی، "چەپ"ی تورکو بزووتنەوەی "سۆسیالیست"ی تورکی، کە زوو زوو چەمکی وەک دیموکراسی، ئازادی فکرو بە دیموکراتی کردنی وڵات بەکاردێنن، ناچارن بەووردی لەسەر کەمالیزمو ئاتاتورکچیتی راوەستن. بۆ نموونە هەتا ئێستا دەگوترا "کەمالیزم رزگاریخوازی نەتەوەییە، ئێمە یەکەمین شەری رزگاریمان لە جیهاندا بەرپا کرد، بووین بە پێشرەوی هەموو نەتەوە ستەملێکراوەکان". لافی ئەوە لێدەدرا کە رێگە دان بە گوتنی ئەم قسەیە، ئازادی بیرکردنەوە بووە. ئەمە لە کاتێکدایە کە مەسەلەی سەرەکی ئەمە نیە. ئەوەش راست نیە کە کەمالیزم بزووتنەوەی رزگاری نەتەوەیی بووە. ئەگەر تەماشای فاکتەکانو ژیانی واقیعی بکرێت، دەردەکەوێت کەمالیەکان بە هاوکاری کردن لەگەڵ ئیمپریالیزمی ئینگلیزیو فەرەنسیدا کوردستانیان دابەشو پارچە پارچە کردووەو نەتەوەی کوردیان خستۆتە ژێر باری ستەمەوە. ئایدیۆلۆجیایەک کە بەهاوکاری کردن لەگەڵ بەهێزترین دەوڵەتە ئیمپریالیزمەکانی سەردەمدا نەتەوەی کوردی خستبێتە ژێ باری ستەمەوە، ناتوانێت ببێتە پێشرەوی نەتەوە ستەملێکراوەکان. کەمالیەکان، تەنانەت ئەو

کاتەی کە دەیانگوت یەکەمین شەری رزگاری نەتەوەیی ئیمە کردمانو بووینە پیشرەوی هەموو نەتەوە ستەملیکراوەکان، کاریان بۆ ئەوە دەکرد کە نەتەوەی کورد بخەنە ژیر باری ستەمی خۆیانەوە. مەسەلەی بنەرەتی، بۆ نموونە گفتوگۆ کردنە لەسەر ئەم پرۆسەیە. بەلام بەشیکی گەورەی فکری تورکی، "چەپ"ی تورکو بزووتنەوەی "سۆسیالیست"ی تورکی، لەگەل بۆرجوازی خۆیانو هیزە عەسکەری- مەدەنی‌یە کاریگەرەکاندا هاوکاری دەکەن، بەرتیلیان دەدەنێ، وەك چۆن خۆیان دەدزنەوە لەوەی گفتوگۆ لەسەر ئەم بابەتە بکەن، داکۆکی لە ئازادی بیرورای ئەوانەش ناکەن کە بیری لی دەکەنەوە.

بەلام هەر بزووتنەوەیەك کیشەی نەتەوەی کوردی بەرنامە ریژ نەکردبیت، ناتوانیت لە دیموکراتیزەکردنی تورکیادا داریك بنیتە سەر بەردیك. خەباتی دیموکراسی بە پشتگوێ خستنی کیشەی نەتەوەی کوردو، بەرتیل دان بە بۆرجوازیو ناوەندە عەسکەری- مەدەنی‌یە کاریگەرەکان ناکریت. داکۆکی لە ئازادی بیرکردنەوە ناکریت.

زنجیرەی کتیبە چاپکراوەکانی دەزگای چاپو پەخشی سەردەم

١-پیکاسۆ	ئینگو والتەر	و. زۆراب
٢-خوان	ئەفلاتوون	و. ئاوات ئەحمەد
٣-مارا=ساد	پیتەر ڤایس	و. شیرزاد حەسەن
٤-دنیای شتە بچووکەکان	ریبوار سیوەیلی	
٥-جەژنی لەدایکبونی کەرویشکە خرپن	ئەلیسۆن ئەتتلی	و. تۆفیق ئەحمەد عبداللە
٦-هیلانە	حسین عارف	
٧-راپەرینی شیخ سەعیدی پیران	رۆبەرت ئۆلسن	و. ئەبوبەکر خۆشناو
٨-هوشیاریی ئابووری	فوئاد تاهیر سادق	
٩-بینای هونەری لە کورتە چیرۆکی کوردیدا	ئەحلام مەنسور	
١٠-کوردو کوردستان	د. ولید حمدی	و. محەمەد نوری تۆفیق
١١-زمانی ئاگایی، ئاگایی زمان	عبدالمطلب عبداللە	
١٢-بەهەشتی ئەوبەر پردەکە	ریبوار حەمە رەحیم	
١٣-مستەفا سائیب ئەستیرەگەشەی	کەمال رەئووف محەممەد	
١٤-رووەك و پزیشکیتی میللی کوردی	کەمال جەلال غەریب	
١٥-زستانە خەون	گولی تەرەقی	و. دلاوەر قەرەداغی
١٦-هاورینامە بۆ میژووی کوردستان	هاوریّ باخەوان	
١٧-پیدرۆ پارامۆ	خوان رۆلفۆ	و. ئازاد بەرزنجی و ریبوار سیوەیلی
١٨- ئاغا و شیخ و دەولەت	مارتین فان برونەسن	و. کوردۆ
١٩-پالمە خۆی		و. ریبوار رەشید
٢٠-چراکانی سەر هەلەموت	شیرکۆ بیکەس	
٢١- گۆران وگەران بەدوای یەقیندا	عەتا قەرەداغی	
٢٢- کتیبی (ژن)	کەژاڵ ئەحمەد	
٢٣- ریویەکی سەیر		و. حەمە رشید
٢٤- لە پەراویزی میژووی ئەردەلاندا	نەوشیروان مستەفا ئەمین	
٢٥- میژووی ئارامییەکان	شاسوار. خ هەرشەمی	

٢٦-٣٣ گولله	ئیسماعیل بیشکچی	و. ئاسۆس ئەحمەد هەردی
٢٧- دیوانی بیکەس	کۆکردنەوەی ئومید ئاشنا	
٢٨ کیژی کاپیتان	ئەلیکساندەر پووشکین	و. محەمەد حەمە صالح
٢٩- سێ دلۆپە خوین		و. محەمەد کریم
٣٠- پاشماوەی خیلەکان	عطا محمد	
٣١- سەلیقەی زمانەوانی	د. حسین محمد عزیز	
٣٢-کیمیاگەر	پاولو کوئیلو	و. ئەبوبەکر خۆشناو
٣٣-کوردستانی عیراق		
سەردەمی قەلەمو موراجەعەت	نەوشیروان مستەفا ئەمین	
٣٤-کیشەی کەسایەتی یاسایی	د. مارف عومەر گوڵ	
نیونەتەوەیی گەلی کورد		
٣٥- لەتاریکییەوە بۆ رووناکی		و. جەمال میرزا عەزیز
٣٦-بیرەوەرییەکانی تەیمووری لەنگ		و. حەمەی حەمە سەعید
٣٧-کوردستانو راپەرینەکانی کورد	مستەفا یامولکی	و. شیرزاد کریم، ئا: سدیق سالح
٣٨-بەفرنووس	دلشاد عبدالله	
٣٩-دۆن کیشۆت	سیرڤانتیس	و. کاکە وەیس
٤٠-چەند بابەتیکی میژوویی	د. جەبار قادر	
٤١-زیری ناو زبڵ/لیکۆڵینەوە	د. فەرهاد پیرباڵ	
٤٢-سیبەرو هەتاو/ هونەری	نامق عەلی قادر	
٤٣- سیاسەت بە هەلەیدا بردین	بزورگی عەلەوی	و. هەژار جلال فهمی
٤٤- بەتەنیشت سیاسەتەوە	ستران عبدالله	
٤٥-کلیلەکانی دەروازەی		
ناسینی خەلکو خودی خۆمان	دۆن بایرونو رۆبرت ئا. بارۆن	و. مستەفا پەژار
٤٦-گولدانی خالی/ چیرۆکی مندالان		و.موژە محمد حەمە باقی
٤٧-مرۆڤو دەوروبەر/ رووناکبیری	مسعود محمد	
٤٨-گۆڤاری گزنگ/ لیکۆڵینەوە	نەوزاد علی ئەحمەد	
٤٩-کتیب	کەریم دەشتی	
٥٠-عەقلی خیل	بیستون شەوکەت	
٥١-لە "عەممان"ەوە بۆ "ئامیدی"	عەلی سەیدۆ گەورانی	و. تالیب بەرزنجی

٥٢-چەند ویستگەیەکی فیکری‌و ئەدەبی	ئازاد بەرزنجی	
٥٣-گەردون لەروانگەی زانستەوە	عەبدولرەحمان فەرهادی	
٥٤-میری چکۆلە		و. ناصر حسامی
٥٥-سی شانۆ نامەی چیخۆڤ	عوسمان چیوار	
٥٦-جوگرافیای کوردستان	عەبدوللا غەفور	
٥٧-قەدەغە شکینی	مەولود ابراهیم حەسەن	
٥٨-دەسەلات و جیاوازی	مەریوان وریا قانیع	
٥٩-خەونەکانی دیلە گورگ	جەنگیز ئایتماتۆڤ	و.جەوهەر کرمانج
٦٠-کارنامەی ئەردەشیری بابەکان		و. شاسوار خ. هەرشەمی
٦١-ئای لە ڤیلیا لە ڤیلیا	کاروان عومەر کاکە سوور	
٦٢- پەندی پیشینان	شیخ محمدی خال	
٦٣- لە هونەرمەندە بلیمەتەکانی جیهان		و. محمد عارف
٦٤- نان و شەراب	ئینازیۆ سیلۆنە	و. رزگار ئەمین نەژاد
٦٥-ژنیک و دوو پیاو	لیۆنارد فرانك	و.شیرکۆ بیکەس
٦٦-کاروانی بی کۆتایی	محمودی مەلا عیززەت	
٦٧-وشیاری فەلسەفی	فوئاد تاهیر سادق	
٦٨-سلیمانی شارە گەشاوەکەم	جەمال بابان- ئاسۆ بابان- ئومید خالید	
٦٩- (گۆڤاری نزار)		
٧٠-رامبۆ و زەمانی پیاو کوژان		و.غفور صالح عبدالله
٧١-خوریی زیرین		و. محمەد حەمە صالح توفیق
٧٢-ئەفسانەی کوردی	م.ب. رودینکۆ	و.عەزیز گەردی
٧٣-تورکیا لە سەردەمی گۆراندا	محمد نورالدین	و.ئازاد بەرزنجی
٧٤-گەشتیك بەکۆماری مەهاباد	بەکر عبدالکریم حەویزی	

نرخی (٣٠) سی دینارە